

प्रथम वर्ष એમ.એ. - સંસ્કૃત
સેમેસ્ટર-01
પેપર - 01
MASKT - 01
વેદ (નિયતાંશ) અને નિરુક્ત
(અધ્યાય 1, 2 અને 7)

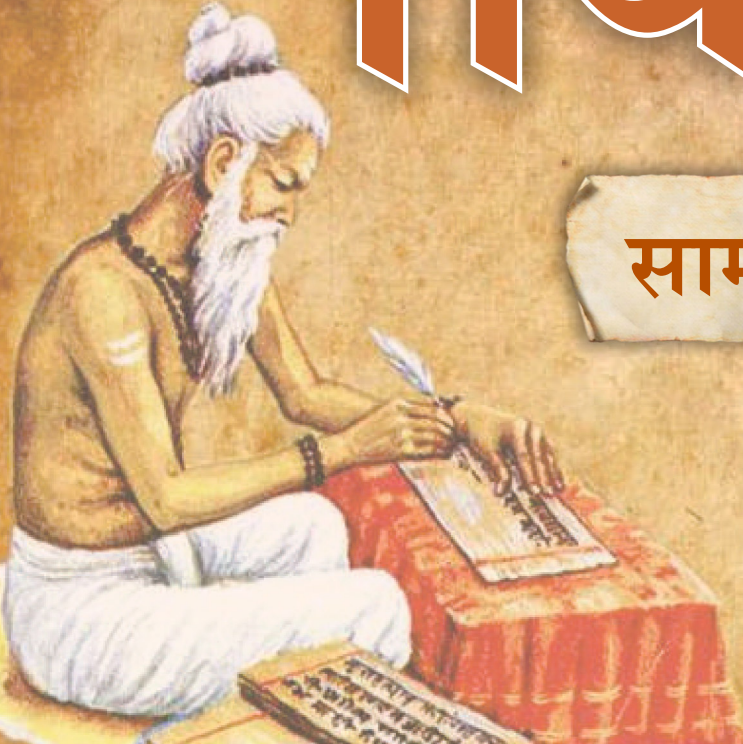
ऋग्वेद

यजुर्वेद

।। वेद ।।

सामवेद

अथर्ववेद

સ્વાધ્યાયનું અજવાળું

ભારતના સંવિધાનના સર્જક ભારતરત્ન ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની પાવન સ્મૃતિમાં ગરવી ગુજરાતમાં ગુજરાત સરકારશ્રીએ ઇ.સ. 1994માં યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન અને ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન કાઉન્સિલની માન્યતા મેળવી અમદાવાદમાં ગુજરાતના એક માત્ર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની 125મી જન્મજયંતીના અવસરે જ ગુજરાત સરકાર દ્વારા યુનિવર્સિટી માટે અદ્યતન સગવડ સાથે, શાંત જગ્યા મેળવી, જ્યોતિર્મય પરિસરનું નિર્માણ કરી આપ્યું. BAOUના સત્તામંડળે પણ યુનિવર્સિટીના ઉજ્જવળ ભવિષ્ય માટે ખૂબ સહયોગ આપ્યો છે.

શિક્ષણ એટલે માનવમાં થતું મૂડીરોકાણ. શિક્ષણ લોકસમાજની ગુણવત્તા સુધારવામાં અધિક ફાળો આપી શકે છે. અહીં મને સ્વામી વિવેકાનંદનું શિક્ષણ વિષયક દર્શન યાદ આવે છે : ‘જેનાથી ચારિત્ર્યઘડતર થાય, માનસિક ક્ષમતાનું નિર્માણ થાય, જેનાથી બૌદ્ધિક વિકાસ સાધી શકાય અને જેના થકી વ્યક્તિ પગભર બની શકે તેને શિક્ષણ કહેવાય.’

ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાં આવા ઉમદા વિચારને વરેલી છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓને ગુણવત્તાયુક્ત, વ્યવસાયલક્ષી, જીવનલક્ષી શિક્ષણની સગવડ ઘરે બેઠા મળી રહે એવા પ્રયત્નો મક્કમતા પૂર્વક કરે છે. સમાજના વિશાળ વર્ગને ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય, છેવાડાના માણસોને ઉત્તમ કેળવણી એમનાં રોજિંદાં કામો કરતાં પ્રાપ્ત થતી રહે. વ્યાવસાયિક લોકોને આગળ ભણતરની ઉત્તમ તક સાંપડે અને જીવનમાં પોતાની ક્ષમતાઓ, કૌશલ્યોને પ્રગટ કરી સારી કારકિર્દી ઘડે, સ્વાવલંબી બની ઉત્તમ જીવન જીવતાં સમાજ અને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં પોતાનું પ્રદાન આપે એ માટે પ્રયાસરત છે.

‘સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:’ સૂત્રને ઓપન યુનિવર્સિટીએ કેન્દ્રમાં રાખીને અહીં પ્રવેશ મેળવતાં છાત્રોને સ્વઅધ્યયન માટે સરળતાથી સમજાય એવો ગુણવત્તાલક્ષી શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમ ઉપલબ્ધ કરાવી આપે છે. દરેક વિષયની પાયાની સમજણ મળે તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે અને રુચિ કેળવાય તેવાં પાઠ્યપુસ્તકો નિષ્ણાત અધ્યાપકો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા ખેવના રાખતા કોઈ પણ ઉમરના છાત્રોને માટે અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરવા માટે શિક્ષણવિદો સાથે પરામર્શન કરવામાં આવે છે. એ પછી જ માળખૂ રચી, અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરી પુસ્તક સ્વરૂપે છાત્રોનાં કરકમળોમાં આપે છે. જેનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થી સંતોષપ્રદ અનુભવ કરી શકે છે.

યુનિવર્સિટીના તજજ્ઞ અધ્યાપકો ખૂબ કાળજીથી આ અભ્યાસક્રમોનું લેખન કરે છે. વિષયનિષ્ણાત પ્રોફેસરો દ્વારા એમનું પરામર્શન થાય પછી જ પરિણામલક્ષી અભ્યાસસામગ્રી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને પહોંચે છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી જ્ઞાનનું કેન્દ્રબિંદુ બની રહી છે. વિદ્યાર્થીઓને ‘સ્વાધ્યાય ટેલિવિઝન’, ‘સ્વાધ્યાય રેડિયો’ જેવા દૂરવર્તી ઉપાદાનો થકી પણ એમના ઘર સુધી શિક્ષણ પહોંચાડવાનો પુરુષાર્થ થઈ રહ્યો છે. ઉમદા હેતુ, શ્રેષ્ઠ ધ્યેયને આંબવા પરિશ્રમરત યુનિવર્સિટીના જ્ઞાનની પરબમાં અધ્યાપકો તેમજ કર્મઠ કર્મચારીગણને અભિનંદન આપવા સાથે અમારી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સફળ થવા ખૂબ મહેનત કરી, જીવન સફળ કરવાની સાથે જીવન સાર્થક કરે એવી પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું.
અસ્તુ!

પ્રો. (ડૉ.) અમી ઉપાધ્યાય
કુલપતિ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, જ્યોતિર્મય પરિસર, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે, છારોડી, અમદાવાદ

MASKT-01 : વેદ અને નિરૂક્ત

નિદર્શન

પ્રો. યોગેન્દ્ર પારેખ

નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સંપાદક

ડૉ. વિનોદ માજીરાણા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સંસ્કૃત વિભાગ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

સહ-સંપાદક

ડૉ. રાખી જૈન

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સંસ્કૃત વિભાગ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

વિષયસમિતિ

પ્રો. નિરંજન પટેલ

કુલપતિ, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિદ્યાનગર, આણંદ

પ્રો. લલિત પટેલ

આચાર્ય, ઉમા આર્ટ્સ એન્ડ નાથીબા કોમર્સ કોલેજ, ગાંધીનગર

ડૉ. વિનોદ માજીરાણા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
અમદાવાદ

વિષય પરામર્શન

ડૉ. રવીન્દ્ર ખાંડવાલા

અસોસિએટ પ્રોફેસર, એચ. કે. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ

ડૉ. યોગિની એચ. વ્યાસ

નિવૃત્ત અસોસિએટ પ્રોફેસર,
ઉમા આર્ટ્સ એન્ડ નાથીબા કોમર્સ કોલેજ, ગાંધીનગર

લેખન

ડૉ. યોગિની એચ. વ્યાસ

નિવૃત્ત અસોસિએટ પ્રોફેસર,
ઉમા આર્ટ્સ એન્ડ નાથીબા કોમર્સ કોલેજ, ગાંધીનગર

ડૉ. સ્વાતિ શાહ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
એલ.આર.વણિયા આર્ટ્સ એન્ડ પી.આર.મહેતા કોમર્સ કોલેજ, ભાવનગર

પ્રકાશક: કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પ્રકાશન વર્ષ - 2025

ISBN - 978-93-5598-811-9

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

પ્રથમ વર્ષ એમ.એ-સંસ્કૃત

સેમેસ્ટર: 01

પેપર : 01

MASKT : 01

વેદ (નિયતાંશ) અને નિરુક્ત
(અધ્યાય 1, 2 અને 7)

વિભાગ : 1 વૈદિક સૂક્ત

એકમ : 1	6
વરુણ સૂક્ત (ઋગ્વેદ 1-25)	
એકમ : 2	16
પૂરુવા-ઉર્વશી સંવાદસૂક્ત (ઋગ્વેદ -10 -95)	
એકમ : 3	27
નાસદીય સૂક્ત (ઋગ્વેદ 10-129)	
એકમ : 4	36
(વાક્રમ્ભૃષીય) સૂક્ત (ઋગ્વેદ 10-125)	
એકમ : 5	46
ઉષસ સૂક્ત (ઋગ્વેદ 5-80)	

વિભાગ : 2 સૂક્ત

એકમ : 6	55
અક્ષસૂક્ત (કિતવ સૂક્ત) (ઋગ્વેદ 10-34)	
એકમ : 7	64
શિવસંકલ્પ સૂક્ત (શુક્લ યજુર્વેદ-34-1-6)	
એકમ : 8	74
રાષ્ટ્રાભિવર્ધનમ્ સૂક્ત (અથર્વવેદ – 1-29)	
એકમ : 9	82
કાલ સૂક્ત (અથર્વવેદ 19-53)	

વિભાગ : 3 નિરુક્ત

એકમ : 10	92
નિરુક્ત: સામાન્ય પરિચય	
એકમ : 11	103
નિરુક્ત : અધ્યાય 1, 2 અને 7માં પ્રતિપાદિત વિષયો	
એકમ : 12	120
નિરુક્ત : અધ્યાય 1	
એકમ : 13	150
નિરુક્ત : અધ્યાય 2	
એકમ : 14	181
નિરુક્ત : અધ્યાય 7	

विभाग : 1 वैदिक सूक्त

પેપર : 1 વેદ અને નિરુકત

વિભાગ : 1 વૈદિક સૂક્તો

ઉદ્દેશ :

1. યુગયુગાન્તરથી ભારતીય આધ્યાત્મિક જીવન તથા સાંસ્કૃતિક સમુત્કર્ષને ઉદ્દઘાટિત કરીને સમગ્ર વિશ્વના જ્ઞાનપિપાસુઓની માનસભૂમિને પોતાની સંગીતમયતા, ભાવપૂર્ણતા તથા છંદોવૈવિધ્યની શ્રુતિમધુર લહરીઓથી રસાપ્લાવિત કરનાર વૈદિક સાહિત્યનો પરિચય મેળવવો.
2. જીવનના ઉચ્ચતમ મૂલ્યોના ઉદ્દગાતા દેવતા-સૃષ્ટિની વિશેષતાઓનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવો.
3. વેદવિદ્યાના દષ્ટા મનાતા વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર વગેરે ઋષિઓનું તત્ત્વજ્ઞાન, પ્રકૃતિ પ્રત્યેનો અહોભાવ તથા અદમ્ય રાષ્ટ્રભાવનાને આત્મસાત્ કરવી.
4. સત્યમ્-શિવમ્-સુન્દરમ્ નું અમોઘ પાથેય પ્રાપ્ત કરવું.

પ્રસ્તાવના :

વૈદિક સાહિત્ય અનંત જ્ઞાનરાશિનો અક્ષય નિધિ છે. વિશ્વવારા સનાતન ભારતીય સંસ્કૃતિની મૂલ પ્રતિષ્ઠા ગણાતા વેદો માત્ર ભારતીય વાક્યમયના જ નહિ, પરંતુ વિશ્વવાક્યમય ના પ્રાચીનતમ, પ્રશસ્તતમ અને સમૃદ્ધતમ ગ્રંથરત્નો છે. યુગયુગાન્તરથી ભારતીય આધ્યાત્મિક જીવન તથા સાંસ્કૃતિક સમુત્કર્ષને ઉદ્દઘાટિત કરીને સમગ્ર વિશ્વના જ્ઞાનપિપાસુઓની માનસભૂમિને પોતાની સંગીતમયતા, ભાવપૂર્ણતા, પરિષ્કૃત ભાષા તથા છંદો વૈવિધ્યની શ્રુતિમધુર લહરીઓથી રસાપ્લાવિત કરવાનું શ્રેય વૈદિક સાહિત્યને ફાળે જાય છે. જીવનના ઉચ્ચતમ મૂલ્યોનું માર્ગદર્શન આપતા, જ્ઞાનસંવર્ધન તથા મનોરંજન અર્પતા વેદોના વિવિધ સૂક્તો સાહિત્યજગતમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. કથાનકોની શૃંખલા એવું ચરિત્રોના કલાત્મક વિશ્લેષણથી સભર તથા હૃદયગ્રાહી વૈદિક સૂક્તો વાચકોને સુવર્ણમય જીવનનો માર્ગ દર્શાવે છે. ભારતીય માન્યતા મુજબ મનુષ્ય જીવનમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થો મેળવવા માટે વેદો જ ઉપાયરૂપ છે. પ્રાચીન ભારતીય આર્ય પ્રજાના જીવન, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, વિજ્ઞાન, સમાજવ્યવસ્થા, યજ્ઞસંસ્થા, શિવસંકલ્પનું માહાત્મ્ય, ઉગ્રત રાષ્ટ્રભાવના વગેરેથી સમૃદ્ધ વૈદિક સાહિત્યને સમગ્ર વિશ્વનું સૌથી પ્રાચીન ઉપલબ્ધ સાહિત્ય ગણવામાં આવે છે.

સંસ્કૃત ભાષાના ‘જાણવું’ અર્થવાળા વિદ્ ધાતુમાંથી ‘વેદ’ જ્ઞાને શબ્દને વ્યુત્પન્ન કરવામાં આવે છે. જેનાથી સર્વે મનુષ્યો સત્યવિદ્યા જાણે છે, જેમાં બધી સત્યવિદ્યાઓ રહેલી છે, જેનાથી સઘળી વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત થાય છે અને જેના દ્વારા સત્યવિદ્યા વિચારીને મનુષ્યો વિદ્વાન થાય છે. તે ‘વેદ’ કહેવાય. ‘વેદ’ ઉપરાંત ‘વેદ’ ને માટે અન્ય નામાન્તરો કે

મહત્વના શબ્દો જેવાં કે ત્રયી, આમ્નાય, નિગમ, શ્રુતિ તથા સ્વાધ્યાય વગેરેનો પણ પ્રયોગ થાય છે. સૃષ્ટિની રચના થવાની સાથે જ ઈશ્વરે અનાદિ, અનન્ત અને અવિનાશી પરમ જ્ઞાનને ઋષિઓના હૃદયમાં પ્રકાશિત કર્યું. આમ ગૃત્સમદ, વિશ્વામિત્ર, વામદેવ વગેરે ઋષિઓ વેદોના રચયિતા કે કર્તા નથી. પરંતુ દષ્ટા છે. વેદ ચાર છે- ઋક્, યજુષ, સામ અથર્વ. નિરુક્તના ટીકાકાર દુર્ગાચાર્ય અને પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘મૂળ આદિકાળમાં વેદ એક જ છે. પણ સ્વરૂપભેદને કારણે તેના ચાર પ્રકાર પાડ્યા છે. યજ્ઞમાં હોતા, અધ્વર્યુ, ઉદ્ગાતા અને બ્રહ્મા આ ચાર મુખ્ય ઋત્વિજો ભાગ લેતા હતા તેમને માટે ચાર જુદી જુદી સંહિતાઓ કરવામાં આવી છે. જેમાં ઇંદોતિબધ્ધ મન્ત્રોનો સમૂહ છે તેને ‘સંહિતા’ કહેવામાં આવે છે. યજ્ઞના અનુષ્ઠાનને ધ્યાનમાં રાખી ભિન્ન ભિન્ન ઋત્વિજોના ઉપયોગને માટે કૃષ્ણ દ્વૈપાયને આ મન્ત્રસંહિતાઓનું સંકલન કર્યું. કૃષ્ણ દ્વૈપાયને આ વેદોનો વ્યાસ એટલે કે પૃથક્કરણ કરવાને કારણે એમને ‘વેદવ્યાસ’ની ઉપાધિ મળી છે યજ્ઞના અનુષ્ઠાન માટે ચાર પ્રકારના ઋત્વિજોની આવશ્યકતા હોય છે. — હોતા, ઉદ્ગાતા, અધ્વર્યુ અને બ્રહ્મા. આ ચાર પૈકી હોતાનું કામ ઋચાઓનો પાઠ કરીને દેવોનું આહ્વાન કરવાનું હોય છે. બીજા ઋત્વિજ ઉદ્ગાતા દેવોના આહ્વાન સમયે વિશિષ્ટ, મધુર અને ઉચ્ચ સ્વરથી લયબદ્ધ રીતે મન્ત્રોનું ગાન કરે છે. ઉદ્ગાતાનો સંબંધ સામવેદ સંહિતા સાથે છે. “સમયતિ સન્તોષયતિ દેવાન્ અનેન ઇતિ સામન્”। અર્થાત્ જેમાં દેવોની પ્રસન્નતાને માટે સ્વરતાલ લયબદ્ધ અર્થાત્ ગેયાત્મક રીતે વાંચણ કરવામાં આવી હોય તેવા મન્ત્રો અહીં ઉપલબ્ધ છે. ત્રીજા ઋત્વિજ અધ્વર્યુ યજ્ઞવિધિ કે યજ્ઞોના કાર્યોને સંપાદિત કરે છે. યજ્ઞકુંડની સ્થિતિ (વેદી), યજ્ઞમાં હોમાતાં સમિધ, અગ્નિ વગેરેનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરે છે. એને માટે જરૂરી એવા મન્ત્રો યજુર્વેદ સંહિતામાં જોવા મળે છે. બ્રહ્મા નામના ચોથા અને છેલ્લા ઋત્વિજનું કાર્ય યજ્ઞનું બાહ્ય વિધ્નોથી રક્ષણ કરવું. યજ્ઞકર્મમાં પ્રાપ્ત થતા વિવિધ દોષોનું નિવારણ કરવું, મન્ત્રોના સ્વરોની અંદર સંભવિત ત્રુટિઓનું શુદ્ધીકરણ કરવું વગેરે હોય છે. આથી જ બ્રહ્માને યજ્ઞના અધ્યક્ષ કહેવાય છે. ઇંદોગ્ય ઉપનિષદમાં બ્રહ્માને ‘ભિષજ’ની પદવીથી નવાજ્યા છે. યજ્ઞોનું નિરીક્ષણ કરી સંપૂર્ણ જવાબદારી સંભાળનાર આ બ્રહ્મા ‘વેદત્રયી’ કે ‘ત્રયી વિદ્યા’ ના જ્ઞાતા હતા. આરંભમાં એમનો પોતાનો કોઈ ચોક્કસ વેદ ન હતો. પણ પછીથી એમનો સંબંધ અથર્વવેદ સાથે જોડાયો એમ માનવામાં આવે છે. ઋક્, સામ અને યજુષ્ એ ત્રણેયના સમુદાયને માટે ‘વેદત્રયી’ કે ‘ત્રયી વિદ્યા’ એવા શબ્દો વપરાય છે.

વેદોના રચનાકાલ વિશે જોતાં ભારતીય પરંપરા અનુસાર વેદો નિત્ય, અનાદિ અને અપૌરુષેય (ઈશ્વરકૃત) હોવાથી એના રચનાકાળનો વિચાર કરવો ઉચિત નથી. મેક્સમૂલર, યાકોબી, મેકડોનલ, હર્ટલ, કીથ, વિલ્સન, કાર્લબ્રુક, બ્લૂમફીલ્ડ, વિન્કલર હ્યુગો, વિન્ટરનિલ્સ વગેરે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો તથા અગ્રગણ્ય ભારતીય વિદ્વાન શ્રી ડૉ. આર. જી. ભાંડારકર, શ્રી બાલગંગાધર ટિળક, શ્રી શંકર બાલકૃષ્ણ દીક્ષિત, ડૉ.

સંપૂર્ણાનન્દ, શ્રી નારાયણરાવ ભવનરાવ પારંગી વગેરે અર્વાચીન પૌરસ્ત્ય વિદ્વાનોએ ભારે પરિશ્રમ કરીને વિવિધ મતો દર્શાવ્યા છે, પરંતુ કોઈ વિદ્વાનનો મત સર્વસંમત બની શક્યો નથી. આથી શ્રી વિન્ટરનિલ્સ કહે છે તેમ ઈ.સ. પૂર્વે 2000 થી ઈ.સ. પૂર્વે 2500 વર્ષો સુધીના પ્રારંભને તથા ઈ.સ. પૂર્વે 750 થી ઈ.સ. પૂર્વે 500 વર્ષ સુધીના અંતને વેદોનો સમય સ્વીકારી શકાય. શ્રી અરવિંદ પોતાના ‘ The Secret of the Veda’ ગ્રંથમાં આ અંગે યોગ્ય જ નોંધે છે. ‘We cannot say to how much earlier a date our Vedas may be carried. But there are certain consideration which justify us in supposing for it an almost enormous entiuity.

ઋગ્વેદના મંત્રોના વિભાજન અંગે વિચારીએ તો કહી શકાય કે ઋગ્વેદના મંત્રોનું વિભાજન બે પ્રકારે કરવામાં આવ્યું છે. 1. અષ્ટક ક્રમ અને h. મંડલ ક્રમ. આ બે વિભાગો, વ્યવસ્થાઓ કે ક્રમ પૈકી અષ્ટક ક્રમ મુજબ સમગ્ર ઋગ્વેદનું વિભાજન આઠ વિભાગોમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ દરેક વિભાગ કે અષ્ટકમાં આઠ-આઠ અધ્યાયો આવેલા છે. આમ $8 \times 8 = 64$ અધ્યાયો થાય. આ અષ્ટક-વ્યવસ્થા સંપૂર્ણ ઋગ્વેદને મુખપાઠ રાખવાના ઉદ્દેશ્યથી વિચારવામાં આવી છે. આધુનિક વિદ્વાનોને આ વ્યવસ્થામાં કોઈ નિશ્ચિત સિદ્ધાંત કે વૈજ્ઞાનિકતા જણાવી નથી. જ્યારે ઋગ્વેદનું મંડલ વિભાગમાં વિભાજન વધુ વૈજ્ઞાનિક અને બુદ્ધિગમ્ય લાગે છે. આ વ્યવસ્થા અનુસાર ઋગ્વેદના લગભગ દશ હજાર મંત્રોને દશ મંડલોમાં વિભાજન કરવામાં આવ્યા છે. મંડલનું અનુવાક માં, અનુવાકનું સૂક્તોમાં અને સૂક્તનું મંત્રોમાં વિભાજન છે.

ઋગ્વેદમાં આવેલાં કુલ 1,017 સૂક્તોને શ્રી વિન્ટરનિલ્સ પાંચ વિભાગોમાં વહેંચે છે. તે મુજબ

1. ઊર્મિકાવ્યોમાં અરણ્યાની સૂક્ત, ઉષા સૂક્ત, પર્જન્ય સૂક્ત તથા રાત્રિસૂક્તનો સમાવેશ થાય છે.
2. પ્રાર્થના કાવ્યોમાં અગ્નિ સૂક્ત, ઈન્દ્ર સૂક્ત તથા સોમસૂક્તોનો સમાવેશ કરી શકાય.
3. તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક સૂક્તોમાં નાસદીય સૂક્ત, પુરુષસૂક્ત, હિરણ્યગર્ભ સૂક્ત, અસ્ય વામીય સૂક્તનો સમાવેશ કરી શકાય.
4. આપ્યાન સૂક્તો કે સંવાદ સૂક્તોમાં પુરુરવા-ઉર્વશી, યમ-યમી, વિશ્વામિત્ર-નદી તથા સરમા-પણિ સંવાદસૂક્તોનો સમાવેશ થાય છે.
5. કૂટ કાવ્યોમાં ઋગ્વેદમાંથી મળી આવતી દાનસ્તુતિઓ તથા ભિક્ષુ સૂક્તનો સમાવેશ કરી શકાય.

ઋગ્વેદના દશ મંડલોની ગૂંથણી કે વ્યવસ્થા વિશે જોઈશું. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે ઋગ્વેદના મંડલોમાં પ્રાચીન તથા અર્વાચીન મંત્રોનો સમુદાય સંગૃહીત કરવામાં આવ્યો છે. બીજા મંડલથી માંડીને સાતમા મંડલ સુધીનો ભાગ ઋગ્વેદનો કેન્દ્રીય અને અત્યન્ત

પ્રાચીન અંશ છે. એમાં પ્રત્યેક મંડળનો સંબંધ કોઈ એક વિશિષ્ટ ઋષિ અથવા તેમના કુટુંબ કે વંશજો સાથે નિશ્ચિતરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. આથી આ મંડળોને પરિવારમંડલ, ગોલમંડલ, કુળમંડલ, કુટુંબમંડલ કે વંશમંડલ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તદનુસાર બીજા કે દ્વિતીય મંડળના ઋષિ ગૃત્સમદ, ત્રીજા કે તૃતીય મંડળના ઋષિ વિશ્વામિત્ર, ચોથા કે ચતુર્થ મંડળના ઋષિ વામદેવ, પાંચમાં કે પંચમ મંડળના ઋષિ અત્રિ, છઠ્ઠા કે ષષ્ઠ મંડળના ઋષિ ભરદ્વાજ' સાતમા કે સપ્તમ મંડળના ઋષિ વસિષ્ઠ છે. આઠમા કે અષ્ટમ મંડળના ઘણાં ખરાં સૂક્તો કણ્વ ઋષિ અને અંગિરસ તથા તેમના વંશજોના છે. આ મંડળમાં પ્રક્ષિપ્ત સૂક્તો તરીકે આવેલા 11 'વાલખિલ્ય' નામના સૂક્તો ભિન્ન ભિન્ન ઋષિઓનું દર્શન પ્રસ્તુત કરે છે. નવમાં મંડળને 'પવમાન (સોમ) મંડલ કહે છે. કારણ કે આ મંડલમાં 'સોમ' ને ઉદ્દેશીને રચાયેલા મન્ત્રોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. પહેલું મંડલ અને દશમું મંડલ અવાચીન ગણાય છે. ભાષા, છંદ, વિચારો અને ભાવો વગેરેની દૃષ્ટિએ દશમું મંડલ બાકીના મંડલો કરતા જુદું પડે છે અને તેથી જ સૌથી છેલ્લું ઉમેરાયું છે.

ઋગ્વેદ સંહિતા, યજુર્વેદ-સંહિતા, સામવેદ-સંહિતા તથા અથર્વવેદ સંહિતા આ ચાર સંહિતાઓની રચના પછી વેદમન્ત્રોના રક્ષણ અને અર્થબોધની પ્રવૃત્તિનો આરંભ કૌષીતકિ, ઐતરેય, શતપથ, તૈત્તિરીય, તાંડય તથા ગોપથ વગેરે 'બ્રાહ્મણ ગ્રંથો' થી જ શરૂ થાય છે. વેદના મંત્રાત્મક ભાગથી ભિન્ન અને યજ્ઞકર્મમાં પ્રયોજાતા મન્ત્રોની વ્યુત્પત્તિ, વિનિયોગ (ઉપયોગ, પ્રયોગ) વગેરેની શાસ્ત્રીય ઢબે ચર્ચા કરતું વેદના એક ભાગરૂપ સાહિત્ય એ બ્રાહ્મણ સાહિત્ય તરીકે ઓળખાય છે. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં ક્યાંક ક્યાંક મન્ત્રોના અર્થો, આખ્યાયિકાઓ અને શબ્દોનાં નિર્વચનો આપેલાં છે. શિક્ષા, કલ્પ, છન્દસ, જ્યોતિષ, વ્યાકરણ અને નિરુક્ત વગેરે છ વેદાંગોમાં વિવિધ દૃષ્ટિકોણથી વેદોને સમજવાનો પ્રયત્ન થયો છે. મંત્રોનો પદપાઠ આપનાર ઋષિઓએ પ્રત્યેક મન્ત્રના પદોનું પૃથક્કરણ કરીને મંત્રોને સમજવામાં ઘણી મદદ કરી છે. ઋગ્વેદના સંહિતાપાઠમાંથી સૌ પ્રથમ શાકલ્યે સંધિજન્ય ફેરફાર કરીને કે સંધિ દૂર કરીને, પદોને પરસ્પરથી છૂટા પાડીને પદપાઠ તૈયાર કર્યો છે. એમનો ઉલ્લેખ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ-4; બ્રહ્માંડપુરાણ પૂર્વભાગ 2, 34, 32, 33, યાસ્કકૃત નિરુક્ત તથા આચાર્ય શૌનક કૃત 'ઋક્પ્રાતિશાખ્ય'માં મળે છે.

પદપાઠની સાથે જ આઠ વિકૃતિઓનો પણ ઉલ્લેખ કરી લઈએ વૈદિક મંત્રોના સસ્વર શુદ્ધ ઉચ્ચારણમાં ક્ષતિ ન આવે અને મંત્રોનો કાલાન્તરે લોપ ન થાય એ હેતુથી કાલક્રમે જુદી જુદી વિકૃતિઓ તૈયાર કરવામાં આવે છે.

જટા માલા શિખા રેખા ધ્વજો દણ્ડો રથો ધનઃ।

અષ્ટૌ વિકૃતયઃ પ્રોક્તઃ ક્રમપૂર્વા મહર્ષિભિઃ॥

આ આઠ વિકૃત્તિઓના નામ છે : જટા, માલા, શિખા, રેખા, ધ્વજ, દંડ, રથ અને ધન.
આ આઠ વિકૃત્તિઓને પરિણામે આજે પણ વેદ સેંકડો વર્ષોથી અણુમાત્ર પણ પરિવર્તન કે ફેરફાર વગર સુરક્ષિત રહ્યો છે.

વૈદિક મન્ત્રોના ગૂઢ અને અપ્રાપ્ય અર્થની પ્રાપ્તિ સર્વસુલભ બને એ હેતુથી વેદો ઉપર ‘ભાષ્ય’ કે ‘ટીકાગ્રંથો’ રચીને વેદોની રક્ષા કરવાનું કાર્ય પ્રાચીન સમયથી શરૂ થયું છે. ઋગ્વેદના પ્રાપ્ત થતા ભાષ્યકારોમાં સૌ પ્રથમ સ્કન્દસ્વામીનું ભાષ્ય મૂકી શકાય. આ ભાષ્યમાં વચ્ચે વચ્ચે, ‘નિઘંટુ’, ‘નિરુક્ત’, ‘બૃહદદેવતા’, શૌનકનાં મંતવ્યો અને બ્રાહ્મણગ્રંથોના ઉલ્લેખો આવે છે. એમનું ઋગ્વેદભાષ્ય ઘણું સરળ છે. વેંકટમાધવના મતાનુસાર સ્કન્દસ્વામી, નારાયણ અને ઉદ્દગીથ એ ત્રણ વિદ્વાનોએ મળીને કમશઃ વેદભાષ્ય રચ્યું છે. આ પરથી લાગે છે કે નારાયણે સ્કન્દસ્વામીને ભાષ્યરચનામાં મદદ કરી હશે અથવા તો ઋગ્વેદના મધ્યભાગ પર ભાષ્ય રચ્યું હશે. સ્કન્દસ્વામી પછી થયેલા ભાષ્યકારોમાં માધવભટ્ટ, વેંકટમાધવ, દ્વૈત વેદાંતના પ્રસિદ્ધ આચાર્ય આનંદતીર્થ (કે મધ્વાચાર્ય), આત્માનંદ, ધાનુષ્યજવા, સાયણ વગેરે ભાષ્યકારોએ નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે. આ બધાં જ ભાષ્યકારોમાં સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધિ પામેલા ભાષ્યકાર સાયણાચાર્ય છે. વેદભાષ્યકારોમાં મૂર્ધન્યસ્થાને વિરાજતા સાયણાચાર્યે ઋગ્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, કૃષ્ણ યજુર્વેદની કાણ્વસંહિતા એમ પાંચ સંહિતાઓ ઉપર અગિયાર બ્રાહ્મણગ્રંથો ઉપર તૈત્તિરીય અને ઐતરેય એમ બે આરણ્યકો ઉપર તથા છાંદોગ્ય ઉપનિષદ અને બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ એમ બે ઉપનિષદો મળી કુલ 20 (વીસ) ગ્રંથો ઉપર ભાષ્યો રચ્યાં છે. આમ વૈદિક સાહિત્યના વિશ્વમાં શ્રી સાયણાચાર્યનું અદ્વિતીય તથા અવિસ્મરણીય પ્રદાન છે.

વેદવિદ્યાના નિષ્ણાત અર્વાચીન વિદ્વાનોમાં શ્રી દયાનંદ સરસ્વતી, સત્યવ્રત સામશ્રમી, શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર, શ્રી રામચંદ્ર દારેકર, સ્વામી શ્રી ગંગેશ્વરાનંદજી મહારાજ, સ્વામી શ્રી ભગવદાચાર્ય, ઘા દ્વિવેદ, શ્રી ગિરધર શર્મા ચતુર્વેદી, શ્રી મોતીલાલ શર્મા, શ્રી વાસુદેવ શરણ અગ્રવાલ તથા શ્રી અરવિંદ ઘોષ જેવા યોગીઓનો ફાળો નોંધપાત્ર છે.

વૈદિક સાહિત્યના આધુનિક અભ્યાસનો આરંભ ઈ.સ.ની ઓગણીસમી સદીમાં થયો. વેદોનો અભ્યાસ કરનારા પરિશ્રમી વિદેશી વિદ્વાનોમાં કોલબ્રુકનું નામ આજે પણ વેદના અભ્યાસીઓમાં જાણીતું છે. ઈ.સ. 1805માં Henry Thomas Colebrooke નામના વિદ્વાને ‘On the Vedas, the Sacred Writings of the Hindus’ (હિંદુઓનો ધાર્મિક ગ્રંથ વેદ) નામનો એક લેખ પ્રકાશિત કર્યો. આ પછી રુડોલ્ફ રોથ, વેબર મેક્સમ્યૂલર, મ્યૂર, વિલ્સન, લુડવિગ, ગ્રાસમાન, કેગી, પિશેલ, ગેલ્ડનર, વ્હીટની, ઓલ્ડનબર્ગ, બ્લૂમફીલ્ડ, મેક્ડોનલ, બર્ગેન, રેનૂ વગેરે વિદેશી વિદ્વાનોએ પણ વૈદિક સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું.

રૂપરેખા

1.0 ઉદ્દેશ

1.1 વરુણ દેવ સમીક્ષા

1.2 વરુણ સૂક્ત : મંત્રો. અનુવાદ અને વિમર્શ

1.3 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1.0 ઉદ્દેશ

1. ઋગ્વેદની દેવતા-સૃષ્ટિના નીતિમત્તાના મહત્વપૂર્ણ ગણાતા દેવ વરુણના વ્યક્તિત્વની વિશેષતાઓનો પરિચય મેળવવો.
2. તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર અને તુલનાત્મક પુરાકથાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ભારત-યુરોપીયકાળના પ્રસિદ્ધ વરુણદેવનાં કાર્યોનો અભ્યાસ કરવો.
3. ઋગ્વેદની કાવ્યસૃષ્ટિમાં અલંકારોની રમણીયતાનું દર્શન કરવું.

1.1 વરુણ દેવ

દ્યુસ્થાનીય દેવતાઓમાં વરુણ દેવનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. ઋગ્વેદના મનીષીઓએ, કવિઓએ તથા ઋષિમુનિઓએ વરુણ દેવને ખૂબ જ માન તથા આદર આપી તેમના ગૌરવપૂર્ણ સ્થાનનો મહિમા ગાયો છે. વરુણને માટે સ્વતંત્ર રીતે રચવામાં આવેલાં સૂક્તોની સંખ્યા કેવળ બાર (12) છે. ઈન્દ્ર તેમજ મિત્ર દેવ સાથે વરુણની સ્તુતિ લગભગ ચોવીસ (24) સૂક્તોમાં કરવામાં આવી છે. વરુણ શબ્દ વૃ-વૃણોત્તિ -ઢાંકવું, આચ્છાદિત કરવું. (to cover) ધાતુ ઉપરથી ઉતરી આવ્યો છે. તેથી વરુણ એટલે સમગ્ર વિશ્વને વ્યાપી વળનારા દેવ અને સૌને આધાર પૂરો પાડનાર દેવ ગણાય છે. વેદમાં વરુણ દેવ અને યમ દેવને વારંવાર રાજા કહેવામાં આવ્યા છે. વરુણ માટે ક્ષત્ર, સ્વરાટ્, શાસક, સમ્રાટ વગેરે શબ્દો પ્રયોજવામાં આવ્યા છે. તેઓ 'ઋત' (સત્ય)ના રક્ષક છે.

વરુણને વેદમાં નીતિમત્તાના દેવ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે. વરુણ પ્રકૃત્તિના નિયમોનો મહાન અધિપતિ છે. વહેતી નદી કે ઊડતા પક્ષી તેમના સામ્રાજ્યની સીમા ઓળંગી શકે તેમ નથી. વરુણે દ્યુલોક અને પૃથ્વીલોકને જુદાં જુદાં સ્થિર કર્યાં છે. મહાન એવા આદિત્યને તથા દર્શનીય એવા નક્ષત્રને બે જુદા પ્રકારે પ્રેર્યાં છે તથા ભૂમિને પણ વિસ્તારી છે. આકાશમાં સૂર્યને ચમકતો કર્યો અને તે માટે વિસ્તૃત માર્ગ રચ્યો. વરુણ સર્વજ્ઞ દેવ છે. તે સાગરમાં ધૂમતી નાવનો પણ માર્ગ જાણે છે. દૂરગામી વાયુના માર્ગથી કે આકાશમાં

ઊડતા પક્ષીઓના રસ્તાથી તે અજાણ નથી. માણસોની સત્યતા અને અસત્યતા એ જોઈ શકે છે. એના વિના મનુષ્યથી આંખનો એક પલકારો પણ મારી શકાતો નથી તેમની આજ્ઞાઓ નિશ્ચિત અને દૃઢ હોય છે. સમગ્ર વિશ્વના નૈતિક મૂલ્યોના અધ્યક્ષના રૂપમાં વરુણથી ચઢિયાતો કોઈ દેવતા નથી. પાપ કરવાથી તેના વ્રતનો ભંગ થતાં એનો ક્રોધ ભભૂકી ઉઠે છે અને પાપીઓને દંડ આપે છે. જે પાશ વડે તે અપરાધીઓને બાંધી લે છે તેનો વેદોમાં ઘણીવાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. મેક્સમૂલર વરુણને starry vault of heaven (સ્વર્ગની કે બ્રહ્માંડની તારાંકિત) (તેજ થી ઝળહળતી) સીમા કે હદ એવો કહે છે શ્રી દાંડેકર વરુણને cosmic magician (બ્રહ્માંડનો જાદુગર) કહે છે, તો પિશેલ અને લ્યૂડર્સ તેને ‘સાગરના દેવતા’ ગણાવે છે. શ્રી અરવિંદના મત પ્રમાણે ‘Varuna represents the ethereal purity and oceanic widness of the infinite truth’ અર્થાત વરુણ અનંત સત્યની અલૌકિક શુદ્ધતાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

આપણા અભ્યાસક્રમમાં નિશ્ચિત થયેલા વરુણ સૂક્તનો અભ્યાસ કરતાં પહેલાં ઐતરેય બ્રાહ્મણના એક પ્રસિદ્ધ આખ્યાન શુન:શેપાખ્યાન વિશે પરિચય મેળવવો આવશ્યક છે. આ સૂક્ત (વરુણ 1-25) તેમજ 1-24 અને 1-26 થી 30 સુધીના સૂક્તોનો વિનિયોગ શુન:શેપના આખ્યાનમાં કરવાનો છે. એમ ઐતરેય બ્રાહ્મણ સર્વાનુક્રમણિકા અને સાયણાચાર્ય જણાવે છે. સુયવસનો પુત્ર અજીગર્ત નામનો ગરીબ બ્રાહ્મણ ભૂખમરાને કારણે ખૂબ જ પીડાતાં, પોતાના શુન:શેપ નામના મધ્યમ પુત્રને સો ગાયોનું જૂથ દ્રવ્ય તરીકે મળવાના લોભે રાજા હરિશ્ચન્દ્રને વેચી મારે છે. રાજા હરિશ્ચન્દ્ર પોતાના પુત્ર રોહિતને બદલે આ શુન:શેપનું બલિદાન વરુણને આપવા તૈયાર થાય છે. નિ:સહાય બાળકને બચાવનાર કોઈપણ ન હોવાથી શુન:શેપ વરુણ દેવનું ભક્તિપૂર્વક આહવાન કરે છે. વરુણદેવની કૃપાથી તેના પાશ (બંધનો) છૂટવા માંડયા અને હરિશ્ચન્દ્રનો જલોદર નામનો રોગ શમી ગયો. રાજાના પુરોહિત વિશ્વામિત્ર શુન:શેપનો પોતાના પુત્ર તરીકે સ્વીકાર કરે છે અને તેને શુન:શેપમાંથી ‘દેવરાત’ (દેવો વડે આપવામાં આવેલો) બનાવે છે.

આ કથા ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ (સપ્તમ પંચિકા, તેર થી અઠાર અધ્યાય), શાંખ્યાન શ્રોતસૂત્ર, સર્વાનુક્રમણિકા, હરિવંશ, વાયુપુરાણ, બ્રહ્મપુરાણ, ભાગવતપુરાણ તથા દેવીભાગવતપુરાણમાં પણ નિરૂપવામાં આવી છે. આધુનિક વિદ્વાનો મુજબ અહીં સાત ‘તૃચ’ (ત્રણ ઋચાઓનો સમૂહ) (કુલ 21 ઋચાઓ) છે. બર્ગેન નામના વિદ્વાન આ સૂક્તને બે થી વધુ સૂક્તોમાં વહેંચે છે અને શ્રી પરાંજય તેની સાથે સહમત થાય છે. પ્રો. એચ.ડી.વેલણકર મુજબ આ સૂક્તના ત્રણ ભાગ છે. 1. પ્રાસ્તાવિક 1 થી 6 ઋચાઓમાં 2. વરુણની સર્વજ્ઞતા અને સર્વશક્તિમતાનું વર્ણન 7 થી 15 ઋચાઓમાં 3. યજ્ઞમાં પધારી પોતાને વરુણ દર્શન આપે અને મુક્ત કરે તેવી શુન:શેપની પ્રાર્થના 16 થી 21 ઋચાઓમાં

1.2 વરુણ સૂક્ત : મંત્રો, અનુવાદ અને વિમર્શ

વરુણ સૂક્તમ્

ऋषि : शुनःशेषः, देवता-वरुणः, छन्दः - गायत्री

मंत्र : यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतम्। मिनीमसि द्यविद्यवि॥ १॥
पदपाठः यत्। चित्। हि। ते। विशः। यथा। प्रा। देवा। वरुणा। व्रतम्। मिनीमसि।
द्यविऽद्यवि ॥

અનુવાદ : હે દેવ વરુણ! જેમ પ્રજા કે સંતાનો (કોઈકવાર પ્રમાદથી કે અજ્ઞાનવશ અપરાધ કરે) તેમ અમે પ્રતિદિન તારા (સત્ય આચરણ) રૂપ વ્રતનું કિંચિત્ ઉલ્લંઘન કરીએ તો અમારા ઉપર કૃપા કરજો.

વિમર્શ : 1. ભારતીય વૈદિક ધર્મમાં વરુણદેવ પ્રત્યેની ભક્તિભાવના દર્શાવતાં સૂક્તો નોંધપાત્ર છે. 2. વિશો યથા – જેમ પ્રજા, આ મંત્રમાં ‘લુપ્તોપમા’ અલંકાર છે જેમ પ્રજા ક્યારેક પ્રમાદ કરે છે તેમ અમે દરરોજ તારા વ્રતનું ઉલ્લંઘન કરીએ છીએ. 3. સ્કન્દસ્વામીના મત મુજબ વ્રત = યજ્ઞ. ‘અમે પ્રમાદથી અન્ય મનુષ્યોની માફક યજ્ઞ કરીએ તો પણ’ એમ આ પછીના બીજા મંત્ર સાથે આનો સંબંધ જોડે છે. 4. શ્રી પરાંજપે અનુસાર ‘as the people (subject), violate (their king’s commands અને વરુણને અન્યત્ર અનેક સ્થળે ‘રાજા’ કહ્યો છે. માટે આવો અર્થ સંભવિત છે. (5) વ્રતમ્ શબ્દનો અર્થ સાયણાચાર્યકર્મ અને સ્કન્દસ્વામી યાગકર્મ એવો કરે છે. (6) વ્રતમ્ શબ્દના (ક) ધર્મ – Law, Ordinance (ખ) Sacrifice (ગ) Work (ઘ) Power (ચ) Food ઇત્યાદિ અર્થો સૂચવાયા છે. (7) મેક્સમૂલર અહીં Law એવો અર્થ સ્વીકારે છે. (8) શ્રી અરવિંદ ‘The Divine Action’ એવો અર્થ કરે છે. (9) મિનીમસિ – ઉલ્લંઘન કરીએ, નાશ કરીએ. મિજ્, હિંસાયામ્ 9મો ગણ નું પ્ર.પુ.બ.વ. (9) દ્યવિઽદ્યવિ- દિવ to shine પરથી દિવ, દ્યો વગેરે શબ્દો નિષ્પન્ન થયા છે, અને તેનો અર્થ day or heaven થાય છે.

मंत्र : मा नो वधाय हत्ववे जिहीळानस्य शीरधः ।
मा हृणानस्य मन्यवे ॥ २ ॥
पदपाठः मा । नः । वधाय । हत्ववे । जिहीळानस्य । शीरधः ।
मा हृणानस्य मन्यवे ॥

અનુવાદ : (અમને) અનાદર કરનાર શત્રુના નાશ કરે તેવા વધ (હુમલા) નો ભોગ બનાવીશ નહિ. કોપિત એવા તારા ગુસ્સાનો ભોગ બનાવીશ નહિ.

વિમર્શ : 1. जिहीळानस्य हिङ् अनादरे ना परोक्ष भूतकृदन्त पु. पक्षी अ. व. अर्ही रोथ
 અને ગ્રાસમેન હીङ् —ગુસ્સે થવું માને છે. 2. આ મંત્રમાં जिहीळानस्य અને हृणानस्य એ
 બંને વરુણનાં વિશેષણો છે. એમ વેલણકર માને છે. જ્યારે પીટરસન તેમાં 'human'
 અને 'Super Human' નો ઉલ્લેખ જુએ છે.

મંત્ર : वि मृळीकाय ते मनो रथीश्च न संदितम् ।

गीर्भिर्वरुण सीमहि ॥ ३ ॥

પદપાઠ: वि । मृळीकाय । ते मनः । रथीः । अश्वम् । न ।

सम्दितम् । गीःभिः । वरुण सीमहि ॥

હે વરુણ ! રથી જેમ શ્રમિત અશ્વોને બાંધે છે તેમ અમારા કલ્યાણ માટે તારા મનને
 સ્તુતિઓથી બાંધીએ છીએ. (પ્રસન્ન કરીએ છીએ)

વિમર્શ : 1. मृळीकाय —सायण आ शब्दनो अर्थ 'सुखाय' કરે છે, स्कन्दस्वामी 'आत्मनो
 जीवितलक्षणाय सुखाय' જ્યારે વેંકટમાધવ સુખાર્થમ્ કરે છે.

2. रथी न — रथीनी माङ्क, वेदमां 'न' उपमावाचक 'इव' ना अर्थમાં વપરાય છે. (ક)
 सायण — જેમ રથનો સ્વામી થાકેલા ઘોડાને ઘાસ વગેરે આપીને ખુશ કરે છે તેમ (ખ)
 વેંકટમાધવ સારથિર્બદ્ધમિવ અશ્વં.....વિમોચયામઃ (ગ) વેલણકર — जिस प्रकार रथका
 स्वामी अपने स्थान पर बन्धे हुए अश्व को बाहर जाने के लिए मुक्त कर देता है (घ)
 પરાંજયે— As charioteer Unlooses the yoked horses.

મંત્ર : पश हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्यइष्टये ।

वयो न वसतीरुप ॥ ४ ॥

પદપાઠ: पश वः हि । मे । विडमन्यचः च पतन्ति ।

वस्यः इष्टये । वयः । न । वसतीः । उप ॥

અનુવાદ : જેમ માળા નજીક પક્ષીઓ તેમ મારી કોધરહિત કામનાઓ (અથવા સ્તુતિઓ)
 શ્રેષ્ઠ સુખાકારી કાજે દૂરથી ઉડી આવે છે.

વિમર્શ : 1. विमन्यवः (ક) સાયણ — क्रोधरहिता बुद्धयः (ખ) વેંકટમાધવ — विविधाः
 इच्छाबुद्धयः (ગ) वर्गेन तेने गिर (मन्त्र-3)નું વિશેષણ ગણી गिरः अनुवृत्ति लेवानुं सूयवे
 છે. ओडनबर्ग, गेडनर तथा वेलणकર તેને अनुसरे છે. (ઘ) પરાંજયે- Expressing
 Various longings (ચ) રોથ — Desires

(2) वस्यइष्टये — सायण —वसीयसोऽतिशयेन वसुमतो जीवनस्य प्राप्तये, वेंकटमाधव प्रमाणे
 श्रेयइच्छार्थम्, स्कन्दस्वामी अनुसार वसुनः प्राप्तये

3 वस्यस् — वसु नुं अधिकतादर्शक

वसीयः — नुं रूपे. (श्रेष्ठतादर्शक वसिष्ठः)

5. पराजपे — Furtherence of or striving for the higher good or welfare.

मंत्र : कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं कशमहे ।

मृळीकार्योरुचक्षंसम् ॥५॥

पदपाठः कदा । श्रत्रऽश्रियम् । नरम् आ । वरुणम् । कशमहे ॥ मृळीकार्यो उरुऽचक्षंसम् ॥

अनुवाद : क्षत्रश्री (यकवर्ती राज्यनी लक्ष्मी) अनेक द्वारा प्रेक्षणीय अने नेता वरुणने क्यारे अमारा कल्याणने माटे अर्ही लावीअे ।

विमर्श : 1. उरुऽचक्षंसम् — सायण अने वेंकटमाधव मुजब बहूनां द्रष्टारम्, वेलाकर मुजब 'दूरदेशी' (अ) सूर्य मैत्रावरुण, आदित्य वगेरे माटे आ शब्द वपराय छे.

2. नरम्— सायण अने वेंकटमाधव मुजब नेतारम्, स्कन्दस्वामी मुजब नराकारम् तथा पराजपे मुजब 'a hero' नर शब्द नेताना अर्थमां इन्द्र, अश्विनो, मित्रावरुण, मरुत, सूर्य वगेरे माटे वपराय छे.

मंत्र : तदित्समानमाशाते वेनन्ता न प्र युच्छतः ।

धृतव्रताय दाशुषे ॥६॥

पदपाठः तत् । इत् । समानम् । आशाते इति । वेनन्ता ।

ना प्र । युच्छतः ॥ धृतव्रताय । दाशुषे ॥

अनुवाद : ईच्छा करता ते भन्ने मित्र अने वरुण साथे ज डोममां अर्पण करवामां आवेला डविनो भाग ग्रहण करे छे. व्रत धारण करनार अने डवि आपनार (यजमान) तरङ्ग प्रमाद करता नथी.

विमर्श : 1. आशाते — √अश् अशु व्यासौ संघाते च व.का.भी.पु.द्वि.व. गायत्री छंदमां 7मो अक्षर डस्व डोय माटे अर्ही आशाते जेईअे अेम ग्रासमान अने ओडनबर्ग माने छे. 2. आ मंत्रमां द्विवयन डोवाथी वरुण साथे मित्रनो उल्लेख छे अेम सायण, वेंकटमाधव तेमज गेडनर वगेरे आधुनिक विद्वानो पण माने छे. 3. वेलाकर अर्ही 'यजमान इंपती' ने अध्याडार लेवानुं सूचवे छे. 4. वेन्ता — √वेन् वेनति कान्तिकर्मा-परस्मैपदना वर्तमानकृदन्त नुं पु.पु. द्वि. व 4. कामयमानौ गेडनर प्रमाणे To observe, To look after

મંત્ર : વેદા યો વીનાં પદમન્તરિક્ષેણ પતંતામ્ ।
વેદ નાવઃ સમુદ્રિયઃ!||૭||

પદપાઠઃ વેદા યઃ। વીનામ્ । પદમ્ । અન્તરિક્ષેણ ।
પતંતામ્ ॥ વેદા નાવઃ। સમુદ્રિયઃ ॥

અનુવાદ : જે (વરુણ) આકાશમાં ઉડતા પક્ષીઓના માર્ગને જાણે છે અને સમુદ્રમાં રહેનાર તે વહાણના માર્ગને પણ જાણે છે.

વિમર્શ : 1 વીનાં – પક્ષીના વિરતિ શકુનિનામ વેતેર્ગતિકર્મણઃ નિરુક્ત 2-6

2. Indo-Eur-Vi 'bird'

3. વેદ નાવઃ સમુદ્રિયઃ સાયણ નાવઃ ને પક્ષી લઈને પદમ્ ઉમેરે છે. અને સમુદ્રીયઃ નપું પ્રથમા એ.વ. યઃ નું વિશેષણ ગણી 'સમુદ્રમાં રહેનાર અર્થ કરે છે.

મંત્ર : વેદ માસો ઘૃતવ્રતો દ્વાદશ પ્રજાવતઃ ।
વેદા ય ઉપજાયતે||૮||

પદપાઠઃ વેદા માસઃ। ઘૃતવ્રતઃ । દ્વાદશ ।
પ્રજાવતઃ|| વેદા યઃ। ઉપજાયતે ॥

અનુવાદ : વ્રતધારી (વરુણ) દિવસોવાળા બારે મહિનાને જાણે છે. તેમાંથી ઉત્પન્ન થનાર (અધિક માસ) ને જાણે છે.

વિમર્શ : 1. મહિનો માસા માનાત્ નિરુક્ત 6-27 (2) અહીં પ્રજાવતઃમાસઃ એટલે દિવસો સહિત માસ દિવસોને મહિનાની પ્રજા કહેવાય છે. (૩) અહીં ત્રીજા પાદમાં અધિક માસનો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ છે એમ સાયણ તથા વેંકટમાધવ સ્વીકારે છે. (4) 'વેદાર્થવિચાર' ગ્રંથમાં ગિરિધરશર્મા ચતુર્વેદી ઝં હિ રાજા વરૂણશ્ચવકાર સૂર્યાય પન્થા મન્વેતવા ડ (1-24-8) અને આ મંત્રને આધારે દશાવિ છે કે ચંદ્ર પૃથ્વીની, પૃથ્વી સૂર્યની અને સૂર્ય વરુણની પરિક્રમા કરે છે. કારણ કે 1-24-8માં વરુણને સૂર્યના માર્ગનો કર્તા વર્ણવ્યો છે.

મંત્ર : વેદ વાતસ્ય વર્તનિમુરોઋષ્વસ્ય બૃહતઃ ।
વેદા યે અધ્યાસતે ॥૯॥

પદપાઠઃ વેદા વાતસ્યા વર્તનિમ્ । ઝરોઃ । ઋષ્વસ્ય ।
બૃહતઃ ॥ વેદા યે। અધિડઆસંતે॥

અનુવાદ : તે વિશાળ, ઊંચા અને મહાન પવનના પથને જાણે છે, જે ઉપર વસે છે તે દેવોને જાણે છે.

विमर्श : 1. ऋष्वस्य – सायण प्रभाषे दर्शनीयस्य बृहतः गुणैरधिकस्य स्कन्दस्वामी
प्रभाषे महतः बलवतः इत्यर्थ

(2) वेदा ये अध्यासते – सायण प्रभाषे जे देवो उपर –स्वर्गमां रडे छे तेने वरुण जाणे छे.
पास करीने मरुत् अेवुं गेल्डनरनुं सूयन छे.

मंत्र : नि षसाद घृतव्रतो वरुणः पस्त्यावस्वा।
द्य साम्रज्याय सुऽक्रतुः ॥१०॥

पदपाठः नि । ससाद । धृतऽव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु ।
आ । साम्रज्याय । सुऽक्रतुः ॥

अनुवाढ : प्रतधारी, सारां कार्यो करनार वरुण (देवी) प्रजाओमां साम्राज्य माटे
विराजमान थयो.

विमर्श : 1. पस्त्यासु – सायण प्रभाषे दैवी प्रजासु (2) निधंटु (3/4) मुजब आ 'गृहनाम'
छे.

मंत्र : अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वा अभिपश्यति ।
कृतानि या च कर्त्वा ॥११॥

पदपाठः अतः। विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि ।
पश्यति ॥ कृतानि । या । च । कर्त्वा ॥ ॥

अनुवाढ : मेधावी, (प्रजायुक्त) मनुष्य वरुण द्वारा त्रूतकाणमां थयेली अने त्रूविष्यमां
थनारी अधी ज आश्चर्यकारक वस्तुओने जुअे छे.

मंत्र : स नो विश्वाहा सुक्रतुशदित्यः सुपथा कश्त् ।
प्रण आयूषि तारिषत् ॥१२॥

पदपाठः सः। नः। विश्वाहा । सुऽक्रतुः । आदित्यः ।
सुऽपथा । कश्त् ॥ प्र । नः । आयूषि । तारिषत् ॥

अनुवाढ : ते श्रेष्ठ (शुभ, उत्तम) कार्यो करनार आदित्य (वरुण) अमारां अधां दिवसो
सरण बनारो. अमारुं आयुष्य वधारो.

विमर्श : 1. कश्त् अने तारिषत्

अनुक्रमे कृ अने तृ ना वैदिक संकेतार्थ (लेट्) Vedic Subjunctive ना रूपो छे.

મંત્ર : બિભ્રદ્ દ્રાપિં હિરણ્યયં વરુણો વસ્ત નિર્ણિજમ્ ।
પરિ સ્પશો નિ ષેદિરે ॥૧૩॥

પદપાઠ: વિભત્ દ્રાપિમ્ । હિરણ્યયમ્ । વરુણઃ । વસ્ત નિઃઽનિજમ્ ॥
પરિ । સ્પશઃ । નિ । સેદિરે । ॥

અનુવાદ : સુવર્ણના કવચને ધારણ કરતા વરુણ પોતાના સુદૃઢ શરીરને ઢાંકે છે. જાસૂસો આજુબાજુ બેસે છે.

વિભર્ષ : 1. દ્રાપિમ્-કવચ (2) હિરણ્યયમ્ - વેદમાં હિરણ્ય (સુવર્ણ, સોનું)ના પચાધિ તરીકે વપરાય છે. ઘરેણાં રૂપે ઘડ્યા પછી લોકો ઘેર લઈ જાય છે. હિતકારક અને રમણીય હોય છે. હૃદયને ગમે છે માટે (૨) વસ્ત - √વસ્ અથવા √વસ્ આચ્છાદને પરસ્મૈપદ √વસ્તું હયસ્તન ભૂ.કા. ત્રી.પુ.એ.વ. અહીં અવસ્ત માંથી 'અ' નો લોપ છાન્દસ્ છે. (3) નિર્ણિજમ્ સાયણ મુજબ પુષ્ટં સ્વશરીરમ્ નિઘંટુ (૩/7) અનુસાર નિર્ણિજમ્ ઇતિ રૂપનામ દ્વા આત્મીયં રૂપમિતિ । (ગ) પરાંજયે અનુસાર A garment of a piece of cloth, normally white (4) પરિ સ્પશો નિષેદિરે પરિ + નિ + સિદ્ નું પરોક્ષ ભૂતકાળ ત્રી.પુ.એ.વ.-અહીં વર્તમાનકાળના અર્થમાં વપરાયો છે.

મંત્ર : ન યં દિપ્સન્તિ દિપ્સવો ન દુહ્વોણો જનાનામ્ ।
ન દેવમભિમાતયઃ ॥૧૪॥

પદપાઠ: ન । યમ્ । દિપ્સન્તિ । દિપ્સવઃ । ના । દુહ્વાણઃ ।
જનાનામ્ । ના । દેવમ્ । અભિઽમાતયઃ ॥

અનુવાદ : જેને મારવાની ઈચ્છાવાળા (ડરના માયા) મારતા નથી; માણસોના દ્રોહીઓ (જેનો દ્રોહ કરતા નથી); પાપીઓ તેને સ્પર્શતા નથી.

મંત્ર : ઉત્ત યો માનુષેષ્વા યશ્ચક્રે અસામ્યા । અસ્માકમુદરેષ્વા ॥ (૧૫)

પદપાઠ: ઉત્ત । યઃ । માનુષેષુ । આ । ચક્રે । અસામિ । આ । અસ્માકમ્ । ઉદરેષુ દ્વા આ ॥

અનુવાદ : જે વરુણ દેવ મનુષ્યોના માટે અન્નનો ભંડાર ઉત્પન્ન કરે છે. અર્થાત્ મનુષ્યના જીવનને પૂર્ણ રીતે યશસ્વી બનાવ્યો છે. તે વરુણ દેવ આપણા શરીરને પણ સામર્થ્યયુક્ત (પાયન માં) બનાવે છે. અથવા મનુષ્યોને કીર્તિયુક્ત બનાવે છે.

મંત્ર : પશ મે યન્તિ ધીતયો ગાવો ન ગવ્યૂતીશ્નુ ।
 ઇચ્છન્તીરુરુચક્ષસમ્ ॥૧૬॥

પદપાઠ: પશ મે યન્તિ ધીતયઃ । ગાવઃ । ન । ગવ્યૂતીઃ ।
 અનુ ॥ ઇચ્છન્તીઃ ! । ઉરુચક્ષસમ્ ॥

અનુવાદ : જેમ ગાયો ગોચર તરફ તેમ અમારી પ્રાર્થનાઓ અનેક દ્વારા પ્રેક્ષણીય વરુણને ઈચ્છતી તેની પાસે જાય છે.

મંત્ર : સં નુ વોચાવહૈ પુનર્યતોં મે મધ્વાભૃતમ્ ।
 હોતૈવ ક્ષદસે પ્રિયમ્ ॥૧૭॥

પદપાઠ: સમ્ । નુ । વોચાવહૈ । પુનઃ । યતઃ । મે । મધુ ।
 આઽભૃતમા હોતાઽઙ્વ । ક્ષદસે । પ્રિયમ્ ॥

અનુવાદ : આપણે પુનઃવાર્તાલાપ કરીએ કારણ કે મારું મધુર હવિ તૈયાર છે. તું હોતાની જેમ પ્રિય વસ્તુનું ભક્ષણ કરે છે.

વિમર્શ : 1. વોચાવહૈ – √વ્ચ્ Subjective પ્ર.પુ. દ્વિ.વ. (2) હોતૈવ ક્ષદસે પ્રિયમ્ – સાયણ અનુસાર હોતા ઇવ હોમકર્તૈવ ત્વમપિ પ્રિયં હવિઃ ક્ષદસે અશ્રાસિ । (3) સાયણ મુજબ પ્રાયશ્ચિતાર્થે અથવા રોગનિવારણાર્થે કરવામાં આવતા સોમપાનનો ઉલ્લેખ છે. (4) વેલણકર અનુસાર મધુભક્ષણ બાદ હું આપની સન્મુખ મારી ઈચ્છા આકાંક્ષા પ્રગટ કરીશ એવો ભાવ છે.

મંત્ર : દર્શ નુ વિશ્વદર્શતં દશ ઇથમધિ ક્ષમિં ।
 એતા જુષત મે ગિરઃ ॥૧૮॥

પદપાઠ: દર્શમ્ । નુ । વિશ્વઽદર્શતમ્ । દર્શમ્ । ઇથમ્ ।
 અધિં । ક્ષમિં । એતાઃ । જુષતા મે । ગિરઃ ।

અનુવાદ : સૌ વડે દર્શનીય એવા વરુણને મેં નિહાળ્યા. તેમનો રથ પણ મેં પૃથ્વી ઉપર જોયો. જેમણે મારી આ પ્રાર્થના સ્વીકારી.

મંત્ર : ઇમં મેં વરુણ શ્રુધી હવમદ્યા ચં મૃલ્ય ।
 ત્વામવસ્યુશ ચકે ॥૧૯॥

પદપાઠ: ઇમમ્ । મે । વરુણ । શ્રુધી હવમ્ । અદ્ય । ચ । મૃલ્ય ।
 ત્વામ્ । અવસ્યુઃ । આ । ચકે ॥

અનુવાદ : હે વરુણ ! મારા આ આહવાનને સાંભળ આજે મારા ઉપર કૃપા કર. રક્ષણની ઈચ્છાવાળો હું તેને બોલાવું છું.

मंत्र : त्वं विश्वस्य मेधिरि दिवश्च ग्मश्चं शजसि ।
स यामनि प्रति श्रुधि ॥२०॥

पदपाठः त्वम् विश्वस्य । मेधिर । दिवः । चा ग्मः । चा शजसि ।
सः । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥ ॥२०॥

अनुवाद : हे मेधाविन (अत्यन्त विज्ञानयुक्त विद्वान्)! त्वं विश्वमां, स्वर्गमां अने पृथ्वीमां प्रकाशे छे. (शोभे छे) तारा मार्गे जतो त्वं सांभण.

मंत्र : उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाश मध्यमं चृत।
अवाधमानि जीवसे ॥२१॥

पदपाठः उत्। उतमम्। मुमुग्धः । नः । वि।
पाशम् मध्यमम्। चृत॥ अव । अधमानि । जीवसे ॥

अनुवाद : अमारां मस्तक उपरना पाशने दूर कर. उदर उपर रहेल बंधनोने दूर कर.
अमारां पगना पाशने दूर कर.

1.3 तमारी प्रगति यकासो

1. वरुण सूक्तनुं रसदर्शन करो.

2. 'वरुण' शब्दनो अर्थ दर्शावी, वरुणदेवनां पराक्रमो विशे सविस्तार नोंध लपो.

नीयेनां पदो विशे नोंध लपो.

व्रतम्, इथी न, नरम्, हिश्यम् वरुणः

नीयेनां रूपो समजावो.

मिनीमसि, वेनन्ता, जिहिकानस्य, कश्त्, वस्यस्, तारिषत्, वोचावहै, आशाते
टूंकनोंध लपो.

1. वरुण सूक्तमां प्रयोजायेली उपमाओ.

2. वरुण सूक्तमां भक्तिभावना

लेभक : डॉ.योगिनी व्यास, निवृत्त असोसिएट प्रोफेसर,

उमा आर्टस ऐन्ड नाथीया क्रोमर्स कोलेज, गांधीनगर.

એકમ : 2 : પુરુરવા-ઉર્વશી સંવાદસૂક્ત (ઋગ્વેદ -10 -95)
(નિયતાંશ : મંત્ર 1 થી 3 અને 14 થી 18)

રૂપરેખા

2.0 ઉદ્દેશ

2.1 પુરુરવા –ઉર્વશી સંવાદ સૂક્ત

2.2 પુરુરવા –ઉર્વશી સંવાદ સૂક્ત : મંત્રો. અનુવાદ અને વિમર્શ

2.3 ઋગ્વેદનાં સંવાદસૂક્તો

2.4 ઋગ્વેદના કેટલાંક સંવાદસૂક્તોનું રસદર્શન :

2.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

2.0 ઉદ્દેશ

1. ભારતીય સાહિત્ય અને ધર્મનો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન દસ્તાવેજ ગણાતા ઋગ્વેદના વિવિધ પ્રકારના સૂક્તો જેવાં કે આખ્યાનસૂત્રો, ઊર્મિકાવ્યો, પ્રાર્થનાકાવ્યો, તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક સૂક્તો વગેરેમાં મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવતા આખ્યાનસૂક્તોનો અભ્યાસ કરવો.

(2) સંસ્કૃત નાટકોનાં બીજ વેદના સાહિત્યમાં સવિશેષ કરીને સંવાદસૂક્તોમાં હોવાની સંભાવના હોવાથી આ સૂક્તોના ઈતિહાસ વિશે પરિચય પ્રાપ્ત કરવો.

(3) અર્ધકાવ્યમય અને અર્ધનાટ્યાત્મક ગણાતા કથાકાવ્ય સાથે સંવાદસૂક્તોના સંબંધ વિશે અભ્યાસ કરવો.

(4) બે વ્યક્તિઓનો સંવાદ જેમ કે પુરુરવા અને ઉર્વશી, યમ અને યમી, ત્રણ વ્યક્તિઓનો સંવાદ જેમ કે ઈન્દ્ર, ઈન્દ્રાણી અને વૃષાકપિ, અગસત્ય, લોપામુદ્ર અને તેમનો પુત્ર, વ્યક્તિ અને સમૂહ વચ્ચેનો સંવાદ જેમકે સરમા અને પશિઓ, વસિષ્ઠ અને તેમના પુત્રો, અનેક વ્યક્તિઓનો એક વ્યક્તિ સાથે સંવાદ જેમકે દેવતાઓ અને અગ્નિ, એકોક્તિ જેમકે અક્ષસૂક્ત વગેરે વિશે જાણકારી મેળવવી.

(5) સંવાદસૂક્તોમાં રહેલી ઊંચી સાહિત્યક ગુણવત્તાનો આસ્વાદ કરવો.

2.1 પુરુરવા –ઉર્વશી સંવાદસૂક્ત

ઋગ્વેદમાં આવતાં વિવિધ પ્રકારનાં સૂક્તોમાં સંવાદસૂક્તો મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. ભારતીય તેમજ વિદેશી વિદ્વાનો માટે સંવાદસૂક્તોનો અભ્યાસ કરવો એ રસનો વિષય બની રહ્યો છે. ઋગ્વેદમાં મળી આવતાં અનેક સંવાદસૂક્તોમાં પુરુરવા અને ઉર્વશીનો

સંવાદ (ऋ 10-95) અત્યન્ત પ્રસિદ્ધ છે. પાછળથી આ કથા શતપથ બ્રાહ્મણ, બૃહદદેવતા, સર્વાનુક્રમણી, હરિવંશ, અગ્નિપુરાણ, દેવી ભાગવત, પદ્મપુરાણ, બ્રહ્માંડપુરાણ, ભાગવતપુરાણ, મતસ્યપુરાણ, વાયુપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ, વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ તેમજ કથાસરિત્સાગર વગેરે ગ્રંથોમાં એક યા બીજા સ્વરૂપે રજૂ થઈ છે. પ્રો. મેકડોનલના કથન મુજબ ‘ઈન્ડોયુરોપીયન યુગની આ પ્રાચીનતમ પ્રેમકથા છે. ભાષ્યકાર વેંકટમાધવે આ સૂક્તનો અનુવાદ શરૂ કરતાં પહેલાં કહ્યું છે કે અહીં 10-95માં ઘણાં મંત્રોનું અર્થઘટન કરવામાં મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે. પ્રો. કોશાંબી ઉર્વશીને ‘The Urvshi Myth of Rigveda’ માં Prevedic Mother Goddess’ ગણે છે. મેક્સમૂલર ઉર્વશીમાં ‘allegorical representation of dawn’ માને છે યાસ્કાચાર્ય ઉર્વશીના નામની નિષ્પત્તિ ઉરુ + √વિસ્ = Possessed wide desire = અને ઉરુ + ઉસ્ = Contracted through her thighs = એમ બે ધાતુઓમાંથી દર્શાવે છે. રોથ ઉરુ + √વિસ્ = eager desire પરથી ઉર્વશી શબ્દની નિષ્પત્તિ કલ્પે છે. ‘પુરુરવસ્’ શબ્દનો અર્થ (ऋ.વે. 1/31/4) અનુસાર ‘મોટેથી બોલાવવું’ એવો થાય છે. ધર્માત્મા મનુષ્ય પુરુરવસ્ માટે અગ્નિએ આકાશ દ્વારા ગર્જના કરાવી. આધુનિક સમયમાં જોઈશું તો આધુનિક ભારતના પ્રખર તત્ત્વજ્ઞાની શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોર તથા મહર્ષિ અરવિંદે પણ પુરુરવા ઉર્વશીની કથાને પોતાની આગવી રીતે રજૂ કરીને વેદની ઉર્વશીને ભારતદેશની સાહિત્યભૂમિ પર આજેય જીવંત રાખી છે.

પ્રસ્તુત સૂક્તનો સંતોષકારક અનુવાદ કરવા માટે વિદ્વાનોને ભારે પરિશ્રમ કરવો પડ્યો છે. ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ મનીષી પ્રો. શ્રી રસિકલાલ છો. પરીખ મહોદયે જર્મનીના Richard Pischel તથા Friedrich Geldner (રીચાર્ડ પીશેલ તથા ગેલ્ડનેરના જર્મન અનુવાદની સહાયથી ગુજરાતી અનુવાદ તૈયાર કર્યો છે. પ્રથમ મંત્રમાં પુરુરવા ઉર્વશીને સંબોધીને જાયે.....પરતરે ચનાહન (10/95/1) અર્થાત્ ‘અરે જાયા! મનથી આપણે વચનોને મિશ્ર કરીએ; (ત્યાં સુધી) હે ચણિ ! તું થોભ. આપણા આ મનોભાવો અનુદિત (બોલ્યા વગરના) રહેવાથી પહેલાંના દિવસોમાં સુખકર બન્યા નથી, એમ કહે છે બીજા મંત્રમાં ઉર્વશી ઉત્તર આપે છે. ‘તારી આ વાણીને હું શું કરું? ઉષાઓની અગ્રેસર એવી ઉષાની જેમ હું ચાલી ગઈ. હે પુરુરવસ્ ! ફરીથી પાછો ઘેર જા. હું પવનની જેમ દુષ્પ્રાપ્ય છું.

આ પછી મંત્ર 15માં ઉર્વશીના મુખે ઉચ્ચારાતી પંક્તિ – ‘ન વૈ સ્ત્રૈણાનિ સરઘ્યાનિ સન્તિ સાલાવૃકાણાં હૃદયાન્યેતા’ અર્થાત્ સ્ત્રીઓની સાથે સખ્યો હોય નહિ. કારણ કે સ્ત્રીઓનાં સખ્યો તો સાલાવૃકોનાં હૃદયો (વરુનાં હૃદયો) જેવાં અર્થાત્ પોતાના ઉપર વિશ્વાસ રાખનારનો જ ઘાત કરનાર હોય છે. ઉર્વશીની આ ઉક્તિ દ્વારા સ્ત્રીઓની નિષ્ફુરતાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

અહીં એક નાનકડા પ્રસંગમાં કવિની વૈદિક આર્ષદષ્ટા ઋષિની કલમમાં રહેલી સાહિત્યક પ્રતિભાનો પરિચય થાય છે. પ્રસ્તુત સૂક્તના સંવાદો પ્રમાણમાં નાના, સચોટ અને જીવંત છે. સમગ્ર સૂક્તમાં પ્રયોજાયેલી ઉપમાઓ પણ નોંધપાત્ર છે. ‘શૂક્લ યજુર્વેદ’ (૫-૨) અને શતપથ બ્રાહ્મણ (૫-૧૨)ના કેટલાંક સંદર્ભોને આધારે પુરુરવા અને ઉર્વશીના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતો કુમાર ‘આયુ’ તે જ બે અરણીઓને ઘસવાથી ઉત્પન્ન થતો અગ્નિ છે. એવું રૂપકાત્મક વર્ણન પણ અહીં વાંચી શકાય.

2.2 પુરુરવા –ઉર્વશી સંવાદ સૂક્ત : મંત્રો, અનુવાદ અને વિમર્શ

પુરુરવસુર્વશ્યોઃ સંવાદસૂક્તમ્

(દેવતા –ઋષિશ્ચ એલઃ પુરુરવાઃ ઉર્વશી ચ, છન્દઃ- ત્રિષ્ટુપઃ)

મંત્ર 1,3,6,8,9,10,12,14, અને 17 માં)

ઋષિ-એલ પુરુરવા અને દેવતા : ઉર્વશી, પણ મંત્ર –2, 4, 5, 7, 11, 13, 15, 16 અને 18 માં ઋષિકા ઉર્વશી છે. તથા તે મંત્રોના દેવતા પુરુરવા છે.)

મંત્ર : હયે જાયે મનસા તિષ્ઠ ઘોરે વચાંસિ મિશ્રા કૃણવાવહૈ નુ
ન નૌ મન્ત્રા અનુદિતાસ એતે મયસ્કરુન્યસતરે ચનાહન્ ॥ ૧ ॥

પદપાઠઃ હયે જાયે । મનસા તિષ્ઠ । ઘોરે । વચાંસિ મિશ્રા કૃણવાવહૈ ।
નુ ન નૌ । મન્ત્રા । અનુદિતાસઃ એતે । મયઃ । કરન્ પશ્ચતરે । ચ્ ન ।
અહન્ ॥

અનુવાદ : (પુરુરવા) અરે જાયા ! મનથી આપણે વચનોને મિશ્ર કરીએ; (ત્યાં સુધી) હે ચણિ – (તું) થોભ. આપણા આ મનોભાવો અનુદિત (બોલ્યા વગરના) રહેવાથી, પહેલાંના દિવસોમાં સુખકર ન હતા.

વિમર્શ : 1. એતે અનુદિતાસ મન્ત્રા નો અર્થ વેંકટમાધવ મુજબ હૃદયમાં કલ્પેલા અભિલષિત અર્થો કે જે પરસ્પરને કહેવાયા નથી’ થાય છે. (2) મન્ત્રાઃ રહસ્યાર્થો (3) કૃણવાવહૈ – કૃતિ હિંસાકરણયોઃ નું આત્મનેપદ, ઉત્તમ પુરુષ, દ્વિવચન, સંકેતાર્થક લેટ્ લકાર (Subjective) નું રૂપ છે.

મંત્ર : કિમેતા વાચા કૃણવા તવાહં પ્રાક્રમિષમુષસામગ્રિયેવ ।
પુરુરવઃ પુનરસ્તં પરેહિ દુશપના વાત ઙ્વાહમસ્મિ ॥ ૨ ॥

પદપાઠઃ કિમ્દ્ય એતા । વાચા । કૃણવા । તવ । અહમ્ । પ્ર । અક્રમિષમ્ ।
ઉષસામ્ । અગ્રિયાંઙ્ઙવ ।

પુરુરુઃ । પુનઃ । અસ્તમ્ । પશ । ઇહિ । દુઃઽઆપના । વાતઃઽઙ્ગવ ઘ
અહમ્ । અસ્મિ ।

અનુવાદ : (ઉર્વશી) હું તારા આ વેણ (વચન)ને શું કરું ? ઉષાઓની અગ્રેસર (ઉષા)ની જેમ હું ચાલી ગઈ હે પુરુરવસ! ફરીથી તું તારે ઘેર પાછો જા. હું પવનની જેમ દુઃખાપ્ય છું.

વિમર્શ : 1. આ મંત્ર ઉર્વશી, પુરુરવાને ઉદ્દેશીને બોલે છે તે કહેવા માગે છે કે હવે પુરુરવાના બોલવાનો કોઈ અર્થ નથી. (2) ઝષસામ્ અગ્રિયા ઇવ માં ઉપમા અલંકાર રહેલો છે (3) વાત ઇવ – ‘પવનની જેમ દુઃખાપ્ય’ માં પણ ઉપમા અલંકાર છે. (4) મંત્રમાં પ્રયોજાયેલી કાવ્યાત્મક ઉપમાઓ દ્વારા વેદના જીવનની આછેરી ઝલક જોવા મળે છે.

મંત્ર : ઇષુર્ન શ્રિય ઇષુધેરુસના ગોપાઃ શતસા ન રંહિઃ
અવીરે ઋતૌ વિ દવિદ્યુતન્નોશ ન માયું ચિતયન્ત ધુનયઃ ॥ ૩ ॥

પદપાઠઃ ઇષુઃ । ન । શ્રિયે । ઇષુધેઃ અસના । ગોઽસાઃ । શતિઽસાઃ । ન । રંહિઃ ।
અવીરે । વિ । દવિદ્યુતત્ ઘ ન । ઝશ । ન । માયુમ્ । ચિતયન્ત । ધુનયઃ ॥

અનુવાદ : ભાથામાંથી વિજયપ્રાપ્તિ માટે છૂટતા તીરની જેમ, પશુઓને જીતવા, સેંકડોને જીતતા વેગવાન (અશ્વ)ની જેમ, વીરને ન છાજે એવા ઈરાદાથી વીજળી ચમકે એવો (ચમકારો થયો) ઘેટી જેમ અવાજો એ ઘેટાં જેવો શબ્દ જણાવ્યો.

વિમર્શ : 1. ગેલ્ડનરે આ મંત્રમાં ના ‘ન’ એવા પદને ‘ઇવ’ (ઉપમાના અર્થમાં) લીધો છે. જ્યારે સાયણાચાર્ય ‘ન’ કારનો નિષેધપરક અર્થ લીધો છે. (2) ધુનય = કંપાવી દેનારા ભટો = સૈનિકો

મંત્ર : સુદેવો અદ્ય પ્રપતેદનાવૃત્પશવતં પશ્માં ગન્તવા ડ
અધા શયીત નિઋત્તેરુપસ્થેઽધૈનં વૃકા ર્શ્મસાસો અદ્યુઃ ॥ ૧૪ ॥

પદપાઠઃ સુઽદેવઃ । અદ્ય । પ્રપતેત્ । અનાવૃત્ । પરાઽવતમ્ । પશ્મામ્ । ગન્તવૈ ।
ઐ ઇતિ । અધ । શયીત । નિઋત્તેરુપસ્થેઽધૈનં । વૃકા । ર્શ્મસાસો ।
અદ્યુઃ ॥

અનુવાદ : તારો વલ્લભ (પ્રિયતમ) આજે પાછો ન ફરે એમ, દૂરથી પણ ઘણે દૂર એવા દેશમાં જવા માટે પ્રપાત કરે (હું પડતું મૂકીશ) અથવા નિઋત્તિ = પૃથ્વીના ખોળામાં સૂઈ જશે, અથવા આને (મને) ધસી આવતા વરુઓ (જંગલી કૂતરાંઓ) ખાઈ જશે.

વિમર્શ : 1. સુદેવઃ ગેહનરે આ શબ્દનો અર્થ ‘વલ્લભ’ કર્યો છે. (2) સાયણાચાર્યે નિઠ્ઠતિ શબ્દના (1) પૃથ્વી અને (2) મૃત્યુ એવા બંને અર્થ લીધાં છે. (3) ગન્તવૈ – ગમ્ ગ્ચ્છ નું વૈદિક હેત્વર્થ કુદન્ત (4) અદ્યુઃ √અદ્ (ખાવું) રજો ગણ, પરસ્મૈપદ, વિધ્યર્થ ત્રી.પુ.એ.વ. પપતેત્ પ્ ધાતુનું વિધ્યર્થ ત્રી.પુ. એ.વ શયીતે – શી ધાતુનું વિધ્યર્થ ત્રી.પુ.એ.

મંત્ર : પુરુશ્વો મા મૃથા મા પ્ર પસો મા ત્વા વૃકાસો અશિવાસ ઉ ક્ષન્
ન વૈ સ્ત્રૈણાનિ સખ્યાનિ સન્તિ સાલાવૃકાણાં હૃદયાન્વેતા ॥ ૧૫ ॥

પદપાઠ : પુરુશ્વઃ । મા । મૃથાઃ । મા । પ્ર । પસઃ । મા । ત્વા । વૃકાસઃ ।
અશિવાસઃ । ઐં ઇતિ । ક્ષન્ ।
ન । વૈ । સ્ત્રૈણાનિ । સખ્યાનિ । સન્તિ । સાલાવૃકાણામ્ । હૃદયાનિ ।
એતા ॥

અનુવાદ : (ઉર્વશી) હે પુરુશ્વ ! તું મરીશ મા, તું પ્રપાત મા કરીશ! અશુભ/જંગલી વરુઓ પણ તને મા ખાઓ. સ્ત્રીઓની સાથે સખ્યો હોય નહિ. કારણ કે સ્ત્રીઓનાં સખ્યો તો સાલાવૃકોનાં હૃદયો જેવાં (અર્થાત્ પોતાના ઉપર વિશ્વાસ રાખનારનો જ ઘાત કરનાર) હોય છે.

વિમર્શ : પ્રસ્તુત મંત્રમાં ઉર્વશીએ પુરુશ્વને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે કે સ્ત્રીઓની સાથે સ્નેહસંબંધ ન રાખવો કારણ કે એમની સાથેની પ્રેમપૂર્ણ મૈત્રી કે સંબંધ તો સાલાવૃકો એટલે કે વરુઓના હૃદય જેવાં વિશ્વાસઘાતી હોય છે. સાહિત્યરસિકો નોંધે છે કે આ નિષ્કૃત, કૃતઘ્ની અને દગાખોર ઉર્વશીનું માયાળુ અને પ્રેમમાં નિષ્ઠાપૂર્ણ પ્રિયતમા તરીકે નિરૂપણ કરવા મહાકવિ કાલિદાસે ‘વિક્રમોર્વશીયમ્’ રૂપકની રચના કરી.

મંત્ર : યદ્વિરૂપાચરં મર્ત્યેષ્વવસં શત્રીઃ શરદશ્ચતસ્રઃ
ઘૃતસ્ય સ્તોકં સકૃદહ્ન આશ્રાં તાદેવેદં તાતૃપાણા ચરામિ ॥ ૧૬ ॥

પદપાઠ : યત્ । વિરૂપા । અચરમ્ । મર્ત્યેષુ । અવસમ્ । શત્રીઃ । શરદઃ ।
ચતસ્રેઃ ।
ઘૃતસ્ય । સ્તોકમ્ । સકૃત્ । આહુઃ । આશ્રામ્ । તાત્ । એવ । ઇદમ્ । તતૃપાણા
। ચરામિ ॥

અનુવાદ : (ઉર્વશી) વિગત (દેવ) રૂપવાળી હું મનુષ્યલોકમાં ફરતી હતી અને રમણ કરાવનારી ચાર શરદો સુધી અહીં રહી હતી. દિવસના એકવાર હું થોડુંક ઘી ખાતી હતી અને તેટલા માત્રથી જ તૃપ્ત થયેલી હું આ ફરી રહી છું.

વિમર્શ : (1) તાતૃપાણા – તૃપ્ ધાતુનું વર્તમાનકૃદન્ત, સ્ત્રીલિંગ, પ્રથમા એ.વ.

મંત્ર : અન્તરિક્ષપ્રાં રજસો વિમાનીમુપ શિક્ષામ્યુર્વશીં વસિષ્ઠઃ
ઉપ ત્વા શતિઃ સુકૃતસ્ય તિષ્ઠાન્નિ વર્તસ્વ હૃદયં તપ્યતે મે ॥ ૧૭ ॥

અનુવાદ : (પુરુરવા) અન્તરિક્ષને ભરી રહેલી, અન્તરિક્ષને માપી રહેલી ઉર્વશીને હું પ્રિયતમ વિનંતી કરું છું. જેણે ઉપકાર કર્યા છે. (સુકૃતસ્ય શતિઃ) પુરુરવા તારી પાસે જ રહે. તું પાછી ફર. મારું હૃદય તપે છે.

વિમર્શ : 1. અહીં રજસો વિમાનીમ્ નો અર્થ સાયણાચાર્ય 'ઉદકસ્ય નિર્માત્રીમ્' કર્યા છે.
2. ઉપ + તિષ્ઠાત્ — ઉર્વશીની નજીક રહે સ્થા ધાતુનું સંકેતાર્થ ત્રી.પુ.એ.વ.

મંત્ર : ઇતિ ત્વા દેવા ઇમ આહુરૈઠ્ઠ યથેમેતદ્ભવસિ મૃત્યુબન્ધુઃ
પ્રજા તે દેવાન્હવિષા યજાતિ સ્વર્ગ ઉ ત્વમપિ માદયાસે ॥ ૧૮ ॥

પદપાઠઃ ઇતિ । ત્વા । દેવાઃ । ઇમે । આહુઃ । એક । યથા । ઇમ્ । એતત્ । ભવસિ ।
મૃત્યુબન્ધુઃ । પ્રજા । તે । દેવાન્ । હવિષા । યજાતિ । સ્વઃ । ડગે । ઐમ્ । ઇતિ
। ત્વમ્ । અર્પિ । માદયાસે ॥

અનુવાદ : (ઉર્વશી) તને આ દેવો આમ કહે છે: હે એલનાપુત્ર ! આ તું જે રીતે છું તે રીતે તો તું મૃત્યુબન્ધુ (મરણશીલ) છું. પણ તારાં સંતાનો (પ્રજા) દેવોને હવિષ વડે પૂજશે અને તું પણ સ્વર્ગમાં (મારી સાથે) આનંદ કરીશ.

વિમર્શ : પ્રસ્તુત મંત્રમાં પુરુરવા (એક) ને ઉર્વશી હંમેશ માટે કેમ મળી શકે એમ નથી એ સમજાવતાં ઉર્વશી કહે છે કે હે પુરુરવા — તું મરણશીલ છું જ્યારે હું અમૃત છું.

2.3 ઋગ્વેદનાં સંવાદસૂક્તો

ઋગ્વેદનાં સંવાદસૂક્તો

ઋગ્વેદ આર્યોનો સૌથી જૂનો સાહિત્યિક દસ્તાવેજ છે એ નિઃશંક હકીકત છે. પ્રાચીન ભારતીય આર્ય પ્રજાના જીવન, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, પુરુષાર્થો અને ઇતિહાસનું નિરૂપણ કરતો ઋગ્વેદ વિશ્વનું પ્રાચીનતમ સાહિત્ય છે. ધર્મગંગાની ગંગોત્રી તથા તત્ત્વજ્ઞાનનું ઉદયશૃંગ ગણાતા ઋગ્વેદના સૂક્તોને શ્રી વિન્ડરનિલ્સ જુદા જુદા પાંચ વિભાગોમાં વહેંચી કાઢે છે. (1) ઊર્મિકાવ્યો (2) પ્રાર્થનાકાવ્યો (3) તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક સૂક્તો (4) સંવાદસૂક્તો કે આખ્યાનસૂક્તો અને (૫) કૂટકાવ્યો.

ઋગ્વેદના આ પાંચ પ્રકારના સૂક્તોમાં સંવાદસૂક્તો મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. પ્રાચીન કાળથી ભારતીય તેમજ વિદેશી વિદ્વાનોને આ સૂક્તોએ અભ્યાસાર્થે આકર્ષ્યા છે. વિચક્ષણ

વિદ્વાનોએ આ સૂક્તોનો ગહન અભ્યાસ કરીને વિવિધ પ્રકારના અવનવા મતો દર્શાવ્યા છે. ઋગ્વેદમાં મળતા સંવાદસૂક્તો નીચે મુજબ છે.

	બે વ્યક્તિઓનો સંવાદ	મંડલ	સૂક્ત
1.	ઈન્દ્ર અને વરુણ	4	42
2.	નેમા ભર્ગવ અને ઈન્દ્ર	8	100
3.	યમ અને યમી	10	10
4.	પુરુરવા અને ઉર્વશી	10	95
	ત્રણ વ્યક્તિઓનો સંવાદ	મંડલ	સૂક્ત
5.	અગસ્ત્ય, લોપામુદ્રા અને તેમનો પુત્ર	1	179
6.	ઈન્દ્ર, અદિતિ અને વામદેવ	4	18
7.	ઈન્દ્ર, વસુક અને તેની પત્ની	10	28
8.	ઈન્દ્ર, ઈન્દ્રાણી અને વૃષાકપિ	10	86
9.	વિશ્વામિત્ર અને વિપાટ્ શુતુદ્રી નામની નદીઓ	3	33
10.	ઈન્દ્ર, વિશ્વામિત્ર અને જમદગ્નિ	૧	૧૬૭
	વ્યક્તિ અને સમૂહનો સંવાદ	મંડલ	સૂક્ત
11.	ઈન્દ્ર અને મરુતો	1	165
12.	ઈન્દ્ર અને મરુતો	1	170
13.	વસિષ્ઠ અને તેના પુત્રો	7	33
14.	સરમા અને પશિઓ	10	108
	અનેક વ્યક્તિઓનો એ વ્યક્તિ સાથે સંવાદ	મંડલ	સૂક્ત
15.	દેવતાઓ અને અગ્નિ	10	51
	એકોક્તિ		
16.	‘અક્ષ-સૂક્ત’ માં જુગારીની એકોક્તિ	10	34
17.	‘ઐન્દ્ર-લબ’ સૂક્તમાં સોમરસના પાનથી મત્ત બનેલા પક્ષીરૂપ ઈન્દ્રની ઉક્તિ	10	119
18.	‘વાગમ્મૃદ્ધીય’ સૂક્તમાં વાક્ દેવીની ઉક્તિ	10	125

ઋગ્વેદના સંવાદસૂક્તોનો અભ્યાસ કર્યા બાદ કહી શકાય કે આ સૂક્તો દ્વારા યજ્ઞોમાં એક પ્રકારનું સંવાદયુક્ત વાતાવરણ સર્જતું હશે. સંવાદની સાથે સંગીત સહેલાઈથી ભળી જાય. સામવેદમાં સંગીતથી વિકાસ પામેલી સ્થિતિનાં દર્શન થાય છે. ઋગ્વેદના ઉષા સૂક્તોમાં રંગબેરંગી વસ્ત્રો પહેરીને નૃત્યો દ્વારા યુવાનોને આકર્ષતી યુવતીઓના ઉલ્લેખો જોવા મળે છે. અથર્વવેદમાં પણ સંગીતની સાથે નૃત્ય કરવાના ઉલ્લેખો થયેલા છે. આમ સંસ્કૃત સાહિત્યના નાટકોની ઉત્પત્તિનું બીજારોપણ વેદસાહિત્યમાં અને તેમાંય વિશેષ

કરીને 'સંવાદસૂક્તો' માં થયેલું જોવા મળે છે. આથી યુરોપીય વિદ્વાન પ્રો. સિલ્વાં લેવીએ નાટકનાં બીજ સંવાદસૂક્તોમાં હોવાની સંભાવના દર્શાવી પ્રો. હર્ટેલ અને પ્રો. શ્રોડરે પણ આ મતનું સમર્થન કર્યું છે.

સંવાદસૂક્તોના સ્વરૂપ અંગે ડૉ. ઓલ્ડનબર્ગનો અભિપ્રાય જુદા પ્રકારનો છે. તેમના મતાનુસાર અતિપ્રાચીન સમયના વીરચરિત મહાકાવ્યોના કથાનકોમાં વ્યક્તિઓની ઉક્તિઓ કે સંવાદો પદ્યમાં રચાયાં હશે અને તે મૌખિક પરંપરા દ્વારા આપણા સુધી ઉતરી આવેલ છે. આવા વીરચરિત (epic) કાવ્યોના કથાનકોનો ગદ્યભાગ આખ્યાનકારો પોતપોતાની રીતે રજૂ કરતા હશે, જે પદ્યભાગ આજે વિસ્મૃત થઈ ગયો છે. આમ, ઓલ્ડનબર્ગના મતે આ સૂક્તોને 'સંવાદસૂક્ત' કહેવાને બદલે 'આખ્યાનસૂક્ત' કહેવાં વધુ યોગ્ય છે.

ડૉ.વિન્ટરનિલ્ડનો સંવાદસૂક્તો વિશેનો અભિગમ અન્ય વિદ્વાનોની સરખામણીમાં જુદો છે. તેઓ વૈદિક સંવાદસૂક્તો (dialogue hymns) ને કથાકાવ્ય (Ballads) માને છે. આ કથાકાવ્ય પણ અર્ધકાવ્યમય અને અર્ધનાટ્યાત્મક હશે એમ તેઓ સ્વીકારે છે. 'A History of Indian Literature' (Calcutta, 1927, Vol.I, p-101-103) માં તેઓ નોંધે છે. કે - 'Most of these hymns are simply ballads of the half-epic, half dramatic, type, though not real dramas.'

2.4 ઋગ્વેદના કેટલાંક સંવાદસૂક્તોનું રસદર્શન :

1. નદી-વિશ્વામિત્ર સંવાદસૂક્ત (ઋ.વે.3-33)

ઋગ્વેદના સંવાદસૂક્તોમાં નદી અને વિશ્વામિત્રનો સંવાદ અત્યંત સુપ્રસિદ્ધ છે. પિજવનના પુત્ર સુદાસના પુરોહિત મહર્ષિ વિશ્વામિત્ર દાનમાં મળેલ ધનસંપત્તિના ગાંડા ભરીને પૂરબહારમાં વહેતી પંજબની વિપાદ્ર, (આધુનિક બિયાસ) અને શુતુદ્રી (આધુનિક સતલજ) આ બે નદીઓના સંગમ સ્થળે આવે છે. નદીઓને ઓળંગવા વિશ્વામિત્ર અતિ ઉત્સુક છે. પરંતુ પરસ્પર સ્પર્ધા કરતી બે ઘોડીઓની જેમ કે પોતાના વાહરડાને ચાટવા માટે દોડતી બે ગાય માતાઓની જેમ પર્વતની તળેટીમાંથી નીકળીને સમુદ્ર તરફ ધસમસતી બંને નદીઓને જોઈને તેઓ નદીઓને માર્ગ આપવા પ્રાર્થના કરે છે કે અમારા માટે ક્ષણભર તમે છીછરી થાવ. પાણી નીચે ઉતારો કે જેથી અમે તમને ઓળંગી શકીએ. આશ્ચર્યકારક રીતે નદીઓએ વિશ્વામિત્રની આ વિનંતી સાંભળી અને સ્વીકારી. આવો મનોહારી તથા રમણીય પ્રસંગ આ વિશ્વામિત્ર-નદી સંવાદસૂક્તમાં વર્ણવાયો છે.

પ્રસ્તુત સંવાદસૂક્તની ભાષા સંવાદને અનુરૂપ છે. તેમાં નાનાં નાનાં વાક્યો હોવા ઉપરાંત ઓજ અને કાંતિ જેવા કાઝયગુણોની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે. ત્રિષ્ટુપ છંદમાં રજૂ થયેલા પ્રથમ મંત્રમાં પર્વતોની તળેટીમાંથી નીકળતી અને સમુદ્રને મળવા ઈચ્છા કરતી બંને

નદીઓને હોડમાં ઉતરેલી ઘોડીઓની તથા વાત્સલ્યભાવથી પોતાનાં વાહરડાં તરફ દોડતી ગાયમાતાઓની ઉપમા આપવામાં આવી છે. આ ઉપમાઓ વૈદિકકાળના જીવનનની ઝાંખી કરાવવા ઉપરાંત ગતિશીલતાની ઘોતક હોવાથી વાંચનારની નજર સામે દોડતી નદીઓનું સુરેખ ચિત્ર સહજમાં ઉપસાવવા સમર્થ છે. નદીઓને માતૃતમા શ્રેષ્ઠ માતા, ઉત્કૃષ્ટ માતા (મંત્ર-૩), ઉર્વી -વિશાળ (મંત્ર-૬), સુભગા —સારા ભાગ્યવાળી (મંત્ર-૩), પચસા પિન્વમાના જળથી છલકાતી (મંત્ર-૪), દેવકૃત યોર્નિ અનુ ચરન્તી —દેવોએ નિમેલા આશ્રયસ્થાન (અર્થાત્ સમુદ્ર) તરફ જતી (મંત્ર-૪) ઋતાચરી -ઋતનું પાલન કરનારી (મંત્ર-૫) વગેરે શબ્દોથી નવાજવામાં આવી છે. આ બધાં શબ્દો દ્વારા નદીઓ લોકમાતા છે એ ભાવ સ્પષ્ટ સ્વરૂપે તરી આવે છે. વળી નદીઓના ઋષિ પ્રત્યેના વાર્તાલાપ અને વર્તાવમાં નદીઓનું ગૌરવ પણ જાળવવામાં આવ્યું છે. આઠમા મંત્રમાં વિશ્વામિત્ર એક સભાન કવિ (conscious poet) છે એમ જણાય છે. ઉત્તરા યુગાનિ અર્થાત્ ભવિષ્યમાં આવનારા બીજા યુગના માણસો તેની સ્તુતિઓનો પડઘો પાડે એમ એ ઈચ્છે છે. પાંચમા મંત્રમાં મહર્ષિ કહે છે કે હે ઋત (સત્ય) નું પાલન કરનારી ! સોમનું સંપાદન કરનાર એવા મારી વાણીને. ખાતર તમે તમારા વહેણમાંથી અટકી જાઓ. તમારા તરફથી મદદની ઈચ્છાવાળો હું, કુશિકનો પુત્ર વિશ્વામિત્ર મહાન સ્તુતિઓથી તમને બોલાવું છું. બંને નદીઓ વિશ્વામિત્ર માટે નીચી નમે છે ત્યારે પ્રયોજવામાં આવેલી બંને ઉપમાઓ સાભિપ્રાય અને સાર્થક છે. તેમાં વેદકાળના કવિની રસિકતા અને વેદકાલીન સમાજમાં પ્રચલિત પ્રેમની ભાવનાને વાચા વાચા મળી છે. આ તે કારો શૃણવામા ... (મંત્ર-૧૦) માં ‘બાળકને સ્તનપાન કરાવતી માતાની જેમ’ એમ એક નદીએ પોતાનો વાત્સલ્યભાવ પ્રદર્શિત કર્યો છે. ‘તો યુવાન પ્રિયતમને ભેટતી કન્યાની જેમ’ એવો અર્થ દર્શાવતી બીજી ઉપમામાં કાન્તાભાવ-મધુરભાવને વાચા આપવામાં આવી છે. એક જ મંત્રમાં પ્રેમનાં બંને આદર્શ સ્વરૂપોને મનોહર શૈલીમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યાં છે. કુલ ૧૩ મંત્રોના પ્રસ્તુત સૂક્તમાં છ વખત જુદી જુદી ઉપમાઓનો પ્રયોગ થયો છે, જેના દ્વારા વૈદિક કવિની અલંકારપ્રિયતાનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. આમ, મધુર સંવાદો અને ઉચ્ચ કાવ્યતત્ત્વથી સભર પ્રસ્તુત સૂક્ત ચિરસ્મરણીય સૂક્ત બન્યું છે.

(2) સરમા-પણિ સંવાદ સૂક્ત (ઋ.વે.10-108)

સંસારમાંના લોકવ્યવહારનું નિદર્શન કરનારા કેટલાંક લૌકિક વિષયોને લગતાં ઋગ્વેદીય સૂક્તોમાંનું અત્યંત નોંધપાત્ર સૂક્ત એટલે ઋગ્વેદના દશમા મંડળનું સરમા-પણિ સંવાદ સૂક્ત. સેવાધર્મના ઉત્તમ પ્રતીક તરીકે સુંદર નિઃસ્પૃહ સેવાવૃત્તિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હોવાથી આ સૂક્ત અત્યંત મનનીય સૂક્ત બની શક્યું છે. આવો ઉત્કૃષ્ટ સેવક ધર્મ છે. ઋગ્વેદ કાળથી જ ભારતવર્ષમાં અંકુરિત થઈ ચૂક્યો હતો એનો દસ્તાવેજી પુરાવો આ સૂક્તમાં જોઈ શકાય છે.

ઋગ્વેદના આ સૂક્તને સ્પર્શતી કથા કાંઈક આ પ્રકારની છે. દેવગુરુ બૃહસ્પતિ એ ઈન્દ્રના રાજપુરોહિત હતા. તેમની પાસે ઉત્કૃષ્ટ દૂઝતી ગાયોનું એમ મોટું ધણ હતું. ‘વલ’ નામના અસુરોના સૈનિકો (કે જેમનું નામ ‘પણિ’ ઓ હતું, તેમણે બૃહસ્પતિની ગાયો ચોરી લઈને, એક પર્વતની ગુફામાં તે ગાયોને સંતાડી દીધી. હવે બૃહસ્પતિના કહેવાથી ઈન્દ્રે તે ગાયોને શોધી લાવવા માટે ‘સરમા’ નામની દેવશુની (એક કૂતરી)ને નિયુક્ત કરી. આ સરમા સેંકડો યોજનો સુધી વિસ્તરેલી અન્તરિક્ષની ‘રસા’ નામની નદીને તરીને, વલના નગરમાં પહોંચી, તથા ગુપ્ત સ્થાનમાં સંતાડેલી તે ગાયોને જોઈ લીધી. એટલામાં પણિઓને આ વાતની ખબર પડી ગઈ આથી તેમણે આ સરમાની સાથે મૈત્રી બાંધવા માટે સંવાદ કર્યો. સરમાને લલચાવવા પણિઓએ તેને બહેન બનાવવાની વાત કરી, તેની સાથે ગાયો વહેંચી લેવાની વાત કરી. પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ વફાદારીનો ઉજ્જવલ પરિચય કરાવતી સરમા એમને સ્પષ્ટ સંભળાવી દે છે :

નાહં વેદ ભ્રાતૃત્વં નો સ્વસૃત્વમ્

હું ભાઈપણું કે બહેનપણું જાણતી નથી. હે પણિઓ ! હવે અહીંથી પોબારા ગણી જાઓ.

પ્રસ્તુત સૂક્તના અંતિમ મંત્રથી જાણવા મળે છે કે બૃહસ્પતિએ ગાયો પાછી મેળવી. આ રીતે આ સૂક્તનો સંવાદ પૂર્ણતઃ નાટ્યતત્ત્વથી સભર છે અને સરમા જેવી દેવશુની પણ અપ્રતિમ વફાદારી અને લાલચમાં ન લપટાવાનું અપૂર્વ સામર્થ્યશીલ ચારિત્ર્ય ચરિતાર્થ કરે છે. ઋગ્વેદના સંવાદસૂક્તોમાંનું આ એક અત્યુજ્જવલ કાવ્યરત્ન છે.

2.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. પુરુરવા ઉર્વશી સંવાદ સૂક્ત ઉપર સમીક્ષાત્મક નોંધ લખો.

2. ઋગ્વેદના સંવાદસૂક્તો કે આખ્યાનસૂક્તો વિશે જણાવી. પુરુરવા ઉર્વશી સંવાદસૂક્તની વિશેષતાઓ વિશે જણાવો.

નીચેના પ્રશ્નોના એક-બે વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

1. ઋગ્વેદના સૂક્તોને કેટલા વિભાગોમાં વહેંચી શકાય?
 2. બે વ્યક્તિઓ વચ્ચેના સંવાદવાળા સૂક્તો કેટલા ? કયા કયા ?
 3. ત્રણ વ્યક્તિઓ વચ્ચેના સંવાદોવાળા સૂક્તો કેટલા ? કયા કયા ?
 4. વ્યક્તિ અને સમૂહ વચ્ચેના સંવાદોવાળા સૂક્તો કેટલા ? કયા કયા ?
 5. નદી-વિશ્વામિત્ર સંવાદસૂક્તમાં કઈ બે નદીઓ વચ્ચેનો સંવાદ જોવા મળે છે?
 6. દેવોના ગુરુ કોણ હતા ? તેમની ગાયોની ચોરી કોણે કરી?
- ટૂંકનોંધ લખો :

1. પુરુરવા ઉર્વશી સંવાદ સૂક્તમાં પ્રયોજાયેલી ઉપમાઓ.
 2. પુરુરવા-ઉર્વશી સંવાદસૂક્તનું કાવ્યાત્મક સૌંદર્ય.
 3. નદી- વિશ્વામિત્ર સંવાદસૂક્ત
 4. સરમા-પણિ સંવાદ સૂક્ત
- નીચેનાં રૂપો સમજાવો.

કૃણવાવહૈ, અદ્યુઃ ઉપતિષ્ઠાત્, ગન્તવૈ, પ્રપતેત્, શયિત્, તતૃપાણા

લેખક : ડૉ.યોગિની વ્યાસ, નિવૃત્ત અસોસિએટ પ્રોફેસર,
ઉમા આર્ટ્સ એન્ડ નાથીબા કોમર્સ કોલેજ, ગાંધીનગર.

એકમ : 3 : નાસદીય સૂક્ત (ઋગ્વેદ 10-129)

રૂપરેખા

3.0 ઉદ્દેશ્ય

3.1 નાસદીય સૂક્ત

3.2 નાસદીય સૂક્ત સૂક્ત : મંત્રા, અનુવાદ અને વિમર્શ

3.3 ઋગ્વેદનાં દાર્શનિક સૂક્તો

3.4 ઋગ્વેદના કેટલાંક દાર્શનિક સૂક્તોનું રસદર્શન:

3.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

3.0 ઉદ્દેશ્ય

1. ઋગ્વેદમાં સંગૃહીત થયેલાં દાર્શનિક સૂક્તો જેવાં કે નાસદીય સૂક્ત (10-129) પુરુષસૂક્ત (10-90), હિરણ્યગર્ભ સૂક્ત (1-164) વગેરેમાં 'નાસદીય સૂક્ત'નું અદ્વિતીય સ્થાન છે.
2. સૃષ્ટિના અગમ્ય મૂલતત્ત્વ વિશે તત્ત્વજ્ઞાનના માર્મિક અને આધ્યાત્મિક વિચારો અંગે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું.
3. ઋગ્વેદના ઋષિઓના દર્શનમાં આવતાં દર્શનમાં વિવિધ પાસાંઓની સમજણને આત્મસાત્ કરવી.

3.1 નાસદીય સૂક્ત

ભારત એટલે તે તત્ત્વજ્ઞાનની ભૂમિ. ભારત દેશના ગૌરવનું તથા તેની મહિમાવંતી સંસ્કૃતિનું રહસ્ય એ છે કે આ દેશમાં ઋષિગણનું પ્રાગટ્ય એ કોઈને કોઈ લોકોત્તર કાર્ય માટે જ થયું છે. જીવનભર તપોવનમાં આસન ગ્રહણ કરીને ભારતની સંસ્કૃતિને સંસ્કારવા તથા ભાવિ પેઢીને સત્યમ્ શિવમ્-સુંદરમ્ યુક્ત વિચારોનું ભાથું પ્રાપ્ત થાય તે માટે ઋષિઓએ જીવ-જગત અને પરમેશ્વર જેવા અતિગહન પ્રશ્નોનું પરીક્ષણ વેદના કાળથી જ આરંભી દીધું હતું. જીવનના ઝંઝાવાતોથી અલિપ્ત રહી ઋષિઓએ સત્ય કે અસત્ય, નિત્ય કે અનિત્ય, જડ કે ચેતન, શ્રેય કે પ્રેય, નિ:શ્રેયસ કે અભ્યુદય, પ્રિય કે અપ્રિય, સુખ કે દુ:ખ જેવાં તત્ત્વોની ગહનતમ મીમાંસા કરી વિશ્વના ચરણે અર્પણ કરી. ઋગ્વેદમાં સંગૃહીત થયેલાં અનેક દાર્શનિક કે તત્ત્વજ્ઞાન સભર સૂક્તોમાં નાસદીય સૂક્ત મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. આ સૂક્તની શરૂઆત 'નાસદ્રાસીદ્' શબ્દોથી થાય છે. તેથી તેને 'નાસદીય

સૂક્ત' એવા નામથી ઓળખવામાં આવે છે. મનુષ્યના મનની પ્રવૃત્તિ સાહજિક રીતે જ નાશવંત, નામરૂપાત્મક સૃષ્ટિની પેલે પારની નિત્ય અને અચિન્ત્ય બ્રહ્મશક્તિ તરફ કેવી રીતે દોડે છે તે બતાવવા માટે ધાર્મિક ઈતિહાસની દ્રષ્ટિથી આ સૂક્ત મહત્વનું સમજીને મેકડોનલ, વેલણકર, ગ્રીફિથ વગેરે પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ પોતપોતાની ભાષામાં ખૂબ જ આશ્ચર્યચકિત થઈને તેનું ભાષાન્તર કર્યું છે.

શ્રી બાળગંગાધર તિલક આ સૂક્તના સંદર્ભમાં લખે છે કે : 'આ સૂક્તના ઋષિની (પરમેષ્ઠી ઋષિની) બુદ્ધિએ પહેલા જ ઝપાટામાં જે અચૂક કૂદકો માર્યો છે. તે ઉપરથી તેમનું અંતઃજ્ઞાન કેવું તીવ્ર હતું તે સ્પષ્ટ દેખાય છે! મૂળ આરંભમાં એટલે કે સૃષ્ટિના નાના પદાર્થો અસ્તિત્વમાં આવ્યા તેની પૂર્વે, જે કાંઈ હતું તે સત્ હતું કે અસત્ હતું, મૃત્યુ હતું કે અમર હતું, આકાશ હતું કે પાણી હતું, પ્રકાશ હતો કે અંધારું હતું ઇત્યાદિ અનેક પ્રશ્નો કરનારની સાથે વાદવિવાદ કરવા ન બેસતાં, એકદમ આ સર્વની આગળ દોડી જઈને આ ઋષિ એમ વિચારે છે કે સત્ અને અસત્, મૃત્યુ અને અમર, અંધકાર અને પ્રકાશ, અનાચ્છાદક અને આચ્છાદિત, સુખ આપના અને સુખ અનુભવનાર એ દ્વૈતની પરસ્પર સાપેક્ષ ભાષા જે દૃશ્યસૃષ્ટિનું નિર્માણ થાય પછી ની હોવાથી સૃષ્ટિમાં આ દ્વન્દ્વો ઉત્પન્ન થયાં તે પૂર્વે, એટલે કે એક અથવા બીજો આ ભેદ જ જ્યારે ન હોય ત્યારે કોણ કોને આચ્છાદન કરનાર કહેવાય? એટલે મૂળ આરંભનું જે એક રસ દ્રવ્ય હશે તેને સત્ કે અસત્, આકાશ કે પાણી, અમૃત કે મૃત્યુ, પ્રકાશ કે અંધકાર ઇત્યાદિ પરસ્પર સાપેક્ષ કોઈ પણ નામ આપવું તે યોગ્ય નથી; જે કાંઈ હતું તે આ પદાર્થોથી વિલક્ષણ હોઈને, તે એકલું એક જ આરંભમાં ચારે તરફ પોતાની અપરંપાર શક્તિથી સ્ફુરાયમાન હતું; તેની જોડીનું, તેને આચ્છાદિત કરનારું બીજું કોઈ જ ન હતું- એમ આ સૂક્તના ઋષિ નિર્ભયપણે કહે છે. એ જ રીતે સૂક્તના અંતમાં પણ કહે છે કે આ સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરનાર પરમાત્માને પણ 'આ સૃષ્ટિ શેમાંથી બની છે? અને કોણે ધારણ કરી રાખી છે? ' એની કદાચ ખબર નહીં હોય.

શ્રી વાસુદેવવશરણ અગ્રવાલના અભિપ્રાય મુજબ અહીં વિવિધ વાદોનું બીજ છે. (1) સત્-અસત્વાદ (2) રજોવાદ (3) વ્યોમવાદ (4) અપરવાદ (5) આવરણવાદ (6) અમ્બોવાદ (7) અમૃતમૃતવાદ (8) અહોરાત્રવાદ (9) દૈવવાદ (10) સંશયવાદ. આ દરેક વાદોની વિસ્તૃત ચર્ચા શ્રી વાસુદેવવશરણ અગ્રવાલના 'Sparks form the Vedic Fire (p. 61-77) પુસ્તકમાં કરવામાં આવી છે. શ્રી સાયણાચાર્યે પણ પાછળના તત્ત્વજ્ઞાનના માયા વગેરે સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન થતું અહીં દર્શાવ્યું છે. અનેક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તથા વિચારકોને અનેકવિધ કલ્પના માટે આધારસ્થાન આપતું આ સૂક્ત તેની અગત્યતા આપોઆપ સિદ્ધ કરી જાય છે. તત્ત્વજિજ્ઞાસાનું આદિ બીજ (મંત્ર-૧) પ્રાપ્ત થાય છે.

3.2 નાસદીય સૂક્ત : મંત્રા, અનુવાદ અને વિમર્શ

નાસદીયં સૂક્તમ્

પરમાત્મા દેવતાૃ ઋષિઃ પરમેષ્ઠી,

છન્દઃ ત્રિષ્ટુપ્

મંત્ર : નાસદાસીન્નો સદાસીત્તદાનીં નાસીદ્રજો નો વ્યોમા પશો યત્ ।

કિમાવશીવઃ કુહ કસ્ય શર્મન્નમ્ભઃ કિમાસીદ્ગહનં ગમ્भीરમ્ ॥ ૧ ॥

પદપાઠઃ ન । અસત્ । આસીત । નો ઇતિ । સત્ । આસીત્ । તદાનીમ્ । ન । આસીત્

। રજઃ । નો ઇતિ ॥ વિઽઓમ । પરઃ । યત્ । કિમ્ । આ । અવશીવશિતિ ।

કુહ । કસ્ય । શર્મન્ । અમ્ભઃ । કિમ્ । આસીત્ । ગહનમ્ । ગમ્भीરમ્ ॥

અનુવાદ : ત્યારે (સર્જન પહેલાં) અસત્ હતું નહિ, સત્ હતું નહિ, રજસ પણ નહોતું, તેનાથી ઉપર અન્તરિક્ષ પણ હતું નહિ ક્યું આવરણ હતું? ક્યાં, કોનું સુખ? (શું છુપાવ્યું હતું? ક્યાં છુપાવ્યું હતું? કોના સુખ માટે છુપાવ્યું હતું? શું ગહન અને ગંભીર એવું જળ હતું?)

વિમર્શ : 1 આ સૂક્તની ભૂમિકામાં સાયણાચાર્ય કહે છે કે વિયધ = આકાશ, જળ આદિ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય વગેરેનું અને તેના અધિષ્ઠાતા કોઈ હશે કે નહીં? તે કોણ હશે ? વગેરેનું અહીં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયના કર્તા તરીકે કોઈક પરમાત્માની જ સ્તુતિ કરવામાં આવી રહી છે. (2) પ્રસ્તુત મંત્રમાં પ્રયુક્ત રજઃ પદ દ્વારા રજોવાદ અને વ્યોમા પદ દ્વારા વ્યોમવાદનું ગ્રહણ કરવું એમ શ્રી વાસુદેવશરણ અગ્રવાલ જણાવે છે. (3) આવશીવઃ વૃ વૃણોતિ (વીટળાવું)નું પૌનઃપુન્યાર્થક, ભસ્તન, ભૂકા, ત્રી.પુ., એ.વ. (4) કુહ – કવ (ક્યાં) અર્થવાળો અવ્યય (5) આસીત્ અસ્ નું ભસ્તન ભૂ.કા.ત્રી.પુ. એ.વ.

મંત્ર : ન મૃત્યુશાસીદમૃતં ન તર્હિ ન શચ્યા અહ્ન આસીત્પ્રકેતઃ ।

આનીદવાતં સ્વધયા તદેકં તસ્માદ્ધ્વાન્યન્ન પરઃ કિં ચનાસા ॥ ૨ ॥

પદપાઠઃ ન । મૃત્યુઃ । આસીત્ । અમૃતમ્ । ન । તર્હિ । ન । શચ્યાઃ । અહ્નઃ ।

આસીત્ । પ્રઽકેતઃ । આનીત્ । અવાતમ્ । સ્વધયા । તત્ । એકમ્ ।

તસ્માત્ । હ । અન્યત્ । ન । પરઃ । કિમ્ । ચન । આસ ॥

અનુવાદ : મૃત્યુ ન હતું, તયારે અમૃત પણ ન હતું. રાત્રિ અને દિવસનો ભેદ દર્શાવનાર કોઈ હતું નહિ, તે એકલું (બ્રહ્મની) પોતાની મેળે જ (પોતાની માયાથી, પોતાની શક્તિથી પવન વિના (પણ) શ્વાસ લેતું હતું. તેનાથી પર હોય એવું બીજું કશું જ ન હતું.

વિમર્શ : 1. સ્વધયા શબ્દનો અર્થ સ્વયમ્ એવ = 'આપમેળે' જ એવો કરવાનો છે. સાયણ પ્રમાણે સ્વધયા = પોતાની માયાથી જ અર્થાત્ 'પોતાની મેળે જ' એવો લેવાનો છે. (2) પ્રકેત : રાત્રિ અને દિવસનો ભેદ ઓળખાય એવું કોઈ સાધન (3) અવાતમ્ = પવન વિના. (4) આસ = અસ્ ધાતુનું પરોક્ષ ભૂતકાળ, ત્રીજો પુરુષ એકવચન. (5) 'વાયુ ન હતો છતાં શ્વાસ લેતું' એ વિરોધાભાસનું સુંદર ઉદાહરણ છે.

મંત્ર : તમ આસીત્તમસા ગૂલ્હમગ્રેઽપ્રકેતં સલિલં સર્વમા ઇદમ્।
તુચ્છાયેનાભ્વપિહિતં યદાસીતપસસ્તન્મહિનાજાયતૈકમ્ ॥ ૩॥

પદપાઠ: તમ: । આસીત્ । તમસા । ગૂલ્હમ્ । અગ્રે । અપ્રકેતમ્ । સલિલમ્ ।
સર્વમ્ । આ: । ઇદમ્ । તુચ્છયેના । આભુ । અપિહિતમ્ । યત્ । આસીત્ ।
તપસ: । તત્ । મહિના । અજાયત । એકમ્ ॥

અનુવાદ : સૃષ્ટિના આરંભમાં અંધકારથી વ્યાપ્ત અંધકાર હતો. આ બધું ન ઓળખી શકાય (જાણી શકાય) તેવું પાણી હતું. જે આખું (ચારે તરફ ફેલાયેલું જગત) તુચ્છ એવા અજ્ઞાનથી ઢંકાયેલું હતું. તે એક તપના મહિમાથી ઉત્પન્ન થયું.

મંત્ર : કામસ્તદગ્રે સમંવર્તતાધિ મનસો રેતઃ પ્રથમં યદાસીત્।
સતો બન્ધુમસતિ નિર્વિન્દન્હદિ પ્રતિષ્ઠા કવયો મનીષા ॥ ૪॥

પદપાઠ: કામ: । તત્ । અગ્રે । સમ્ । અવર્તત । અધિ । મનસ: । રેતઃ । પ્રથમમ્ ।
યત્ । આસીત્ । સત: । બન્ધમ્ । અસતિ । નિ: । અવિન્દન્ । હદિ ।
પ્રતિઽઙ્ઘ્ય । કવય: । મનીષા ॥

અનુવાદ : સૃષ્ટિના આરંભમાં એ (પરમેશ્વર)ના મનની અંદર કામ ઉત્પન્ન થયો. (સૃષ્ટિનું સર્જન કરવાની ઈચ્છા ઉભી થઈ) જે મનનું પ્રથમ બીજ હતો. બુદ્ધિથી હૃદયમાં શોધ કરીને કવિઓએ સત્ના સંબંધને અસત્માં પ્રાપ્ત કર્યો.

વિમર્શ : (1) સાયણે કામ: નો અર્થ સિસક્ષા (સર્જન કરવાની ઈચ્છા) એવો કર્યો છે. (2) મનસ: રેતઃ — મનનું બીજ, કામ સર્જનથી ઈચ્છાને મનનું બીજ કહે છે. કારણ કે સંકલ્પ વિના કાંઈ શક્ય નથી. (3) પ્રતિષ્ઠા પ્રતિ+ઙ્ઘ્ નું સંબંધક ભૂતકૃદન્ત — 'વિચારીને' એવો અર્થ લેવાનો છે.

મંત્ર : તિરશ્ચીનો વિતંતો રશ્મિરેષામધઃ સ્વિદાસીરુપરિ સ્વિદાસીરુત્ ।
રેતોધા આસન્મહિમાન આસન્સ્વધા અવસ્તાત્પ્રયતિઃ પરસ્તાત્ ॥ ૫ ॥

પદપાઠઃ તિરશ્ચીનઃ । વિડતંતઃ । રશ્મિઃ । ણ્ષામ્ । અધઃ । સ્વિત્ । આસીરુત્ । ઉપરિ ।
સ્વિત્ । આસીરુત્ । ઉપરિ । સ્વિત્ । આસીરુત્ । રેતઃઽધાઃ । આસત્ ।
મહિમાનઃ । આસન્ । સ્વધા । અવસ્તાત્ । પ્રડયતિઃ । પરસ્તાત્ ॥

અનુવાદ : એમનાં (આકાશ વગેરેનું સર્જન કરતા પરમેશ્વરનાં) કિરણો ત્રાંસા ફેલાયા
હતા? ઉપર હતા? કે નીચે હતા? કેટલાક બીજ (રેતસ) મૂકનારા હતા. મહાન એવા
વિયદાદિ ભોગ્ય પદાર્થો હતા. અન્ન (સ્વધા) નીચે હતું અને ભોક્તા ઉપર હતો.

વિમર્શ : 1. તિરશ્ચીનઃ તિર + અગ્નિ વાક્યું (2) વિતંતઃ = વિ + તન્ ધાતુનું કર્મણિ
ભૂતકૃદન્ત (3) મંત્રના બીજ ચરણમાં સ્વિદ્ અવ્યય જોવા મળે છે. આ અવ્યય વિતકાર્થક
છે. અર્થાત્ વ્યક્તિ જ્યારે મૂંઝવણ સાથે શંકા, તર્ક-વિતર્ક કરે ત્યારે એ વિચારણા રજૂ
કરતા વાક્યમાં સ્વિદ્ અવ્યય વપરાય છે.

મંત્ર : કો અદ્ભા વેદ ક ઇહ પ્ર વોચત્કુત આજાતા કુત ઇયં વિસૃષ્ટિઃ ।
અર્વાગ્દેવા અસ્ય વિસર્જનેનાથા કો વેદ યત આબભૂવ ॥૬॥

પદપાઠઃ કઃ । અદ્ભા । વેદ । કઃ । ઇહ । પ્ર । વોચત । કુતઃ । આઽજાતા । કુતઃ
। ઇયમ્ । વિસૃષ્ટિઃ ।
અર્વાક્ । દેવાઃ । અસ્ય । વિસર્જનેન । અથ । કઃ । વેદ । યતઃ ।
આઽબભૂવ ॥૬॥

અનુવાદ : સાચી રીતે કોણ જાણે છે? અહીં કોણ કહેશે કે 'આ વિવિધ પ્રકારની સૃષ્ટિ)
ક્યાંથી જન્મી? આ ક્યાંથી સર્જઈ? આના નિર્માણ પછી દેવો થયા પછી કોણ જાણે છે કે
શેમાંથી (આ બધું ઉત્પન્ન) થયું ?

મંત્ર : ઇયં વિસૃષ્ટિર્યત આબભૂવ યદિ વા દધે યદિ વા ના
યો અસ્યાધ્યક્ષઃ પરમે વ્યોમન્સો અંદ્રુવેદ યદિ વા ન વેદ ॥૭॥

પદપાઠઃ ઇયમ્ । વિસૃષ્ટિઃ । યતઃ । આઽબભૂવ । યદિ । વા । દધે । યદિ । વા
। ના ।
યઃ । અસ્ય । અધિઽઅક્ષઃ । પરમે । વિઽઓમન્ । સઃ । અંદ્રુગ । વેદ ।
યદિ । વા । ન । વેદ ॥૭॥

અનુવાદ : જે (પરમાત્મા) માંથી આ વિવિધ પ્રકારની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે તેણે તો આને ધારણ કરી હશે કે નહિ? જે આ (જગત)નો અધ્યક્ષ પરમ વ્યોમમાં (ઊંચા આકાશમાં) છે, તે પણ કદાચ જાણતો હશે કે નહીં જાણતો હોય !

3.3 ઋગ્વેદનાં દાર્શનિક સૂક્તો

વિશ્વને ચરણે ભેટ ધરવા જેવી જો કોઈપણ વસ્તુ ભારત પાસે હોય તો તે છે તેનું તત્ત્વજ્ઞાન. ભારત એટલે તત્ત્વજ્ઞાનને દર્શનની ભૂમિ એવું દરેક ભારતીય ગૌરવપૂર્વક કહી શકે. ભારતીય સંસ્કૃતિના મહાનત્તમ ચિંતકો ગણાતા વૈદિક ઋષિઓના ભાવાલોકમાં, હૃદયગુહા (ગુફા)માં કે આંતરમનમાં જે આદર્શોના ઉતુંગ હિમાલયને સર કરવામાં આવ્યો હતો તે શાશ્વતમૂલ્યો ધરાવતા સિદ્ધાંતોમાં કે તત્ત્વજ્ઞાનમાં તત્કાલીન સંસ્કૃતિનું દર્શન કરી શકાય છે. વેદકાલમાં મહર્ષિ વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ, વામદેવ વગેરે ઋષિઓએ જીવ, જગત, પરમેશ્વર જેવા અતિગહન પ્રશ્નોનું પરીક્ષણ પોતાના સમયમાં આરંભી દીધું હતું. જીવનના ઝંઝાવાતોથી અલિપ્ત રહી સત્ય કે અસત્ય, નિત્ય કે અનિત્ય, જડ કે ચેતન, શ્રેય કે પ્રેય, નિઃશ્રેયસ કે અભ્યુદય જેવાં તત્ત્વોની ગહનતમ મીમાંસા કરી લીધી અને પોતાના અનુભવના હિમાલયમાંથી નીકળતી વાણીરૂપી નિર્મળ ગંગાને સદાકાળ માટે પ્રવાહિત કરી. જીવનભર તપોવનમાં બેસીને સંસ્કૃતિને સંસ્કારવા તથા ભાવિ પેઢીને નવા વિચારો પ્રાપ્ત થાય તે માટે સર્જનકાર્ય આરંભી પોતાના કાર્યને લોકહિતાય મૂકી ગયા.

ઋગ્વેદના દશમાં મંડળમાં પ્રાયઃ 9 જેટલા દાર્શનિક સૂક્તો મળે છે. જે નીચે પ્રમાણે છે.

	સૂક્તનો ક્રમ	સૂક્તનું નામ
1.	10-71	જ્ઞાન સૂક્ત
2.	10-90	પુરુષ સૂક્ત
3.	10-119	ઐન્દ્રલબ સૂક્ત
4.	10-121	હિરણ્યગર્ભ સૂક્ત
5.	10-125	વાગામ્મૃણીય સૂક્ત
6.	10-129	નાસદીય સૂક્ત
7.	10-130	પરમાત્મા સૂક્ત
8.	10-177	માયાભેદ સૂક્ત
9.	10-191	સંજ્ઞાન સૂક્ત

‘દર્શન’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ દૃશ્ (પશ્ય) ધાતુ પરથી થતી દર્શાવાય છે. ‘જેનાથી જોઈ શકાય તે દર્શન’. જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં અનેક પ્રમાણોમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ સવિશેષ મહત્ત્વનું પ્રમાણ સ્વીકારાયું છે. આ પ્રત્યક્ષ પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયજન્ય સંભવે છતાં ચાક્ષુષ-પ્રત્યક્ષને વધુ મહત્ત્વ અપાય છે. પરિણામે ‘દર્શન કરવું-જોવું’ એટલે જ્ઞાન મેળવવું એ ભાવ રૂટ થયો છે. દર્શનમાં સ્થૂળ તેમજ સૂક્ષ્મ એમ બંને પ્રકારના જ્ઞાનની અપેક્ષા રહે છે. તેથી તો ન્યાય,

વૈશેષિક કે ચાર્વાક દર્શનમાં સ્થૂળ તત્ત્વોની અને સાંખ્ય, યોગ કે વેદાન્તમાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોની મીમાંસા છે. આ ભારતીય દર્શનોની એક વિશેષતા એ સ્વીકારાઈ છે કે તે વિદેશનાં દર્શનશાસ્ત્ર કે શાખાઓની જેમ ‘બૌદ્ધિક કસરત’ કે ‘તાર્કિક જાદુઓ’ નહિ પરંતુ જીવન જીવવાની જડીબુટ્ટી સમા છે.

3.4 ઋગ્વેદના કેટલાંક દાર્શનિક સૂક્તોનું રસદર્શન

1. પુરુષસૂક્ત (ઋગ્વેદ 10-90)

સૃષ્ટિની પરિવર્તનશીલ વસ્તુઓનો આદિ ઉદ્ભવ શેમાંથી થયો અને સૃષ્ટિની સ્વરૂપરચના કેવી રીતે થઈ એની શોધ કરતાં કરતાં વેદકાલીન આર્ષદેષ્ટાઓએ જગતનો વિકાસ પાણી, વાયુ, કાળ, સંવત્સર, કામ, પુરુષ, તપ વગેરેમાંથી થયો હોવા અંગેના મંતવ્યો અવારનવાર પ્રદર્શિત કર્યા છે. સૃષ્ટિવિજ્ઞાનની ચર્ચા કરતા સૂક્તોમાં પુરુષસૂક્ત ખૂબ જ મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે.

જે વેદકાળમાં યજ્ઞયાગદિ ક્રિયાઓનો પૂર્ણ વિકાસ થયો હશે તે સમયગાળામાં ‘નારાયણ’ નામના ઋષિએ યજ્ઞક્રિયાને પ્રતીક તરીકે લઈને એક પરમ પુરુષ માંથી આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ એનું અહીં (10-90) માં વર્ણન કર્યું છે. આથી આ સૂક્તને ‘પુરુષ સૂક્ત’ ના નામે ઓળખવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે બ્રાહ્મણો યજ્ઞમાં આહુતિ આપીને પોતાના ધન-ધાન્યનો ત્યાગ કરે છે તેમાં દેવતાઓ પ્રત્યે આત્મારની લાગણી પ્રદર્શિત કરવા અથવા દેવોનું પૂજન-અર્ચન કરી તેમને પ્રસન્ન કરવાનો ઉપક્રમ હોય છે. આવો યજ્ઞ કરવાથી કશા ધન-ધાન્યનો નાશ થતો નથી, પરંતુ તેમાંથી તો નવસર્જન થાય છે- એવું ઋષિનું દર્શન છે. આ સૃષ્ટિના આરંભે જ એક પરમ પુરુષ કે જે પોતે ‘હજાર મસ્તકવાળો, હજાર આંખવાળો અને હજાર હાથ-પગવાળો છે, તેમાંથી વિરાજ’ એટલે કે વિભિન્ન રુપે પ્રકાશતું એવું તત્ત્વ ઉદ્ભવ્યું તે વિરાજમાંથી બીજો એક ‘વૈરાજ યજ્ઞિય પુરુષ’ ઉત્પન્ન થયો. દેવોએ આ વૈરાજ યજ્ઞિય પુરુષને હવિષ્ રૂપે કલ્પીને સૃષ્ટિયજ્ઞનો આરંભ કર્યો. તેમાં વસન્તઋતુ તે યજ્ઞનું ધી બની, ગ્રીષ્મ ઋતુ ઈંધણ અને શરદ ઋતુ હવિ બન્યાં. કેવી રમણીય કલ્પના છે ! તે યજ્ઞમાંથી દહીંથી મિશ્રિત થયેલું ધી ભેગું થયું અને પછી તેમાંથી અંતરિક્ષના પક્ષીઓ, અરણ્યમાં રહેનારાં પશુઓ, ગ્રામમાં રહેનારાં ગાય, અશ્વ વગેરે પશુઓ, ઋચાઓ, સામવેદના સામન્, યજુર્વેદના યજુસ, ગાયત્રી, અનુષ્ટુપ વગેરે છંદો ઉત્પન્ન થયાં. તે પુરુષનું મુખ બ્રાહ્મણ બન્યું તેના બે બાહુઓ ક્ષત્રિય બનાવાયા, વૈશ્ય આ પુરુષની બે સાથળો હતી તથા તેના બે પાદમાંથી શૂદ્ર સમુદભવ્યો ટૂંકમાં પશુસૃષ્ટિ, માનવસૃષ્ટિ અને તેની આદર્શ સમાજવ્યવસ્થા એ સઘળું તેમાંથી સર્જાયું એમ વર્ણવી, તે પુરુષનાં મનમાંથી ચંદ્રમા જન્મ્યા, આંખમાંથી સૂર્ય જન્મ્યો, તેના મુખમાંથી ઈન્દ્ર અને અગ્નિ ઉત્પન્ન થયા તથા તેના પ્રાણમાંથી વાયુ ઉત્પન્ન થયા એમ કહ્યું છે. તે પુરુષની નાભિમાંથી અન્તરિક્ષ તથા મસ્તકમાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું. બે પગમાંથી ભૂમિ

બની અને કાનમાંથી દિશાઓ ઉત્પન્ન થઈ. યજ્ઞ કરી રહેલા દેવોએ તે યજ્ઞિય વૈરાજ પુરુષને પશુ તરીકે બાંધ્યો ત્યારે આ સૃષ્ટિયજ્ઞના અગ્નિની પરિધિઓ સાત હતી અને સમિધાઓ એકવીસ કરવામાં આવી હતી. અહીં પરિધિનો અર્થ 'વાડ, સીમા, મર્યાદા સૂચવતાં લાકડા' એવો થાય છે સાત પરિધિઓ એટલે 1) અનુષ્ટુપ 2) ત્રિષ્ટુપ 3) જગતી 4) અનુષ્ટુપ ૫) બૃહતી 6) ઉષ્ણિક અને (7) પંક્તિ વગેરે સાત છે. એક-વીસ સમિધાઓ એટલે બાર મહિના, પાંચ ઋતુઓ, ભૂ-ભુવર અને સ્વર એમ ત્રણ લોક અને આદિત્ય એમ કુલ મળીને એકવીસ સમિધાઓ તૈયાર કરી. અંતિમ મંત્રમાં દેવોએ પણ યજ્ઞ દ્વારા સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરી એવો યજ્ઞ સંસ્થાનો અદ્વિતીય મહિમા વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

2. હિરણ્યગર્ભ સૂક્ત (ઋગ્વેદ-10/21)

ઋગ્વેદનાં દાર્શનિક સૂક્તોમાં નાસદીય સૂક્ત અને પુરુષસૂક્ત ઉપરાંત હિરણ્યગર્ભસૂક્તનું પણ મહત્ત્વ છે. આ સમગ્ર સૃષ્ટિના સર્જક અને નિયન્તા એવા પરમાત્માની આ સૂક્તમાં 'હિરણ્યગર્ભ' એવા નામથી સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ (અર્થાત્ 'ક' નામના પ્રજાપતિ દેવને અમે હવિષ્થી પૂજીએ છીએ) એવા ધ્રુવપદ સાથેનું આ સૂક્ત યજુર્વેદ ૩૨, અર્થર્વવેદ 4-27 ને તાંડય બ્રાહ્મણ 9-912માં પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. પ્રસ્તુત સૂક્તની શરૂઆતની નવ ઋચાઓમાં આ હિરણ્યગર્ભ દેવતામાં જે જ્ઞે ઐશ્વર્યો જોવા મળે છે તેનું નિરૂપણ કર્યું છે. જેમકે, તે અદ્વિતીય હોવાથી બધાં ભૂતોનો (જગતનો) સ્વામી છે, તેણે પૃથ્વીને અને દ્યુલોકને ધારણ કર્યો છે, જે પ્રાણ અને બલ આપનારો છે, જેના પ્રકૃષ્ટ શાસનની સૌ લોકો ઉપાસના રે છે, જેની આજ્ઞાને દેવો પણ સ્વીકારે છે; તે હાલતા-ચાલતા જગતનો અને બે પગપાળા, ચાર પગપાળાનો રાજા છે, જેનો મહિમા હિમાલયથી સમુદ્ર સુધી ફેલાયેલો છે, જેણે પૃથ્વીને, દ્યુલોકને તથા સૂર્યને સ્થિર કર્યા છે; જેણે અન્તરિક્ષમાં જળને ઉત્પન્ન કર્યા છે, અગ્નિને ઉત્પન્ન કરતા સૃષ્ટિજળમાંથી જન્મેલો તે એક અદ્વિતીય દેવ છે વગેરે વિવિધ ઐશ્વર્યો દ્વારા પરમેશ્વરની સ્તુતિ કરીને આ સૂક્તના છેલ્લા મંત્રમાં આ હિરણ્યગર્ભ દેવતાને 'પ્રજાપતિ' એવા નામથી સંબોધવામાં આવ્યા છે.

3. સંજ્ઞાન સૂક્ત (ઋગ્વેદ 10-191)

ઋગ્વેદના દશમા મંડળનું અંતિમ એટલે કે 191મું સૂક્ત સંજ્ઞાન સૂક્ત છે તેના દૃષ્ટા ઋષિ આંગિરસ સંવનન છે. પ્રસ્તુત સૂક્તમાં એકતા, એકમતિ, સાહચર્ય સહનિવાસ, સહપ્રવૃત્તિની ઉમદા ભાવનાઓ અભિવ્યક્ત થઈ છે. સૂક્તના પ્રથમ મંત્રમાં અગ્નિદેવની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. તેમને કામનાઓની વૃષ્ટિ કરનારા તથા બધા ભૂતોને વ્યાપી વળનાર વૈશ્વાનર કહીને પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે, કે 'તમે અમારા માટે ધન લઈ આવો' બીજા મંત્રમાં સમાનતા અને એકતાની ભવ્યાભિવ્યક્ત ભાવના વ્યક્ત થઈ છે. ઋષિ કહે છે:

संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्।

देवा भागं यथा पूर्वे सञ्जानाना उपासते॥

अर्थात् हे स्तोताओ !, तમે બધાં એક સાથે ચાલો, એક મતથી બોલો, તમારું મન એકમત થાઓ. જેવી રીતે પ્રાચીન દેવતાઓએ એકમત બનીને યજ્ઞના ભાગનો સ્વીકાર કર્યો હતો. એક જ યજ્ઞકર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલા ઋત્વિજોનો મંત્ર અર્થાત્ સ્તુતિ સમાન બને, સૌની પ્રાપ્તિ પણ એકસરખી બને, મનન કરનારું મન પણ એકસમાન બને અને ચિત્ત પણ સમાન બને. અંતિમ મંત્રમાં ઋષિ પ્રાર્થે છે કે,

समानी व आकृतिः समाना हृदयानि वः

समानवस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति।

અર્થાત્ હે ઋત્વિજો ! તમારી આકૃતિ (સંકલ્પ) એક સમાન હજો, તમારાં હૃદયો પણ એકસરખાં હજો, તમારાં મન એક સમાન હજો કે જેથી કરીને તમારું સાહચર્ય બની રહે. આમ ઋગ્વેદની પુષ્પિકા જેવા છેલ્લા સૂક્તમાં સહુના સહઅસ્તિત્વની મધુર ભાવના વણી લેવામાં આવી છે.

3.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. દાર્શનિક સૂક્તોનો પરિચય આપી, નાસદીય સૂક્તમાં રહેલા તત્ત્વજ્ઞાન વિશે નોંધ લખો.

નીચેનાં રૂપો સમજાવો.

આવરીવઃ, આસીત્, આસ, પ્રતીષ્ઠા, વિતતઃ

નીચેના શબ્દો ઉપર નોંધ લખો.

સ્વધયા, પ્રકેતઃ, મનસઃ રેતઃ

ટૂંકનોંધ લખો.

1. પુરુષસૂક્તનું રસદર્શન

2. હિરણ્યગર્ભ સૂક્તની સમીક્ષા

3. સંજ્ઞાન સૂક્તનું રસદર્શન

નીચેના પ્રશ્નોના એક-બે વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

1. ઋગ્વેદના દશમા મંડલમાં કુલ કેટલા દાર્શનિક સૂક્તો છે? કયા કયા ?

2. દેવોએ કરેલા યજ્ઞમાં ઋતુઓનું મહત્ત્વ શું હતું?

3. દેવોએ કરેલા યજ્ઞના અગ્નિની સાત પરિધિઓ જણાવો.

4. દેવોએ કરેલા યજ્ઞના અગ્નિની એકવીસ સમિધાઓ જણાવો.

5. સંજ્ઞાન સૂક્તના દૃષ્ટા ઋષિનું નામ આપો.

લેખક : ડૉ.યોગિની વ્યાસ, નિવૃત્ત અસોસિએટ પ્રોફેસર,

ઉમા આર્ટ્સ એન્ડ નાથીબા કોમર્સ કોલેજ, ગાંધીનગર.

એકમ : 4 : વાક્રમ્ભૃષ્ટીય સૂક્ત (ઋગ્વેદ 10-125)

રૂપરેખા

4.0 ઉદ્દેશ્ય

4.1 વાગામ્ભૃષ્ટીય સૂક્ત : સમીક્ષા

4.2 વાગામ્ભૃષ્ટીય સૂક્ત મંત્રો. અનુવાદ અને વિમર્શ

4.3 ઋગ્વેદનાં કેટલાંક તત્ત્વજ્ઞાનનાં સૂક્તોનું રસદર્શન :

4.4 વૈદિક મંત્રદર્શિની ઋષિકાઓનું પ્રદાન:

4.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

4.1 ઉદ્દેશ્ય

1. વિશ્વમાં સર્વત્ર સુવ્યાપ્ત વાક્રતત્ત્વની મહત્તા વિશે જાણકારી મેળવવી.
2. ઋગ્વેદના વૈવિધ્યપૂર્ણ સૂક્તોમાં આધ્યાત્મિકી પ્રકારની ઋચાઓમાં ગ્રંથાયેલા એક વિશિષ્ટ અને મહત્ત્વપૂર્ણ સૂક્તનો અભ્યાસ કરવો.
3. વાગામ્ભૃષ્ટી નામની ઋષિકા પરમાત્મા સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવીને પરમાત્માસ્વરૂપ પોતાની સર્વશક્તિમત્તા વર્ણવતી હોય તે અત્યન્ત હૃદયસ્પર્શી સૂક્તની ઝાંખી કરવી.

4.1 વાગામ્ભૃષ્ટીય સૂક્ત : સમીક્ષા

કુલ આઠ ઋચાઓમાં ગૂંથાયેલું આ સૂક્ત ભારતીય તત્ત્વદર્શનના ક્ષેત્રમાં મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. આ સૂક્ત વિશે ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ સારસ્વત શ્રી નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા પોતાના ‘હિન્દ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ’ (પૃ.નં.11) માં જણાવે છે કે : ‘મૂલ સૂક્ત અંભૃષ્ટ મુનિની કન્યા બ્રહ્મવિદુષી વાક્ર નામની હતી તેના દર્શનનું છે. પાછળથી વર્ણમાલાના આઘ અને અંત અક્ષરોના સંપુટમાં અ + હમ્ માં વાક્રશક્તિનો સમાસ કરી ‘સરસ્વતી સૂક્ત’ તરીકે આનો ઉપયોગ થાય છે. અહીં પ્રત્યેક મંત્રનું આઘપદ અહમ્ છે. વળી મંત્રદૃષ્ટિનું નામ વાક્ર સરસ્વતી સાથે ભેગસેળ થવાથી પાછળથી આ સૂક્ત સરસ્વતી દેવીનું મનાવા લાગ્યું છે.

આ સૂક્ત વિશે રૂપરેખા આપતાં શ્રી સાયણાચાર્ય નોંધે છે કે અમ્ભૃષ્ટ નામના મહર્ષિની ‘વાક્ર’ નામની દહિતા જે બ્રહ્મને જાણનારી હતી તેણે આ સૂક્તમાં પોતાની જ સ્તુતિ કરી છે. આથી આ સૂક્તની દેવતા તે બધે વ્યાપી રહેલા અને સત્ ચિત્ સુખાત્મક એવા પરમાત્મા જ છે. આવા પરમાત્માની સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવી રહેલી ‘વાક્ર’ નામની

બ્રહ્મવિદૂષી 'બધા જગતના અધિષ્ઠાન રૂપે હું જ રહેલી છું', હું જ સઘળું બની રહી છું' (અહમેવ સર્વ ભાવામિ) વગેરે પ્રકારનાં વાક્યો ઉચ્ચારીને પોતાના જ આત્માની સ્તુતિ કરે છે. વસુઓનો (ધનોનો) સંગમ કરાવી આપનારી વાક્ યજન કરવા યોગ્ય દેવતાઓમાં પ્રથમ -(મુખ્ય) છે. વાણી દેવીનો કૃપાપાત્ર વ્યક્તિ શક્તિશાળી, સર્જનહાર, અતીન્દ્રિય પદાર્થોને જોનાર ઋષિ અને શોભન પ્રજ્ઞાયુક્ત મનીષી પદ માટે સમર્થ બને છે. સઘળાં ભુવનોને જન્માવતી વાક્ પવનની જેમ (વાત ઇવ) વહે છે. દુલોકની તથા પૃથ્વીલોકની પેલે પાર ચૈતન્ય રૂપયુક્ત વાણી બધે વિસ્તરીને મહાન બને છે.

શ્રી ન.દે. મહેતા અનુસાર 'શ્રોતસંહિતાકાલમાં તત્ત્વચિંતન અધિભૂતભાવના પ્રાધાન્યવાળું (નાસદીય સૂક્ત ઋ 10-129), અધિદેવભાવના પ્રાધાન્યવાળું (વૈશ્વાનર સૂક્ત (ઋ.6/9) તથા અધ્યાત્મ ભાવવાળું (ઋ.10-125) જોવા મળે છે. આ ત્રણેય સૂક્તોમાં તત્ત્વદર્શનના વિવિધ વિચારો વણાયેલા જોઈ શકાય છે.

4.2 વાગામ્ભૃષીય સૂક્ત મંત્રો, અનુવાદ અને વિમર્શ

વાગામ્ભૃષીય સૂક્ત

ઋષિકા : આમ્ભૃષી વાક્ દેવતા: , આત્મા છંદ: ત્રિષ્ટુપ અને બીજી ઋચામાં જગતી)

મંત્ર : અહં રુદ્રેભિર્વસુભિશ્ચશમ્યહમાદિત્યૈરુત વિશ્વદેવૈઃ ।

અહં મિત્રાવરુણોભા બિભર્મ્યહમિન્દ્રાગ્ની અહમશ્ચિનોભા ॥૧॥

પદપાઠ: અહમ્ । રુદ્રેભિઃ । વસુઽભિઃ । ચશમિ । અહમ્ । આદિત્યૈઃ । ઊત । વિશ્વઽદેવઃ । અહમ્ । મિત્રાવરુણા । ઊભા । બિભર્મિ । અહમ્ । ઇન્દ્રાગ્ની ઇતિ । અહમ્ । અશ્ચિના । ઊભા । બિભર્મિ । અહમ્ । ઇન્દ્રાગ્ની ઇતિ । અહમ્ । અશ્ચિના । ઊભા ।

અનુવાદ : હું (અગિયાર) રુદ્ર રૂપે, (આઠ) વસુઓ રૂપે ફરું છું. અને વળી (બાર) આદિત્યો રૂપે અને વિશ્વદેવો રૂપે ફરું છું. હું તે બંને મિત્ર અને વરુણને ધારણ કરું છું. હું જ ઈન્દ્ર અને અગ્નિને તથા બંને અશ્ચિનોને ધારણ કરું છું.

મંત્ર : અહં સોમમાહનસં બિભર્મ્યહં ત્વષ્ટાશ્મુત પૂષણં ભગમ્ ।

અહં દધામિ દ્રવિણં હવિષ્મતે સુપ્રાવ્યેઽયજમાનાય સુન્વતે ॥૨॥

પદપાઠ: અહમ્ । સોમમ્ । આહ્સમ્ । વિભર્મિ । અહમ્ । ત્વષ્ટાશ્મ્ । ઊત । પૂષપમ્ । ભગમ્ । અહમ્ । દધામિ । દ્રવિણમ્ । હવિષ્મતે । સુપ્રઽઅવ્યે । યજમાનાય । સુન્વતે ॥

અનુવાદ : હું નીચોવવા યોગ્ય સોમને, ત્વષ્ટાને, પૂષનને તથા ભગને ધારણ કરું છું. હવિને સારી રીતે પહોંચાડનાર અને સોમને નીચોવનાર એવા યજમાનને માટે હું ધનને ધારણ કરું છું.

મંત્ર : અહં શાષ્ટી સડ્ગમની વસૂનાં ચિકિતુષી પ્રથમા યજ્ઞિયાનામ્ ।
તાં મા દેવા વ્યદધુઃ પુરુત્રા ભૂરિસ્થાત્રાં ભૂર્યાવેશયન્તીમ્ ॥૩॥

પદપાઠઃ અહમ્ । શાષ્ટી । સમ્ગમની । વસૂનામ્ । ચિકિતુષી । પ્રથમા ।
યજ્ઞિયાનામ્ ।
તામ્ । મા । દેવાઃ દ્ય વિ । અદધુઃ । પુરુત્રા । ભૂરિસ્થાત્રામ્ । ભૂરિઃ
આવેશયન્તીમ્ ॥

અનુવાદ : હું શાષ્ટી (ઈશ્વરી) અને ધનોનો સંગમ કરાવી આપનારી છું. પર બ્રહ્મતત્ત્વને જાણતી એવી હું યજન કરવા યોગ્ય દેવતાઓમાં મુખ્ય છું. અનેક રૂપે રહેલી અને ઘણાં બધાં ભૂતોમાં જીવ રૂપે પ્રવેશતી મને દેવોએ ઘણાં પ્રદેશોમાં સ્થાપી છે.

મંત્ર : મયા સો અન્નમત્તિ યો વિપશ્યતિ યઃ પ્રાણિતિ ય ઈ શૃણોત્યુક્તમ્ ।
અમન્તવો માં ત ઉપ ક્ષિયન્તિ શ્રુધિ શ્રુત શ્રદ્ધિવં તે વદામિ ॥૪ ॥

પદપાઠઃ મયા । સઃ । અન્નમ્ । અત્તિ । યઃ । વિપશ્યતિ । યઃ । પ્રાણિતિ । યઃ ।
ઈમ્ । શૃણોતિ । અક્તમ્ । અમન્તવઃ । મામ્ । તે । ઉપ । ક્ષિયન્તિ । શ્રુધિ ।
શ્રુત । શ્રદ્ધિવમ્ । તે । વદામિ ॥

અનુવાદ : જે અન્ન ખાય છે, જે જુએ છે, જે શ્વાસ લે છે તથા બોલાયેલું જે સાંભળે છે તે મારા વડે જ તેમ કરે છે. અન્તયાર્મીના સ્વરૂપમાં રહેલી મને નહીં જાણતા લોકો સંસારથી હીન થાય છે. કે વિદ્વાન કે જે શ્રદ્ધાયુક્ત વચન હું તને કહું છું તે તું સાંભળ.

મંત્ર : અહમેવ સ્વયમિદં વદામિ જુષ્ટં દેવેભિરુત માનુષેભિઃ ।
યં કામયે તંતમુગ્રં કૃણોમિ તં બ્રહ્માણં તમૃષિં તં સુમેધામ્ ॥૫॥

પદપાઠઃ અહમ્ । એવ । સ્વયમ્ । ઇદમ્ । વદામિ । જુષ્ટમ્ । દેવેભિઃ । ઉત ।
માનુષેભિઃ । યમ્ । કામયે । તમ્ડતમ્ । ઉગ્રમ્ । કૃણોમિ । તમ્ । બ્રહ્માણમ્
। તમ્ । ઋષિમ્ । તમ્ । સુડમેધામ્ ।

અનુવાદ : દેવો વડે અને મનુષ્યો વડે જે સેવાયેલ છે તેને જ હું સ્વયં જણાવું છું. હું જેનું રક્ષણ કરવા ઈચ્છું તેને હું સૌથી વધુ સામર્થ્યયુક્ત (શક્તિશાળી) બનાવું છું. તેને ઋષિ અને શોભન પ્રજ્ઞાયુક્ત બનાવું છું.

મંત્ર : અહં રુદ્રાય ધનુશ તનોમિ બ્રહ્મદ્વિષે શશ્વે હન્તવા ઉ ।
અહં જનાય સમદં કૃણોમ્યહં દ્યાવાપૃથિવી આ વિવેશ ॥૬॥

પદપાઠ: અહમ્ । રુદ્રાય । ધનુઃ । આ । તનોમિ । બ્રહ્મઽઈષિ । શરવે । હન્તવૈ । ઽં
 ઙ્ઙિતિ । અહમ્ । જનાય । સઽમદમ્ । કૃણોમિ । અહમ્ । દ્યાવાપૃથિવી । આ
 । વિચેશ

અનુવાદ : બ્રાહ્મણોનો તિરસ્કાર કરનાર હિંસક (પ્રકૃતિના, (ત્રિપુરનિવાસી અસુર)ની હિંસા કરવા માટે હું મહાદેવનું (રુદ્રાય)ધનુષ્ય વિસ્તારું છું. (ખેંચુ છું) હું મારા સ્તોતાઓની સહાય માટે (શત્રુઓ સાથે) સંગ્રામ કરું છું. અને હું જ દ્યાવાપૃથિવીમાં (દ્યુલોક અને પૃથ્વીલોકમાં) પ્રવેશ કરું છું.

વિમર્શ : 1. ભારતીય પરંપરામાં કહેવાયું છે કે — ઇતિહાસપુરાણાભ્યામ્ વેદમ્ સમુપબંધેત્ અર્થાત્ ‘રામાયણ અને મહાભારત રૂપ ઇતિહાસગ્રંથોથી અને ભાગવત-મત્સ્ય-કૂર્મ વગેરે પુરાણોથી વેદમાન્ત્રોમાં કહેવાયેલા શબ્દોના અર્થોનો વિકાસ (કે સંવર્ધન) કરવો જોઈએ. તદનુસાર સાયણાચાર્યે આ મંત્રનું અર્થઘટન કર્યું હોય તે સંભવ છે. પ્રાચીન કાલમાં ભગવાન શંકરે અમરકંટક પર્વત ઉપર ત્રિપુરાસુરને હણીને જે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો તેનો અહીં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હોય તે સંભવ છે. (2) જેમાં બંને પક્ષના વીર યોદ્ધાઓ મદમસ્ત થઈને પોતાનું શૌર્ય પ્રદર્શન કરતા હોય તેઓ સમદમ્ =સંગ્રામ, યુદ્ધ કહેવાય છે. (3) શ્રી નર્મદાશંકર મહેતા તેમના ‘હિન્દ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ’ (પૃ 11)માં જણાવે છે કે- વેદાર્થનું જેઓ હનન કરે છે અર્થાત્ જેઓ ધર્મ અને બ્રહ્મનો તિરસ્કાર કરે છે તેઓ બ્રહ્મદ્વિષ કહેવાય છે. તેઓ વિશ્વતંત્રના વિરોધી હોવાથી ઈશ્વરના સંકેતને અનુકૂળ નથી, અને તેથી રુદ્રે તેને હણે છે. અર્થાત્ દેહાન્તર પરિણામ પમાડે છે. બ્રહ્માને પણ પોતાની દીકરી ઉપર વિકારી દષ્ટિ થતાં રુદ્રે મસ્તક છેદ કર્યાની પૌરાણિકકથા આ ભાવનું પ્રતિપાદન કરે છે.

મંત્ર : અહં સુવે પિતરમસ્ય મૂર્ધન્મમ યોનિરપ્સ્વન્તઃ સમુદ્રે ।
 તતો વિ તિષ્ઠે ભુવનાનુ વિશ્વોતામૂં દ્યાં વર્ષ્મણોપ સ્પૃશામિ ॥૭॥

પદપાઠ: અહમ્ । સુવે । પિતરમ્ । અસ્ય । મૂર્ધન । મમ । યોનિઃ । અપઽસુ ।
 અન્તરીતિ । સમુદ્રે । તતઃ । વિ તિષ્ઠે । ભુવના । અનુ । વિશ્વા । ઽત ।
 અમૂમ્ । દ્યામ્ । વર્ષ્મેઙ્ઙી

અનુવાદ : હું આ પરમાત્માના મસ્તક ઉપર પિતા દ્યુલોકને જન્માવું છું. મારું ઉદ્ભવસ્થાન (ઉત્પત્તિનું કારણ) સમુદ્રની અંદર જળની વચ્ચે છે. તે કારણે હું બધાં ભુવનોમાં વિવિધ રીતે પ્રવેશીને રહેલી છું. હું આ દ્યુલોકને શરીરથી સ્પર્શું છું.

મંત્ર : અહમેવ વાત ઙ્ઙવ પ્ર વામ્યાઙ્ઙભમાણા ભુવનાનિ વિશ્વા ।
 પશે દિવા પઙ્ઙ એના પૃથિવ્યૈતાવતી મહિના સં બભૂવ ॥૮॥

पदपाठः अहम् । एव । वातः इव । प्र । वामि । आऽऽभमाणा । भुवनानि । विश्वा
। परः । दिवा । परः । एना । पृथिव्या । एतावती । महिना । सम् । बभूव ॥

अनुवाद : सघणां सुवनोने जन्मावती हुं पवननी जेम पोते ज वहुं हुं. (विश्वनिर्माणा
कार्यमां प्रवृत्तिमय भनुं हुं. द्युलोकनी अने पृथ्वीलोकनी पेले पार (ब्रह्मचैतन्य रुपवाणी)
हुं मलिमा वडे भधे विस्तरुं हुं.

4.3 ऋग्वेदनां केटलांक तत्त्वज्ञाननां सूक्तोनुं रसदर्शन

भारतदेशे समग्र विश्वने अद्वितीय कही शकाय तेवी तत्त्वज्ञाननी भेट आपी छे.
विश्वसंवाहिताना वैतालिक तरीके वेदोनुं गौरव तेमां प्रतिपादित विचारमाधुरी,
तत्त्वचिंतन तथा काव्यसौंदर्यने कारणे छे. वैदिक ज्ञान-गरिमा पर भारतीय जनतानी
श्रद्धा गंगानी धारानी जेम सतत वहेती रही छे. वेदकालीन विश्वामित्र, वामदेव,
गृत्समद अत्रि, भारद्वाज, वसिष्ठ वगैरे ऋषिओअे जवनना जंजावातोने सहन करीने,
सर्वस्वनो त्याग करीने, अहर्निश ज्ञान साधना द्वारा तत्त्वज्ञाननी अज्ञमोल मूडीनी
उपलब्ध करी छे. वेद भारतनी संस्कृति विषयक माहिती माटेनी प्रथम नोंधपोथी छे. तेथी
तत्त्वज्ञानना छितिहासमां पञ्च वेदनुं स्थान प्रथम कक्षानुं छे.

1. अस्य वाभीय सूक्त (ऋग्वेद 1-164)

ऋग्वेदना प्रथम मंडलना 'अस्य वामीय' सूक्तमां दीर्घतमा ऋषि द्वारा अेकेश्वरवादननी
भावनानुं उत्तमोत्तम तथा हृदयस्पर्शी दर्शन प्रस्तुत करवामां आयुं छे. 'एकं सद् विप्राः
बहुधा वदन्ति' अर्थात् 'अेक सत्ने विप्रो अनेक प्रकारे वरुवे छे. अे विधाननी पुनरावृत्ति
द्वारा तत्त्वज्ञाननी सुंदर अनुभूति थाय छे. प्रस्तुत सूक्तनी शरुआतनी दश ऋचाओमां
विश्वसंबंधी विविध प्रश्नोनी ररुआत प्रतीकात्मक शैलीमां करवामां अवी छे.
त्यारपछीनी ऋचाओमां वर्ष (संवत्सर) अने ऋतुओ विषयक प्रश्नो, दिव्य वाणीनुं
महत्त्व तथा यज्ञना देवोनुं वरुन वगैरेनुं निरुपण करवामां आयुं छे. कात्यायननी
सर्वानुकमणी अनुसार आ सूक्तमां 'ज्ञानमोक्षाक्षर प्रशंसा' अेटले के ज्ञान, मोक्ष अने
अक्षरनी प्रशंसा करवामां आवी छे.

स्थालीपुलाक न्याय अनुसार केटलीक ऋचाओनो अत्यास करीशुं. संसार वृक्षनी ऽण
उपर रडेला बे मित्र पक्षीओना रुपकथी जव अने शिवनी दशानुं काव्यात्मक वरुन करतां
दीर्घतमां ऋषि जशावे छे के-

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति॥ (ऋग्वेद 1-164-20)

અર્થાત્ જીવ અને ઈશ્વર બંને સાથે રહેનારા સખા (મિત્રો) છે. જે એક જ શરીરરૂપ વાસનાઓના આશ્રય એવા લિંગદેહરૂપ ઉપાધિવાળો વિજ્ઞાનાત્મા અવિવેકને લીધે અનેક વેદનારૂપ સ્વાદવાળાં સુખ-દુઃખરૂપ કર્મફળોને ભોગવે છે અને નિત્ય શુદ્ધબુદ્ધ મુક્તસ્વરૂપ અન્ય પરમાત્મા તેમને ન ભોગવતો તે બધાંને જોયા કરે છે.

વેદમંત્રોના અર્થજ્ઞાન પર સવિશેષ ભાર મૂકતાં સૂચવવામાં આવ્યું છે કે 'જે ઋચાના અર્થને જાણતો નથી તે ઋચાને જાણીને પણ શું કરી શકશે ? ઋચા તો પરમ વ્યોમમાં રહેનારી છે અને તેમાં દેવો નિવાસ કરે છે. ટૂંકમાં વેદના મંત્રોના અર્થને જાણવામાં જ ન આવે તો પછી કેવળ મંત્રના શબ્દો ગોખવાનો કોઈ અર્થ નથી. જે મંત્રના અર્થને જાણે છે એ જ વ્યક્તિ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષથી આનંદ પ્રાપ્તિ કરી શકે છે વળી, વાણીનાં નક્કી કરેલાં ચાર સ્થાન છે. મનીષી બ્રાહ્મણો તેમને જાણી શકે છે.

આમ 'અસ્ય વામસ્ય' પદોથી પ્રારંભતા પ્રસ્તુત સૂક્તમાં પરમાત્મવાદ અનેક પ્રકારે પ્રતિધ્વનિત અને પ્રતિફલિત થયો છે. ઋગ્વેદનું આ અત્યંત પ્રસિદ્ધ અને મહત્વપૂર્ણ સૂક્ત છે.

2. જ્ઞાન સૂક્ત (ઋગ્વેદ 10-71)

આંગિરસ બૃહસ્પતિ નામના ઋષિએ જે સૂક્તનું દર્શન કર્યું છે તે 'જ્ઞાન સૂક્ત' માં પરમ પુરુષાર્થ એટલે કે મોક્ષનું સાધક ગણાતા પરમ બ્રહ્મ વિષયક જ્ઞાનની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. જ્ઞાનના વાહનરૂપ વાક્તત્ત્વની, વેદવિદ્યાની સ્તુતિ કરતા આ સૂક્તનું ઋગ્વેદના તત્ત્વજ્ઞાનસભર સૂક્તોમાં વિશિષ્ટ સ્થાન છે. સૂક્તના આરંભમાં જ ઋષિ કહે છે કે,

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रता।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि। (ऋ.वे.10-71-2)

અર્થાત્ ચાળણીથી જાણે લોટને સાફ કરતા હોય તેમ ધીર વ્યક્તિઓ કે વૈયાકરણોએ મનથી વાણીને પૃથકકૃત કરી. જ્યાં શાસ્ત્રને જાણનારા વિદ્વાનો પરસ્પરની શાસ્ત્રમાં કેટલી ગતિ છે તે જાણી શકે છે, તેમની વાણીની અંદર જ કલ્યાણકારિણી લક્ષ્મી નિવાસ કરતી હોય છે.

યજ્ઞની સહાયતાથી તે ધીર વ્યક્તિઓ વાણીના માર્ગ ઉપર આવી પહોંચ્યા. ઋષિઓની પાસેથી મેળવેલા વાણીના સર્વોત્તમ જ્ઞાનને પ્રતિભાશાળી કવિઓએ નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિપાતમાં વહેંચી કાઢ્યું. આ વાણીની પ્રત્યે અવાજ કરતા પક્ષીઓરૂપી ગાયત્રી, ઉષ્ણિક્, અનુષ્ટુપ, બૃહતી, પંક્તિ, ત્રિષ્ટુપ તથા જગતી વગેરે સાત છંદો જાય છે. વેદાધ્યયન કરનારાઓમાંથી કોઈ એક વ્યક્તિ વેદમંત્રને જુએ છતાંય તે વેદાર્થને જોઈ શકતો નથી અને વેદમંત્રને સાંભળે તો પણ તે વેદાર્થને સમજી શકતો નથી. ઋત્વિજો કે

યાજ્ઞિકોના વિવિધ કર્મોનું નિરૂપણ કરતા આંગિરસ બૃહસ્પતિ જણાવે છે કે યજ્ઞક્રિયામાં એક પુષ્ટિ કરનાર (હોતા નામનો બ્રાહ્મણ) ઋચાઓની પુષ્ટિ કરે છે. બીજો એક બ્રાહ્મણ શકુવરી છંદમાં ગાયત્રી છંદનું ગાન કરે છે. બ્રહ્મા નામનો બ્રાહ્મણ જાતવિદ્યાને બોલે છે, જ્યારે ચોથો એક બ્રાહ્મણ યજ્ઞની માત્રાને માપે છે.

3. વિશ્વકર્મન્ સૂક્ત (ઋ.વે.10-81)

ભુવનપુત્ર વિશ્વકર્મન્ નામના ઋષિ દ્વારા આ સૂક્તમાં વિશ્વકર્મા દેવની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. જેમ કોઈ ભવન કે મકાનનું નિર્માણ કરનારો સ્થપતિ કે શિલ્પી હોય છે તેમ આ સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરનારા જે દેવની કલ્પના કરવામાં આવી છે તે દેવ 'વિશ્વકર્મન્' દેવ છે. વિશ્વકર્મા દેવે પ્રલયકાળના યજ્ઞમાં બધાં લોકોનો હોમ કર્યો અને સૌથી છેલ્લે પોતાની જાતને પણ હોમી દીધી. આ વિશ્વકર્મા ચારેય તરફ દૃષ્ટિવાળા, ચારે તરફ બાહુઓવાળા અને ચારે તરફ પગવાળા છે. પોતાના બે બાહુઓ વડે તેમણે દુલોકને તથા પાદો વડે પૃથ્વીલોકને જન્માવ્યાં છે. સૃષ્ટિના સર્જન માટે તેમને કોઈ ઉપાદાન કારણની, નિમિત્તકારણની કે અધિષ્ઠાનની જરૂર નથી. પ્રસ્તુત સૂક્તના અંતિમ મંત્રમાં ઋષિ ભુવનપુત્ર વાણીના પતિ, વિશ્વને રચનારા, મનના જેવી ગતિવાળા વિશ્વકર્મા દેવને લોકોનું રક્ષણ કરવા માટે પ્રાર્થના કરે છે.

4. અધમર્ષણ સૂક્ત (ઋ.વે. 10-190)

ઋગ્વેદના જાણીતા અને પ્રતિભાસંપન્ન કવિ મધુચ્છન્દસના પુત્ર અધમર્ષણ કવિએ રચેલું આ સૂક્ત જાણીતું છે. 'અધમર્ષ' શબ્દ ધર્મશાસ્ત્ર, મહાભારત, સ્મૃતિઓ અને યજ્ઞકાર્યસંબંધી ગ્રંથોમાં જોવા મળે છે. 'અધ' એટલે આકર્ષણ, અનિષ્ટ, આપત્તિ, પાપ અને 'મર્ષણ' એટલે દૂર કરનારા, કાઢી નાખનાર, નાશ કરનાર એવો થઈ શકે. આમ સમગ્ર અધમર્ષણ શબ્દનો અર્થ આફતોને નિવારનાર, પાપને ઉપરથી અધમર્ષણ મંત્રો એટલે પાપને કે આપત્તિને દૂર રનાર મંત્રો એવો અર્થ કરી શકાય.

સમગ્ર બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કરતું આ સૂક્ત નાનું હોવા છતાં કવિની ઉદાત્ત પ્રતિભાને લીધે અવિસ્મરણીય છે. પ્રથમ મંત્રમાં જ ઋષિ કહે છે કે ચારે તરફ પ્રકાશી રહેલા બ્રહ્મના તપમાંથી ઋત અને સત્ય જન્મ્યા, પછી 'રાત્રિ' ઉત્પન્ન થઈ અને ત્યારબાદ ધૂધવતો સમુદ્ર ઉત્પન્ન થયો. ધૂધવતા સાગરમાંથી સંવત્સર રૂપ કાલ જન્મ્યો. દિવસ અને રાત્રિને સર્જતો તે કાલ સઘળાં પલકારા મારતાં પ્રાણીઓનો સ્વામી છે. સર્જક પરમાત્માએ પૂર્વના કલ્પની જેમ જ સૂર્ય અને ચંદ્રમાને સજ્યાં. એટલું જ નહિ પણ આકાશ, અન્તરિક્ષ અને પૃથ્વીને આનંદપૂર્વ ઉત્પન્ન કર્યાં.

4.4 વૈદિક મંત્રદર્શિની ઋષિકાઓનું પ્રદાન

સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં વૈદિક સાહિત્ય અત્યંત વિશાળ અને લાંબા સમયપટમાં પથરાયેલું હોવાથી સંશોધન અને અભ્યાસ માટે તે ખૂબ મહત્વપૂર્ણ છે. આર્યો જેવી શૌર્યવાન પ્રજાએ

ઋગ્વેદ અને અન્ય વેદગ્રંથો દ્વારા આપણને જે સંસ્કાર વારસો બધ્યો છે તે તો પરમાત્માની નિઃસીમ વત્સલતાનું જ પરિણામ છે. શ્રુતિની દૃઢ આધાર શિલાની ઉપર જ ભારતીય ધર્મ અને સભ્યતાનો ભવ્ય વિશાળ પ્રાસાદ (મહેલ) પ્રતિષ્ઠિત છે. ઋગ્વેદમાં જેમ અલૌકિક પ્રજ્ઞાસંપન્ન ઋષિકવિઓએ મંત્રોનું દર્શન કર્યું હતું તેમ મંત્રદર્શિની ઋષિકાઓએ પણ મંત્રોનું દર્શન કર્યું હતું.

ઋગ્વેદની 27 ઋષિકાઓ (કે સ્ત્રી ઋષિઓ) નો નામતઃ ઉલ્લેખ ‘આર્ષાનુક્રમણી’ અને ‘બૃહદ્ દેવતા’ વગેરે ગ્રંથોમાં થયેલો જોઈ શકાય છે. ઘોષા, ગોષા, વિશ્વવારા, અપાલા, ઉપનિષદ, નિષદ્, બ્રહ્મજાયા, જૂહૂ, રોમશા, ઉર્વશી, લોપામુદ્રા, વિપાટ્ અને શુતુદ્રી વગેરે નદીઓ, યમી, શશ્વતી નારી, શ્રી, લાક્ષા, સાર્પરાણી, વાક્ર, શ્રદ્ધા, મેધા, દક્ષિણા, રાત્રી અને સૂર્યા સાવિત્રી. સ્વતંત્રતા, બૌદ્ધિક સંપન્નતા, આત્મવિશ્વાસ વગેરેથી બહુમુખી વ્યક્તિત્વ સંપન્ન, બ્રહ્મવાદિની ઘોષા વડે રચાયેલાં ઋગ્વેદના દશમા મંડળમાં 39 અને 40 એમ બે સૂક્તો છે. વૈદિક ઋષિઓની ઉજ્જવળ પરંપરાના પ્રખ્યાત કક્ષીવાન ઋષિની પુત્રી ઘોષાએ અશ્વિનોની સ્તુતિ કરી ગુણસંપન્ન પતિની પ્રાપ્તિ કરી. ઈશ્વર પ્રત્યેની અનન્ય નિષ્ઠાનું, ભગવાનમાં સંપૂર્ણ શરણાગતિ અને પ્રપત્તિનું એક આદર્શ ઉદાહરણ આપણી સામે મૂકે છે. મંત્રદર્શિની વિશ્વવારા પ્રખ્યાત અત્રિ ઋષિના ઉચ્ચકુળમાં જન્મેલી છે. પાંચમા મંડળના 28માં સૂક્તમાં વિશ્વવારા અગ્નિદેવનું આવાહન કરતાં કહે છે કે : સમિદ્ધો અગ્નિર્દિવિ..... હવિષા ધૃતાચી (ઋ.5-28-1)

અર્થાત્ વહેલી સવારે સારી રીતે પ્રગટાયેલા અગ્નિનો પ્રકાશ ઊંચે આકાશમાં ફેલાય છે. દેવોને વંદન કરતી વિશ્વવારા આ અગ્નિને આહુતિ અર્પે છે. વળી, જે યજમાન અગ્નિદેવનું શ્રેષ્ઠ આતિથ્ય કરીને એને સન્માન છે, આવકારે છે તેને અગ્નિદેવ ધન-સંપત્તિથી સમૃદ્ધ બનાવે છે. આ પછી પોતાના હૃદયની ઈચ્છા પ્રગટ કરતાં કહે છે કે- ‘હે, અગ્નિદેવ ! તમે અમારાં શત્રુઓનો નાશ કરો.’ એક સંનિષ્ઠ પત્ની અને આદર્શ ગૃહિણી તરીકે વિશ્વવારા અગ્નિદેવને પ્રાર્થે છે કે પતિ અને પત્નીના જે પરસ્પર આત્મીય સ્નેહસંબંધ અને પ્રેમરસ હોય છે, તેને તું વધારે દૃઢ, વધુ મજબૂત બનાવ જેથી કરીને સમાજનો આ મહત્વનો ઘટક ટકી રહે અને સામાજિક, કૌટુંબિક સુરક્ષા અને સ્થિરતાને આંચ આવે નહિ. સૂક્તના અંતિમ મંત્રમાં દેવોને આહુતિ પહોંચાડનાર હવ્યવાહન અગ્નિના પૂજનનો ઋત્વિજોને આદેશ આપતી ઋષિકા વિશ્વવારા કહે છે : ‘જ્યારે અમારો આ યજ્ઞ પ્રવર્તે છે ત્યારે હે ઋત્વિજો ! આ અગ્નિદેવની સારી રીતે પૂજા કરો, તેની સેવા કરો, તેનું વરણ કરી તેનું સન્માન કરો.

વિશ્વવારા ના જ વંશમાં એટલે પ્રખ્યાત અત્રિકુળમાં જન્મેલી બીજી મેધાવિની અને આર્ષજ્ઞાનસંપન્ન ઋષિકા એટલે અપાલા. ત્વયાના દોષને કારણે વ્યથિત રહેતી અપાલાએ સુખી કૌટુંબિક જીવનની પ્રાપ્તિ કરવા માટે કુલ 7 મંત્રો દ્વારા ઈન્દ્રદેવની સ્તુતિ કરી. ઈન્દ્રનું આવાહન કરીને તેને સોમરસ, દહીં, મિશ્રિત લોટનો પદાર્થ, અપૂપ પુરોડાશ જેવા

પૂઝા પણ પ્રેમપૂર્વક ગ્રહણ કરવા વિનંતી કરે છે. સૂક્તની અંતિમ ઋચામાં (8-91-7) કહેવાયું છે કે ઈન્દ્રદેવે પ્રસન્ન થઈને અપાલાની યાચનાઓ પૂર્ણ કરી.

ઋગ્વેદના (ઋ.વે.10/134/7) મંત્રની ઋષિકાનું નામ ગોધા છે. આ મંત્રમાં તે કહે છે ‘અમે કોઈપણ કાર્યમાં શૈથિલ્ય કે ઉદાસીનતા દાખવતા નથી. અમે મંત્ર અને શ્રુતિ અનુસાર આચરણ કરીએ છીએ. અમે સ્તોત્રો અને હવિ વડે આ યજ્ઞક્રિયાનું સંપાદન કરીએ છીએ, કેટલાંક વિદ્વાનોના મતાનુસાર ‘ગોધા’ નો મનુષ્યેતર પ્રાણીરૂપ ઋષિકાઓમાં ઉલ્લેખ કરી શકાય. ઋગ્વેદના 10/106ની ઋષિકા બ્રહ્મજાયા જૂહુ હોવાનો સંભવ છે. ‘બ્રહ્મ દેવતા’ અનુસાર વિશ્વદેવો માટે રચાયેલા સાત મંત્રો આ ઋષિકા દ્વારા રચાયેલાં છે. ઋગ્વેદના (10/60/6) મંત્રની ઋષિકા અગસ્ત્યસ્વસા (અગસ્ત્ય ઋષિકા બહેન) છે. ઋગ્વેદના દશમ મંડળમાં (10/86) ઈન્દ્ર-ઈન્દ્રવાણી અને ઋષિકાઓને સંવાદ જોવા મળે છે. આ સૂક્તના કુલ અગિયાર મંત્રોની ઋષિકા ઈન્દ્રાણી છે. આ ઉપરાંત ઋગ્વેદના દશમ મંડળના (10-145) ‘સપત્નીબાધન’ સૂક્તની ઋષિકા મંત્રદર્શિની ઈન્દ્રાણી છે. ઋષિ-સૂચિ માં ‘યમી’ અને ‘યમી વૈવસ્વતી’ ના નિર્દેશથી જણવા મળે છે કે ઋગ્વેદના પ્રસિદ્ધ યમ-યમી સંવાદ ઋગ્વેદ 10-10) સૂક્તમાં સાત મંત્રોની ઋષિકા યમી છે. જ્યારે બાકીના સાત મંત્રોના મંત્રદષ્ટા યમ છે. ઋષિ-સૂચિમાં જોવા મળતું એક અન્ય ઋષિકાનું નામ ‘અદિતિ’ અને ‘અદિતિ દાક્ષાયવણી’ છે. જે અનુક્રમે (ઋ.વે. 4-18) તથા (ઋ.વે. 10-72) સાથે સંબંધિત છે. ચતુર્થ મંડળ મુખ્યતઃ વામદેવ ઋષિનું સૂક્ત છે, પરંતુ કેટલાંક મંત્રોર્ધો (આર્ષાનુક્રમણી અનુસાર કુલ 7 અર્ધર્ચ) ની મંત્રદર્શિની અદિતિ છે.

આ ઉપરાંત ઋગ્વેદના દશમા મંડળના એક સૂક્તની એક ઋચા (ઋ.વે. 10-28-1) નું દર્શન ઇન્દ્રસ્તુષા અર્થાત્ ઈન્દ્રના પુત્ર વસુકની પત્ની (ઈન્દ્રની પુત્રવધૂ)નું છે.

આ ઉપરાંત સૂર્યા-સાવિત્રી (ઋગ્વેદ 10-85), મનુષ્યેતર પ્રાણીરૂપ ઋષિકાઓમાં દેવશુની સરમા (ઋગ્વેદ 10-108), અમ્ભૃણ ઋષિની દુહિતા વાક્ (ઋગ્વેદ 10-125), શ્રદ્ધા કામાયની (ઋગ્વેદ 10-151), ભારદ્વાજ ઋષિની પુત્રી રાત્રિ (ઋગ્વેદ 10-127) સૂર્યની પુત્રી સૂર્યા સાવિત્રી (ઋગ્વેદ 10-85), રોમશા (ઋગ્વેદ 1-126), લોપામુદ્રા (ઋગ્વેદ 1-176) ઉર્વશી (ઋગ્વેદ 10-65), સાર્પરાણી (ઋગ્વેદ 10-186) આંગિરસી શશ્વતી (ઋગ્વેદ 8-1), દક્ષિણા (ઋગ્વેદ 10-107) તથા ખિલ સૂક્તોની મંત્રદર્શિની શ્રી, લાક્ષા તથા મેધા વગેરે ઋષિકાઓનું નોંધપાત્ર પ્રદાન છે.

4.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. ‘ભારતીય તત્ત્વદર્શનના ક્ષેત્રમાં વાગ્દામ્ભૃણીય સૂક્તનું મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન છે’- સમજાવો.

2. વાગ્દામ્ભૃષ્ટીય સૂક્તનું રસદર્શન કરો.

3. વાગ્દામ્ભૃષ્ટીય સૂક્ત વિશે સમીક્ષાત્મક નોંધ લખો.

ટૂંકનોંધ લખો

1. અસ્ય વામીય સૂક્ત

2. જ્ઞાન સૂક્ત

3. વિશ્વકમન્ સૂક્ત

4. અઘમર્ષણ સૂક્ત

5. વૈદિક મંત્રદર્શિની ઋષિકાઓનું પ્રદાન
નીચેની પ્રશ્નોના એક-બે વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

1. અસ્ય વામીય સૂક્તના રચયિતા ઋષિનું નામ આપો.

2. અઘમર્ષણ સૂક્ત કયા ઋષિએ રચેલું છે?

3. 'અઘમર્ષણ' શબ્દનો અર્થ સમજાવો.

4. વૈદિક મંત્રદર્શિની ઋષિકાઓ કેટલી? તેમનાં નામ જણાવો.

5. ઋષિકા ઘોષાએ કયા દેવની સ્તુતિ કરીને શું મેળવ્યું?

6. વિશ્વવારાનો જન્મ કયા કુળમાં થયો છે?

લેખક : ડૉ.યોગિની વ્યાસ, નિવૃત્ત અસોસિએટ પ્રોફેસર,
ઉમા આર્ટ્સ એન્ડ નાથીબા કોમર્સ કોલેજ, ગાંધીનગર.

એકમ : 5 : ઉષસ્ સૂક્ત (ઋગ્વેદ –5-80)

રૂપરેખા

5.0 ઉદ્દેશ્ય

5.2 ઉષસ્ સૂક્ત : સમીક્ષા

5.3 ઉષસ્ સૂક્ત મંત્રો. અનુવાદ અને વિમર્શ

5.4 ઋગ્વેદમાં પ્રકૃતિ

5.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

5.0 ઉદ્દેશ્ય

1. ઋગ્વેદમાં આગવું સ્થાન ધરાવતા પ્રકૃતિપરક સૂક્તોનું રસદર્શન કરવું.
2. ભારતીય તેમજ વિદેશી વિદ્વાનોના ચિત્ત ઉપર અમીટ પ્રભાવ જન્માવનાર ઉષાસૂક્તની રમણીય કવિતાનું રસપાન કરવું.
3. વૈદિક ઋષિઓની પ્રતિભા જે સૂક્તોમાં ચરમસીમા ઉપર પહોંચી છે તે પ્રકૃતિપરક સૂક્તોનો આસ્વાદ લેવો.

5.2 ઉષસ્ સૂક્ત : સમીક્ષા

પ્રકૃતિમાતાએ પ્રત્યેક કવિબાળને તેના કાવ્ય સર્જન માટે વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન પૂરાં પાડ્યાં છે. વેદના માનવીનું જીવન પ્રકૃતિના ખોળે હિલોળા લેતું હતું. વેદકાલીન માનવ નદીના કાંઠે કે હરિયાળાં ખેતરો, હિમાચ્છાદિત ગિરિશૃંગો કે સપાટ પ્રદેશોમાં સ્વેચ્છાએ વિહરતો હતો. અગ્નિ, સૂર્ય, ઉષા, પર્જન્ય જેવાં પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોનું પ્રત્યક્ષીકરણ એ તેનો દૈનિક કાર્યક્રમ રહેતો. રાત્રિ કે ઉષાના આગમન કે પછી વનવિહાર ને પરિણામે તેના હૃદયમાં ઊર્મિઓ હિલોળે ચઢતી. પરિણામે ઋગ્વેદમાં અનેક ‘પ્રકૃતિપરક’ સૂક્તોનું સર્જન થયેલું જોવા મળે છે.

ઉષાને ઋગ્વેદમાં લગભગ 20 સૂક્તોમાં સંબોધવામાં આવી છે. કાવ્યની દૃષ્ટિએ ઉષા કે ઉષસ્ સૌથી વધુ અગત્યની અને સૌથી વધુ આકર્ષક છે. ઉષાદેવીના વર્ણનમાં વૈદિક ઋષિઓની પ્રતિભા ચરમસીમા ઉપર દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ઉષસ્ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જેટલી સૂચક છે, તેટલી જ સ્પષ્ટ છે. ઉષસ્ શબ્દ મૂળ વસ્ – ઉષ્ ક્રિયાપદ ઉપરથી આવ્યો છે. ઉષસ્ નું જીવન અને કાર્ય ઋત થી ચાલે છે. આથી તેને ઋતત્વરી કહેવામાં આવે છે. દર્શનીય (રૂપાળી) ઉષા માણસોને સવારે જગાડે છે. લોકોના માર્ગોને તે સુગમ (સહેલાઈથી જઈ શકાય એવા) બનાવે છે. પૂર્વ દિશામાં પોતાના રૂપને પ્રકટ કરતી,

વિશેષ રૂપે શ્વેત વર્ણવાળી ઉષા સ્વર્ગલોક અને અન્તરિક્ષ લોકને વ્યાપીને રહેલી છે. દ્રેષીલાઓને દૂર કરે છે. હવિનું દાન આપનારને પુષ્કળ ધનસમૃદ્ધિનું પ્રદાન કરે છે.

તેજસ્વી કુમારિકા ઉષસુ એ આકાશમાં જન્મેલી છે અને આકાશની પુત્રી છે. કાળી રાત્રિની ઉજ્જવલ ભગિની છે. લાલ રંગના બળદોની સાથે પોતાના રથને જોડતી ક્યારેય દિશાઓને ભૂલી જતી નથી. કલ્યાણકારિણી સ્ત્રીની જેમ ઉષા પોતાનાં રૂપને પ્રગટ કરે છે.

5.3 ઉષસુ સૂક્ત મંત્રો, અનુવાદ અને વિમર્શ

ઉષ: સૂક્તમ્ (ઋગ્વેદ ૫/૮૦)

[ઋષિ: સત્યશ્રવા, દેવતા-ઉષા:, છન્દ:- ત્રિષ્ટુપ]

મંત્ર : દ્યુતદ્યામાનં બૃહતીમૃચન ઋતાવરીમરુલ્પ્સુ વિભાતીમ્ ।
દેવીમુષસં સ્વશવહન્તીં પ્રતિ વિપ્રાસો મતિભિર્જન્તે ॥ ૧ ॥

પદપાઠ: દ્યુતત્ડયામાનમ્ । વૃહતીમ્ । ઋતેન । ઋતડવરીમ્ । અરુણડપ્સુમ્ ।
વિડભાતીમ્ ॥

અનુવાદ : ચમકતા માર્ગ ઉપર વિચરણ કરનારી, ઋતને કારણે મહાન બનેલી, ઋતની માલિક, લાલ વર્ણવાળી અને ચમકતી, પોતાની પાછળ સૂર્યને લઈ આવનારી દેવી ઉષાને મેધાવીઓ (બુદ્ધિશાળી કવિઓ) સ્તોત્રો વડે સ્તવે છે.

મંત્ર : ણ્ણા જનં દર્શયતા બોધયન્તી સુગાન્પથઃ કૃણવતી યાત્યગ્રે ।
બૃહદર્થાં બૃહતી વિશ્વમિન્વોષા જ્યોતિર્યચ્છત્યગ્રે અહ્નામ્ ॥૨॥

પદપાઠ: ણ્ણા । જનમ્ । દર્શતા । બોધયન્તી । સુડગાન્ । પથઃ । કૃણવતી । યાતિ ।
અગ્રે । બુહ્તડરથા । બૃહતી । વિશ્વમ્ડઙ્ઙ્વા । ઉષાઃ । જ્યોતિઃ । યચ્છતિ ।
અગ્રે । અહ્ન ॥

અનુવાદ : આ દર્શનીય (રૂપાળી) એવી ઉષા માણસોને જગાડતી અને લોકોના માર્ગોને સહેલાઈથી જઈ શકાય તેવા બનાવતી આગળને આગળ ચાલ્યા કરે છે. વિશાળ રથવાળી અને વિશાળ ઉષા બધાને સ્ફૂર્તિયુક્ત બનાવે છે અને દિવસોની આગળ પ્રકાશ પાથરે છે.

મંત્ર : ણ્ણા ગોભિરુલ્લેભિ યુજાનાસે ધન્તી રયિમપ્રાયુ ચક્રે ।
પથો રદન્તી સુવિતાય દેવી પુરુષ્ટતા વિશ્વવારા વિ ભાતિ ॥ ૩॥

પદપાઠ: ણ્ણા । ગોભિઃ । આરુલ્લેભિઃ । યુજાના । અસેધન્તી । રયિમ્ । અપ્રડઆયુઃ
। ચક્રે । પથઃ । રદન્તી । સુવિતાય । દેવી । પુરુડવારા । વિ । ભાતિ ॥

અનુવાદ : લાલ રંગના (રક્ત વર્ણી) બળદોની સાથે રથને જોડતી, ક્યારેય ભૂલ નહીં કરનારી એવી આ ઉષા અવિચલિત રીતે (ચોકસાઈપૂર્વક) ધન સમૃદ્ધિનું પ્રદાન કરે છે.

સારા ગમનોને માટે માર્ગને ખોદતી દેવી ઉષા ઘણાં બધાંથી સ્તવાતી અને સહુ માટે વરણીય પસંદ કરવા યોગ્ય ભેટો લાવી આપનારી ઉષા વિશેષરૂપે શોભે છે.

વિમર્શ : 1. ઋગ્વેદીય કાવ્ય માધુરીની ઝાંખી કરાવતા ઉષા દેવી માટેના મંત્રો ખૂબ જ મનોહર છે.

2. અસ્ત્રેધન્તી - ભૂલ નહીં કરનારી શ્રી વેલણકર મુજબ ક્ષીણ નહીં થતી ઉષા નિયમિત રીતે પૂર્વ દિશામાં આગમન કરે છે.

3. અપ્રાયુ - નિશ્ચિત રીતે

4. રયિમ્ - ધન સમૃદ્ધિ

5. પુરુષ્ટતા ઘણાં બધાંથી સ્તવાતી

6. અરુણેભિઃ ગોભિઃ લાલ રંગના બળદોની સાથે

મંત્ર : એષા વ્યેની ભવતિ દ્વિષર્હા અવિષ્કૃણવાના તન્વ પુરુસતાત્ ।
 ઋતસ્ય પન્થામન્વેતિ સાધુ પ્રજાનતીવ ન દિશો મિનાતિ ॥ ૪ ॥

પદપાઠ: એષા । વિઽએની । ભવતિ । દ્વિઽબર્હાઃ । આવિઃઽ કૃણવાના । તન્વમ્ ।
 પુરુસતાત્ ॥
 ઋતસ્ય । પન્થામ્ । અનુ । એતિ । સાધુ । પ્રજાનતીઽઙ્ઙવ । ન । દિશઃ ।
 મિનતિ ॥

અનુવાદ : પૂર્વ દિશામાં પોતાના રૂપને (તન્વઃ) પ્રકટ કરતી, વિશેષરૂપે ઉજ્જવળ (શ્વેત વર્ણવાળી) એવી આ ઉષા (બ્રહ્માંડના ઉપરના બે લોક) બે તરફ (દ્વિબર્હા) ફેલાયેલી છે. આ ઉષા સત્ય (ઋત)ના માર્ગને સારી રીતે અનુસરે છે. ઉષા જાણે બધું જાણતી હોય દિશાઓને ક્યારેય ભૂલતી નથી.

વિમર્શ : 1. ઋતસ્ય પન્થામ્ - સત્યના માર્ગને વેદોમાં 'સત્ય' માટે 1. સત્યમ્ (સાયું) અને 2. ઋતમ્ એવા બે શબ્દો પ્રયોજાયા છે. સૂર્યનું દરરોજ પ્રાતઃકાળમાં પૂર્વદિશામાં ઉદગ પામવું, નદીઓનું ખળખળ વહેવું વગેરે કુદરતના જે શાશ્વત નિયમો છે તેને ઋત કહે છે. ઉષા દેવી પણ આવા સત્યના માર્ગને અનુસરીને દરરોજ સવારે સૂર્યોદય પહેલાં આવી પહોંચે છે.

2. મિનાતિ - મી ધાતુ (નાશ કરવો) 9મો ગુણ, નું વર્તમાનકાળ ત્રીજો પુરુષ એકવચનનું રૂપ છે.

મંત્ર : એષા શુભ્રા ન તન્વો વિદ્વાનોધ્વેર્વ સ્નાતી દ્રશયે આસ્થાત્ ।
 અપ દ્વેષો બાધમાના તમાંસ્યુષ । દિવોદુહિતા જ્યોતિષાગાત્ ॥ ૫ ॥

પદપાઠ: ૬ષા । શુભ્રા । ન । તન્વઃ । વિદાના । ઉર્ધ્વાઽઙ્ગવ । સ્નાતી । દ્રશયે । નઃ ।
 અસ્થાત્ ॥ અપ । દ્વેષઃ । બાધમાના । તમાસિ । ડષાઃ । દ્રિવઃ । દુહિતાં ।

અનુવાદ : આ ઉષા શુભ્ર વર્ણવાળી તરુણીની જેમ પોતાનાં અવનવાં રૂપોને પ્રકટ કરતી, સ્નાન કરીને ઉઠતી યુવતીની જેમ, અમારે જોવાને માટે પૂર્વદિશામાં આવીને ઉભી છે. દ્વેષ કરનારાઓને તથા અંધકારોને મારી હઠાવતી, આ દુલોકની દીકરી એવી ઉષા પ્રકાશની સાથે (જ્યોતિષા) આવી પહોંચી છે.

વિમર્શ : 1. પ્રસ્તુત મંત્રમાં આવેલી બે ઉપમાઓ ચિત્તાકર્ષક છે.

2. અસ્થાત્ - સ્થા નું અઘતન ભૂતકાળ, ત્રીજો પુરૂષ, એકવચન (3) દિવઃ દુહિતા દુલોકની દીકરી

મંત્ર : ૬ષા પ્રતીચી દુહિતા દિવો નૃન્ યોષેવ ભદ્રા નિ રિણીતે અપ્સઃ ।
 વ્યૂર્ણવતી દાશુષે વાર્યાણિ પુનજ્યોતિર્યુવતિઃ પૂર્વથાકઃ ॥ ૬ ॥

પદપાઠ: ૬ષા । પ્રતીચી । દુહિતા । દિવઃ । નૃન્ । યોષાઽઙ્ગવ । ભદ્રા । નિ રિણીતે ।
 અપ્સઃ । વિઽઅર્ણવતી । દાશુષે । વાર્યાણિ । પુનઃ । જ્યોતિઃ । યુવતિઃ ।
 પૂર્વઽથા । અકરિત્યકઃ ॥

અનુવાદ : આ સન્મુખ ઊભેલી (સામે ઊભેલી) દુલોકની પુત્રી ઉષા માણસોની તરફ જાય છે. કલ્યાણકારિણી યુવતીની જેમ પોતાનાં રૂપને પ્રકટ કરે છે. હવિનું ધન આપનારને માટે ધનસંપત્તિને પ્રકાશિત કરતી યુવતી ઉષાએ પૂર્વની જેમ જ પ્રકાશને ફેલાવ્યો.

વિમર્શ : 1. યોષા ઇવ —યુવતીની જેમ 2. અપસસ્ નો શબ્દાર્થ વક્ષઃ સ્થળ એવો લઈ શકાય. વેલણકરે તેનો અર્થ ઉત્તરીય વસ્ત્ર કર્યો છે. (3) દાશુષે દાશુષ નું ચતુર્થી વિભક્તિ, એકવચન (4) નિ રિણીતે નિ + રિ ધાતુનું આત્મનેપદ, વર્તમાનકાળ, ત્રીજો પુરૂષ એકવચન.

5.4 ઋગ્વેદમાં પ્રકૃતિ

પ્રાચીન ભારતના તેમજ ભારોપીય (Indo-European) સાહિત્યના જૂનામાં જૂના સ્મારક તરીકે વિશ્વ સાહિત્યમાં વેદનું અત્યંત મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. ભારતીય માન્યતા મુજબ મનુષ્ય જીવનમાં ચતુર્વિધ પુરૂષાર્થની પ્રાપ્તિ માટે વેદોનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. વેદ વિદ્યાના દ્રષ્ટા મનાતા ઋષિઓએ જે ઉદાત્ત ભાવના, પ્રકૃતિને અવલોકવાની સૂક્ષ્મેક્ષિકા કે તત્વદર્શનના હિમાલયને આંબી લીધો છે, તેનાથી આજે પણ ભારત વિશ્વભરમાં ઉન્નત મસ્તકે ઉભું રહી શકે છે. વેદવાટિકાનાં ચૂટેલાં વિચારપુષ્પોની માળાથી વિદ્વાનોના કંઠ આજે પણ સુવાસ પ્રસરાવે છે. વેદને તો ભારતીય જનતાના મહામૂલા વસિયતનામાની ઉપમા આપી શકાય, વેદ વ્યક્તિ કે દેશવિશેષના નહીં, પરંતુ સમગ્ર વિશ્વના છે. વેદોને માટે “The oldest literary monument of the world” જે કહેવાયું છે તે યથાર્થ જ છે.

પ્રકૃતિમાતાએ પ્રત્યેક કવિબાળને તેના કાવ્ય-સર્જનાથે પર્યાપ્ત પ્રમાણમાં પ્રોત્સાહન પૂરું પાડ્યું છે. વેદનો ઋષિ-કવિ હોય કે આજનો-આદિયુગનો કવિ હોય કે અણ્ણયુગનો – પ્રકૃતિના વિવિધ તત્વોએ એને કાવ્યનું સર્જન કરવા પ્રેર્યો છે.

વેદના માનવનું જીવન વાસ્તવમાં પ્રકૃતિના ખોળે હિલોળા લેતું હતું. નદીનો કાંઠો કે હરિયાળાં ખેતરો, હિમાચ્છાદિત ગિરીશશૃંગો કે સપાટ પ્રદેશોમાં એ સ્વેછાએ વિહરતો હતો. અગ્નિ, સૂર્ય, ઉષા જેવા પ્રકૃતિના તત્વોનું પ્રત્યક્ષીકરણ એ તેનો દૈનંદિન કાર્યક્રમ રહેતો. રાત્રિ કે ઉષાના આગમન અથવા વનમાં વિચરણને પરિણામે તેના હૃદયના સાગરમાં ઉર્મિઓ હિલોળે ચઢતી. પરિણામે ઋગ્વેદમાં અનેક ‘પ્રકૃતિપરક’ સૂક્તોનું સર્જન થયેલું જોવા મળે છે.

(1) અરણ્યાની સૂક્ત (ઋગ્વેદ 10-146)

ઋગ્વેદમાં પ્રકૃતિનું વર્ણન કરતા સૂક્તોમાં ઈરંમદના પુત્ર ‘દેવમુનિ’ એ અનુષ્ટુપ છંદમાં રચેલું અરણ્યાની સૂક્ત નાનું પણ અવિસ્મરણીય તથા વાચકમાત્રનું ધ્યાન આકર્ષતું રમણીય સૂક્ત છે. એમાં જંગલની કુદરતની દેવી અરણ્યાનીનું અન્ય દેવ-દેવીઓ કરતાં તદ્દન ભિન્ન રીતે સ્તવન કરવામાં આવ્યું છે. ‘દેવમુનિ’ ઋષિ Spirit of forest ની વનસુંદરીની કલ્પના કરી તેને સંબોધી સીધું જ કાવ્ય સર્જી રહ્યા છે.

બાળકના હૃદય જેવી નિર્દોષ પૃચ્છા સાથે સૂક્તની શરૂઆત થાય છે, હે વનદેવી ! તું દેખાતી દેખાતી એકદમ અદ્રશ્ય થઈ જાય છે ! તો તું ગામને કેમ પૂછતી નથી ? શું તને ભીતિ જેવું નથી લાગતું ? કેવો બાળસહજ નિર્દોષ પ્રશ્ન કવિ કરી રહ્યા છે ! દ્વિતીય મંત્રમાં ખૂબ રમણીય કલ્પના કરતાં કવિ કહે છે કે આઘાટિકાઓથી (= કાણડવીણા વડે) ષડ્જ આદિ સાત સૂરોને અલગ તારવતા (ગાયક) ની જેમ જ્યારે ચિચ્ચિક બોલતા વૃષારવ (= સેચન કરવા સમર્થ એવા અવાજવાળા ઝિલ્લી નામના જંતુ) ની પાસે જાય છે. ત્યારે અરણ્યાની પ્રસન્ન થાય છે.’ અહીં સંગીત રેલાતું હોય તેમ લાગે છે. તૃતીય અને ચતુર્થ મંત્રમાં વનમાં ગવય વગેરે પશુઓની તૃણાદિભક્ષણ ક્રિયા, કાષ્ઠછેદન ક્રિયા વગેરેનું સ્વભાવોક્તિપૂર્ણ વર્ણન છે. આ સાથે જ ‘વસન્નરણ્યાન્યાંસાયમક્રુર ક્ષદિતિ મન્યતે’ (10-146-4) અર્થાત્ સાંજના એકલા વટેમાર્ગને તો એમ લાગે કે જાણે કોઈકે બૂમ મારી છે ! અહીં એકલદોકલ માનવી વનમાં કેવી માનસિક તણાવની સ્થિતિ અનુભવે તેનું શબ્દચિત્ર છે.

પાંચમાં મંત્રમાં અરણ્યાનીની મહત્તાને સ્પષ્ટ કરી તેમાં વનની દેવીનું મંગલમય સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. જંગલમાં પ્રેમથી વિહરનારો સ્વાદિષ્ટ ફળને ખાઈને શાંતિથી તેના ખોળામાં સૂઈ રહે છે. અંતિમ મંત્રમાં કવિ અરણ્યાનીની બધી જ પ્રશંસનીય વિશેષતાઓ આ સૂક્તનો ઉપસંહાર કરે છે. તે અરણ્યાની (કસ્તૂરી વગેરે) આંજન ગંધવાળી, સુવાસી, ફળ-મૂળાદિ અન્નવાળી, વણખડાયેલી તથા પશુઓની માતા સ્વરૂપ છે, આ અંતિમ મંત્રનું

અંતિમ વિશેષણ 'માતરમ્' કવિતાની પરાકાષ્ઠા દર્શાવે છે. 'માતરમ્' 'માતા' એ સંબંધદર્શન કરી કવિએ વનદેવીના વાત્સલ્યનો ભાવ ભવ્ય રીતે અભિવ્યક્ત કર્યો છે.

આમ, આ સૂક્તમાં કલ્પનાની સમૃદ્ધિ, 'શકટીરિવ સર્જતિ' જાણે અરણ્ય શકટીને સર્જે છે વગેરે દ્વારા અલંકારોનું પ્રાયુર્થ શબ્દોની સંગીતમયતા, વર્ણનકલાની નિપુણતા અને પ્રશસ્ય પ્રાસાદિકતા સહદય વાચકના મનને આનંદવિભોર કરવા આજે પણ સર્વથા સમર્થ છે.

(2) ઉષા સૂક્ત : (ઋગ્વેદ 5-80)

સત્યશ્રવા ઋષિએ 'ત્રિષ્ટુપ' છંદમાં રચેલા આ સૂક્તમાં ઉષાનું બહુ સ્વાભાવિક છતાં મનોહર વર્ણન છે. કવિ ઉષાના દર્શનથી મંત્રમુગ્ધ બની હૃદયના ઊંડાણમાંથી ઊર્મિના અમીઝરણને વહેતું કરે છે. તેની ભાવના વર્ણનનો અક્ષરદેહ પામી વાણીરૂપે પ્રવાહિત થાય છે. ઉષાસૂક્તની કવિતાએ ભારતીય તેમજ ભારતીયેતર દેશના વિદ્વાનોના પ્રશંસાત્મક પ્રતિભાવો પર પોતાનો પ્રભાવ પ્રસ્થાપિત કર્યો છે.

સૂક્તના આરંભમાં જ કવિ કહે છે કે ચમકતા માર્ગવાળી, ઋતને કારણે મહાન, ઋતની સ્વામિની, પોતાની પાછળ સૂર્યને લઈ આવનારી તથા ચમકતી ઉષાદેવીને મેધાવીઓ સ્તોત્રો વડે સ્તવે છે. મોટા રથવાળી અને બધાને ક્રિયાશીલ બનાવતી ઉષા દિવસોની આગળ પ્રકાશને અર્પે છે. પૂર્વ દિશામાં પોતાના શરીરને પ્રકટ કરતી, વિશેષ રૂપે શ્વેતવર્ણવાળી ઉષા સ્વર્ગલોક અને અંતરિક્ષલોકમાં ફેલાયેલી છે. બધું જાણતી હોય તેમ દિશાઓને ભૂલી જતી નથી.

આ પછી કવિ જણાવે છે કે ' આ ઉષા શુભ વર્ણની સ્ત્રીની જેમ પોતાના નવાં નવાં રૂપોને પ્રકટ કરતી, સ્નાન કરીને ઉઠતી સ્ત્રીની જેમ, અમે જોઈ શકીએ તે માટે ઊભી થઈ છે. દ્વેષીલાઓને તથા અંધકારને પણ મારી હઠાવતી આ દુલોકની પુત્રી સમી ઉષા જ્યોતિની સાથે આવી પહોંચી છે. અહીં ડૉ. એસ્તેરબહેન સોલોમનના મતે કવિના મનમાં બે ઉપમા છે : - પોતાના રૂપની બાબતમાં સભાન અને બીજાઓ જુએ એ માટે તેમની સાથે ઊભી રહેતી રૂપવતી નારી અને સ્નાન પછી કેશ છૂટા રાખીને ઊભી રહેતી રૂપાળી સ્ત્રીની ઉપમા. સૂક્તના અંતમાં કવિ કહે છે કે કલ્યાણકારિણી સ્ત્રીની જેમ આ ઉષા પોતાના રૂપને પ્રકટ કરે છે. હવિનું દાન આપનારને માટે ધનોને પ્રકાશિત કરતી યુવતી એવી ઉષાએ પૂર્વેની જેમ જ પ્રકાશને ફેલાવે છે.

આમ, ઉષા સૂક્તોમાં ભૌતિક રીતે ઉદય પામતી ઉષાના વર્ણનો ઉપરાંત સૂક્ષ્મ આધ્યાત્મિક ભાવ રહેલો છે તે ભાગ્યે જ કહેવાની આવશ્યકતા અવશેષ રહે છે. મહર્ષિ અરવિંદને ઉષાના વર્ણનમાં માનસશાસ્ત્રીય તથ્યનું દર્શન થાય છે. તેઓ કહે છે, 'દિવ્ય ઉષા એટલે દેવનું આગમન, તે જ્ઞાનના તથા આનંદના સ્વામીનો આપણા ઉપર વરસતો ઋત-આનંદનો પ્રકાશ છે. ('વેદનું રહસ્ય', પૃ.313)

(3) રાત્રિ સૂક્ત : (ऋગ્વેદ 10-127)

સૌભરિના પુત્ર કુશિક ઋષિ અથવા ભારદ્વાજની પુત્રી-ઋષિકા વડે ગાયત્રી છંદમાં રચાયેલા આ સૂક્તમાં રાત્રિની ભવ્યતા અને તેના પ્રત્યેના અહોભાવને વ્યક્ત કરતી પ્રકૃતિની કવિતા જોઈ શકાય છે. રાત્રિનું દર્શન થતાં જે મંત્રમુગ્ધતા વેદના ઋષિએ અનુભવી છે તેનું દર્શન આ સૂક્તમાં થાય છે. વળી, આ સૂક્તમાં સરળ ભાષામાં અને ટૂંકા વાક્યોમાં રાત્રિકાળનાં વર્ણનો અને મનુષ્ય નામનની આશંકાઓ અને આકાંક્ષાઓ રજૂ થઈ છે. જેમ કે રાત્રિ આવે છે ત્યારે તે આકાશને, લતાઓને, વૃક્ષોને સૌને વ્યાપી વળે છે. આવે વખતે પક્ષીઓ જેમ વૃક્ષના માળામાં નિરાંતે સૂઈ જાય તેમ માણસો પણ પોતાના ઘરોમાં સૂઈ જાય છે. આવી રાત્રિ કેવળ ગ્રામનિવાસી મનુષ્યોને જ નહીં, પણ ચાર પગવાળા પશુઓ અને શીઘ્રગામી બાજપક્ષીને પણ વિશ્રામ આપે છે. કવિ આ રાત્રિ પાસે પ્રાર્થના કરે છે કે અમે સૂતા હોઈએ ત્યારે વરુઓ કરડી ના જાય, ચોર અમારું ધન અપહરી ના જાય, એવી તું સુખકારી બની રહે. વળી, કવિ જણાવે છે કે બધી વસ્તુઓને અતિશયપણે વીંટળાઈ વળનારું કાળું એવું અંધારું વિશેષરૂપે મારી પાસે આવ્યું. છે. હે ઉષા દેવી ! મને જેમ ઋણમાંથી છોડાવો તેમ આ અંધારામાંથી છોડાવો. કવિએ પ્રયોજેલી 'ઋણેવ' ઉપમા નોંધપાત્ર છે. સામાન્ય રીતે કવિઓ લૌકિક વ્યવહાર ને માટે કુદરતમાંથી ઉપમાન શોધતા હોય છે. પણ અહીં તો કુદરતની ઘટના અંધકારને દૂર કરવા માટે લૌકિક વ્યવહારની એક ઉપમા પ્રયોજી છે. સૂક્તના અંતમાં, માણસો જેમ ગાયને, એ દૂધ આપનારી હોવાથી અભિમુખ કરે છે. તેમ આ ઋષિકા પણ સુખ આપનારી એવી રાત્રિને પોતાની વાણીથી, સ્તુતિથી અભિમુખ કરે છે.

(4) ઔષધિ સૂક્ત : (ऋગ્વેદ 10.97)

આથર્વણ ભિષક્ ઋષિ વડે અનુષ્ટુભ છંદમાં રચાયેલા આ સૂક્તમાં ઔષધિઓની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. આ ઔષધિઓ પૂર્વેના યુગમાં ઉત્પન્ન થયેલી છે અને તેઓ હજારો અંકુરોમાં વિસ્તરેલી છે. આવી ઔષધિને કવિ વિનંતી કરે છે કે “મને અગદ = રોગ વિનાનો બનાવો”. વિજય પામતી ઘોડીઓની જેમ આ ઔષધિઓ કે જેઓ પુષ્પવતી અને ફલવતી છે, તે રોગીને રોગમાંથી છોડાવે. અહીં ઔષધિઓ ને માટે વપરાયેલી ઉપમાઓ, જેવી કે સ્તેનઃ ઇવ, જીવગૃભો યથા તથા મધ્યમશીરિવ (રાજ્યની મધ્યમાં રહેલો રાજા) વગેરે નોંધપાત્ર છે. આ ઔષધિઓને સોમરાજીઃ અને બૃહસ્પતિપ્રસૂતાઃ કહી છે તે પણ નોંધપાત્ર છે. સૂક્તના અંતમાં તે ઔષધિઓને કામાય અરમ્ (કામનાઓને પૂરનારી) અને હ્દ્રે શમ્ (હૃદયને સુખકરી) કહીને કવિએ ભારે પ્રશંસા કરી છે અને પછી પ્રાર્થના કરી છે કે અસ્યૈ વીર્યમ્ સં દત્ત અર્થાત્ ‘ આ રોગીને નવી શક્તિ આપો’.

(5) પર્જન્ય સૂક્ત : (ઋગ્વેદ 5.83)

ભૂમિના પુત્ર અત્રિ ઋષિ વડે રચાયેલા તથા ત્રિષ્ટુપ, જગતી અને અનુષ્ટુપ એમ ત્રણ છંદોમાં નિબંધ આ સૂક્તમાં પર્જન્યનું વર્ણન છે. ઋગ્વેદના પ્રકૃતિ સૂક્તમાં પર્જન્યનું સવિશેષ મહત્વ છે. પ્રકૃતિ વર્ણનના સૂક્તોમાં આગવી ભાત પાડતા આ સૂક્તના આરંભમાં પર્જન્યની સ્તુતિ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. કારણ પર્જન્ય ઔષધિઓમાં પાણીરૂપે વીર્યની સ્થાપના કરે છે અને રાક્ષસોને હણે છે. આ પછી વૃષ્ટિ સમયના દ્રશ્યનું ચમત્કૃતિપૂર્ણ વર્ણન છે.

‘પ્ર વાતા વાન્તિ પતયન્તિ વિદ્યુત ઉદોષધીજિહતે પિન્વતે સ્વઃ 1

અર્થાત્, ‘પવન વાય છે, વીજળી પડે છે તથા ઔષધિઓ વૃદ્ધિ પામે છે.’ આ સ્વભાવોક્તિપૂર્ણ વર્ણન છે. વળી ઋષિ પર્જન્યને કહે છે, ‘ તું અવાજ કર, ગર્જના કર, સિંચન કર અને જળબંબાકાર કરી સઘળી પૃથ્વીને એકસરખી કર. છેલ્લે વરસાદ આવી ગયો અને બધે વનસ્પતિ અને ઔષધિનું નિર્માણ થયું. પ્રજા પ્રસન્ન થઈ અને પર્જન્યની સહુએ પ્રેમથી સ્તુતિ કરી. આમ વૃષ્ટિ પહેલાંની સ્થિતિ, વૃષ્ટિ વખતની સ્થિતિ અને છેલ્લે વૃષ્ટિ પછીનો આનંદ- આ બધું આ સૂક્તમાં સુંદર રીતે વર્ણવાયું છે.

આમ, વેદના ઋષિની પ્રકૃતિપરક દ્રષ્ટિ તથા આત્મગૌરવની ભાવના અદ્ભુત છે. ચારે દિશાઓ અર્થાત્ ચારે દિશાઓમાં વસનારા સહુ કોઈ મને પ્રણામ કરે, મારી આગળ ઝૂકી પડે એમ કહેતાં પણ તેને સંકોચ થતો નથી.

5.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. ઉષા સૂક્તના કાવ્યાત્મક સૌંદર્ય વિશે નોંધ લખો.

ટૂંકનોંધ લખો.

1. ઉષા સૂક્તમાં પ્રયોજાયેલી ઉપમાઓ.
2. અરણ્યાની સૂક્ત
3. રાત્રિ સૂક્ત
4. પર્જન્ય સૂક્ત

નીચેના પ્રશ્નોના એક-બે વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

1. અરણ્યાની સૂક્તના રચયિતા કોણ?
2. ઉષા સૂક્તના રચયિતા ઋષિનું નામ તથા છંદ જણાવો.
3. રાત્રિ સૂક્તના રચયિતા ઋષિનું નામ તથા છંદ જણાવો.
4. ઔષધિ સૂક્તના રચયિતા ઋષિનું નામ તથા છંદ જણાવો.
5. પર્જન્ય સૂક્તના રચયિતા ઋષિનું નામ તથા છંદ જણાવો.

नीयेनां रूपो समञ्जसो.
मिनाति, अस्थात्, द्राशुषे, नि रिणीते
नीयेनां शब्दो उपर नोंध लभो.
अस्रेधन्ती, ऋतम्, अप्सस्, उषस्

लेखक : डॉ.योगिनी व्यास, निवृत्त असोसिअेट प्रोफ़ेसर,
उमा आर्टस अेन्ड नाथीबा कोमर्स कोलेज, गांधीनगर.

विभाग : 2 सूक्त

એકમ : 6 : અક્ષસૂક્ત (કિતવ સૂક્ત) (ઋગ્વેદ 10-34)

રૂપરેખા

6.0 ઉદ્દેશ

6.1 અક્ષસૂક્ત (કિતવ સૂક્ત) સમીક્ષા

6.2 અક્ષસૂક્ત : મંત્રો. અનુવાદ અને વિમર્શ

6.3 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

6.0 ઉદ્દેશ્યો

1. ઋગ્વેદના વૈવિધ્યસભર સૂક્તોમાં બિનસાંપ્રદાયિક પ્રકારના 'કિતવ સૂક્ત' કે અક્ષસૂક્ત નો અભ્યાસ કરવો.
2. આ સૂક્તમાં એક કિતવ (જુગારી) એકોક્તિ (monologue) ના સ્વરૂપે હૃદયસ્પર્શી ભાષામાં જુગાર રમવાના વ્યસનને લીધે પોતાની બેહાલ અવસ્થાની કરુણ કથની રજૂ કરે છે, તે કાવ્યતત્ત્વયુક્ત સૂક્તનો પરિચય મેળવવો.
3. સૂક્તની સમાપ્તિમાં કૃષિમ્ ઇત કૃષસ્વ અર્થાત્ 'ખેતી જ ખેડ' શબ્દો દ્વારા આપણા ભારત દેશની પ્રાણભૂતા 'કૃષિ સંસ્કૃતિ' ના માહાત્મ્યને વંદન-અભિનંદન કરી, ધન્યતાની અનુભૂતિ કરવી.

6.1 અક્ષસૂક્ત (કિતવ સૂક્ત)

ઋગ્વેદમાં અનેક સૂક્તો ઉપલબ્ધ થાય છે જેમાં કેવળ ધર્મ, સ્તુતિ, પ્રકૃતિ, તત્ત્વજ્ઞાન કે યજ્ઞયાગાદિની નહિ, પરંતુ અન્ય વિષયોને સ્પર્શતી કવિતા કે સૂક્તો વગેરે છે. ઋગ્વેદનાં વિવિધ સૂક્તોનો અભ્યાસ કરતાં (1) અક્ષસૂક્ત કે કિતવ સૂક્ત (10-34), (2) સપત્નીબાધન સૂક્ત (10-145) (3) ભિક્ષુ સૂક્ત (10-117) (4) અરણ્યાની સૂક્ત (10-146) વગેરે સૂક્તોને લૌકિક સૂક્તો, બિનસાંપ્રદાયિક સૂક્તો કે ધર્મનિરપેક્ષ સૂક્તો તરીકે ગણાવી શકાય. આ પ્રકારનાં સૂક્તોમાં તત્કાલીન સમાજનું ચિત્ર પ્રતિબિંબિત થયેલું હોય છે.

આ સૂક્તમાં એક જુગારી એકોક્તિ (monologue) ના સ્વરૂપે રોચક અને હૃદયસ્પર્શી કાવ્યતત્ત્વયુક્ત ભાષામાં જુગાર રમવાના વ્યસનને પરિણામે પોતાની કફોડી હાલતની કરુણ કથની રજૂ કરે છે. જુગારના વ્યસન તરફ પોતાની મનનું અદમ્ય આકર્ષણ અને તેના

દુષ્મપરિણામોનો ચિતાર ખૂબ જ તાદ્દશ રીતે આલેખાયો છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ આ એક અપૂર્વ કાવ્યમય સૂક્ત છે. જુગારના વ્યસનમાં આ જુગારી ક્રમે ક્રમે એટલો લાચાર અને બેહાલ બની જાય છે કે તે પોતાની સુશીલ, સંસ્કારી તથા ગુણવતી પત્નીની પણ સતામણી કરવામાં કોઈ ક્ષોભ અનુભવતો નથી. ગમે ત્યાં ફરનાર જુગારીની તરછોડાયેલી પત્ની સંતપ્ત રહે છે તથા તેની માતા પણ સંતાપ અનુભવે છે. દેવાદાર બનેલો, ડરેલો અને ધનની ઈચ્છા કરતો તે જુગારી રાત્રે પોતાને ઘેર જઈને સૂઈ પણ શક્તો નથી.

છેવટે જુગાર પ્રત્યે તેને તિરસ્કાર જન્મે છે અને તેને સાચા રાહ ઉપર લઈ જવા સર્વના પ્રેરક સૂર્યનારાયણ તેને ઉપદેશ આપે છે. પાસાંઓ વડે જુગાર રમીશ નહિ, ખેતી જ કર, ખેતીની ઉપજમાંથી મળેલા ધનનું બહુમાન કરીને આનંદ પ્રાપ્ત કર. ખેતી તો આ લોકની કામધેનુ છે. ખેતીમાં જ ધન ધાન્ય અને સંપત્તિ છે, ગાયો છે, તેમાં જ તારી પ્રેમાળ પત્ની છે. જુગારીની સમજણ આવ્યા ધણી (સારા નરસાની વિવેકબુદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા પછી) જુગાર રમવાના પાસાઓને (અક્ષાઃ) ઉદ્દેશીને વિનવે છે કે ‘તમે મને મિત્ર બનાવો. તમારા ઘોર ભય સાથે અમારા પર હુમલોના કરો. તમારી ક્રોધ અને તમારી શત્રુતા હવે શાન્ત થાઓ અને ઈચ્છે છે કે ભલે બીજો કોઈ એમના (પાસાઓના) સપાટામાં ઝડપાય, પણ હવે પોતે તો નથી જ ફસાવું’ (અન્યો ભ્રૂણાં પ્રસિતૌ નુ અસ્તુ | 10-34-14)

ટૂંકમાં ઋગ્વેદકાલીન અક્ષપ્રથા, જુગારીની માનસિક દશા, સામાજિક સ્થિતિ, અક્ષત્યાગનો મહિમા ઈત્યાદિને કાવ્યમય રીતે વર્ણવતું આ સૂક્ત સાચા અર્થમાં કવિતા બની આજે પણ સદૃદય વાચકના હૃદયને આનંદાનુભૂતિ કરાવે છે.

6.2 અક્ષસૂક્ત : મંત્રો, અનુવાદ અને વિમર્શ

અક્ષસૂક્તમ્ (ઋગ્વેદ : ૧૦/૩૪)

(કવચઃ: એલૂષઃ: અક્ષઃ: મૌજવાન્ વા ઋષિઃ: | અક્ષસૂક્તમ્)

મંત્ર : પ્રાવેપા માં બૃહતો માંદયન્તિ પ્રવાતેજા ઇરિણે વવૃતાનાઃ |

સોમસ્યેવ મૌજવતસ્ય ભક્ષો વિભીદકો જાગૃવિર્મહામચ્છાના ૧ ||

પદપાઠઃ પ્રાવેપાઃ | મા | બૃહતઃ | માંદયન્તિ | પ્રવાતેજાઃ | ઇરિણે | વૃતાનાઃ |

સોમસ્યઽઙ્ગવ | મૌજવતસ્ય | ભક્ષઃ | વિઽભી 'દકઃ | જાગૃવિઃ | મહામ્ |

અચ્છાન્ ॥

અનુવાદ : કંપતા (પ્રાવેપાઃ), મોટા, ('વિભીતક' નામના) વૃક્ષના ફળમાંથી બનેલા' પુષ્કળ પવનવાળા પ્રદેશમાં જન્મેલા તથા ચોપાટ-ફલક (ઇરિણે) ઉપર ગગડતા આ જુગારના

પાસાઓ મને મદમસ્ત કરે છે. મુજવાન પર્વત ઉપર ઉત્પન્ન થયેલા સોમ (રસ)ના પાનની જેમ સચેત કરતા વિભીદક નામના પાસાઓ મને (જુગારીને) પ્રસન્ન કરે છે.

વિમર્શ : 1. વર્વતાનાઃવૃત ધાતુનું પૌનઃપુન્યાર્થક વર્તમાનકૃદન્ત, પ્રથમ પુરુષ, બહુવચન (2) માંદયન્તિ મદ્ ધાતુનું પ્રેરક, વ.કા.ત્રી.પુ.બ.વ., (3) અચ્છાન્ - છન્દ ધાતુ (પ્રસન્ન કરવું)નું અઘતન ભૂતકાળ ત્રી.પુ.એ.વ.

4. વર્વતાનાઃ વારંવાર ગગડનારા 5. મૌજવતસ્ય - મુજવાન કે મુજવત નામના પર્વત ઉપર ઉગતા સોમને 'મૌજવત' કહે છે. મહાભારત (14/8/1)માં હિમાલયની પર્વતમાળામાંના એક પર્વતને મૌજવત કહ્યો છે. ત્યાં ઉત્પન્ન થનાર સોમ ઉત્તમ ગણાતો. વેંકટમાધવ નોંધે છે - અત્ર હિ ઉત્તમઃ સોમો જાયતે મૌજવત સોમનું ભક્ષણ (અહીં પાન પીણું અર્થ લેવો) જેવી રીતે દેવોને તથા યજમાનને મદમસ્ત કરે છે તેમ આ પાસાઓ જુગારીને મદમસ્ત કરે છે. (6) વિભીદકઃ- આ વૃક્ષનું નામ છે વિભીતક વૃક્ષના લાકડામાંથી અથવા એના ફળમાંથી બનાવેલા પાસાઓ. (7) જાગૃવિઃ - સતત જાગતો સાથણ અનુસાર જય અને પરાજયથી ઉત્પન્ન થતા હર્ષ અને શોકથી જુગારીને જાગરણ કરાવનાર.

મંત્ર : ન મા મિમેથ ન જિહીઠ ણ્ણ શિવા સખિભ્ય ઉત મહાંમાસીત્ ।
અક્ષસ્યાહમેકપરસ્યં હેતો - ણ્ણુવ્રતામપં જાયામંશેધમ્ ॥૨॥

પદપાઠ : ન । માં । મિમેથ । ન । જિહીઠ । ણ્ણ । શિવા । સખિભ્યઃ । ઉત ।
મહાંમ્ । આસીત્ ।
અક્ષસ્ય । અહમ્ । કપરસ્યં હેતો - ણ્ણુવ્રતામપં જાયામંશેધમ્ ॥

અનુવાદ : આ મારી પત્નીએ મને (જુગારીને) રોક્યો નથી તથા ક્યારેય મારા ઉપર ગુસ્સો કે તિરસ્કાર કર્યો નથી. વળી, આ મારા મિત્રો તરફ અને મારા તરફ સોહાર્દપૂર્ણ વર્તન રાખનારી (ભલી) હતી. એકથી વધી જતા પાસાને ખાતર મેં અનુકૂળ (પતિવ્રતા) પત્નીનો ત્યાગ કર્યો.

વિમર્શ : 1. મિમેથ મિથ્ રોકવું વિવાદ કરવો, અર્થવાળા ધાતુનું પરોક્ષ ભૂતકાળ, ત્રીજો પુરુષ, એકવચન 2. જિહીઠે - હીઢ્ ધાતુ - 'ગુસ્સે થવું' નું પ.ભૂ.કા.ત્રી.પુ.એ.વ. (3) એકપરસ્ય અક્ષસ્ય હેતોઃ- અહીં 'એક' નામના દાવ વિશે જાણવું આવશ્યક છે. અક્ષકીડામાં જુગારના ફલક ઉપર ત્રિપજચાણઃ વ્રાતઃ (૪ 10/34/8) (ત્રેપન પાસાઓનો સમુદાય) કુલ ૫૩ અથવા 150 પાસા ફેંકવામાં આવતા હતા. તેમાંથી જેટલાં પાસા ફલક ઉપર પડે તેને ચાર સંખ્યા વડે ભાગવામાં આવે. પરિણામે 1,2,3 કે શૂન્ય શેષ આવે તેને અનુક્રમે કલિ, દ્વાપર, ત્રેતા અને 'કૃત' દાવ કહેવાતો તેમાં 'કૃત' એ જીત અપાવનારો શ્રેષ્ઠ દાવ ગણાતો. 'કલિ' દાવથી જુગારી બધું જ હારી જતો હતો. આથી દરેક જુગારી એવું ઈચ્છતો કે તેના

દાવ વખતે ફલક ઉપર પડેલા પાસાને ચારથી વિભાજિત કરતાં 'એક' ની સંખ્યા શેષ ના રહે. (4) અપ અરોધમ્ — અપ + રુઘ્ ધાતુનું અઘતન ભૂ.કા.પ્ર.પુ. એ.વ. વિદેશી વિદ્વાન મેક્સમૂલર આનો અર્થ 'Rejecting the kindly advise of my life' એવો કરે છે.

મંત્ર : દ્વેષ્ટિ શ્વશ્રૂરૂપ જાયા રુણદ્વિ ન નાથિતો વિન્દતે મર્ડિતાશ્મ ।
અશ્વસ્યેવ જરતો વસ્યસ્ય નાહં વિન્દામિ કિતવસ્ય ભોગમ્ ॥૩॥

પદપાઠ: દ્વેષ્ટિ । શ્વશ્રૂઃ । અપ । જાયા । રુણદ્વિ । ન । નાથિતઃ । વિન્દતે ।
મર્ડિતાશ્મ । અશ્વસ્યઽઙ્વા । જરતઃ । વસ્યસ્ય ઘ ન । અહમ્ । વિન્દામિ ।
કિતવસ્ય । ભોગમ્ ॥

અનુવાદ : તે જુગારીની સાસુ તેનો તિરસ્કાર કરે છે અને પત્ની પણ તેને ઘરની બહાર જતાં રોકે છે. યાચના કરવા છતાં દયા ખાનારો ધનદાતા તેને મળતો નથી. મૂલ્યવાન પણ ઘરડા થયેલા ઘોડાની જેમ હું જુગારીનો આનંદ મેળવતો નથી.

વિમર્શ : 1. દ્વેષ્ટિ — દ્વિષ્ અપ્રીતૌ નું વ.કા. ત્રી.પુ.એ.વ. (2) અપ રુણદ્વિ — અપ + રુઘ્ ધાતુનું વ.કા.ત્રી.પુ. એકવચન (3) નાથિતઃ — નાથ્ ધાતુનું કર્મણિ ભૂતકૃદન્ત (4) જરતઃ—જૃ

ધાતુના વર્તમાનકૃદન્તનું પુ.પ.એ.વ. (4) કિતવ નો અર્થ 'જુગારી' થાય છે. આ શબ્દના નિર્વચન અંગે મહર્ષિ યાસ્કાચાર્ય 'નિરુક્ત' માં જણાવે છે કે તવ અસ્તિ ? કે તવ અસ્તિ? 'તમારી પાસે શું છે ? તમારી પાસે શું છે? એવું જે જુગારી હંમેશાં સમાજના દરેક સગાવહાલાને પૂછ્યા કરે છે. અર્થાત્ બધે યાચના (ભીખ) કરતો હોય છે. તે કિતવ કહેવાય છે.

મંત્ર : અન્યે જાયાં પરિ મૃશન્ત્યસ્ય યસ્યાગૃધદ્વેદને વાજ્ય? ક્ષઃ ।
પિતા માતા ભ્રાતરઃ એનમાહુર્ન જાનીમો નયતા બદ્ધમેતમ્ ॥૪॥

પદપાઠ: અન્યે । જાયામ્ । પરિ । મૃશન્તિ । અસ્ય । યસ્ય । અગૃધત્ । વેદને ।
વાજી । અક્ષઃ । પિતા । માતા । ભ્રાતરઃ । એનમ્ । આહુઃ । ન । જાનીમઃ ।
નયત । બદ્ધમ્ । એતમ્ ॥

અનુવાદ : જે જુગારીના ધનની (ફલક ઉપર) બળવાન પાસાએ ઈચ્છા કરી છે તેવા આની પત્નીનો બીજા લોકો પણ સ્પર્શ કરે છે પિત, માતા અને ભાઈઓ તેના માટે કહે છે, 'અમે આને ઓળખતા નથી. એને બાંધીને લઈ જાઓ.

વિમર્શ : પ્રસ્તુત મંત્રમાં જુગારીની નિરાધારનું શબ્દચિત્ર કાવ્યમય રીતે દર્શાવ્યું છે. (2) પરિ મૃશન્તિ — પરિ + મૃશ્ નું વ.કા. ત્રી.પુ. બ.વ. (3) અગૃધત્ ગૃધ્ ધાતુનું અઘતન

ભૂ.કા.ત્રી.પુ.એ.વ. (4) જાનીમઃ જ્ઞા અવબોધને નું વર્તમાનકાળ, પ્રથમ પુરુષ બહુવચન (4) નયતા ક્રિયાપદમાં છેલ્લા (ત) નો તા છંદની આવશ્યકતાને કારણે થયો છે. (5) આ મંત્રના ઉત્તરાર્ધ ઉપરથી સૂચવાય છે કે ઋગ્વેદના સમયમાં પણ દેવાદાર જુગારીને શારીરિક દંડપૂર્વક સાંકળ કે દોરડાથી બાંધીને જેલમાં લઈ જવાતો હશે. આવા મંત્રોના આધારે જ મનુસ્મૃતિ, બૃહસ્પતિસ્મૃતિ વગેરે સ્મૃતિગ્રંથમાં સ્મૃતિકારોએ જુગારીને થતી શિક્ષાઓનું વર્ણન કર્યું હશે.

મંત્ર : યદાદીધ્યે ન દવિષાણ્યેભિઃ પશયદ્વ્યોઽવ હીયે સઘિભ્યઃ ।
ન્યુસાશ્ચ બભ્રવો વાચમક્રતં એમીદેષાં નિષ્કૃતં જાણિગીવ ॥૫॥

પદપાઠ : યત્ । આડદીધ્યે । ન । દવિષાણિ । એભિઃ । પશયત્સઘ્યઃ । અવ । હીયે । સઘિભ્યઃ । નિઽપતાઃ । ચ । બભ્રવઃ । વાચમ્ । અક્રત । એમિ । ઇત્ । એષામ્ ।

અનુવાદ : હું જ્યારે નિશ્ચય કરું છું કે ‘હું આ પાસાઓ વડે જુગાર, રમીશ નહિ’ ત્યારે રમવા માટે જતા મિત્રો વડે હું ત્યજી દેવાઉં છું. ત્યારે ચોપાટ પર નાખવામાં આવેલા પીળા રંગના (બભ્રવઃ) પાસાઓએ જેવો અવાજ કર્યો કે તરત જ વ્યભિચારિણી સ્ત્રીની જેમ હું ઘૂતસભાના સ્થાન પર પહોંચી જ જાઉં છું.

વિમર્શ : 1. દવિષાણિ – √દુ કે √દૂ ધાતુ ઉપરથી અઘતન ભૂતકાળવાળું વૈદિક સંકેતાર્થનું રૂપ (2) ન્યુસા નિ+ વપ્ ધાતુનું કર્મણિ ભૂતકૃદન્ત, પ્ર.પુ., બ.વ. (3) નિષ્કૃતમ્ સાંકેતિક મિલન સ્થળ (4) એમિ – ઇન્ ગતૌ ધાતુનું પહેલો પુરુષ, એકવચન, એમિ = જાઉં છું.

મંત્ર : સભામેતિ કિતવઃ પૃચ્છમાનો જેષ્યામીતિ તન્વા શૂશુજાનઃ ।
અક્ષાસો અસ્ય વિ તિશ્નિ કામં પ્રતિદીન્ને દધત આ કૃતાનિ ॥૬॥

પદપાઠ : સભામ્ । એતિ । કિતવઃ । પૃચ્છમાનઃ । જેષ્યામિ । ઇતિ ઘ તન્વા । શૂશુજાનઃ । અક્ષાસઃ । અસ્ય । વિ । તિશ્નિ । કાયમ્ ઘ પ્રતિઽદિન્ને । દધતઃ । આ । કૃતાનિ ॥

અનુવાદ : શું હું જીતીશ? એમ પોતાની જાતને પૂછતો જુગારી દેદીપ્યમાન દેહે ઘૂત સભામાં જાય છે. સામેના જુગારીઓને ‘કૃત’ નામનો દાવ આપતા પાસાઓ આ જુગારીની રમવાની ઈચ્છાને વધારે છે.

વિમર્શ : 1. શૂશુજાનઃ – શ્વજ્ ધાતુનું પરોક્ષ ભૂતકૃદન્ત, પ્રથમા એકવચન

(2) તન્વા – શરીર વડે

(3) वितरन्ति – वि + तृ नुं वर्त. त्री. पु. अ. व.

मंत्र : अक्षास इदङ्कुशिनो नितोदिनो निकृत्वानस्तपनास्तापयिष्णावः ।

कुमाश्देष्णा जयतः पुनर्हणो मध्वा सम्पृक्तः कितवस्य बर्हणा ॥७॥

पदपाठः अक्षास । इत् । अङ्कुशिनः । नितोदिनः । निकृत्वानः । तपनाः ।

तापयिष्णावः । कुमाश्देष्णाः । जयतः । पुनःऽहनः । मध्वा ।

सम्पृक्ताः । कितवस्य । बर्हणा ॥

अनुवाद : ખરેખર આ પાસાઓ અંકુશવાળા, પીડા આપનારા, છેતરનારા, સંતાપ આપનારા અને બીજાઓને સંતાપ પહોંચાડનારા, નાના બાળકની જેમ આપનારા (આપીને લઈ લેનાર), વિજેતાને ફરીથી હણનારા હોય છે. મધુ (મધ) થી સિંચેલા આ પાસાઓ જુગારીને માટે જાદુઈ શક્તિ (બર્હણા) જેવા હોય છે.

विमर्शः (1) निकृत्वानः – દગાબાજ, છેતરનારા (2) कुमाश्देष्णाः – નાનું બાળક જેમ કશુંક આપીને તરત પાછું લઈ લે છે, તેની જેમ જુગારના પાસા પણ (જુગાર રમનાર વ્યક્તિને, જુગારીને) જીતાડીને પછી તરત બીજા દાવમાં હરાવી દેનારા હોય છે.

धातुपाठमां कुमार क्रीडायाम् उभयपदी છે. આથી ‘રમત આપનારા’ અર્થ સૂચવી શકાય. ગ્રીકીય અનુસાર Giving frial gift તો પછી મેક્સમૂલરના મત મુજબ - giving gifts and then taking them back like children.

मंत्र : त्रिपञ्चाशः क्रीळति व्रात एषां देव इव सविता सत्यधर्मा ।

अग्रस्य चिन्मन्यवे ना नमन्ते शजा चिदेभ्यो नम इत्कृणोति ॥८॥

पदपाठः त्रिपञ्चाशः । क्रीळति । व्रातः । एषाम् । देवःऽ इव । सविता ।

सत्यऽधर्मो । अग्रस्य । चित् । मन्यवे । न । न । नमन्ते । शजा । चित् ।

एभ्यः । नमः । इत् । कृणोति ॥

अनुवाद : સત્યધર્મા સવિતા દેવ (સૂર્યદેવ)ની જેમ, ત્રેપન પાસાઓનો આ સમૂહ (ફલક ઉપર, કીડા કરી રહ્યો છે ઉગ્ર (કૂર) વ્યક્તિના ગુસ્સાની સામે પણ આ પાસાઓ નમતા નથી (વશ થતા નથી) રાજા પણ આ પાસાઓને નમસ્કાર જ કરે છે.

विमर्शः (1) त्रिपञ्चाशः त्रि अटले ત્રણ અને પચ્ચાશઃ અટલે પચાસ 3 + 50 = 53 સાયણ 53, લુડવીગ 15 અને મેક્સમૂલર 150 અર્થ કરે છે. (2) क्रीळति क्रीड् धातुनुं वर्तमानकाण, त्री.पु. अेकवचन (3) नमन्ते – नम् धातुनुं वर्तमानकाण त्री.पु. अ. व.

મંત્ર : નીચા વર્તન્ત ઉપરિ સ્ફુરન્ત્યહસ્તાસો હસ્તવન્તં સહન્તે ।
દિવ્યા અઙ્ગાશ ઇરિણે ન્યુસાઃ શીતાઃ સન્તો હૃદયં નિર્દહન્તિ ॥૧॥

પદપાઠઃ નીચા । વર્તન્તે । ઉપરિ । સ્ફુરન્તિ । અહસ્તાસઃ । હસ્તઽવન્તમ્ । સહન્તે ।
દિવ્યાઃ । અઙ્ગાશ । ઇરિણે । નિઽસાઃ । શીતાઃ । સન્તઃ । હૃદયં । નિ ।
દહન્તિ ॥

અનુવાદ : પાસાઓ (ચોપાટ ઉપર) નીચે પછડાય છે, ઉપર ઉછળે છે. હાથ વિનાના હોવા છતાં હાથવાળાને હરાવે છે. ચોપાટ ઉપર ફેંકવામાં આવેલા દિવ્ય લોકના અંગારા જેવા આ પાસા પોતે ઠંડા હોવા છતાંય જુગારીના હૃદયને બાળે છે.

વિમર્શ : (1) નીચા – ઉપરિ, અહસ્તાઃ – હસ્તવન્તમ્ પરસ્પર વિરોધી વિધાન દ્વારા પ્રત્યેક પદમાંથી નિષ્પન્ન થતું કાવ્યત્વ નોંધપાત્ર છે. (2) પ્રથમ દ્વિતીય અને ચોથા ચરણમાં વિના હેતું કાર્યોત્પત્તિઃ એટલે કે ‘વિભાવના’ અલંકાર છે અને ત્રીજા ચરણમાં ‘અતિશયોક્તિ’ અલંકાર છે.

મંત્ર : જાયા તપ્યતે કિતવસ્ય હીના માતા પુત્રસ્ય ચરતઃ ક્વસ્વિત્ ।
ઋણાવા બિભ્યદ્ધનમિચ્છમાનોઽન્યેષામસ્તમુપ નક્તમેતિ ॥૧૦॥

પદપાઠઃ જાયાઃ । તપ્યતે । કિતવસ્ય । હીના । માતા । પુત્રસ્ય । ચરતઃ । ક્વઘ
સ્વિત્ । ઋણાઽવા । બિભ્યત્ । ઉપ । નક્તમ્ । એતિ ॥

અનુવાદ : જુગારીની તરછોડાયેલી (ત્યજાયેલી) પત્ની દુઃખી થાય છે ગમે ત્યાં રખડતા પુત્રની માતા પણ દુઃખી રહે છે. દેવાદાર (ઋણાઽવા), ડરતો અને ધનની ઈચ્છા કરતો તે રાત્રે ચોરી કરવા બીજાના ઘેર જાય છે.

વિમર્શ : (1) બિભ્યત્ અને ઇચ્છમાનઃ અનુક્રમે √ભી અને √ઈચ્છ ના વર્તમાનકૃદન્તો છે. (2) નક્તમ્ – રાત્રે (3) અસ્તમ્- ગૃહમ્ (4) ચરતઃ √ચર્ ના વર્તમાનકૃદન્તનું ષષ્ઠી એ.વ.

મંત્ર : સ્ત્રિયં દૃષ્ટ્વાય કિતવં તતાપાન્યેષાં જાયાં સુકૃતં ચ યોનિમ્ ।
પૂર્વાહ્ને અશ્વાન્યુયુજે હિ બભ્રૂન્સો અગ્નેરન્તે વૃષલઃ પપાદ ॥૧૧॥

પદપાઠઃ સ્ત્રિયમ્ । દૃષ્ટ્વાય । કિતવમ્ । તતાપ । અન્યૈષામ્ । જાયામ્ । સુઽકૃતમ્ ।
ચ । યોનિમ્ । પૂર્વાહ્ને । અશ્વાન્ । યુયુજે । હિ । બભ્રૂન્ । સઃ । અગ્નઃ ।
અન્તે । વૃષલઃ । પપાદ ॥

અનુવાદ : બીજાની પત્ની બનેલી સ્ત્રીઓને અને સારી રીતે ગોઠવેલા ઘરોને જોઈને પણ તે જુગારી દુઃખી થાય છે. સવારે (પૂર્વાહ્ને) બભ્રુ (ભૂખરા) રંગના પાસારૂપી ઘોડાઓને જોડે છે, પણ સાંજે (દિવસ પૂરો થતાં) પામર જેવો થયેલો (વૃષલઃ) તે જુગારી (રાત્રિની ઠંડીથી બચવા) અગ્નિની પાસે આવીને પડે છે.

વિમર્શ : (1) યુયુજે યુજ્ ધાતુનું પરોક્ષ ભૂતકાળ ત્રી.પુ.એવ. (2) પપાત – પત્ ધાતુનું પ.ભૂ.કા.ત્રી.પુ.એકવચન

મંત્ર : યો વઃ સેનાનીર્મહતો ગણસ્ય શજા વ્રાતસ્ય પ્રથમો બભૂવ ।
તસ્મૈ કૃણોમિ ન ધાના રુણધ્મિ દશાહં પ્રાચીસ્તદૃતં વદામિ ॥૧૨॥

પદપાઠઃ યઃ । વઃ । સેનાઽનીઃ । મહતઃ । ગણસ્ય । શજા । વ્રાતસ્ય । પ્રથમઃ ।
બભૂવ । તસ્મૈ । કૃણોમિ । ન । ધના । રુણધ્મિ । દશ । અહમ્ । પ્રાચીઃ ।
તત્ । ઋહતમ્ । વદામિ । ॥

અનુવાદ : હે પાસાઓ ! જે તમારા મોટા ગણનો સેનાપતિ છે, જે તમારા સમૂહનો અગ્રણી છે, તેને હું મારી દસે આંગણીઓ બતાવું છું. (પ્રજ્ઞામાંજલિ કરું છું.) અને કરું છું કે હું ધનને એકહું નહીં કરું છું એકદમ સત્ય જ કહું છું.

મંત્ર : અક્ષૈર્મા દીવ્યઃ કૃષિમિત્કૃષસ્વ વિત્તે શ્મસ્વ બહુ મન્યમાનઃ ।
તત્ર ગાવઃ કિતવ તત્ર જાયા તન્મે વિ ચષ્ટે સવિતાયમર્યઃ ॥૧૩॥

પદપાઠઃ અક્ષૈ । મા । દિવ્યઃ । કૃષિમ્ । ઇત્ । કૃષસ્ય । વિત્તે । શ્મસ્વ । બહુ ।
મન્યમાનઃ । તત્ર । ગાવઃ । કિતવ । તત્રા । જાયા । તત્ । મે । વિ । ચ્ષ્ટે ।
સવિતા અયમ્ । અર્યઃ ॥

અનુવાદ : પાસાઓ વડે જુગાર રમીશ નહિ. ખેતી જ ખેડયા કર. તારા ધનનું બહુમાન કરીને આનંદ પામ. હે જુગારી! તેમાં જ ગાયો છે, તેમાં જ તારી પત્ની છે – આ સર્વેશ્વર (અર્યઃ)સવિતાદેવે મને કહ્યું છે.

વિમર્શ : (1) કૃષસ્વ – કૃષ્ ધાતુનું આજ્ઞાર્થ બીજો પુરુષ એકવચન (2) શ્મસ્વ – શ્મ ધાતુનું આજ્ઞાર્થ બી.પુ.એ.વ. (3) કૃણધ્વમ્ – કૃ ધાતુનું આ.બી.પુ.એ. (4) ચરત – ચર ધાતુનું આ.બી.પુ.એ (5) મા દિવ્યઃ દિવુ ક્રીડાયામ્ (જુગાર રમવો) ધાતુનું અદ્યતન ભૂતકાળ અદ આગમ વિનાનું બીજો પુરુષ એ.વ.

(4) સવિતા સૂર્ય noble Upholder of moral law

મંત્ર : મિત્રં કૃણુધ્વં ખલુ મૃલ્લતા નો મા નો ઘોરેણ ચરતાભિ ધૃષ્ણુ ।
નિ વો નુ મન્યુર્વિશતામશતિર્યો બભ્રૂણાં પ્રસિતૌ ન્વસ્તુ ॥૧૪॥

पदपाठः मित्रम् । कृणुध्वम् । खलु । मुक्त । नः । मा । नः । घोरेण । चरत ।
अधि । धृष्णु । नि । वः । नु । मन्युः । विशताम् ह्य अशतिः । अन्यः ।
बभ्रूणाम् । प्रसितौ । नु । अस्तु ॥

अनुवाद : हे पासाओ ! अमारी साथे मित्रता करो. अमारा उपर प्रसन्न थाओ. तमारा धोर रुपथी अमारा उपर हुमलो करशो नछि. तमारो कोध, तमारी शत्रुता शांत थाओ. भूभरा रंगनां (बभ्रूणाम्) पासाओनी पडउमां, (प्रसितौ) भीजे (अमारो शत्रु) कोई व्यक्ति रहे.

6.3 तमारी प्रगति यकासो

1. अक्ष सूक्तनुं रसदृशनि करावो.

2. धर्मनिरपेक्ष सूक्तोनो परियय आपी, अक्षसूक्तमां निरूपित जुगारीनी स्थितिनुं निरूपण करो.

टूंकनोध लपो.

अक्ष सूक्तमां प्रयोजयेली उपमाओ.

नीयेनां शब्दो उपर नोध लपो.

मौजवतस्य, विभीदकः, एकपशस्य अक्षस्य हेतोः, कितव, कुमारदेष्णाः

नीयेनां रुपो समजवो.

❖ वर्वतानाः, मादयन्ति, अच्छान्, मिमेथ, जिहिके, अप अशोधम्, द्रेष्टि, अप रुणाद्धि, जरतः, पश्मृशन्ति, जानीमः, नाथितः, दविषाणि, न्युसाः, एमि, शूशुजानः, चरतः, युयुजे, कृषस्व, दिव्यः, श्मस्व

लेभक : डॉ.योगिनी व्यास, निवृत असोसिएट प्रोईसर,
उमा आर्टस एन्ड नाथीभा कोमर्स कोलेज, गांधीनगर.

એકમ : 7 : શિવસંકલ્પ સૂક્ત (શુક્લ યજુર્વેદ-34-1-6)

રૂપરેખા

- 7.0 ઉદ્દેશ્ય
- 7.2 શિવસંકલ્પ સૂક્ત : સમીક્ષા
- 7.3 શિવસંકલ્પ સૂક્ત મંત્રો, અનુવાદ અને વિમર્શ
- 7.4 યજુર્વેદમાં વિષયવૈવિધ્ય
- 7.5 યજુર્વેદમાં રાષ્ટ્રની સંકલ્પના
- 7.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

7.0 ઉદ્દેશ્યો

1. આપણું મન હંમેશા શિવ-કલ્યાણમય સંકલ્પો કરે એવી પ્રાર્થના કરતા મંત્રોના અભ્યાસ કરવો.
2. વિવિધ દેવતાઓના સ્તવનની અને યજનની સંસ્કૃતિમાં શુક્લ યજુર્વેદના અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ 'શિવસંકલ્પ સૂક્ત' વિશે જાણકારી પ્રાપ્ત કરવી.
3. પ્રાચીન ભારતની યજ્ઞસંસ્થામાં પૌર્ણમાસ યાગ, અગ્નિષ્ટોમ, સોમયોગ, વાજપેય, રાજસૂય, સૌત્રામણિ, અશ્વમુઘ, અશ્વમેધ યાત્ર વગેરેની સાથે સાથે શિવસંકલ્પ સૂક્ત કે ઉપનિષદનું આગવું સ્થાન છે.
4. માનવમનની સૂક્ષ્મતાઓનો અભ્યાસ કરવો.

7.2 શિવસંકલ્પ સૂક્ત : સમીક્ષા

ભારતીય પરંપરામાં પ્રાપ્ત થતા ઉલ્લેખ અનુસાર સૌ પ્રથમ યજુર્વેદ એકલો હતો અને પછી તેમાંથી ચાર વેદોની રચના થઈ. ભારતદેશની ભૂમિમાં યજુર્વેદને અત્યંત મહત્ત્વ મળતું હતું. જે મંત્રોમાં અક્ષર ગણના નિશ્ચિત નથી હોતી એટલે કે જે ગદ્યમાં રચાયેલા છે તે મંત્રને 'યજુષ' કહેવાય છે. યજુર્વેદના બે મુખ્ય વિભાગો છે (1) શુક્લ યજુર્વેદ અને (2) કૃષ્ણ યજુર્વેદ. 'શુક્લ યજુર્વેદના જુદા જુદા યજ્ઞોની સાથે સંકળાયેલા મંત્રોની વ્યાખ્યા, વિવરણ કે મંત્રોનો વિનિયોગાત્મક ભાગ વગેરેનો જરા પણ ઉલ્લેખ કે નિર્દેશ કર્યા વિના માત્ર (યજ્ઞોની સાથે સંકળાયેલા શુદ્ધ મંત્રોનો સમૂહ જ મૂકવામાં આવ્યો છે. આમ જે મંત્રસેહિતામાં શુદ્ધ (કેવળ) મંત્રો જ આવેલા છે, જેમાં વિવરણ કે વિનિયોગને મિશ્રિત કરેલા નથી, તે શુક્લ (સ્વચ્છ) હોવાથી 'શુક્લ' યજુર્વેદ કહેવાય છે. શુક્લ યજુર્વેદમાં 40 અધ્યાયો અને કુલ 1975 મંત્રો આવેલા છે. આ વેદના 34માં અધ્યાય ને શિવસંકલ્પ સૂક્ત કે ઉપનિષદ કહેવામાં આવે છે. કારણ કે આ મંત્રો દ્વારા મનુષ્યનું મન શુભ-શિવ-

કલ્યાણકારી વિચારો વાળું થાય એવી પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. આ સૂક્તના કુલ છ મંત્રોમાં 'તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ' અર્થાત્ 'તે મારું મન શુભ કલ્યાણકારી સંકલ્પવાળું થાઓ' શબ્દો ધ્રુવપદ તરીકે આવેલા છે.

આ સૂક્તમાં વેદનો દૃષ્ટા એક મહાન મનોવૈજ્ઞાનિક છે. એવું સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. મનુષ્યના મનની વૃત્તિઓ, એનો સ્વભાવ, એની અસાધારણ વિશિષ્ટ શક્તિઓ વગેરેનું જે સૂક્ષ્મતાથી યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિએ દર્શન કર્યું છે તે આધુનિક સમયના મનોવૈજ્ઞાનિકોને પણ મંત્રમુગ્ધ કરી દે તેવું છે. ઋષિ કહે છે કે-

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवैति दूरंगं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥

અર્થાત્ જાગતા વ્યક્તિનું જે મન ઘણે દૂર જાય છે તથા સૂતેલા વ્યક્તિનું એ પ્રકાશરૂપ દૈવી મન પણ એ જ રીતે ઘણે દૂર જાય છે, દૂર જનારું એ મન અન્ય ઈન્દ્રિયોનું પણ એકમાત્ર પ્રકાશક છે, તેવું મારું મન કલ્યાણકારી સંકલ્પોવાળું થાઓ. આ મન વડે જ કર્મશીલ મનીષીઓ યજ્ઞમાં કર્મો કરે છે. વળી આ મન પ્રજ્ઞાન, ચૈતન્ય, ધૃતિ અને અન્તજયોતિ સ્વરૂપ છે, મન વિના પ્રાણીઓનો કશું જ કાર્ય કરી શક્તા નથી. જેવી રીતે રથની નાભિમાં આરાઓ રહેલા છે, તેવી રીતે ઋગ્વેદની ઋચાઓ, સમાવેદ તથા યજુર્વેદના મંત્રોની સમગ્ર શબ્દજાળ મનમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. જેવી રીતે પટ (વસ્ત્ર)માં તંતુઓ તાણાવાણારૂપે ગ્રંથાયેલા હોય છે તેવી રીતે પ્રજાનું સર્વજ્ઞાન મનમાં જ વણાયેલું હોય છે. જેવી રીતે સારો સારથિ અશ્વોને દોરે છે તેવી રીતે સમગ્ર માનવસમુદાયને જુદા જુદા કાર્યો તથા પ્રવૃત્તિઓમાં જોતરે છે, તે અતિશય વેગવાન મન કલ્યાણમય વિચારોયુક્ત બને તેવી મંગલ તથા પાવન પ્રાર્થના કરતું આ સૂક્ત વાચકોના ચિત્ત ઉપર અમીટ છાપ છોડી જાય છે.

7.3 શિવસંકલ્પ સૂક્ત મંત્રા, અનુવાદ અને વિમર્શ

દેવતા : મન, ઋષિ : યાજ્ઞવલ્ક્ય, છંદઃ ત્રિષ્ટુપ)

મંત્ર : યજ્જાગ્રતો દૂરમુદૈતિ દૈવં તદુ સુપ્તસ્ય તથૈવૈતિ ।
દૂરંગમં જ્યોતિષાં જ્યોતિરેકં તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥ ૧ ॥

અનુવાદ : જાગતા માણસનું જે મન દૂર જાય છે તથા સૂતેલા માણસનું એ પ્રકાશ સ્વરૂપ દિવ્ય મન પણ દૂર પ્રયાણ કરે છે. દૂર જનારું (કૂરંગમમ્) એ મન ઈન્દ્રિયોનું પણ એકમાત્ર પ્રકાશક છે, તેવું મારું મન શિવસંકલ્પવાળું થાઓ.

મંત્ર : યેન કર્માણ્યપસો મનીષિણો યજ્ઞે કૃણવન્તિ વિદથેષુ ધીરાઃ।
યદપૂર્વં યક્ષમન્તઃ પ્રજાનાં તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥ ૨ ॥

અનુવાદ : જે મન વડે ધીર, કર્મશીલ મનીષીઓ યજ્ઞમાં કર્મો કરે છે તથા પ્રજાના અંતરમાં જે અભૂતપૂર્વ (રીતે) પૂજ્ય છે તે મારું મન શિવસંકલ્પવાળું થાઓ.

મંત્ર : યત્પ્રજ્ઞાનમુત ચેતો ધૃતિશ્ચ યજ્જ્યોતિરન્તરમૃતં પ્રજાસુ ।
યસ્માન્ન ઋતે કિંચન કર્મ ક્રિયતે તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥ ૩ ॥

અનુવાદ : જે મન પ્રજ્ઞાન, ચૈતન્ય અને ધૈર્ય સ્વરૂપ છે, જે પ્રજાની અંદર પ્રેરણા આપનાર આત્માની જ્યોતિ છે, જે મનના વિના મનુષ્યો કશું જ કાર્ય કરી શકતા નથી, તે મારું મન કલ્યાણકારી સંકલ્પોથી સભર હો.

વિમર્શ : પ્રસ્તુત મંત્રમાં ઋષિઓ માનવ મનની અપાર, અસાધારણ શક્તિઓ તથા મનના દિવ્ય સ્વરૂપ વગેરેનું જે સૂક્ષ્મતાથી દર્શન કર્યું છે, તે સાંપ્રત સમયના મનોવૈજ્ઞાનિકોને પણ આશ્ચર્યચકિત કરી દે તેવું છે. મન અને વાણી એ બે માનવજાતિની વિશેષતાઓ છે. મનમાં અનેક પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પ જાગતા રહે છે અને એ મનને અનુસરી માનવનાં વાણી અને વર્તન ચાલતાં રહે છે. અર્થાત્ સર્વ પ્રકારના વ્યવહારનું મૂળ માનવનું મન છે. દરેક મનુષ્યે એક જ ભાવના સેવવાની છે કે ‘મારું આ મન શિવ-કલ્યાણ માટેનો સંકલ્પ કરે’ જો સંકલ્પ શુભ, પવિત્ર હશે તો માનવ દેવ બનશે દેવ બનીને દેવનાં પરોપકારી કાર્યો કરવાનાં છે. દેવ બનીને તેણે ઊંચે ઊડવાનું છે અને સમાજના લોકોને ઉન્નતિના માર્ગે લઈ જવાના છે.

મંત્રમાં આવેલા ‘પ્રજ્ઞાન’ શબ્દનો અર્થ ભાષ્યકાર ઉવટ ‘વિશેષ પ્રતિપત્તિ’ (જ્ઞાન) અને ‘ચેતઃ’ એટલે ‘સામાન્ય પ્રતિપત્તિ’ એવો કરે છે. ભાષ્યકાર મહીધરના મત મુજબ ‘જેના વડે વિશેષ જ્ઞાન જન્મે તે પ્રજ્ઞાન’ તથા જે સારી રીતે જ્ઞાપન કરે છે તે ચેતસ.

મંત્ર : યેનેદં ભૂતં ભુવનં ભવિષ્યત્ ત્પરિગૃહીતમમૃતેન સર્વમ્।
યેન યજ્ઞસ્તાયતે સસહોતા તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥ ૪ ॥

અનુવાદ : જે અમૃત મન વડે ભૂતકાળ, ભવિષ્યકાળ અને વર્તમાનકાળ એ બધું ગ્રહણ કરાય છે, જે મન વડે આ સાત હોતાઓવાળો યજ્ઞ સંપન્ન કરવામાં આવે છે, તે મારું મન શુભ સંકલ્પયુક્ત થાઓ.

વિમર્શ : સસહોતા —યજુર્વેદના પ્રસિદ્ધ યજ્ઞમાં બ્રહ્મા, ઉદ્ગાતા, હોતા, અધ્વર્યુ, બ્રાહ્મણાચ્છંસી, મૈત્રાવરુણ અને પ્રતિસ્થાતા આ સાત હોતાઓ હોય છે. આ બધાં જ હોતાઓ મનથી જ યજ્ઞને વિસ્તારે છે.

મંત્ર : યસ્મિન્નૃચઃ સામ યજૂંષિ યસ્મિન્પ્રતિષ્ઠિતા રથનાભાવિવાશઃ।

यस्मिंश्चित्त सर्वमोतः प्रजानां तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ५ ॥

अनुवाद : જેમાં ઋચાઓ, સામમંત્રો અને યજુષ વગેરે રથની નાભિમાં આરાઓની જેમ રહેલાં છે, જેમાં પ્રજાનું ચિત્ત ઓતપ્રોત છે તે મારું મન શિવસંકલ્પવાળું થાઓ.

મંત્ર : સુષાર્થિશ્ચાનિવ યન્મનુષ્યાન્નેનીયતે ઽ ભીશુભિર્વાજિન ઇવા
હત્પ્રતિષ્ઠં યદજિઙ્ઘં જવિષ્ઠં તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥ ૬ ॥

અનુવાદ : સારો સારથિ જેમ અશ્વોને દોરે છે તેમ મન (સઘળાં) મનુષ્યોને જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓમાં જોડે છે. જેમ સારો સારથિ લગામો વડે અશ્વોને કાબૂમાં રાખે છે, જે હૃદયમાં રહેલું છે, વૃદ્ધાવસ્થાથી રહિત છે અને અત્યંત વેગવાળું છે તે મારું મન શિવસંકલ્પવાળું થાઓ.

વિમર્શ : (1) પ્રસ્તુત મંત્રમાં મનુષ્યના મનને એક સારા સારથિની ઉપમાં આપવામાં આવી છે (2) અભીશુભિઃ = લગામો વડે.

શુક્લ યજુર્વેદનો પરિચય

વૈદિક સંસ્કૃતિ એ વિવિધ દેવતાના સ્તવનની અને યજનની સંસ્કૃતિ છે. યજુર્વેદ બે પરંપરામાં મળી આવે છે. (1) શુક્લ યજુર્વેદ અને (2) કૃષ્ણ યજુર્વેદ. શુક્લ યજુર્વેદમાં કુલ 40 અધ્યાયો અને કુલ 1975 મંત્રો આવેલાં છે. જ્યારે શુક્લ યજુર્વેદ કરતાં કૃષ્ણ યજુર્વેદમાં 111 મંત્રો વધારે છે. શુક્લ યજુર્વેદના 40 અધ્યાયો પ્રતિપાદિત વિષયોની વિલક્ષણ વિવિધતા નોંધપાત્ર કહી શકાય તેવી છે. તેમાં યજ્ઞ એ પ્રધાન વિષય છે. તેના પ્રથમ અને બીજા અધ્યાયમાં અમાવસ્થા પછી આવનારી પ્રતિપદા (પડવો કે એકમ) એ કરવાના 'દર્શ' નામના યાગનું અને પૌર્ણમાસ (પૂનમની તિથિએ કરવાના) યાગનું વર્ણન છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં ચાર ચાર મહિને થતાં ઋતુ પરિવર્તન ઉપર કરવામાં આવતી ચાતુર્માસ્ય ઇષ્ટિઓનું વર્ણન છે. ચોથા અધ્યાયથી આઠમા અધ્યાય સુધી અગ્નિષ્ટોમ અને સોમયાગનું વર્ણન છે. સ્વર્ગપ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી કરવામાં આવતો અગ્નિષ્ટોમ (કે જ્યોતિષ્ટોમ) યજ્ઞ પાંચ દિવસો સુધી ચાલે છે. જ્યારે સોમયાગમાં ઈન્દ્ર વગેરે દેવોને ઉદ્દેશીને સોમરસ તથા દૂધના મિશ્રણની આહુતિઓ આપવામાં આવે છે. નવમા અને દશમા અધ્યાયોમાં વાજપેય અને રાજસૂય યજ્ઞોનું વર્ણન છે. અગિયારથી અઠાર સુધીના અધ્યાયોમાં અગ્નિચયન અને વિવિધ પ્રકારની યજ્ઞવેદીઓનું નિર્માણ કેવી રીતે કરવું તે વિશેનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. સોળમા અધ્યાયમાં શતરુદ્રીય હોમનું વર્ણન છે. આ વિભાગ 'રુદ્રાધ્યાય' તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. અઠારમા અધ્યાયમાં વસોધારાનું વર્ણન, ઓગણીસથી એકવીસ સુધીના અધ્યાયોમા સૌત્રામણી યાગનું વર્ણન, બાવીસથી પચ્ચીસ સુધીના અધ્યાયોમાં સાર્વભૌમ આધિપત્યની પ્રાપ્તિ માટે રાજા દ્વારા કરવામાં આવતા અશ્વમેધ યાગનું નિરૂપણ જોવા મળે છે. છઠ્ઠીસથી ઓગણત્રીસ સુધીના અધ્યાયોને ખિલ-અધ્યાય કહેવાય છે. જેમાં પૂર્વોક્ત અનુષ્ઠાનોપયોગી કેટલાંક નવા મંત્રોનો સંગ્રહ છે. ત્રીસમા

અધ્યાયમાં પુરુષમેધ યજ્ઞનું વર્ણન જોવા મળે છે. એકત્રીસથી તેત્રીસ સુધીના અધ્યાયોમાં પુરુષસૂક્ત, સર્વમેધ તથા વિષ્ણુસૂક્તનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. ચોત્રીસમા અધ્યાયમાં સુપ્રસિદ્ધ શિવસંકલ્પસૂક્તના મંત્રો, પાંત્રીસમા અધ્યાયમાં પિતૃમેધ યાગનું નિરૂપણ છે. છત્રીસથી આડત્રીસ સુધીના અધ્યાયોમાં પ્રવર્ગ્ય નામક યજ્ઞનું વર્ણન તથા ઓગણચાલીસમા અધ્યાયમાં અન્ટ્યેષ્ટિ સંસ્કારનાં મંત્રો દર્શાવેલા છે. ચાળીસમા અધ્યાયમાં 'ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ' આવેલ છે.

7.4 યજુર્વેદમાં વિષયવૈવિધ્ય

મનુષ્ય જીવનને સત્યમ્-શિવમ્-સુંદરમ્ થી સમૃદ્ધ બનાવતા અનેક સુંદરતમ વિચારોની ઝાંખી કરાવતો યજુર્વેદ ભારતીય પરંપરામાં મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. કુલ ચાળીસ અધ્યાયોમાં આકારિત થયેલા આ વેદનો ચાલીસમો અધ્યાય સુપ્રસિદ્ધ 'ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ'. આ ઉપનિષદમાં માત્ર અઢાર મંત્રોમાં અદ્ભુત પરમજ્ઞાન નિરૂપિત થયું છે. વળી અહીં નિષ્કામ ભાવથી કર્મ કરવાના કર્મયોગ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતાના 'કર્મયોગ'ની પૂર્વભૂમિકા આ ઉપનિષદે પૂરી પાડી છે તેવું વિદ્વાનોનું મંતવ્ય છે. યજુર્વેદમાં કર્મકાંડની સાથોસાથ આરાધ્ય દેવના સ્વરૂપની મીમાંસા અને ઉપાસ્ય તત્ત્વરૂપ પરમતત્ત્વની સમીક્ષા ખૂબ સુંદર શૈલીમાં કરવામાં આવી છે. વ્રતો દ્વારા સત્યની સંપ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ શકે તેની અત્યંત સરળ શબ્દોમાં ચર્ચા કરતાં ઋષિ કહે છે કે,

મંત્ર : વ્રતેન દીક્ષામાજ્ઞોતિ દીક્ષયાઽઽજ્ઞોતિ દક્ષિણામ્ ।

દક્ષિણા શ્રદ્ધામાજ્ઞોતિ શ્રદ્ધયા સત્યમાપ્યતે ॥ (યજુર્વેદ -19-30)

અર્થાત્ મનુષ્ય સત્યભાષણ (સત્યવક્તા), બ્રહ્મચર્ય વગેરે નિયમોના પાલન દ્વારા દીક્ષા પ્રાપ્ત કરે છે, દીક્ષા દ્વારા દક્ષિણા, પ્રતિષ્ઠા અને રાજ્યલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરે છે, પ્રતિષ્ઠા કે શક્તિ દ્વારા શ્રદ્ધા તથા સત્યને ધારણ કરવાની ઈચ્છા મેળવે છે. અને શ્રદ્ધા દ્વારા સત્યની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે.

ઊધ્વેંગામી અને શ્રેષ્ઠતમ જીવનની પ્રાપ્તિ માટે ઋષિ દ્વારા કરવામાં આવેલી પ્રાર્થનામાં ઉદાત્તતાના દર્શન થાય છે. જેમકે, તેજોઽસિ તેજો.....મયિ ધેહિ । (યજુર્વેદ-19-9)

અર્થાત્ હે પ્રભુ ! તું તેજ છે. મારામાં તેજની સ્થાપના કર તું વીર્ય (પરાક્રમ) છે. મારામાં વીર્ય (પરાક્રમ)ની સ્થાપના કર. તું બળ છે. મારામાં બળની સ્થાપના કર તું ઓજ (પ્રાણનું સામર્થ્ય) છે. મારામાં ઓજની સ્થાપના કર. તું મન્યુ (દુર્જનો ઉપર ક્રોધ, ગુસ્સો કરનારો) છે. મારામાં મન્યુની (સાત્વિક ક્રોધ)ની સ્થાપના કર. તું સહ (સર્વોત્તમ બળ) છે, મારામાં સર્વોત્તમ બળની સ્થાપના કર.

બીજા એક મંત્રમાં વિદ્વાનની વિદ્વતા અને બળવાન વ્યક્તિનું બળ, એકબીજા સાથે હાથ મિલાવે, પરસ્પર સાહચર્ય, સહકારની ભાવના રાખે તો ત્યાં દેવો પણ નિવાસ કરે. પછી

ત્યાં દુઃખનું તો નામ નિશાન ન રહે. આવી ભવ્ય અને કલ્યાણમય ભાવના પ્રગટ કરતાં કવિ કહે છે કે

યત્ર બ્રહ્મ ચ..... ન વિદ્યતે । (યજુર્વેદ-20/25-26)

અર્થાત્ જ્યાં બ્રાહ્મણ (વિદ્વાન) અને ક્ષત્રિય (બળવાન) એકબીજા સાથે ઐક્ય રાખી વિચરે છે અને તેથી જ્યાં અગ્નિ સાથે દેવો વિહાર કરે છે તે લોકને હું પવિત્ર માનું છું. જ્યાં ઈન્દ્ર અને વાયુ અન્યોન્ય સાથે ઐક્યપૂર્વક વિચરે છે અને જ્યાં દુઃખ નથી હોતું તે લોકને હું પવિત્ર માનું છું.

આપ-જળની દેવીને રેલી સ્તુતિ સાર્થક હોવા ઉપરાંત વાત્સલ્યની સુખમાથી પરિપૂર્ણ, હૃદયસ્પર્શી અને કાવ્યમય ઉપમાથી આસ્વાદ્ય બની રહી છે. સિન્ધુદ્વીપ ઋષિ કહે છે :

મંત્ર : યો વઃ શિવતમા રસસ્તસ્ય ભાજયતેહ નઃ ।

ઝણતીરિવ માતરઃ ॥ (યજુર્વેદ 11-51)

અર્થાત્ હે આપો દેવી ! પુત્રના હિતની કામના કરતી માતાની જેમ તમારો જે અત્યંત કલ્યાણકારી રસ છે તેના ભાજન અમને બનાવો.

યજુર્વેદના છત્રીસમા અધ્યાયમાં વૈદર્ભી શૈલીના અનેક હૃદયસ્પર્શી તથા ભાવકના ચિત્તમાં લયાનુભૂતિ જન્માવનાર મંત્રો ઉપલબ્ધ થાય છે.

જમકે,

મંત્ર : શં નો મિત્રઃ શં વરુણઃ । શં નો ભવત્વર્યમા ।

શં નો ઇન્દ્રો બૃહસ્પતિઃ । શં નો વિષ્ણુરુરુક્રમઃ ॥ (યજુર્વેદ 36-9)

અર્થાત્ મિત્ર (નામના દેવ), વરુણ અર્ચમાં (દેવ), ઈન્દ્ર, બૃહસ્પતિ તથા મહાન પરાક્રમવાળા દેવ વિષ્ણુ અમને શાંતિ આપો.

યજુર્વેદના ઋષિની અભયપ્રાપ્તિ માટેની ઉત્કટ અભિલાષા દર્શાવતો મંત્ર પણ કાવ્યાત્મક સૌંદર્યથી ભરપૂર છે. જેમકે-

મંત્ર : યતો યતઃ સમીહસે તતો નો અભયં કુરુ ।

શં નઃ કુરુ પ્રજાભ્યોઽભયં નઃ પશુભ્યઃ ॥ (યજુર્વેદ 36-22)

અર્થાત્ હે પરમેશ્વર ! તમે જ્યાં જ્યાં ઈચ્છો ત્યાંથી અમને નિર્ભય બનાવો. અમારી પ્રજાઓને શાંતિનું પ્રદાન કરો. અમારાં પશુઓ માટે અભયનું પ્રદાન કરો.

અહીં નિર્ભય —અભય થવાની ભવ્ય, રમણીય અને મહનીય ભાવનાની અભિવ્યક્તિ કરવામાં આવી છે. સ્વયં નિર્ભય બની પશુ એટલે આશ્રિત પ્રાણીઓને નિર્ભય બનાવવામાં સૌહાર્દનું સુંદર વાતાવરણ સર્જવાની ઋષિના હૃદયની અનેરી આકાંક્ષા છે. પોતાની પ્રજાને પણ નિર્ભય થવાનો સંધિયારો બક્ષી ઋષિ આવનારા યુગોમાં પણ ભયરહિત સમાજની ઉમદા કલ્પના કરી રહ્યા છે.

યજુર્વેદમાં માતા અદિતિની સ્તુતિ કરતા ભક્તિભાવપૂર્ણ સ્તોત્રો પણ આવેલાં છે. અદિતિની પ્રાર્થના કરતા ઋષિ કહે છે-

‘મહાન, શ્રેષ્ઠ વ્રતવાળાઓની માતા, ઋતની પાલક અનેક સંકટોમાંથી રક્ષણ રનારી, વૃદ્ધત્વ વિનાની, શ્રેષ્ઠ વસ્તુઓનું પ્રદાન કરનારી, ઉત્તમ નીતિઓથી મુક્ત એવી માતા અદિતિને અમે રક્ષણ માટે બોલાવીએ છીએ.’

મિત્રસ્ય ચક્ષુષા સમીક્ષામહે (યજુર્વેદ 36-18) માં મિત્રતાનો મહાનીય મહિમા અભિવ્યક્તિ થયો છે. ‘અમે સમગ્ર વિશ્વને મિત્રની દૃષ્ટિથી નિહાળીએ.’ આ વિધાનમાં વિશ્વમૈત્રીની ઉમદા ભાવનાનાં દર્શન થાય. યોગશાસ્ત્રમાં દશાવિલા મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષા – આ ચાર ઉત્તમોત્તમ ગુણોનું સર્વપ્રથમ બીજ વેદના મંત્રોરૂપી ફળદ્રુપભૂમિમાં જ પાંગર્યું છે.

વેદમાંથી જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની અનેક પ્રકારની શાખા-પ્રશાખાઓ ઉદભવી તેમજ વિસ્તરી છે. એમાં અધ્યાત્મદર્શન એ ભારતીય સંસ્કૃતિની ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધિ છે. યજુર્વેદના બત્રીસમાં અધ્યાયમાં આવેલા તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક મંત્રોનું દાર્શનિક વિચારધારામાં મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન છે પ્રસ્તુત સૂક્તના આરંભમાં જ ઋષિ જણાવે છે:

મંત્ર : તદેવાગ્નિસ્તદાદિત્યસ્તદ્વાયુસ્તદુ ચન્દ્રમાઃ ।

તદેવ શુક્રં તદ્ બ્રહ્મ તાઽઆપઃ સઃ પ્રજાપતિઃ । (શુક્લ યજુર્વેદ 32-1)

અર્થાત્ અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય, ચંદ્રમાં, જળ કે પ્રજાપતિ એ સહુ તે બ્રહ્મ જ છે. પ્રકાશિત પુરુષમાંથી પ્રત્યેક નિમેષ એટલે પલક અથવા કાળની ગણતરીના સહુ એકમો ઉત્પન્ન થયા છે. ઉપરથી, મધ્યમાંથી કે ત્રાંસી રીતે કોઈ પણ એ પરમતત્ત્વને પકડી શકતું નથી. તે સહુથી પર છે.

મંત્ર : ન તસ્ય પ્રતિમાઽઅસ્તિ યસ્ય નામ મહદ્ યશઃ।

હિરણ્યગર્ભઽજ્ઞત્યેષ - મા મા હિ સીદિત્યેષા યસ્માન્ન જાતઽ જ્ઞત્યેષઃ ॥

(શુક્લ યજુર્વેદ 32-3)

અર્થાત્ તેની (ઈશ્વરની) કોઈ પ્રતિમા નથી-સરખામણી શક્ય નથી. તે એક દેવ છે, જે સહુ કોઈને વ્યાપીને રહેલ છે. તેણે સ્વર્ગને સ્થિર અને પૃથ્વીને મજબૂત (દૃઢ) બનાવી છે, જે અન્તરિક્ષમાં રહેલ છે તેવા કયા દેવની અમે હવિથી પૂજા કરીએ?

આ જ અધ્યાય (32-8) માં આવતું ‘યત્ર વિશ્વં ભયતિ એકનીડમ્’ અર્થાત્ ‘સમગ્ર સંસાર ‘એક માળો’ બની જાય છે. –વિધાન ‘વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્’ ની ભાવનાના બીજ સમાન છે. આમ વિશ્વબંધુત્વની ભાવનાની સુમધુર ભાવનાના અહીં દર્શન થાય છે. કૃષ્ણવન્તો વિશ્વમાર્યમ્ એ વેદના ઋષિએ સેવેલો મનોરથ હતો. વેદના ઋષિના ભાવાલોકમાં હૃદયગુહામાં કે આંતરમનમાં સ્વસ્તિના સંકલ્પો, ભદ્રતાની ભાવના, શં અથવા કલ્યાણની

કામના, મધુ કે માધુર્યનો મહિમા, શાંતિની ઉત્કટ અભીપ્સા, ચારે દિશાઓમાંથી કલ્યાણમય, શ્રેયસ્કર વિચારમૌકિતકો પ્રાપ્ત કરવાની અદમ્ય ઝંખના વગેરે આદર્શોના ઉતુંગ હિમાલયને સર કરવામાં આવ્યો હતો તે શાશ્વતમૂલ્યો ધરાવતા સિદ્ધાંતોમાં તત્કાલીન સંસ્કૃતિનું દર્શન કરી શાય છે. વિશ્વશાંતિની ભવ્યાતિભવ્ય, રસ્યાતિરસ્ય ભાવના તો યજુર્વેદના ઋષિના હૃદયમાં ધબકે છે. યજુર્વેદના છત્રીસમા અધ્યાયમાં ઋષિ જણાવે છે:

"દ્યૌઃ શાન્તિરન્તરિક્ષ શાન્તિઃ

પૃથિવી શાન્તિરાપઃ શાન્તિરોષધયઃ

શાન્તિઃ વનસ્પતયઃ શાન્તિર્વિશ્વે દેવાઃ

દેવાઃ શાન્તિર્બ્રહ્મ શાન્તિઃ

સર્વ શાન્તિઃ શાન્તિરેવ શાન્તિઃ સા મા શાન્તિરેધિ ॥ (યજુર્વેદ -36-17)

અર્થાત્ દ્યુલોક, અન્તરિક્ષલોક, પૃથ્વી, જળ, સોમલતા વગેરે ઔષધિઓ અને વન્સપતિ વગેરે સઘર્ણુ શાંત થાઓ. વિશ્વે દેવો સો દેવમાત્ર શાંત થાઓ. સ્વયં બ્રહ્મ જે સર્વવ્યાપક તત્ત્વ છે તે પણ શાંત થાઓ. હે પ્રભુ ! અમને સૌને વિદ્યા, બુદ્ધિ, વિજ્ઞાન, આરોગ્ય અને શ્રેષ્ઠતાનું પ્રદાન કરો. આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત મંત્રમાં સમગ્ર વિશ્વમાં શાંતિની ભાવના ફેલાવવાની અદ્ભુત કલ્પના જોવા મળે છે. પ્રજાજનો અભીષ્ટ કાર્યોની સિદ્ધિ માટે પરમેષ્ઠી ઋષિ દ્વારા કલ્યાણકારી શિવ અને રુદ્રદેવની સ્તુતિ કરતાં યજુર્વેદના સોળમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે-

પદપાઠઃ ઐં નમઃ શમ્ભવાય ચ મયોભવાય ચ નમઃ શંકરાય ચ ।

મયસ્કરાય ચ નમઃ શિવાય ચ શિવતરાય ચ ॥ (શુક્ય યજુર્વેદ 16-41)

અર્થાત્ જેનાથી સુખ જન્મે છે તે રુદ્રને નમસ્કાર હજો, લૌકિક સુખનું તથા મોક્ષરૂપ સુખનું પ્રદાન રનાર શિવને તથા અતિશય કલ્યાણારી રુદ્રને નમસ્કાર હજો.

7.5 યજુર્વેદમાં રાષ્ટ્રની સંકલ્પના

'મિત્રસ્ય ચક્ષુષા સમીક્ષામહે' (યજુર્વેદ 36-18) (વિશ્વના સૌ મનુષ્યોને અમે મિત્રની દષ્ટિથી નિહાળીએ) તથા વયં રાષ્ટ્રે જાગૃયામ પુરોહિતાઃ (યજુર્વેદ 9-23) (અમે પુરોહિતો રાષ્ટ્રને હંમેશા જીવંત અને જાગૃત બનાવીશું) નો શંખનાદ કરતા યજુર્વેદના ઋષિ હોય કે પછી 'માતા ભૂમિઃ પુત્રોઽહં પૃથિવ્યાઃ' (અથર્વવેદ 12-1-12) (હે ભૂમિ - તું અમારી માતા છે, અમે તે પૃથ્વીના પુત્ર છીએ) કહીને પૃથ્વી પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવ દર્શવીને વિશ્વબંધુત્વની ઉદ્ઘોષણા કરનારા ઋષિ અથર્વા હોય- એ સૌની વૈદિક પ્રાર્થનાઓ કે સ્તુતિઓમાં સમષ્ટિભાવનાનું પૂર્ણ સામ્રાજ્ય દષ્ટિગોચર થાય છે.

રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ અને પરસ્પર પ્રેમની ભાવના એ બંને વેદના ઋષિ હૃદયમાં ઈષ્ટ તત્ત્વો છે. વેદના સર્વોદયાત્મક સર્વાંગ પૂર્ણ ઉદાર દષ્ટિકોણની પ્રસ્તુતિ શુક્લ યજુર્વેદમાં થઈ છે.

યજુર્વેદ ૨૨-૨૨ને વિશ્વનું સૌ પ્રથમ રાષ્ટ્રગીત કહેવામાં જરાય અતિશયોયોક્તિ નથી. સ્વસ્થ, સુખી અને સમૃદ્ધ રાષ્ટ્રને માટે મૂલતઃ જે કાંઈ પણ અપેક્ષિત છે તે બધાંની અભિલાષા આ મંત્રમાં શબ્દબદ્ધ બની છે. શારીરિક, બૌદ્ધિક અને પ્રાકૃતિક એ ત્રણેય સ્વરૂપોમાં સમસ્ત રાષ્ટ્રે સમૃદ્ધ થવું જોઈએ એ વાત ઉપર ભાર મૂકતાં ઋષિ કહે છે કે-
આ બ્રહ્મન્ બ્રાહ્મણો બ્રહ્મવર્ચસી જાયતામા રાષ્ટ્રે રાજન્યઃ શૂર ઇષવ્યોઽતિવ્યાધી મહારથો જાયતામ્ દોગ્ધી ધેનુર્વોઢાનઙ્વાનાશુઃ સપ્તિઃ પુરન્ધિર્યોષા જિષ્ણૂ રથેષ્ઠાઃ સભેયો યુવાસ્ય યજમાનસ્ય વીરો જાયતામ્ નિકામે નિકામે નઃ પર્જન્યો વર્ષતુ ફલવત્યો ન ઓષધયઃ પચ્યન્તાં યોગક્ષેમો નઃ કલ્પતામ્ ॥ - (યજુઃ ૨૨-૨૨)

અહીં જણાવ્યું છે કે ‘હે પરમેશ્વર – અમારા સમગ્ર (નિખિલ) રાષ્ટ્રમાં બ્રાહ્મણો પેદા થાય. યૂરવીર, અસ્ત્ર-શસ્ત્રમાં પ્રવીણ, દુષ્ટોના ઘાતક મહારથી ક્ષત્રિયો ઉત્પન્ન થતા રહે તથા રાષ્ટ્રની ગાયમાતા અતિશય દૂધ આપનારી થાય. અતિશાય ભાર વહન કરનારા સુક્ષીમ બળદ અને શીઘ્રગામી ઘોડા પણ ઉત્પન્ન થાય. સ્ત્રીઓ ગૃહધર્મમાં નિપુણ થાય. અમારા યાજ્ઞિકોનાં પુત્રો યુવાન, અભાયતુર, જયશીલ, વિદ્વાનોનો સત્કાર કરનારાં, રથી અને વીર થાય. સમય અનુસાર વૃષ્ટિ થતી રહે. અમારી અન્નાદિ વનસ્પતિઓ ફલવતી અને પરિપક્વ થાય તેમજ અમારાં યોગક્ષીમ સફળ થાય. આમ અહીં પોતાની રાષ્ટ્રભૂમિની સુરક્ષા માટે ખૂબ જ ઉદાત્ત ભાવોથી ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે.

7.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. શુક્લ યજુર્વેદના ‘શિવસંકલ્પ સૂક્ત’ માં નિરૂપવામાં આવેલી મનની શક્તિઓ વિશે નોંધ લખો.

ટૂંકનોંધ લખો :

1. શિવસંકલ્પ સૂક્તમાં પ્રયોજવામાં આવેલી ઉપમાઓ.
2. શુક્લ યજુર્વેદનો પરિચય આપો.
3. યજુર્વેદમાં વિષયવૈવિધ્ય ઉપર વિસ્તૃત નોંધ લખો.
4. યજુર્વેદમાં રાષ્ટ્રની સંકલ્પના વિશે નોંધ લખો.

નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તર આપો.

1. શુક્લ યજુર્વેદમાં કુલ કેટલા મંત્રો અને અધ્યાયો આવેલા છે?

2. અગ્નિષ્ટોમ યરી શા માટે કરવામાં આવો છે? તે કેટલા દિવસો સુધી ચાલે છે?
3. 'સત્ય'ની સંપ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ શે છે?
4. જળની દેવીની સ્તુતિમાં ઋષિ કઈ ઉપમા પ્રયોજે છે?
5. યજુર્વેદના ઋષિ કયાં કયાં શાન્તિની ભાવના ફેલાવાની પ્રાર્થના કરે છે?

લેખક : ડૉ.યોગિની વ્યાસ, નિવૃત્ત અસોસિએટ પ્રોફેસર,
ઉમા આર્ટ્સ એન્ડ નાથીબા કોમર્સ કોલેજ, ગાંધીનગર.

એકમ : 8 : રાષ્ટ્રાભિવર્ધનમ્ સૂક્ત (અથર્વવેદ – 1-29)

રૂપરેખા

8.0 ઉદ્દેશ્ય

8.1 રાષ્ટ્રાભિવર્ધન સૂક્ત સમીક્ષા

8.2 રાષ્ટ્રાભિવર્ધન સૂક્ત મંત્રો, અનુવાદ અને વિમર્શ

8.3 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

8.0 ઉદ્દેશ્ય

1. વેદકાલીન સમાજની ગૌરવપૂર્વ રાષ્ટ્રપ્રણાલીનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવો.
2. વેદકાલીન સમાજમાં પ્રજાજનોના રીત-રિવાજ, સ્વાસ્થ્ય, સુરક્ષા, માન્યતા વગેરેનું જ્ઞાન મેળવવું.
3. અર્થવેદના વ્યાપક વિષયવસ્તુ વિશે જાણકારી મેળવવી.

ભારતીય વેદકાલીન સમાજમાં પ્રજાજનોના રીતિ-રિવાજ, પ્રથાઓ, માન્યતાઓ, આસ્થા કે અનુષ્ઠાન, ભૂતપ્રેતથી રક્ષા કે ભયંકર રોગોમાંથી મુક્તિ, શત્રુનો સંહાર કે શિશુના સ્વાસ્થ્યની સુરક્ષાના વ્યાપક જ્ઞાન માટે વિદ્વાનો અર્થવેદના અધ્યયનને અનિવર્ય ગણાવે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના મત્તાનુસાર ‘વેદત્રયી’ શબ્દથી માત્ર ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદનો જ ઉલ્લેખ થયેલો છે અને બહુ પાછળથી અર્થવેદ ઉમેરાયો. આ સામે ભારતીય વિદ્વાનો અર્થવેદની પ્રાચીનતા અને મૌલિકતા સિદ્ધ કરવા વિવિધ પ્રમાણો દર્શાવે છે. અર્થવેદ માટે અર્થવેદ, બ્રહ્મવેદ, અથર્વાંગિરોવેદ (અથર્વ અને અંગિરા નામના ઋષિઓને અર્થવેદના મંત્રોનું દર્શન થયું હતું) ભૃગ્વંગિરોવેદ (ભૃગુ અને અંગિરાનો વેદ) ક્ષત્રવેદ, ભૈષજયવેદ, અંગિરોવેદ એમ જુદાં જુદાં સાત નામો જાણીતાં છે.

8.1 રાષ્ટ્રાભિવર્ધન સૂક્ત સમીક્ષા

અર્થવેદની બે શાખાઓ પ્રચલિત છે. (1) શૌનક અને (2) પિપ્પલાદ શૌનકીય શાખામાં 20 કાંડ, 731 સૂક્ત અને 5987 મંત્ર છે. બીજી તે પૈપ્પલાદ શાખા. પ્રોફે. બ્લૂમફિલ્ડે કાશ્મીરની શારદા લિપિમાં લખાયેલી એક હસ્તપ્રતને આધારે ઈ.સ. 1901માં તેનું પ્રકાશન કર્યું છે.

અથર્વવેદના પ્રથમ કાંડમાં વસિષ્ઠ ઋષિના રાષ્ટ્રાભિવર્ધન નામના સૂક્તમાં કુલ છ મંત્રોમાં અનુષ્ટુપ છંદ દ્વારા જ્ઞાનના સ્વામી બ્રહ્મણસ્પતિ દેવની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. જીવનમાં સુખ-સમૃદ્ધિ તથા વિજયનું પ્રદાન કરનારા જે મણિ દ્વારા ઐશ્વર્યના સ્વામી ઈન્દ્રદેવની ઉન્નતિ થઈ, તે મણિ દ્વારા રાષ્ટ્રના કલ્યાણ તથા ઉન્નતિને માટે રાષ્ટ્રવાસીઓને શારીરિક અને માનસિક રીતે મજબૂત બનાવવા ઋષિ વસિષ્ઠ બ્રહ્મણસ્પતિ દેવને પ્રાર્થના કરે છે બે પ્રકારના દુશ્મનો કે શત્રુઓને દંડ આપી પરાજિત કરે. સૂક્ષ્માનિસૂક્ષ્મ તથા સ્થૂલાતિસ્થૂલ પદાર્થોની રચના પાછળ પરમેશ્વરની અલૌકિક શક્તિ તથા મહિમા રહેલો છે. પરમેશ્વર દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલી આત્મબળથી શૂરવીર તથા પરાક્રમી યોદ્ધાઓ સંગ્રામભૂમિમાં રાષ્ટ્રવિરોધી શત્રુઓનો સામનો કરી પોતાના રાષ્ટ્રમાં સુખ શાંતિ સુરક્ષાનું વાતાવરણ ઉભું કરી શકે તે માટે બ્રહ્મણસ્પતિ દેવની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે રાજા રાજસિંહાસન ઉપર બેસી રાષ્ટ્રમાં ઉપદ્રવો તથા અરાજકતા દૂર કરવા માટે ઘોષણા કરે. ઉદય પામેલા સૂર્યદેવ અને ઉદિત પયેલી વાણી (મંત્રશક્તિ) ના પ્રભાવથી શત્રુઓ ઉપર ભવ્ય વિનય પ્રાપ્ત કરીને રાષ્ટ્રને ગૌરવશાળી બનાવવાનું ઉત્કટ અભિલાષાયુક્ત દર્શન પ્રસ્તુત સૂક્તમાં મૂર્તિમંત થાય છે.

8.2 રાષ્ટ્રાભિવર્ધન સૂક્ત મંત્રો. અનુવાદ અને વિમર્શ

મંત્ર : ઋષિઃ વસિષ્ઠઃ દેવતા અભિવર્તમણિ બ્રહ્મણસ્પતિઃ છન્દ્રઃ અનુષ્ટુપ્
અભીવર્તેન મણિના યેનેન્દ્રો અભિવાવૃધે તેનાસ્માન્ બ્રહ્મણસ્પતેઽભિ
શઙ્ઘાય વર્ધય ॥૧॥

પદપાઠ: અભિઽવર્તેન । મણિના । યેન । ઇન્દ્રઃ । અભિઽવૃધે ।
તેન । અસ્માન્ । બ્રહ્મણઃ । પતે । અભિ । શઙ્ઘાય । વર્ધય ॥

અનુવાદ : હે બ્રહ્મણસ્પતિ (જ્ઞાનના સ્વામી) ! સમૃદ્ધિ અપાવનાર (વિજયી બનાવનાર) જે મણિ વડે ઈન્દ્રદેવની ઉન્નતિ થઈ (ઐશ્વર્યયુક્ત બન્યા) તે જ મણિ દ્વારા આપ અમને રાષ્ટ્રના હિત (કલ્યાણ) માટે (શારીરિક અને માનસિક રીતે) વિકસિત કરો.

વિમર્શ : પ્રસ્તુત મંત્રમાં જ્ઞાનના સ્વામી (વેદના વિદ્વાન, આચાર્ય) બ્રહ્મણસ્પતિ દેવને પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે કે તેઓ પ્રજાજનોને રાષ્ટ્રોન્નતિમાં પોતાનું યોગદાન આપવા માટે સામર્થ્યયુક્ત બનાવે. ‘મણિ’ શબ્દ શરીરમાં ઉત્પન્ન થતા સોમકણ્ઠો માટે પ્રયોજાય છે. ઐહિક તથા આમુખિક બંને પ્રકારની ઉન્નતિ માટે પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. દરેક રાષ્ટ્રની ધાર્મિક ઉન્નતિ દ્વારા જ તે સામ્રાજ્યની સામૂહિક ઉન્નતિ થઈ શકે છે.

મંત્ર : અભિવૃત્ય સપત્તાન્ અભિ યા નો અજાતયઃ।
અભિ પૃતન્યન્તં તિષ્ઠાભિ યો નો દુઝસ્યતિ ॥ ૨ ॥

पदपाठः अभिऽवृत्य । सऽपत्नान् । अभि। याः । नः ।
अशतयः । अभि । यः । नः । दूरस्यति ॥

अनुवादः : हे ब्रह्मणस्पति ! अमारो विरोध करनारु अमारी साथे युद्ध करवानी ईच्छा राप्नार, अमारो द्रेष करनार (दुष्ट आयरण करनार) हिंसक शत्रुओने घेरी वणीने आप (तेमने)पराजित करो.

विमर्शः : (1) सपत्नान् — शत्रुओने (2) अभिवृत्य — यारे तरङ्गी घेरीने (3) पृतन्यन्तम् — सेना साथे आक्रमण करनार शत्रुओने (4) अशतयः — आ शब्दनो अर्थ (ऋ 10/174)/2 मां सायणयार्ये'दान नही आपनार मनुष्यो अेवो क्यो'छे.

मंत्रः : अभि त्वा देवः सविताभि षोमो अवीवृधत् ।
अभि त्वा विश्वा भूतान्यभीवर्तो यथाससि ॥३॥

पदपाठः अभि । त्वा द्य देवः । सविता । अभि । सोमः ।
अवीवृधत् । अभि । त्वा । विश्वा । भूतानि। अभिऽवर्तः । यथा । अससि ॥

अनुवादः : हे ब्रह्मणस्पति ! सवितादेव (प्रकाशनमम सूर्यदेव), सोमदेव (अमृत)नुं प्रदान करनार यंद्रदेव अने समग्र मानवसमुदाय (विश्वा भूतानि)आपनी शासक तरीकेनी नियुक्तिमां सहयोग आपे. आ सहुनी अनुकूलता द्वारा आप कुशलतापूर्वक शासन करो.

विमर्शः : (1) सूक्ष्मातिसूक्ष्म पदार्थोनी रचनामां परमेश्वरनो महिमा रहेलो छे आ अन्तर्यामी परमेश्वरे आपेला आत्मबण द्वारा शूरवीर योद्धाओ रणभूमिमां राक्षसोने पराजित करीने राष्ट्रमां शांतिनी स्थापना करे.

(2) भूतानि = प्राणिजातानि, चशचशत्मकानि वस्तूनि, तत्वानि

(3) देवैः दानाद वा (निरुक्त 7/4/14)

(4) सविता — अैश्वर्यनो अधिष्ठाता

मंत्रः : अभीवर्तो अभिभवः सपत्नक्षयणो मणिः ।
शष्टाय मह्यं बध्यतां सपत्नेभ्यः पशभुवे ॥४॥

पदपाठः अभिऽवर्तः । अभिऽभवः । सपत्नऽक्षयणः ।
मणिः । शष्टाय । मह्यम् । बध्यताम् । सऽपत्नेभ्यः । पशऽभुवे ॥

अनुवादः : आ मणि शत्रुओने हरावीने तेमने पराजित करनारो छे तथा (राष्ट्र) विरोधी लोकोनो विनाश करनारो छे. शत्रुओने पराजित करवा माटे तथा राष्ट्रनी उन्नतिने माटे आ मणिने मारा शरीर उपर बांधो.

મંત્ર : ઉદસૌ સૂર્યો અગાદુદિદં મામકં વચઃ ।
યથાહં શત્રુહોઽસાન્યસપત્નઃ સપત્નહા ॥૫॥

પદપાઠઃ ઉત્ । અસૌ । સૂર્યઃ । અગાત્ । ઉત્ । ઇદમ્ ।
મામકમ્ । વચઃ । યથા । અહમ્ । શત્રુઽહઃ । અસાનિ । અસપત્નઃ ।

અનુવાદ : આ સૂર્યદેવ ઉદય પામી ચૂક્યા છે. અમારી વાણી (મંત્રશક્તિ) પણ પ્રગટ (ઉદિત) થઈ ચૂકી છે. આ બંનેના પ્રભાવથી અમે શત્રુઓનો (કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ આદિ શત્રુઓનો) નાશ કરનારા, દુષ્ટો ઉપર પ્રહાર કરનારા તથા શત્રુરહિત બનીએ. (અસાનિ)

વિમર્શ : (1) ઉત્ + અગાત્ = અદિતવાન્
(2) અસાનિ — અસ્ સત્તાયામ્ નું આજ્ઞાર્થ, પ્રથમ પુરુષ એકવચન
(3) સપત્નહા શિપુહન્તા શત્રુઓનો નાશ કરનારા

મંત્ર : સપત્નક્ષયણો વૃષાભિઽષ્ટ્રો વિષાસહિઃ ।
યથાહમેષાં વીશણાં વિશજાનિ જનસ્ય ચ ॥૬॥

પદપાઠઃ સપત્નક્ષયણઃ । વૃષા । અભિઽષ્ટ્રઃ । વિઽસસહિઃ ।
યથા । અહમ્ । ણ્ણામ્ । વીશણામ્ । વિઽશજાનિ । જનસ્ય । ચ ॥

અનુવાદ : હે મહિ હું શત્રુઓને હરાવનાર, ઐશ્વર્યસંપન્ન (વૃષા) તથા વિજયી બનીને, રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને વીરો તથા પ્રજાજનો માટે હિત કરનાર (શ્રેયસ્કર) બનું.

વિમર્શ : (1) સપત્ન — ક્ષયણઃ = શત્રુનાશકઃ
(2) વૃષા — ઐશ્વર્યવાન્
(3) જનસ્ય = લોકસ્ય, પ્રાણિજાતસ્ય
(4) વીશણામ્ — વિક્રાન્તાનામ્, શૂશણામ્, ભટાનામ્

આધુનિક સમયના સંદર્ભમાં વેદોનો સંદેશ :

વિશ્વસંસ્કૃતિ સંમેલનમાં ભારત દેશ આજે પણ ઉન્નત મસ્તકે સ્વસંસ્કૃતિની વિજય-પતાકા વેદને કારણે જ લહેરાવી શક્યો છે. વેદની વિચારિક પૃષ્ઠભૂમિ પર ભારતીય સંસ્કૃતિ સદૈવ સોહાતી રહી છે. શાશ્વત પાંગરતી રહી છે. સ્વસુવાસ પ્રસરાવતી રહી છે. આથી જ, વેદમૂલક ધર્મને 'સનાતન ધર્મ' એવું. સાર્થક નામ આપવામાં આવ્યું છે. વેદોને ભારતીય સંસ્કૃતિના સર્વોચ્ચ શિખરસમા જ્ઞાનના હિમાલય સાથે સરખાવી શકાય કે જેમાંથી અનેક ભારતીય પરંપરારૂપી સરિતાઓ પ્રગટ થઈ છે. ભારતીય જનતાના મહામૂલા વસિયતનામા સમા વેદ વ્યક્તિ કે દેશવિશેષના નહી, પરંતુ સમગ્ર વિશ્વના છે એવું અત્ર

भवति विश्वमेकनीडम् જેવી વેદની પ્રસિદ્ધ વિચાર-કણિકાને વાગોળી વિદ્વાનો પણ કહેવા પ્રેરાયા છે.

ભારત દેશના ગૌરવનું તથા તેની મહિમાવંતી સંસ્કૃતિનું રહસ્ય એ છે કે આ દેશમાં ઋષિગણનું પ્રાગટ્ય એ કોઈને લોકોત્તર કાર્ય માટે જ થયું છે. જ્યંત વૈદિક વાડ્મય ના પ્રણેતા, અગ્નિસૂક્તના રચયિતા મહર્ષિ કશ્યપે જીવનભર તપોવનમાં બેસીને સંસ્કૃતિને સંસ્કારવા તથા ભાવિ પેઢીને નવા વિચારો પ્રાપ્ત થાય તે માટે સર્જનકાર્ય આરંભી પોતાના કાર્યને લોકહિતાય મૂકી ગયા. મહર્ષિઓએ પોતાના જીવનમાં જ ભગીરથ કાર્ય હાથ ધરીને સારી રીતે લોકોને જીવન જીવવા મારે દ્રષ્ટિકોણ આપ્યો. જગતનો જીવ પાપ કરે તો તેને સુધરવાનો અવકાશ છે તેનો પશ્ચાતાપ તેને નિર્મળ બનાવશે. આ વિચાર અત્રિ ઋષિએ આપણને આપ્યો. તો પછી મહર્ષિ વસિષ્ઠે સમગ્ર સમાજને ઊંચે ઉઠાવ્યો. રાષ્ટ્રનું સુગઠન કરીને સુરાષ્ટ્રનું નિર્માણ કર્યું. માનવી મૃત્યુ પર વિજય મેળવેએ ભવ્યાતિભવ્ય વિચારની પ્રથમ કલ્પના કરવાનું શ્રેય વિશ્વમાં જો કોઈને પણ ફાળે જાય તો તે મેળવે એ મહર્ષિ વસિષ્ઠ. મહર્ષિ ભરદ્વાજનું જીવન એટલે જ્ઞાનનિષ્ઠ, તપોનિષ્ઠ, દેદિપ્યમાન, સદાય પ્રજવલતું રહેવા સર્જાયેલું સ્ફટિકમણિ જેવું નિર્મલ જીવન. ભારતીય સંસ્કૃતિની ગૌરવવંતી ઈતિહાસ-ગાથામાં તપશ્ચર્યાનો સૂર પૂરાવનાર, સમગ્ર વિશ્વના મિત્ર મહર્ષિ વિશ્વામિત્ર પણ આ ઋષિસમુદાયમાં સમરણીય છે. વર્તમાન જગતના વિશ્વના લાડીલા ઋષિ તરીકે યોગેશ્વર ગંગેશ્વરાનંદજીએ વેદોની મધુર સુવાસ ફેલાવી, તે નોંધપાત્ર છે.

વેદના ઋષિના ભાવાલોકમાં, હૃદયગુહામાં કે આંતરમનમાં જે આદર્શોના ઉતુંગ હિમાલયને સર કરવામાં આવ્યો હતો તે શાશ્વતમૂલ્ય ધરાવતા સિદ્ધાંતોમાં સંસ્કૃતિ દર્શન કરી શકાય છે. માનવતા એ આ યુગની અનેરી આકાંક્ષા છે. માનવતામાંથી દિવ્યતા તરફ ગતિ કરવા વેદમાં સ્પષ્ટ કહેવાયું છે કે, મનુર્ભવ જનયા દિવ્યં જનમ્ અર્થાત્ માનવ બનો (અને) દિવ્યજનોને જન્માવો. એક અર્થમાં ઋગ્વેદનો માનવબાળને આ અનેરો સંદેશ છે. વેદ ભગવાને અહીં બે આજ્ઞા કરી છે કે, (1) મનુર્ભવ માનવ બનો (2) જનયા દિવ્યં જનમ્ દિવ્ય જનોને જન્મ આપો, ‘હું માનવી માનવ થાઉ તો ઘણું’ અને પરિણામે એ દિવ્યજનોને પોતાની અંદર જન્માવે એટલે કે દિવ્યતાને આત્માની અંદર જાગૃત કરે, જીવનમાં સહુ પ્રશ્નો માનવીને કેન્દ્રમાં રાખીને ઉકેલવામાં આવે તો ? તો શું કોઈ દુઃખદાયક પ્રશ્ન કે પરીસ્થિતિ જ સર્જાય નહિં. આમ માનવી માનવી બને એટલે – from man to superman- માનવીમાંથી અતિમાનવ બને. અહીં ભૌતિક જન્મની નહિં, પણ આધ્યાત્મિક જન્મની વાત છે. એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે. Man is the paragon of creation- આ સત્યની ઉપલબ્ધિ વેદના ઋષિને પણ થઈ છે.

માનવતામાંથી દિવ્યતા પ્રત્યે ગતિ કરવાની વાત સાથે વેદમાં એક અતિ સુંદર સિદ્ધાંત પણ અભિવ્યક્તિ પામ્યો છે અને તે છે વિશ્વમાનુષનો વિચાર (concept of world citizen) યસ્ય તે વિશ્વમાનુષઃ (ઋ.વે. 8-45-42) માં તથા વિશ્વામાનુષાં મરુતાં ઇયક્ષસિ (ઋ.વે-8-

42-16) માં આ શબ્દ આવે છે. ‘વસુધૈવ કુટુંબકમ્’ ની ભાવનાનું બીજ અહીં જોઈ શકાય છે. કૃષ્ણવંતો વિશ્વમાર્મ્ય એ વેદના ઋષિ હૃદયની ઝંખના હતી. આમ જોઈ શકાશે કે વેદની સંસ્કૃતિના સંદેશમાં કેટલી વ્યાપકતા અને વૈશ્વિકતા રહેલી હતી.

આ સાથે જ, વિદ્યોપાસક બનવાનો સંદેશ તો મહત્વપૂર્ણ છે. સરસ્વતી એટલે સાચું જ્ઞાન માનવીના મન, બુદ્ધિ અને કર્મને પવિત્ર કરે છે. આ જ્ઞાન ધનથી બળવાન બને પણ આ ધન કયું? ‘ધિયા વસુઃ’ બુદ્ધિરૂપી ધન. આવી સરસ્વતી સ્વયં અમારા યજ્ઞની કામના કરે. “શ્રુત એટલે જ્ઞાનનું મહત્વ વેદકાલીન સમાજમાં સર્વોપરી હતું. ‘સં શ્રુતેન ગમેમહિ મા શ્રુતેન વિ રાધિષિ’ (અર્થવેદ 1-1-4) અમે શ્રુતથી-જ્ઞાનથી જોડાઈએ ; (વાચસ્પતિ) અમને શ્રુતથી છૂટા ન પાડે. આમ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એ જીવનધ્યેય અને તે જ્ઞાન સમ્યક્ જ્ઞાન બની જાય તેવી ઈચ્છા અહીં વ્યક્ત થઈ છે. સમગ્ર વેદના સારરૂપ મનાતા ગાયત્રી મંત્રમાં બુદ્ધિયોગની જ ઉપાસના છે. ‘ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ જીવનમાં બુદ્ધિયોગની ઉપાદેયતા પર તો શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં પણ સ્પષ્ટ ભાર મૂક્યો છે. ‘બુદ્ધિયોગમુપાશ્રિત્ય મચ્ચિતઃ સતત ભવ’ (ગીતા 18-57) આ બુદ્ધિયોગની ઉપાસના કરનારને જીવનમાં ક્યારેય પસ્તાવું પડતું નથી.

ઋગ્વેદના દશમ મંડળમાં દાનનો અદ્ભુત સંદેશ નિરૂપિત થયો છે. ત્રિશ્વસૂક્તના દ્રષ્ટા ‘ત્રિશ્વ’ ઋષિના મત મુજબ દેવે દીધેલી ભૂખ એ ભૂખ નથી પણ એક પ્રકારનું મોત છે. અન્યને આપ્યા વિના જે એકલો ખાય છે તેની નજીક મોત જાય છે. ટુંકમાં માનવીએ આપીને ખાવું જોઈએ. અન્ન આપનાર ભવિષ્ય માટે અનેક મિત્રો બનાવે છે. રથનું ચક્ર જેમ ઉપર-નીચે ફરે છે તેમ ધન પણ એક પાસેથી બીજા પાસે જાય છે. કેવું શાશ્વત સત્યનું દર્શન છે. ઋષિ કહે છે ‘કેવલાદ્યો ભવતિ કેવલાદી’ એકલો ખાનાર કેવળ પાપી બને છે.

દાન-સંદેશની ગૌરવગાથા ગાતી ભારતીય સંસ્કૃતિરૂપી વટવૃક્ષનું વેદમાં વવાયેલું આ વિચારબીજ સાથે જ અદ્ભુત અને આહલાદક કરે છે. અથર્વવેદ તરફ નજર કરીશું તો ત્યાં પણ રાષ્ટ્રપ્રેમનો સંદેશ ખૂબ જ માર્મિક રીતે અપાયો છે. અથર્વવેદનું 7 મું સૂક્ત માતૃભૂમિની આદર્શ ભાવના રજૂ કરે છે. કોઈ એક દેશ કે પ્રદેશ-ખંડને સ્થાને આપી પૃથ્વીને માતૃભૂમિ ગણી છે અને તેના પર હરતા-ફરતા માનવ તેના પુત્રો છે. આમ ભૂમિને માતૃપદ આપવામાં એક ઉદાર સ્નેહભાવ રજૂ થયો છે.

વૈદિક જમાનાના આર્યો જીવનવાદી દ્રષ્ટિકોણ વાળા હતા. તેઓનો પ્રાર્થના મંત્ર હતો- ‘પશ્યેમ શરદઃ શતમ્ જીવેમ શરદઃ શતમ્’ અર્થાત્ હું એકસો શરદ ઋતુઓ જોવા ઈચ્છું છું. વૈદિક મંત્રની અંદર વીર્યશક્તિની સાધના અને અનુશીલન રહેલાં છે. પરિવાર, સમાજ તથા રાજ્યના વ્યવસ્થિત સંચાલનની સમજ ઋગ્વેદમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં વર્ણવેલા સત્ય, અહિંસા, ત્યાગ અને પરોપકારના સિદ્ધાંતો સાંપ્રત સમયમાં ઉત્તમ સંદેશ બની રહ્યા છે.

ઋગ્વેદ તથા અથર્વવેદમાં નિરુપિત ‘અભય’ જ્યોતિનો સંદેશ પણ અત્યંત ઉપયોગી છે. અથર્વવેદમાં ‘અભયમ્’ ના 19 માં સૂક્તમાં મિત્ર-અમિત્ર, જ્ઞાત-અજ્ઞાત, રાત્રિ-દિવસ સર્વ તરફથી અભયની કામના કરી અંતે અત્યંત રમણીય ભાવની અભિવ્યક્તિ છે કે બધી જ દિશાઓ મારી મિત્રો બનો.’ ગીતામાં દૈવી સંપત્તિના પરિગણન સમયે સહુ પ્રથમ સ્થાન પામનાર ગુણની પ્રતિષ્ઠા છેક વેદની વિચારધારામાં થઈ છે. ઉપનિષદમાં તો અભયને મુક્તિનો પર્યાય ગણેલ છે. અભયં વૈ જનક પ્રાપ્તોઽસિ । અભયની કામનાનો અર્થ સર્વત્ર નિર્ભય બની યથાકામ સ્વેચ્છાચાર નથી. વેદમાં પાપકૃત્યોથી વેદનો કવિ ડરે છે અને વારંવાર અનાગસ્ થવા કે વરુણદેવના વ્રતમાં રહેવા એ કામના કરે છે.

ઋગ્વેદે માનવ સમાજને આપેલો વિશ્વમૈત્રીનો સંદેશ સાચે જ મહાન છે. ઋગ્વેદના દશમ મંડળમાં એક મંત્ર છે, જે મિત્રતાને જાણનાર —મૈત્રીના મર્મને જાણનાર મિત્રને ત્યજી દે છે તેને બોલવાનો પણ અધિકાર નથી. જે કાંઈ તે સાંભળે છે તે બધું ખોટું સાંભળે છે કારણ કે એ (પોતાના) સત્કાર્યના માર્ગને જાણતો નથી. આ મંત્રમાં મિત્રતાનો મહનીય મહિમા વર્ણવાયો છે. વૈદિક ઋષિ દેવોની પાસે દીનતાથી હાથ જોડીને નતમસ્તક ઊભા રહેવા કરતાં મિત્રતાને નાતે દેવ સમક્ષ ઉન્નત મસ્તકે ઊભા રહેવામાં ગૌરવ માનતો. ‘અગ્નેઃ સચ્ચં વૃણીમહે’ (ઋગ્વેદ-8-44-20) ‘અમે અગ્નિની મિત્રતાને પસંદ કરીએ છીએ, આવી એમની ગૌરવવંતી ભાવના હતી. ‘મિત્રસ્ય ચક્ષુષા સમીક્ષામહે’ (યજુર્વેદ 36-18) અમે મિત્રની દ્રષ્ટિથી જોઈએ. યોગશાસ્ત્રની મૈત્રી કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષાની ભાવનાનું પ્રથમ બીજ પણ વેદના મંત્રોરૂપી ફળદ્રુપ ભૂમિમાં પાંગર્યું છે. મિત્રદ્રષ્ટિની મહનીયતા અને ઉપાદેયતાને જીવનમાં પ્રથમ સ્થાન આપનાર વેદનો ઋષિ તો એમ માનતો કે મનનશીલ માનવીનો મિત્ર તો ઈન્દ્રદેવ પણ બને છે. ઈન્દ્રો મુનીનાં સખા (ઋ. વે. 8-17-14) આ સાથે જ વેદો જોરશોરથી મનુષ્યને સુપથગામી રચિની કામનાનો અમર સંદેશ પણ આપે છે.

અગ્ને નય સુપથા રાયે અસ્માન્ વિશ્વાનિ દેવ વયુનાનિ વિદ્વાન્ ।

યુયોધ્યસ્મજ્જુહુરાણમેનો ભૂયિષ્ઠાં તે નમઽઽકિતં વિદ્યેમ ॥૧॥ (ઋગ્વે. 1-189-1)

આ ભાવના વૈદિક યુગમાં જ એટલી બધી પ્રચલિત થઈ ગઈ હતી કે આ મંત્ર શુક્લ યજુર્વેદની વાજસનેયી સંહિતામાં 5-36,7-43 અને 40-16 એમ ત્રણવાર, તૈત્તિરીય સંહિતામાં બે વાર, તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ, તૈત્તિરીય આરણ્યક અને શતપથ બ્રાહ્મણમાં એક એક વાર પુનરુક્તિ પામ્યો છે,

ઉપરના મંત્રમાં આવેલ રચિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ રા ધાતુ પર થી કરવામાં આવે છે. જેનો અર્થ થાય છે ‘આપવું’. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે વેદના સમાજમાં ધન સંગ્રહ કરવા કાજે નહિ પરંતુ અન્યને આપવા માટે એકત્ર કરવામાં આવતું હતું. ‘તેન ત્યક્તે ભુક્તીથાઃ’ ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદના પ્રથમ મંત્રની સુપ્રસિદ્ધ ભાવનાથી કોણ અપરિચિત છે? આપવામાં

આવે તે ધન' આ વિચારબીજે તો દાનભાવનાના વટવૃક્ષને ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વિકસાવ્યું છે.

આ સાથે જ 'સ્વસ્તિ'ના સંકલ્પો, 'ભદ્રતાની ભાવના, શં અથવા કલ્યાણની ભાવના, મધુ કે માધુર્યનો મહિમા, શાંતિની ઉત્કટ અભીપ્સા' શિવસંકલ્પની આવશ્યકતા પણ માનવ સમાજને મહામૂલો સંદેશ આપે છે.

ઋગ્વેદ તો એવો એક દિવ્યકોશ છે કે જેમાંથી વિશ્વજનીન સંદેશમળી રહે છે. અત્યારના યુગમાં એકતા, સંગઠન, એકતાસૂત્ર અત્યંત આવશ્યક છે. આ એકતાનો સંદેશ ઋગ્વેદમાં છે.

'સંગચ્છઘ્વં સંવદઘ્વં સં વો મનાંસિ જાનતામ્' I

દેવા ભાગં યથા પૂર્વં સંજાનાના ઉપાસતે II (ઋગ્વેદ 10-191-2)

આમ, વૈદિક સાહિત્યમાં સહિતારૂપી સુપાદ્યન સુંદર સુમનોનું સ્વલ્પ ચયન છે. છતાં વૈદિક સંસ્કૃતિની સુષમાં-સુવાસને સુવ્યક્ત કરવા સમર્થ છે.

8.3 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. રાષ્ટ્રાભિવર્ધન સૂક્તમાં નિરૂપિત રાષ્ટ્રભાવના વિશે નોંધ લખો.

2. વસિષ્ઠ ઋષિએ બ્રહ્મણસ્પતિ દેવને ઉદ્દેશીને કરેલી પ્રાર્થના વિશે નોંધ લખો.

નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તર આપો.

1. માનવતાની પ્રાપ્તિ માટે ઋગ્વેદમાં કેટલી આજ્ઞા કરવામાં આવી? કઈ કઈ?
2. રયિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ દર્શાવો.

ટૂંકનોંધ લખો.

1. વેદોમાં વિદ્યોપાસનાનો મહિમા
2. વેદોમાં દાન વિશેના વિચારો.
3. વેદો દ્વારા આધુનિક સમયના સંદર્ભમાં મળતો સંદેશ.

લેખક : ડૉ.યોગિની વ્યાસ, નિવૃત્ત અસોસિએટ પ્રોફેસર,

ઉમા આર્ટ્સ એન્ડ નાથીબા કોમર્સ કોલેજ, ગાંધીનગર.

એકમ : 9 : કાલ સૂક્ત (અથર્વવેદ 19-53)

રૂપરેખા

9.0 ઉદ્દેશ્ય

9.1 પ્રસ્તાના

9.2 કાલ સૂક્ત સૂક્ત સમીક્ષા

9.4 શ્રી દયાનંદ સરસ્વતી અને મહર્ષિ શ્રી અરવિંદનું વેદ દર્શન

9.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

9.0 ઉદ્દેશ્ય

1. 'કાલ' તત્ત્વની વિશેષતાઓનો પરિચય પ્રાપ્ત કરશો.
2. અર્થવેદમાં આવેલા સર્વગ્રાહી શ્રેષ્ઠતમ સૂક્તોનો આસ્વાદ મેળવશો.

9.1 પ્રસ્તાના

પ્રાચીનતમ ભારતની સભ્યતા, સંસ્કૃતિ અને જ્ઞાન વિજ્ઞાનનો વિશ્વકોશ ગણાતો અથર્વવેદ વેદકાલીન બહુજનસમાજની ભાવનાનું પ્રતિબિંબ પાડતો વેદ છે. આ વેદમાં આવેલાં પૃથિવીસૂક્ત (12-1) બ્રહ્મચર્ય સૂક્ત (11-5) ની સાથે સાથે કાલ સૂક્ત -19-53 અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. કાલનું મહત્ત્વ દર્શાવતું આ સૂક્ત અભૂતપૂર્વ દર્શન પ્રસ્તુત કરે છે. ભૃગુ ઋષિએ આ સૂક્તમાં કાલની વિશેષતાઓનું હૃદયંગમ રીતે નિરૂપણ કર્યું છે. સૂક્તના પ્રથમ જ મંત્રમાં કાલ (સમય) રૂપી અશ્વ સતત ચાલ્યા જ કરે છે એવું કાવ્યમય પણ પ્રતિનિજનક વિધાન હૃદયને સ્પર્શી જાય છે. આ અશ્વ ઉપર કાન્તદર્શી કવિઓ તથા મેઘાવી લોકો આરોહણ કરે છે. ભૃગુ ઋષિ આ સમગ્ર ભવનને કાલનું ચક્ર કહે છે. આ કાલ બધાં જ ભુવનોને વ્યાપીને રહેલો છે. કાલ (સમય)ની ઉપરના ભાગમાં રહેલા કુંભ (ઘડા)માં સંપત્તિઓનો કોશ રાખવામાં આવ્યો છે. કાલ વાસ્તવમાં પરમ વ્યોમમાં (અત્યંત ઊંચે પરમાત્માના વિવિધ રક્ષાસ્થાનોમાં) નિવાસ કરે છે. એણે સઘળાં ભુવનોનું સર્જન કર્યું છે. પછી તે તેમાં પ્રવેશ્યો છે. અહીં ભૃગુ ઋષિનું દર્શન છે કે 'કાલ' પિતા હોવા છતાં પુત્ર બન્યો છે. 'પિતા સન્ અભવત્ પુત્રઃ' (મંત્ર -4) કેટલી રમણીયે અને મનોહર કલ્પના છે!! આ ભૌતિક જગતમાં કાલ કરતાં બીજું વધારે ઉત્ક્રષ્ટ કોઈ જ નથી. કાલ જ આકાશ, પૃથ્વીને ઉત્પન્ન કરે છે. ઐશ્વર્ય, સુખ-સમૃદ્ધિ અને યોગજન્ય વિભૂતિઓને

ઉત્પન્ન કરે છે. કાલમાં જ મનનશક્તિ, પ્રાણશક્તિ તથા વિશ્વની બધી જ સંજ્ઞાઓ સમાહિત છે. કાલમાં (વસન્તઋતુમાં જ) જ વિશ્વની બધી જ પ્રજા પોતપોતાના કાર્યની સિદ્ધિ દ્વારા આનંદનો અનુભવ કરે છે. કાલમાં જ બ્રહ્મચર્યાદિ તપ શ્રેષ્ઠ કર્મો તથા વેદજ્ઞાનનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. કાલ વડે પ્રેરાયેલું અને કાલ વડે ઉત્પન્ન થયેલું આ જગત કાલમાં જ દૃઢ રીતે રહેલું છે. સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં કાલ વડે જ સઘળી પ્રજાનું તથા પ્રજાપાલક રાજાનું સર્જન કરવામાં આવ્યું. કાલ દ્વારા જ સ્વયંભૂ કશ્યપ (દૃષ્ટા પરમેશ્વર) અને બ્રહ્મચર્ય આદિ નિયમો પ્રગટયાં છે.

આવું સર્વગ્રાહી, સાર્વત્રિક અને સાર્વકાલિક દર્શન પ્રસ્તુત કરતા 'કાલ સૂક્ત અથર્વવેદનું શ્રેષ્ઠત્તમ સૂક્ત અવશ્ય કહી શકાય.

9.2 કાલ સૂક્ત સૂક્ત સમીક્ષા

કાલ સૂક્ત

(ઋષિ: ભૃગુ:, દેવતા-કાલ:, છન્દ:-ત્રિષ્ટુપ)

મંત્ર : કાલો અશ્વો વહતિ સમ્પશ્ચિમઃ સહસ્રાક્ષો અજરો ભૂરિરેતાઃ ।
તમા રેહન્તિ કવયો વિપશિવતસ્તસ્ય ચક્રા ભુવનાનિ વિશ્વા ॥૧॥

પદપાઠઃ કાલઃ । અશ્વઃ । વહતિ । સમ્પશ્ચિમઃ । સહસ્રાક્ષઃ । અજરઃ ।
ભૂરિરેતાઃ । તમ્ । આ । રેહન્તિ । કવયઃ । વિપશિવતઃ । તસ્ય । ચક્રા ।
ભુવનાનિ । વિશ્વ ॥

અનુવાદ : સાત પ્રકારના કિરણોથી યુક્ત સૂર્યની જેમ પ્રકાશમાન, હજાર નેત્રોવાળો, ક્યારેય વૃદ્ધ નહિ થનાર, અતિ બળવાન કાલ (સમય) રૂપી અશ્વ (ઘોડો) સતત ચાલ્યા જ કરે છે. આ અશ્વ ઉપર જ્ઞાની (કાન્તદર્શી, દૂરદર્શી) (કવયઃ) તથા બુદ્ધિશાળી કે મેધાવી (વિપશિવતઃ) લોકો આરોહણ કરે છે. આ કાલ ચક્ર બધાં જ ભુવનોમાં (લોક-લોકાન્તરો કે સત્તા ધરાવનારા તારાગણો, નક્ષત્રો, આદિત્ય વગેરે) ભ્રમણ કરે છે.

વિમર્શ : (1) અશ્વઃ મહર્ષિ યાસ્ક નિરુક્ત ના ચોથા અધ્યાયમાં કહે છે : एकः अश्वः वहति सप्तनामादित्यः (નિ 4/4/31) અન્તરિક્ષમાં એકલા ચાલનાર અથવા એક ચક્રવાળા રથને સાત કિરણો જોડે છે. સાત નામવાળો એક અશ્વ તેનું વહન કરે છે. સૂર્યના રથનું ચક્ર ત્રણ નામિવાળું છે. (અર્થાત્ તે કાલચક્ર છે.) અજર (જીર્ણ નહીં થનાર) અને અનર્વ અર્થાત્ કોઈને પણ આશ્રયે ન રહેનાર છે. તેમાં આ બધાંયે ભુવનો અધિષ્ઠિત થયેલાં છે. (2) પ્રસ્તુત મંત્રમાં કાલની મહત્તા દર્શાવતાં કહ્યું છે કે 'કાલ' અશ્વની જેમ મેધાવીઓનો સહાયક બને છે. (3) ચક્ર શબ્દ વિશે યાસ્ક જણાવે છે : चक्रं चक्रातेर्वा । चरतेर्वा ।

ક્રમતેર્વા। અર્થાત્ ચક્ર શબ્દ ચક્ર —ચાલવું, દૂર કરવું ચર ચાલવું, અથવા ક્રમ પાદવિક્ષેપે (ચાલવું) ધાતુ ઉપરથી બન્યો હશે.

(4) भूरिरेताः अति बलवान् (5) सप्तशिमः शुक्ल (सङ्केट, श्वेत) नील (काणो, आसमानी अथवा वादणी) पीत (पीणो) रक्त (लाल) हरित (લીલો), કપિશ (સોનેરી) તથા ચિત્ર વર્ણ (રંગના) સાત કિરણોથી યુક્ત સૂર્ય (6) ચક્રા — ચક્રાણિ (7) ભુવનાનિ ધ્રમણસ્થાનનિ (સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, ગ્રહો, તારાઓ વગેરે)

મંત્ર : સપ્ત ચક્રાન્ વહતિ કાલ ઇષ સપ્તાસ્ય નાભીમૃતં ન્વક્ષઃ ।

સ ઇમા વિશ્વા ભુવનાન્યજજત્ કાલઃ સ ઈચતે પ્રથમો નુ દેવઃ ॥૨॥

પદપાઠઃ સપ્ત । ચક્રાન્ । વહતિ । કાલઃ । ઇષઃ । સપ્ત । અસ્ય । નાભીઃ । અમૃતમ્ ।

નુ । અક્ષઃ । સઃ । ઇમા । વિશ્વા । ભુવનાનિ । અગ્જત્ । કાલઃ । સઃ ।

ઈચતે । પ્રથમઃ । નુ । દેવઃ ॥

અનુવાદ : આ કાળ (સમય) સાત ચક્રોને (ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ, ભવિષ્યકાળ, પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર અને દક્ષિણ ત્રણ કાળ અને ચાર દિશાઓ મળી કુલ સાત) ચલાવે છે. આ કાલની સાત નાભિઓ (નાભીઃ) ચક્રના મધ્યભાગમાં છે અને તેના ધરીના ભાગમાં (અક્ષઃ) અમરતા (અમરત્વ) (અમૃતમ્) છે તે કાલ આ બધાં જ સત્તાવાળાઓને (વિશ્વા ભુવનાનિ) પ્રકટ કરે છે. (અગ્જત્) આ કાલને નિશ્ચિત રીતે પ્રથમ દેવતા (પ્રથમઃ દેવઃ) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

વિમર્શ : (1) કાલ વ્યાપક અને નિત્ય છે. કાલથી જ સંસારના બધાં કાર્યો સિદ્ધ થાય છે.

(2) ચક્રાન્ રથાડ્ગવિશેષાન્

મંત્ર : પૂર્ણઃ કુમ્ભોઽધિ કાલ આહિતસ્તં વૈ પશ્યામો બહુધા નુ સન્તમ્ ।

સ ઇમા વિશ્વા ભુવનાનિ પ્રત્યઙ્કાલં તમાહુઃ પરમે વ્યોમન્ ॥૩॥

પદપાઠઃ પૂર્ણઃ । કુમ્ભઃ । અધિ । કાલે । આહિતઃ । તમ્ । વૈ । પશ્યામઃ ।

બહુઽધા । નુ । સન્તઃ । સઃ । ઇમા । વિશ્વા । ભુવનાનિ । પ્રત્યઙ્ । કાલમ્ ।

તમ્ । આહઃ । પરમ્ । વિઽઓમન્ ॥

અનુવાદ : કાલ (સમય)ની (સંપત્તિઓનો કોશ કે ભંડાર) રાખવામાં આવ્યો છે. તે ઘડાને (કુંભને) આપણે જ અનેક પ્રકારે (બહુધા) જોઈ શકીએ છીએ. તે કાલ આ બધાં જ સત્તાધીશો સામે રહેલો છે. બુદ્ધિમાન લોકોના કથન અનુસાર તે કાલ અત્યંત ઊંચે પરમાત્મા ના વિવિધ રક્ષા સ્થાનોમાં રહેલો છે.

મંત્ર : સ એવ સં ભુવનાન્યાભરત,સ એવ સં ભુવનાનિ પર્યેત્।
પિતા સન્નભવત પુત્ર ઇષાં તસ્માદ્વૈ નાન્યત્પરમસ્તિ તેજઃ ॥૪॥

પદપાઠઃ સઃ । એવ । સમ્ । ભુવનાનિ । આ । અભરત્ । સઃ । એવ । સમ્ । ભુવનાનિ
। પરિ । એત્ । પિતા । સન્ । અભવત્ । પુત્રઃ । ઇષામ્ । તસ્માત્ । વૈ । ન ।
અન્યત્ । પરમ્ । અસ્તિ । તૈજઃ । ॥

અનુવાદ : તે 'કાલ' જ બધી સત્તાઓને (ભુવનોને) સરસ રીતે (સુયોગ્ય રીતે) બધી જ બાજુએથી પૂર્ણ ધારણ કરે છે, (પુષ્ટ કરે છે) તે 'કાલે' જ બધી સત્તાઓને (ભુવનોને વિશ્વને) યોગ્ય રીતે વ્યાપી વળે છે. (ઘેરી લે છે) તે 'કાલ' જ પહેલાં તો આ (ભુવનો વિશ્વ) ના ઉત્પાદક પિતા અને પછી પુત્ર સમાન બન્યો છે. આ 'કાલ' (સમય) કરતાં બીજું વધારે ઉત્કૃષ્ટ કોઈ જ તેજ આ ભૌતિક જગતમાં (સૃષ્ટિમાં) નથી.

મંત્ર : કાલોઽમૂં દિવમજનયત્કાલ ઇમાઃ પૃથ્વીરુત ।
કાલે હ ભૂતં ભવ્યં ચેષિતં હ વિ તિષ્ઠતે ॥૫॥

પદપાઠઃ કાલઃ । અમૂમ્ । દિવમ્ । અજનયત્ । કાલઃ । ઇમાઃ । પૃથ્વીઃ । ઊત ।
કાલે । હ । ભૂતમ્ । ભવ્યમ્ । ચ । ઇષિતમ્ । હ । વિ । તિષ્ઠતે ॥

અનુવાદ : કાલ (સમય) આકાશ અને પૃથ્વી લોકોને ઉત્પન્ન કરે છે. કાલ (સમય) માં જ વીતી ગયેલું (બની ગયેલું, અતીત) થનારું (ભવિષ્યમાં બનનારું) અને પ્રેરિત થયેલું (વર્તમાન) જગત વિશેષ રીતે આશ્રિત છે. (નિશ્ચિત રીતે સ્થિર છે.)

મંત્ર : કાલો ભૂતિમસૃજત કાલે તપતિ સૂર્યઃ ।
કાલે હ વિશ્વા ભૂતાનિ કાલે ચક્ષુર્વિ પશ્યતિ ॥૬॥

પદપાઠઃ કાલઃ । ભૂતિમ્ । અસૃજત । કાલે । તપતિ । સૂર્યઃ । કાલે । હ । વિશ્વા ।
ભૂતાનિ । કાલે । ચક્ષુઃ । વિદ્ય પશ્યતિ ॥

અનુવાદ : કાલ (સમય જ) ઐશ્વર્ય (સમૃદ્ધિ, ધન અને યોગજન્ય વિભૂતિઓ) ને ઉત્પન્ન કરે છે. (અસૃજત) કાલમાં (ગ્રીષ્મ કાલમાં) સૂર્ય તપે છે. કાલમાં જ બધી સત્તાઓ છે. કાલમાં આંખ (ચક્ષુ)વિવિધ પ્રકારે (વિ) જુએ છે. (દર્શન વગેરે કર્મો કરે છે.)

મંત્ર : કાલે મનઃ કાલે પ્રાણઃ કાલે નામ સમાહિતમ્ ।
કાલેન સર્વા નન્દન્ત્યાગતેન પ્રજા ઇમાઃ ॥૭॥

પદપાઠઃ કાલે । મનઃ । કાલે । પ્રાણઃ । કાલે । નામ । સમઽઆહિતમ્ । કાલન ।
સર્વાઃ । નન્દન્તિ । આઽગતેન । ષઽજાઃ । ઇમાઃ । ॥

અનુવાદ : કાલમાં મન (મનન શક્તિ) કાલમાં પ્રાણ (પ્રાણ શક્તિ) તથા કાલમાં નામ (બધી જ સંજ્ઞાઓ) સમાહિત (સંગ્રહીત) કરવામાં આવ્યાં છે. કાલની સાથે (વસન્તઋતુમાં) આ બધી જ પ્રજા પોતપોતાના કાર્યની સિદ્ધિ દ્વારા આનંદનો અનુભવ કરે છે.

મંત્ર : કાલે તપઃ કાલે જ્યેષ્ઠં કાલે બ્રહ્મ સમાહિતમ્ ।
કાલો હ સર્વસ્યેશ્વરો યઃ પિતાસીત્પ્રજાપતેઃ ॥૮॥

પદપાઠઃ કાલે । તપઃ । કાલે । જ્યેષ્ઠમ્ । કાલે । બ્રહ્મ । સમઽઆહિતમ્ । કાલઃ । હ
। સર્વસ્યા । ઈશ્વરઃ । યઃ । પિતા । આસીત્ । પ્રજાઽપતેઃ ॥

અનુવાદ : કાલ (સમય) માં બ્રહ્મચર્યાદિ તપ (બ્રહ્મનું જ્ઞાનમય તપ) કાલમાં, શ્રેષ્ઠ કર્મ (જ્યેષ્ઠમ્) કાલમાં વેદજ્ઞાન (બ્રહ્મ)

નો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. કાલ જ (હ) બધાંનો સ્વામી (શાસક) છે, જે કાલ પ્રજાપતિ (પ્રજાનું પાલન કરનાર પિતાની જેમ સૌના સ્વામી છે.

મંત્ર : તેનેષિતં તેન જાતં તદુ તસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।
કાલો હ બ્રહ્મ ભૂત્વા વિભર્તિ પરમેષ્ઠિનમ્ ॥૯॥

પદપાઠઃ તેન । ઇષિતમ્ । તેન । જાતમ્ । તત્ । ઐં ઇતિ । તસ્મિન્ । પ્રતિઽસ્થિતમ્ ।
કાલઃ । હ । બ્રહ્મ । ભૂત્વા । વિભર્તિ । પરમેઽસ્થિનમ્ ॥

અનુવાદ : તે (તેન) કાલ વડે પ્રેરાયેલું (ઇષિતમ્) અને તે કાલ વડે ઉત્પન્ન થયેલું (જાતમ્) આ જગત તે કાલમાં જ દૃઢ રીતે રહેલું છે. (પ્રતિષ્ઠિતમ્) તે કાલ જ વૃદ્ધિ પામેલું અન્ન બનીને સર્વોત્કૃષ્ટ પદ ઉપર રહેલા મનુષ્યનું પાલન કરે છે.

મંત્ર : કાલઃ પ્રજા અસૃજત કાલો અગ્રે પ્રજાપતિમ્ ।
સ્વયંભૂઃ કશ્યપઃ કાલાત્તપઃ કાલાદજાયત ॥૧૦॥

પદપાઠઃ કાલઃ । ષઽજાઃ । અસૃજત । કાલઃ । અગ્રે । પ્રજાઽપતિમ્ । સ્વયમ્ઽભૂઃ ।
કશ્યપઃ । કાલાત્ । તપઃ । કાલાત્ । અજાયત ॥

અનુવાદ : સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં (અગ્રે) કાલ વડે પ્રજાજનો તથા પ્રજાપાલક રાજાનું સર્જન કરવામાં આવ્યું કાલ દ્વારા જ સ્વયંભૂ (પોતાની જાતે જ ઉત્પન્ન થનારા) કશ્યપ (દૃષ્ટા પરમેશ્વર) અને કાલ દ્વારા જ તપ (બ્રહ્મચર્ય આદિ નિયમો) વગેરે પ્રગટ્યાં છે. (જન્મ્યાં છે)

વિભર્શ : (1) કશ્યપઃ = પશ્યકઃ અર્થાત્ દૃષ્ટા (2) તપઃ — અથર્વવેદમાં તપઃ નો અર્થ તપ વિશટ એવો કરવામાં આવે છે.

વિશેડગ્ર સમભવત્ વિરાજો અધિપૂરુષઃ (અથર્વવેદ 19/6/9) દ્વારા વિરાદ કહ્યો છે. વર્તમાન વૈજ્ઞાનિકો એને 'Nebula' (નિહારિકા —આકાશમાં ફરતા તેજમય સમૂહો કહે છે.) (3) મહર્ષિ દયાનંદ અનુસાર પરમેશ્વરનું પોતાનું નામ ઓરુમ છે. બાકીનાં નામો ગુણ અને કર્મો અનુસાર આપવામાં આવ્યાં છે. (4) સપ્ત લોકના સાત સૂર્ય (આરોગો, ભ્રાજઃ, પટરઃ, પતંગઃ, સ્વર્નારો, જ્યોતિષીમાન તથા વિભાસઃ તૈત્તિરીય આરણ્યક 1-7-1 છે. આઠમાં આ કશ્યપ છે. જે સમગ્ર બ્રહ્માંડને પ્રકાશિત કરે છે.

9.3 શ્રી દયાનંદ સરસ્વતી અને મહર્ષિ શ્રી અરવિંદનું વેદ દર્શન

ભારતીય સંસ્કૃતિ એ સૌથી પુરાણી સંસ્કૃતિ છે અને તેની ગંગોત્રી વેદો છે. આપણાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં મૂળ એવા વેદોનો અભ્યાસ અનિવાર્ય છે. જીવનનું પ્રતિબિંબ સાહિત્યમાં પડે છે, તેનું વેદો એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. વેદોના આર્યોનું જીવન બહુ સરળ અને ભાવપૂર્ણ હતું. આધુનિક કાળના જીવનની જટિલતા વૈદિક કાળમાં નહોતી. આર્યોના જીવનની ઈમારત શાંતિ અને શ્રદ્ધાના પાયા પર ચણાયેલી હતી. તેમનું જીવન સર્વથા આનંદમય હતું. તેઓ સમસ્ત વિશ્વને દૃઢ આશાવાદથી નિરખતા હતા. વૈરાગ્ય અને જગતના મિથ્યાત્વની ભાવના તે વખતે જોવામાં આવતી નહતી. આ પ્રકારે તેમનું વિશ્વનું નિરીક્ષણ હોવાથી તેમનું આધ્યાત્મિક જીવન અતિ ઉદાત, ભાવપૂર્ણ અને પ્રેરણાદાયી હતું. દેવોની સ્તુતિ કરતા આર્યોમાં બાળકોની નિર્દોષતા જોવામાં આવે છે. આર્યોના પ્રેરણાદાયી, ભાવપૂર્ણ અને આધ્યાત્મિક જીવનની ઝાંખી વ્યક્ત કરનારા, શાંતિ અને શ્રદ્ધાને બળે જીવનદીપ જલતો રાખનારા આપણા આ પૂર્વજોની સંસ્કારમૂલક ગૌરવગાથાનું વારંવાર મનન કરવાનું મન કોને ન થાય ?

વેદ ભારતાના પ્રાચીન અંતઃપ્રજ્ઞાત્મક અને પ્રતીકાત્મક માનસનું સર્જન છે. વેદનો ઋષિ સ્મિતભર્યા ઉજ્જવળ જીવનની આરતી ઉતારે છે. તેના મતે સ્ફૂર્તિ, કર્મપરાયણતા અને અમીટ ઉત્સાહ જ જીવને શિવનાં દર્શન કરાવી શકે. વેદના અભ્યાસીને સંબોધીને યજુર્વેદ એક સુંદર મંત્ર જણાવે છે. વેદ જાણવા હોય તો વેદ બનવું પડે, વેદ બનવું કે દેવ બનવું એ સરખું ગણાય. જે દેવ બને તે વેદ જાણે. આ શબ્દોમાં કેવો અલંકાર છે ! તથા સંગીતની સંગત છે, તેમજ અર્થનું રહસ્ય પણ છે. હે દેવ ! તું વેદ છે. જેથી તું વેદ જાણે છે. દેવો માટે તું વેદ થયો. તેથી મારે માટે વેદ થા.

વૈદિક મંત્રો વિષે જોઈએ તો આજથી ત્રણથી ચાર હજાર વર્ષો પૂર્વે રચાયાં હોવા છતાં આ સૂક્તો અને મંત્રો એના મૂળ સ્વરૂપે જ આજે આપણી પાસે છે, વેદના હાર્દને પામવા માટે અધિકાર જોઈએ. અર્થ જાણ્યા વગર માત્ર પઠન કરવાથી શો ફાયદો ? યાસ્કાચાર્ય આવા અર્થજ્ઞાન વગરના પાઠકોની નિંદા કરતાં કહે કે- વેદનું અધ્યયન કરીને જે તેના અર્થને જાણતો નથી, તે ભાર વહેવાવાળો થાંભલો છે. વેદ ઉપરના સુપ્રસિદ્ધ ભાષ્યકાર સાયણાચાર્ય સામાન્ય રીતે વેદના બાહ્યાર્થને જ મહત્ત્વ આપે છે પણ વેદની ઋચાઓમાં

આધ્યાત્મિક અર્થ બિલ્કુલ નથી, એવા વિચારનું તેઓ સમર્થન કરતા નથી. નિરુક્તકાર યાસ્ક વેદના ભિન્ન-ભિન્ન અર્થો કરનારા પક્ષોનો ઉલ્લેખ કરે છે. તેમાં યાજ્ઞિકો, ઐતિહાસિકો, વૈયાકરણો, અધ્યાત્મવાદીઓનો સમાવેશ કરે છે. તેમના મતે વેદના ત્રણ અર્થો થઈ શકે તેમ છે. આધિભૌતિક, આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક. કર્માકાંડને લગતો અર્થ એ પ્રથમ શ્રેણીનો, દેવ-દેવીઓ વિશે જ્ઞાન આપનારો બીજી શ્રેણીનો અને આત્મા વિશે જ્ઞાન આપનારો ત્રીજી શ્રેણીનો. આમાં આધ્યાત્મિક અર્થ જ સાચો છે. બીજા અર્થો આની અપેક્ષાએ ગૌણ છે. જે તપસ્વી હોય, અત્યંત બુદ્ધિશાળી હોય, જેનું ચિત્ત નિર્મળ હોય તેને જ આધ્યાત્મિક અર્થનો અનુભવ થાય છે.

વેદો ઉપર ભાષ્ય કે ટીકાઓ રચીને વેદરક્ષા કરવાનું કાર્ય પ્રાચીન સમયથી આરંભાયું છે. વેદના ઉપલબ્ધ સઘળાં ભાષ્યકારોમાંથી સૌથી જૂના સ્કન્દસ્વામી (ઈ.સ. 7મી સદી) ઉદ્દગીક્ષ (આશરે ઈ.સ. 630), વેંકટમાધવ (આશરે ઈ.સ. 1034-1143), આનંદતીર્થ (ઈ.સ. 1198-1278), આત્માનંદ, મહીધર, ઉવટ, હલાયુધ, દેવસ્વામી, માધવ, સાયણ (ઈ.સ. ૧૩૫૩) વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

ઓગણીસમી શતાબ્દીમાં વેદનો અભ્યાસ કરનારા જે વિદ્વાનો થયા, તેમને આપણે બે ભાગમાં વહેંચી શકીએ. (1) પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો કે પરદેશી વિદ્વાનો અને (2) ભારતીય વિદ્વાનો. આ બંને વિદ્વાનોની પોત-પોતાની વિભિન્ન પરંપરાઓ/માન્યતાઓ રહી છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની જે પરંપરા છે, તેના બે પ્રવાહોની નોંધ લેવી અનિવાર્ય છે. ઓગણીસમી શતાબ્દી અને તે પછીના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના વેદાભ્યાસનાં બે જુદાં જુદાં પ્રેરક બળ રહ્યાં છે. પશ્ચિમના કેટલાંક વિદ્વાનો હિન્દુધર્મનો મર્મ સમી તેની નબળી કડીઓ શોધવાના અને એનો ઉપયોગ સ્વધર્મના પ્રચાર માટે કરવાના ઉદ્દેશથી વેદ અને અન્ય ધાર્મિક સાહિત્યના અભ્યાસમાં જોડાયા. આવા વિદ્વાનોમાં મેક્સમૂલર, મ્યૂર, વિલ્સન, રોથ, બ્લૂમફીલ્ડ, મોનિયર વિલિયમ્સ, કીથ, રેનૂ, ગ્રીસવોલ્ડ વગેરે છે. જ્યારે બીજા કેટલાંક વિદ્વાનો માત્ર કુતૂહલવૃત્તિ અને આદરભાવથી વેદ અને સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસમાં પરોવાયા. આવા વિદ્વાનો અલબત્ત ઘણા ઓછા છે. જેમાં શોપેનહાએર, ગ્યૂઈથે, ગોલ્ડસ્ટ્રૂકર, ગેલ્ડનર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

આધુનિક ભારતમાં ગુજરાત જેના નામ પર ગૌરવ લઈ શકે તેવા એક સમર્થ ગુજરાતી વિદ્વાન દયાનંદ સરસ્વતીએ ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદ પર સંસ્કૃતમાં ભાષ્યગ્રંથોની રચના કરી છે. ગુજરાત જેમની જન્મભૂમિ નહિ, પણ કર્મભૂમિ રહી તેવા શ્રીપાદ દામોદર સાતવલેકરનું નામ ભારતમાં જ નહિ, પણ વિશ્વના વેદવિદ્યાના જાણકારોમાં અગ્રગણ્ય છે. તેઓએ વેદવિદ્યાના પ્રચાર અર્થે લગભગ 100 વર્ષ સુધી અવિરત સેવા આપી અને ‘શતાયુર્વે પુરુષઃ’ ની વેદની ભાવનાને મૂર્તિમંત કરી.

આ સાથે જ મહર્ષિ અરવિંદ ઘોષ, મધુસૂદન ઓઝા, વાસુદેવશરણ અગ્રવાલ અને પૂજ્ય સ્વામીથી ગંગેશ્વરાનંદજી મહારાજનું પ્રદાન પણ અનવિસ્મરણીય છે.

સ્વામીશ્રી દયાનંદ સરસ્વતી અનુસાર ‘જેનાથી સર્વે મનુષ્યો સત્યવિદ્યા જાણે છે, સઘળી વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત થાય છે અને જેના દ્વારા સત્યવિદ્યા વિચારીને મનુષ્યો વિદ્વાન થાય છે તે વેદ કહેવાય. સ્વામીશ્રી દયાનંદ સરસ્વતી વિવિધ શાસ્ત્રોના જ્ઞાન માટે વિમલ મેધાયુક્ત, શાસ્ત્રવિદ તથા ધર્માત્મા પુરાકાલીન ઋષિઓ પ્રત્યે વધુ આદર તથા શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા. વેદાર્થના જ્ઞાન માટે વેદોમાં તેમણે સાયણભાષ્ય તથા અન્ય વેદ ભાષ્યકારોનું અધ્યન કર્યું હતું. પરંતુ વેદોમાં આવતી કથાઓ અને તેના વિવેચન કરવા યોગ્ય વિષયો અંગે માટે પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય ધરાવતા હતા.

સ્વરચિત ઋગ્વેદાદિભાષ્યભૂમિકા માં તેઓ લખે છે-

વેદાદિશાસ્ત્રપઠને સર્વેષાધિકારોઽસ્ત્યાહોસ્વિત્તેતિ? સર્વેષામસ્તિ ।

વેદાનામીશ્વરોક્ત્ત્વાત્ સર્વમનુષ્યોપકારાર્થત્વાત્ સત્યવિદ્યાપ્રકાશકત્વાત્ ચ ।

યદ્યદ્વિ ખલુ પરમેશ્વરચિતં વસ્ત્વસ્તિ, તત્તસર્વ સર્વાર્થમસ્તીતિ વિજાનીમઃ ॥

(અધિકારાનધિકારવિષયઃ પૃ. ૩૮૩)

વેદોનું પ્રામાણિક તથા શિસ્તબદ્ધ અધ્યયન કરવા માટે સ્વામી દયાનંદે વિશિષ્ટ પ્રકારનો પાઠવિધિ નક્કી કર્યો. વેદોનું અધ્યયન કરવા માટે કયા કયા શાસ્ત્રોનું ક્રમબદ્ધ અધ્યયન કરવું આવશ્યક છે તે બતાવ્યું. વર્ણોચ્ચારનું સમુચિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે પાણિની પ્રણીત સૂત્રાત્મક શિક્ષાગ્રંથોના અભ્યાસની અનિવાર્યતા અને આ સાથે જ ધાતુપાઠ, ઉણાદિ સૂત્રોના જ્ઞાનની અનિવાર્યતા ઉપર ભાર મૂક્યો. વળી, પાતંજલ મહાભાષ્યનું જ્ઞાન પણ આવશ્યક છે તેમ જણાવ્યું. સામાન્ય રીતે વ્યાકરણના જ્ઞાન માટે ૧૨ વર્ષનો અભ્યાસ જરૂરી હોય છે. સ્વામીજી માનતા હતા કે જો વિદ્યાર્થી બુદ્ધિમાન, પુરુષાર્થી, નિષ્કપટી તથા વિદ્યાપિપાસુ હોય તો દોઢ વર્ષમાં અષ્ટાધ્યાયી અને દોઢ વર્ષમાં ‘મહાભાષ્ય’ નો અભ્યાસ કરીને ત્રણ વર્ષમાં વ્યાકરણનો પ્રૌઢ વિદ્વાન બની શકે છે.

વ્યાકરણશાસ્ત્રના અભ્યાસ ઉપરાંત સ્વામીજી યાસ્કીય નિઘંટુ તથા નિરુક્ત, પિંગલકૃત છંદશાસ્ત્ર, મનુસ્મૃતિ વાલ્મીકીય રામાયણ, મહાભારતાન્તર્ગત વિદુરનીતિ વગેરેના અભ્યાસની આવશ્યકતા ઉપર ભાર મૂકે છે.

શ્રી અરવિંદે ભારતીય આધ્યાત્મિક વિકાસના આદિ ઉદ્દગમ સ્થાન તરીકે આજના ભૌતિકવાદી યુગમાં, અનેક યુગો બાદ વેદોની પુનઃપ્રતિષ્ઠા (પુનઃસ્થાપના) કરી આપી છે. વેદો ઉપરના તેમના અભ્યાસ દ્વારા તેમની વેધક દૃષ્ટિ, સારગ્રહિતા ને સર્વગ્રાહિતા, વિષય અંગેનું તલસ્પર્શી ઊંડાણભર્યું જ્ઞાન તથા હિમાલય સમા ઉત્તુંગ શિખરની ઊંચાઈ ઉપરથી સર્વ વસ્તુઓને જોવાની તેમની દ્રષ્ટિનાં આપણને દર્શન થાય છે.

શ્રી અરવિંદના મતે વેદના ઋષિઓ મંત્રદૃષ્ટા હતા. આ મહાન ઋષિઓની કૃતિઓ દ્વિઅર્થી છે. જેમાંનો એક અર્થ બાહ્ય અને એક ગૂઢ છે. યજ્ઞો વગેરે વિધિઓ પણ આ રહસ્યાર્થનાં પ્રતીકો છે. શ્રી અરવિંદ વેદના ગુપ્ત સિદ્ધાંતોને Mystical તત્ત્વવિચારોનાં સૂચનોથી ભરેલા માને છે. વેદમંત્રોના દેવ-દેવીઓ તે મનુષ્યના મનમાં ચાલતી

ક્રિયાઓનાં મૂર્ત પ્રતીકો છે. દા.ત. સૂર્ય તે બુદ્ધિ, અગ્નિ તે સંકલ્પશક્તિ અને સોમ તે લાગણી નું પ્રતીક છે.

‘The Secret of Vedas’ અર્થાત્ ‘વેદના રહસ્યનું ઉદ્ઘાટન’, શ્રી અરવિંદના હાથે થયેલાં મહાન કાર્યોમાંનું એક છે. શ્રી અરવિંદે જે તત્ત્વદર્શન તેમજ જીવનદર્શન તેમના મહાગ્રંથોમાં આપ્યું છે તે કેવળ બુદ્ધિ ભાવનામાંથી નથી પ્રગટેલું; પરંતુ તેમને થયેલી આત્મિક અનુભૂતિમાંથી આવેલું છે. તેમના મતે વેદના ઋષિઓનું તત્ત્વદર્શન આ પ્રમાણે છે. :

આ દૃશ્યમાન વિશ્વના અધિષ્ઠાન તરીકે એક અજ્ઞેય, કાલાતીત, નિરાકાર, નિર્વિકાર સત્ય છે. આ સત્ય વિશ્વથી પર પણ છે અને વિશ્વની અંદર પણ છે. વિશ્વરૂપે પણ તે જ છે. આ સત્ય જગતનું મૂળ કારણ છે, ઉગમસ્થાન છે, તેમાં જ જગતની સ્થિતિ છે, તેમાં જ તેનો લય છે અને પુનઃ તેમાંથી જ પ્રગટીકરણ થાય છે. આ મહાદેવ સૃષ્ટિઓના લોકપાલોના, તેમાં વસતા જીવાત્માઓના પિતા છે. માતા છે, રુદ્ર, વિષ્ણુ, પ્રજાપતિ, હિરણ્યગર્ભ, સૂર્ય, અગ્નિ, વાયુ, સોમ, બૃહસ્પતિ, વરુણ, મિત્ર, ભગ, અર્યમા બધા દેવો રૂપે પોતે જ છે. આ વિશ્વની રચનામાં એક સુવ્યવસ્થિત પદ્ધતિ છે. જે સત્ય આપણી ચેતાનાની પાછળ તથા આ જગતના પદાર્થોની પાછળ રહેલું છે તેની પ્રાપ્તિ એ જ ઋતઓનું લક્ષ્ય હતું. ઋત ભરોસે રહીને આપણું જીવન નાવ હંકારવાનું છે.

9.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. ‘ભૃગુ ઋષિ વડે દર્શન કરાયેલું ‘કાલસૂક્ત’ અથર્વવેદનું મહત્ત્વપૂર્ણ સૂક્ત છે. — આ વિધાનની યથાર્થતા દર્શાવો.

કાલ સૂક્તમાં પ્રતિબિંબિત થતા કાલના માહાત્મ્ય વિશે નોંધ લખો.

શ્રી દયાનંદ સરસ્વતીના પ્રદાન વિશે નોંધ લખો.

1. મહર્ષિ શ્રી અરવિંદના પ્રદાન વિશે નોંધ લખો.

❖ नीयेना शब्दो उपर नोध लभो.

1. चक्रम्
2. सप्तशिमः
3. तपः
4. अश्वः

लेभक : डॉ.योगिनी व्यास, निवृत असोसिअेट प्रोईसर,
उमा आर्टस अेन्ड नाथीबा कोमर्स कोलेज, गांधीनगर.

विभाग : 3 निरुक्त

એકમ: 10 : નિરુક્ત: સામાન્ય પરિચય

રૂપરેખા

- 10.1 ઉદ્દેશ
- 10.2 પ્રસ્તાવના
- 10.3 નિરુક્ત: સામાન્ય પરિચય
- 10.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 10.5 સંદર્ભ ગ્રંથો

10.1 ઉદ્દેશ

આ એકમના અધ્યયનથી વિદ્યાર્થીભિત્રો

- ભારતીય વેદ અને વેદાંગ વિશેની સમજ પ્રાપ્ત કરશે.
- વૈદિક સાહિત્યનો ઇતિહાસ જાણશે.
- વેદાંગ વિશે વિસ્તૃત પરિચય પ્રાપ્ત કરશે.
- નિઘણ્ટુ અને નિરુક્ત વિશે સમજ પ્રાપ્ત કરશે.
- ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો સઘન પરિચય પ્રાપ્ત કરશે.

10.2 પ્રસ્તાવના

વેદ એ ભારતીય સભ્યતા અને ધર્મના પાયામાં રહેલા મહત્વના ગ્રંથો છે. હિન્દુ આચાર-વિચાર અને ધર્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે વેદોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું આવશ્યક છે.

વેદનું જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય તે સંદર્ભે 'વ્યાસસ્મૃતિ'માં કહેવામાં આવ્યું છે કે,

મીમાંસતે ચ યો વિદ્વાન્ ષડ્ભિરૂઢૈઃ સવિસ્તરૈઃ ।

इतिहासपुणानि स भवेद् वेदपाङ्गः ॥ (४.४५)

"વિસ્તારપૂર્વક છે અંગો અને વેદોની મીમાંસા સાથે ઇતિહાસપુરાણની મીમાંસા કરનાર વ્યક્તિ 'વેદપારંગ' બની શકે છે."

ભારતીય સંસ્કૃતિનું મૂળ છે અને ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો સુદ્રઢ આધાર છે.

વેદના જ્ઞાનનું મહત્ત્વ દર્શાવતાં મનુ 'મનુસ્મૃતિમાં' કહે છે કે, વેદશાસ્ત્રના તત્ત્વને જાણનાર વ્યક્તિ જે પણ આશ્રમમાં નિવાસ કરતાં કરતાં જે કાર્ય કરે છે તે આ લોકમાં રહેતો હોવા છતાં બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.

'મનુસ્મૃતિ' કહે છે કે, 'વેદજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિ બ્રહ્મજ્ઞ બને છે એટલે કે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.'

વેદશાસ્ત્રાર્થતત્ત્વજ્ઞો યત્ર કુત્રાશ્રમે વસન્ ।

इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ (મનુસ્મૃતિ: ૧૨/૧૦૨)

વેદોના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે મહર્ષિ પતંજલિએ કહ્યું છે શબ્દાનુશાસનના પ્રારંભે વ્યાકરણશાસ્ત્રના પ્રયોજનની ચર્ચા કરતી વખતે 'આગમ' શબ્દ સમજાવતાં કહ્યું છે કે, અભ્યાસુએ કોઈ કારણ ન હોય તો પણ, પોતાના નિત્યકર્મરૂપ કર્તવ્યને જાણીને છ અંગ સહિતના વેદોનું અધ્યયન કરવું જોઈએ અને તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदो अध्येयो ज्ञेयश्च ।

ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ એ ચાર વેદોને માનવદેહ રૂપે કલ્પીને, તેના છ અંગ પણ દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. પાણિનીય શિક્ષા અનુસાર શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, છંદ, જ્યોતિષ અને નિરુક્ત; એ વેદપુરુષનાં છ અંગો છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुः निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ ૪૧ ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।

तस्मात्साङ्गમधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ ૪૨ ॥

અને તે અનુસાર છંદ એ વેદપુરુષના પગ છે અને કલ્પ હસ્ત. જ્યોતિષ તેનું ચક્ષુ છે અને નિરુક્ત કર્ણ, શિક્ષા નાસિકા અને વ્યાકરણ એ વેદપુરુષનું મુખ છે. આ અંગોનું અધ્યયન કરનાર બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત કરે છે.

શિક્ષા એ ઉચ્ચારણનું શાસ્ત્ર છે. વેદમંત્રોનું યોગ્ય ઉચ્ચારણ એ વેદજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટેની સહુ પ્રથમ આવશ્યકતા છે. અને આથી, શિક્ષા એ બહુ મહત્ત્વનું શાસ્ત્ર છે. વેદમંત્રોનો યજ્ઞમાં યોગ્ય વિનિયોગ કરવા માટેના અંગને કલ્પ કહેવામાં આવે છે. વ્યાકરણશાસ્ત્ર પદોની પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના સ્વરૂપનો પરિચય કરાવનારું અને અર્થનો નિશ્ચય કરાવનારું શાસ્ત્ર છે. જે શબ્દોના અર્થ વ્યાકરણના પ્રકૃતિ-પ્રત્યય ઇત્યાદિના જોડાણના નિયમો અનુસાર પ્રાપ્ત નથી થતા, તે પદોની નિરુક્તિ દર્શાવવાનું કાર્ય કરનાર અને નિરુક્તિની ભિન્નતાથી પ્રાપ્ત થતી અર્થભિન્નતા સમજાવનારું શાસ્ત્ર નિરુક્ત છે. આથી, અર્થનિર્ણય માટે નિરુક્ત એ આવશ્યક અંગ છે. વેદની વાણી છંદોમય છે. વેદનું એક અન્ય નામ પણ છંદ કહેવામાં આવ્યું છે ત્યારે મંત્રોના ઉચ્ચારણ અને પાઠના જ્ઞાન માટે છંદશાસ્ત્ર બહુ

આવશ્યક અંગ છે. વૈદિક યજ્ઞ કે કર્મકાંડ ક્યારે કરવા તેનો નિશ્ચય કરવા માટે નક્ષત્ર, તિથિ, માસ, સંવત્સર, ઇત્યાદિની જાણકારી આપનારું શાસ્ત્ર તે જ્યોતિષ છે.

10.3 નિરુક્ત: સામાન્ય પરિચય

આપણે જોઈ ગયા તે અનુસાર નિરુક્ત વેદાંગોમાં ચતુર્થ સ્થાન પર આવેલું છે. નિરુક્ત એ આચાર્ય યાસ્ક દ્વારા નિઘણ્ટુ ઉપર કરવામાં આવેલી વ્યાખ્યા એટલે કે ભાષ્ય છે. અર્થાત્ વ્યુત્પત્તિની દ્રષ્ટિએ દુર્બોધ એવા વેદના કેટલાક શબ્દોનો સંગ્રહ નિઘણ્ટુમાં કરવામાં આવ્યો છે અને મહર્ષિ યાસ્કે તેના ઉપર ભાષ્યની રચના કરી છે. એટલે કે નિરુક્ત એ નિઘણ્ટુ પરનું ભાષ્ય છે. અર્થાત્ વૈદિક શબ્દોના અર્થ જાણવા માટે મહર્ષિ યાસ્ક દ્વારા આ પ્રક્રિયા કરવામાં આવી છે.

નિઘણ્ટુ અને નિરુક્ત :

નિરુક્તનો પરિચય પ્રાપ્ત કરતાં પૂર્વે નિઘણ્ટુનો સામાન્ય પરિચય મેળવીએ તો નિઘણ્ટુ એ પ્રાચીનતમ શબ્દકોશમાંથી એક હશે તેમ માનવામાં આવે છે. ડૉ. લક્ષ્મણ સરૂપ, પોતાના ગ્રંથ 'ધ નિઘણ્ટુ એન્ડ ધ નિરુક્ત'માં કહે છે કે, નિઘણ્ટુની રચના કોશરચનાના અત્યારે સુધીના બધા જ પ્રયાસોમાં પ્રથમ છે અને ભારતમાં તો આ કોશ-સાહિત્યના આરંભને દર્શાવે છે.'

વેદના વ્યુત્પત્તિની દ્રષ્ટિએ દુર્બોધ શબ્દોનો સંગ્રહ નિઘણ્ટુમાં કરવામાં આવ્યો છે. એટલે કે, આ શબ્દો અર્થની દ્રષ્ટિએ દુર્બોધ છે એમ સમજવાનું નથી. આ નિઘણ્ટુ માં ગૌ: જેવા, સામાન્ય વ્યક્તિ પણ જેનો અર્થ જાણે છે તેવા, શબ્દોને પણ સમાવવામાં આવ્યા છે. કારણ કે આ શબ્દો મૂળ કયા શબ્દ પરથી ઊતરી આવ્યા હશે તે જાણવાનું કઠિન છે. પ્રોફે. રાજવાડે અનુસાર, નિઘણ્ટુ એ શબ્દકોશની માફક શબ્દોનો સંગ્રહ છે અને મહર્ષિ યાસ્ક કહે છે કે : તમિમં સમામ્નાયં નિઘણ્ટવઃ: इत्याचक्षते । અર્થાત્ આ શબ્દોના સંગ્રહને નિઘણ્ટુ કહેવામાં આવે છે.

નિઘણ્ટુની રચના વિશે વિદ્વાનો દ્વારા વિચારણા અને સંશોધન કરવામાં આવ્યાં છે. વેદોના કઠિન શબ્દો આ સંગ્રહ કોણે કર્યો હશે એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે ત્યારે નિઘણ્ટુનું કર્તૃત્વ જુદા જુદા સમયે અનેક વ્યક્તિઓ દ્વારા કરવામાં આવ્યું હશે એમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે, જ્યારે નિરુક્તના રચયિતા યાસ્કે પોતે આ નિઘણ્ટુની રચના કરી હશે, એ મત મોટાભાગના વિદ્વાનો સ્વીકારે છે. કારણ કે યાસ્ક નિરુક્તના સાતમા અધ્યાયના તૃતીય પાદના અંતે કહે છે કે;

.....तान्यपि एके समामनन्ति । भूयांसि तु समाम्नानात् । यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात् प्राधान्यस्तुति तत् समामने । अथ उत कर्मभिः ऋषिः देवताः स्तौति वृत्रहा, पुंरंदरः इति । तान्यपि एके समामनन्ति । भूयांसि तु समाम्नानात् । व्यञ्जनमात्रं तु तत् तस्याभिधानस्य

भवति । यथा ब्राह्मणाय बुभुक्षिताय ओदनं देहि । स्नाताय अनुलेपनम् । पिपासते पानीयम् इति ।

“केटलाक निघण्टुकारो आवा विशेषणवायक पदोने पण संगृहित करे छे, परंतु आवां विशेषणवायक पदोનો जे संग्रह करवामां आवे तो तेवां नाम घणां छे, माटे हुं तो जे देवताओनी प्रधानपणे स्तुति करवामां आवे छे अने जे नामो रुढ छे, तेमनो ज संग्रह करीश. आ ज प्रमाणे कर्म वडे ऋषिओ तेमनी स्तुति करे छे. उदाहरण तरीके वृत्रहा । पुरंदरः । वगेरे. आवां नामोनों पण केटलाक निघण्टुकारो संग्रह करे छे, परंतु आवां नामोनों संग्रह करवा जतां तेवां नामो घणां छे. ते ते देवताओनां जे नामो छे, तेमना आ विशेषणमात्र बनी रहेशे. जेवी रीते कहेवामां आवे छे के; त्भूष्या थयेला ब्राह्मणने भात आपो, स्नान करेल पुरुषने लेप करावो, तरस्याने पीवानुं पाणी आपो.” अर्ही, निघण्टुमां शब्दोनों संग्रह पोते कर्यो छे अे वात यास्क स्पष्टपणे कही रह्या छे. अर्ही, अेक वात अे पण स्पष्ट थाय छे के, संभवतः प्रत्येक निरुक्तकार पोतपोतानुं अलग निघण्टु रयता छे.

आ उपरांत, निरुक्तनी जे पण उस्तप्रतो प्राप्त थई छे, ते दरेक साथे निघण्टु जोडायेलुं छे. वणी, निरुक्तनो प्रारंभ समाम्नायः शब्दथी थाय छे आथी, केटलाक विद्वानो माने छे के निघण्टु ना रयनाकार यास्क ज छे. आचार्य मधुसूदन सरस्वती ‘प्रस्थान भेद’ नामना पोताना ग्रंथमां लभे छे के, ‘लगवान यास्के पांय अध्यायवाणो निघण्टुग्रंथ रय्यो छे.’ अलभत्त, निघण्टु नी रयना यास्के ज करी छे, अे सर्वस्वीकृत मत नथी.

जेम के प्रो. रोय, करमारकर, डॉ. लक्ष्मण सरूप जेवा आधुनिक विद्वानो अने प्राचीन टीकाकार स्कंद, दुर्गाचार्य, मधेश्वर, निघण्टु ने कोई अज्ञात ऋषिनी रयना तरीके स्वीकारे छे. दुर्गाचार्य तो प्रथम अध्यायना प्रथम पाठमां स्पष्टपणे कहे छे के निघण्टुनों संग्रह अेकाधिक ऋषिओअे करेलो छे:

“तमिमं समाम्नायं निघण्टव इत्याचक्षते” ।

तं च योऽसमाम्नातश्छन्दस्येवावस्थितोऽगवादिऋष्यैर्वा निरुक्तैः समाम्नातः, तमिमं च निघण्टव इत्याचक्षते । अन्येऽप्याचार्या इति वाक्यशेषः ।

अर्थात्, यास्क ज्यारे कहे छे के, ते आ समाम्नायने निघण्टु कहेवामां आवे छे. केटलाक आचार्यो आ संग्रह अने ‘गो’ वगेरेथी भिन्न अेवा, अर्थात् आ संग्रहमां न समावाया होय तेवा अथवा तो अन्य निरुक्तकारोअे अेकत्र करेला शब्दोने पण निघण्टवः कहे छे. अर्ही, अन्य आचार्यो पण, अे वाक्यशेष छे.

वणी, दुर्गाचार्यना माटे ‘निघण्टु’ अे वैदिक शब्दसमुदाय माटे रुढ थयेली संज्ञा छे. निरूढाहीयमेतस्मिंश्छन्दः समुदाये सज्जेत्यभिप्रायः ॥ आथी, विद्वानो माने छे के यास्काचार्ये उपयोगमां लीधेल निघंटु उपरांत, अन्य निघंटु पण छे.

નિઘણ્ટુમાં પાંચ અધ્યાય પ્રાપ્ત થાય છે અને આ પાંચ અધ્યાયને ત્રણ કાંડમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યા છે, જેમાં પ્રથમ નૈઘંટુક કાંડ, દ્વિતીય નૈગમ કાંડ અને તૃતીય દૈવત કાંડ છે. નૈઘંટુક કાંડમાં નિઘણ્ટુ ના પ્રથમ ત્રણ અધ્યાયનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં કુલ 1341 'એકાર્થક અનેક શબ્દો'-નો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. અમરકોશની જેમ અહીં આપણે 'પૃથ્વી' શબ્દના 21 પર્યાયવાચી શબ્દોનો સંગ્રહ જોઈ શકીએ છીએ. યાસ્કાચાર્ય નિરુક્તના પ્રથમ અને દ્વિતીય એમ બે અધ્યાયમાં આમાંથી માત્ર 230 શબ્દોની જ જ વ્યાખ્યા કરે છે.

નૈગમકાંડ એ ચતુર્થ અધ્યાય છે જે કુલ 279 'અનેકાર્થક એક શબ્દ'-નો સંગ્રહ છે અને ત્રણ કાંડમાં વિભાજિત છે. યાસ્કાચાર્ય નિરુક્તના ચતુર્થ, પંચમ અને ષષ્ઠ એમ ત્રણ અધ્યાયમાં નૈગમ કાંડમાં આવેલા ત્રણ કાંડની વ્યાખ્યા કરે છે.

નૈગમકાંડની વ્યાખ્યાના પ્રારંભે આચાર્ય યાસ્ક કહે છે કે,

'અથ યાનિ અનેકાર્થાનિ એકશબ્દાનિ તાનિ અતોડનુક્રમિષ્યામઃ । અનવગતસંસ્કારાંશ્ચ નિગમાન્ । તત્ 'એકપદિકમ્ ' ઇત્યાચક્ષતે' (નિં ૪૧) અર્થાત્ હવે જે અનેકાર્થક એક-એક શબ્દો છે અને જેના સંસ્કાર એટલે કે પ્રકૃતિ-પ્રત્યય વિભાગની ખબર નથી તેવા શબ્દોને અમે સમજાવીશું. આવા શબ્દોને કેટલાક આચાર્યો 'એકપદિક' કહે છે. આ અધ્યાયમાં આવેલા શબ્દો અન્યના પર્યાય નથી, પરંતુ આ શબ્દોના અનેક અર્થો પ્રાપ્ત થાય છે અને સાથે સાથે આ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ જાણવી કઠિન છે.

અને પાંચમો અધ્યાય દૈવત કાંડ છે જે છ અધ્યાયોમાં વિભાજિત થયેલો છે. આ અધ્યાય દેવતાઓ અથવા દેવતાઓ સંબંધી પદાર્થોના નામનો સંગ્રહ ધરાવે છે, જેમાં કુલ 151 શબ્દો આવેલા છે. આ નામો પણ કોઈના પર્યાય નહીં, પરંતુ સ્વતંત્ર છે. આ અધ્યાયમાં આવેલા શબ્દોની વિશેષતા એ છે કે આ નામો દ્વારા મુખ્યત્વે દેવતાઓની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. નિરુક્તકાર પોતે જ કહે છે કે, તત્ યાનિ નામાનિ પ્રાધાન્યસ્તુતીનાં દેવતાનાં તત્ દૈવતમિતિ આચક્ષતે । સા ણ્ણ દેવતોપપરીક્ષા । જેમની પ્રધાનપણે સ્તુતિ કરવામાં આવે છે તે દેવતાઓનાં નામોને દૈવત કહેવામાં આવે છે અને આ દેવતા પરીક્ષા છે.

દૈવતકાંડના છ અધ્યાયો પર આચાર્ય યાસ્ક છ અધ્યાયની રચના કરે છે. આમ નિઘણ્ટુના પાંચ અધ્યાયો નિરુક્તમાં 12 અધ્યાય તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. અલબત્ત, કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે કોઈ વિદ્વાને પરિશિષ્ટના રૂપમાં અન્ય બે અધ્યાય જોડી દીધા છે અને નિરુક્તમાં આ પ્રકારે ચૌદ અધ્યાય પ્રાપ્ત થાય છે. આ પરિશિષ્ટમાં દેવતાઓ અને યજ્ઞોના સંદર્ભમાં લખવામાં આવ્યું છે અને કેટલાક દાર્શનિક વિષયોનું પણ એમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આ બંને અધ્યાયોની શૈલી નિરુક્તની શૈલી સમાન જ છે. અલબત્ત, નિરુક્તના 13મા અને 14મા અધ્યાય ઉપર દુર્ગાચાર્ય ટીકા લખતા નથી. આથી જણાય છે કે આ બંને અધ્યાય બહુ પાછળથી ઉમેરાયા હશે.

નિઘણ્ટુ માં કુલ 1771 શબ્દો આવેલા છે. આચાર્ય યાસ્કે નિઘણ્ટુ ના દરેક શબ્દોની વ્યાખ્યા નિરુક્તમાં કરી નથી, પરંતુ સમાનાર્થક શબ્દોવાળા અધ્યાયમાં કોઈ એક શબ્દની વ્યાખ્યા કરી, તેઓ આગળ વધી જાય છે. જેમકે 'ઉદક' શબ્દના 100 નામમાંથી તેઓ કોઈ એક શબ્દ, 'ઉદક'ની તેઓ વ્યાખ્યા કરે છે. અને આ રીતે, યાસ્ક નિઘણ્ટુ માં આવેલા 660 શબ્દોનું નિર્વચન આપે છે. સાથે સાથે એ પણ સત્ય છે કે તેમણે માત્ર નિઘણ્ટુમાં પ્રાપ્ત થતાં શબ્દોનું જ નિર્વચન કર્યું નથી, પરંતુ કેટલાક અન્ય શબ્દોનું પણ નિર્વચન કર્યું છે. ડૉ. સિદ્ધેશ્વર શર્મા, તેમના ગ્રંથ 'ઈટીમોલોજી ઓફ યાસ્ક'માં દર્શાવે છે કે નિરુક્તમાં કુલ 1298 શબ્દોનું નિર્વચન કરવામાં આવ્યું છે.

નિરુક્તની બે વાચનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ વિદ્વાનો સ્વીકારે છે; એક બૃહદ્ વાચના અને બીજી લઘુવાચના.

ડૉ. લક્ષ્મણ સરૂપ 16 જેટલી હસ્તપ્રતો લઈને નિરુક્તની સમીક્ષિત આવૃત્તિ તૈયાર કરે છે. તેઓ દર્શાવે છે કે કેટલીક હસ્તપ્રતોમાં નિરુક્તનો બૃહદ્ પાઠ અને કેટલીક હસ્તપ્રતોમાં નિરુક્તનો લઘુપાઠ જોવા મળે છે. આ બધી જ વાચનાઓમાં આપણને પરિશિષ્ટ પ્રાપ્ત થાય છે. ડૉ. લક્ષ્મણ સરૂપના મતે યાસ્કના નિરુક્તના મૂળ પાઠમાં આવા પ્રક્ષેપો થવાનું કારણ યાસ્કની પોતાની નિર્વચન પદ્ધતિમાં રહેલું છે કારણ કે યાસ્ક કોઈ પણ શબ્દનું નિર્વચન આપતા હોય છે ત્યારે એકાદ નિર્વચનથી સંતોષ માનતા નથી અને એક પછી એક નિર્વચન આપતા જાય છે તેઓ કલ્પનામૂલક નિર્વચનો પણ રજૂ કરે છે. પરિણામે. વિદ્વાન લલિયાઓ જ્યારે એક હસ્તપ્રતમાંથી બીજી હસ્તપ્રત તૈયાર કરતા હોય ત્યારે યાસ્કના નામે બીજા નિર્વચનો પણ ઉમેરે છે. મેકડોનાલના મતે બૃહદેવતાના ઘણા શ્લોકોનો ભાવવાનુવાદ પણ યાસ્કના નિરુક્તમાં પાછળથી જોડી દેવામાં આવ્યો છે.

ડૉ. સરૂપ નિરુક્તના 12 અધ્યાયવાળા પાઠને સૌથી પ્રાચીન માને છે, કારણ કે દુર્ગાચાર્યે નિરુક્તના 12 અધ્યાય પર ટીકા લખી છે. પ્રોફે. રાજવાડેના મતે દુર્ગાચાર્યની ટીકામાંથી મળતો નિરુક્તનો પાઠ એ ગુર્જરવાચના અને મહારાષ્ટ્રીયવાચના કરતાં વધુ પ્રાચીન છે, મૂળની બહુ નજીકનો છે, પરંતુ તેને સર્વથા મૂળગામી માની શકાય તેમ નથી.

નિરુક્ત અને યાસ્ક

પ્રાપ્ત નિરુક્તના રચયિતા યાસ્કાચાર્ય છે એ નિર્વિવાદ છે, પરંતુ વર્તમાન નિરુક્ત પૂર્વે પણ અનેક નિરુક્ત અસ્તિત્વમાં હતા. યાસ્ક પોતે નિરુક્તમાં પૂર્વ તેર નિરુક્તકારોનો ઉલ્લેખ કરે છે, જે આ મુજબ છે: 1. શાકપૂર્ણ, 2. શાકપૂણિ, 3. ગાર્ગ્ય, 4. ઔદુમ્બરાયણ, 5. ઔપમન્યવ, 6. વાખ્યાયણિ, 7. આગ્રાયાણ, 8. ઔર્ણવાભ, 9. તૈટીકિ, 10. ગાલવ, 11. સ્થૌલાષીવિ, 12. કોષ્ટુ કે ઘોર અને 13. કાત્યક્ય. યાસ્ક આ નિરુક્તકારોના મત પોતાના નિરુક્તમાં ઉદ્ધૃત કરે છે.

નિર્વચન :

નિર્વચન શબ્દનો અર્થ જોઈએ તો, દુર્ગાર્ય અનુસાર, - અપિહિતસ્ય અર્થસ્ય પરોક્ષવૃત્તૌ અતિપરોક્ષવૃત્તૌ વા શબ્દે નિષ્કૃષ્ય વિગૃહ્ય વચનં નિર્વચનમ્ । અર્થાત્ “પરોક્ષવૃત્તિ કે અતિપરોક્ષવૃત્તિમાં રહેલા શબ્દમાંથી ક્રિયાવાચક ધાતુને શોધીને, તે શબ્દના અર્થ કે પૂરેપૂરા ઢંકાઈ ગયેલા અર્થનું વ્યુત્પત્તિમૂલક વિવરણ કરવું તેને નિર્વચન કહે છે. અને પ્રો. રાજવાડે નિર્વચન શબ્દને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે, નિઃશેષણ વચનં નિર્વચનમ્ । Expressing fully all the connections of a word by means of derivation. અર્થાત્ વ્યુત્પત્તિના માધ્યમથી શબ્દના તમામ સાધર્મ્યને સંપૂર્ણ રીતે વ્યક્ત કરવું.

ફતેહ સિન્હા પોતાના ગ્રંથ રી Vedic Etymology-માં ‘અક્ષર’ શબ્દનું દૃષ્ટાંત આપી એ સ્પષ્ટ કરે છે કે વેદોમાં પણ આપણને ભાષા વિષયક ચિંતનનો આરંભ જોવા મળે છે. વૈદિક કાળમાં શબ્દાર્થના રૂપમાં નિર્વચનદર્શાવામાં આવ્યું છે. જેમ કે, ઋગ્વેદના પ્રથમ મંડળનાં 164મા સૂક્તમાં આપણને અક્ષર શબ્દ તેની અર્થઘટનાઓ સાથે પ્રાપ્ત થાય છે: તસ્યા: સમુદ્રા અધિ વિ ક્ષરન્તિ તેન જીવન્તિ પ્રદિશશ્વત્સ્ર:। તત: ક્ષરત્યક્ષરં તદ્વિશ્વમુપ જીવતિ॥ (૪૨) આ જ ‘અક્ષર’ શબ્દ જૈમિનિ ઉપનિષદ બ્રાહ્મણમાં

1. તક્ષરદેવ, યદક્ષરદેવ તસ્માદક્ષરમ્ |

2. કતમત્તદક્ષરમિતિ: યત્તરન્નત્તીતેયતિ: ઇન્દ્ર ઇતિ. એમ બે સ્થાને અને

શાંખાયન બ્રાહ્મણમાં તદ્વદ્સૂજ્યત અશ્વરત્, તદ્વદક્ષરત્તસ્માદત્તરમ્ અર્થ રૂપે નિરુક્તિ આપતો પ્રાપ્ત થાય છે.

બ્રાહ્મણગ્રંથોના નિર્માણ પછી અનેક નિરુક્તકારો પ્રાપ્ત થાય છે. જેમાં ઔપમન્યવ, આગ્રહાયણ, ઔર્ણવાભ વગેરેના નિરુક્તકારોના નામનો યાસ્ક સન્માનપૂર્વક પોતાના નિરુક્તમાં ઉલ્લેખ કરે છે, તેમના મત વિશે ચર્ચા પણ કરે છે. અલબત્ત, આ પ્રાચીન નિરુક્તકારોના ગ્રંથો આપણને આજે પ્રાપ્ત થતા નથી, જેનો ઉલ્લેખ આપણે ઉપર કરી ગયા છીએ.

નિરુક્ત અને વ્યાકરણશાસ્ત્ર

યાસ્ક નિરુક્તને વિદ્યાસ્થાન કહે છે અને તેને વ્યાકરણશાસ્ત્રનું પૂરક શાસ્ત્ર કહે છે. તદ્ ઇદં વિદ્યાસ્થાનં, વ્યાકરણસ્ય કાર્ત્સન્યમ્ (નિં 11-15) । વેદોના યોગ્ય અધ્યયન માટે આ બંનેની આવશ્યકતા એક સમાન છે. આથી, બંને વેદાંગ છે. આ સાહચર્યના કારણે તેમની બંનેની વચ્ચે ઘનિષ્ઠ સંબંધો જ હોય તે અનિવાર્ય છે. વ્યાકરણશાસ્ત્ર શબ્દોની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિનો વિચાર કરે છે અને શબ્દની રચના માટે પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયનું વિભાજન કરે છે. વ્યાકરણશાસ્ત્ર શબ્દોના ભેદ, લિંગ, વચન, કારક, વગેરેનો વિચાર કરે છે. આ દરેક વસ્તુ શબ્દના બહિરંગ છે. અર્થાત્ તે શબ્દના બાહ્ય દેહ વિશેની વિચારણા છે. મહર્ષિ પતંજલિ

વ્યાકરણના પ્રયોજનો તરીકે શબ્દાનુશાસન અને રક્ષોહાગમલઘ્વસંદેહાઃ. એટલે કે વેદોનું રક્ષણ, વેદોનો વિચાર, આગમ એટલે કે વેદોનું અધ્યયન, શબ્દપ્રયોગમાં લાઘવ અને વેદોના અર્થ કરવામાં અસંદેહને મુખ્ય દર્શાવ્યા છે. નિરુક્ત પણ આ પ્રમાણે તો કામ કરે જ છે, પરંતુ એનાથી પણ આગળ વધીને અર્થાનુશાસન પણ કરે છે. વ્યાકરણશાસ્ત્ર જે શબ્દોની શુદ્ધતાની પરીક્ષા શિષ્ટપ્રયોગ અને પ્રકૃતિ તથા પ્રત્યયનાં જોડાણ વિશે કરે છે ત્યારે નિરુક્ત તેના અર્થની તરફ સંકેત કરે છે. ભાષામાં શબ્દ એ બહિરંગ છે તો અર્થ એ અંતરંગ છે. નિરુક્ત બધા જ શબ્દોમાં ધાતુની કલ્પના કરીને, મૂળથી શરૂ કરીને વર્તમાન સુધી અર્થ શોધવાની ચેષ્ટા કરે છે. કારણ કે શબ્દ અને અર્થ; એ બંને વચ્ચે અન્યોન્યાશ્રય સંબંધ રહેલો છે. આથી, વ્યાકરણ અને નિરુક્ત એ પરસ્પર આશ્રિત છે.

અલબત્ત, નિરુક્તકાર યાસ્ક અને વ્યાકરણશાસ્ત્રી પાણિનિ; આ બંનેમાં પ્રથમ કોણ થઈ ગયું હશે તે વિશે વિદ્વાનો વચ્ચે મત-મતાંતરો પ્રવર્તે છે. મેક્સ મૂલર યાસ્કને પાણિનિની પૂર્વે મૂકે છે. અલબત્ત, તે પોતે જ સ્વીકારે છે કે આવું કહેવા માટે તેમની પાસે કોઈ પુરાવો નથી. જ્યારે રોથના મતે પાણિનિ પૂર્વે થઈ ચૂક્યા છે કારણ કે પાણિનિના સિદ્ધાંતો સુવિકસિત છે, જ્યારે તેમને પછીથી થઈ ગયેલા વૈયાકરણોના સિદ્ધાંતો એટલા વિકસિત જણાતા નથી. ગોલ્ડસ્ટૂકર યાસ્કને પાણિનિ પૂર્વે થઈ ગયેલા દર્શાવવા માટે બે પુરાવાઓ આપે છે: 1. પાણિનિના અષ્ટાધ્યાયીમાં યસ્કાદિભ્યો ગોત્રે એવું સૂત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. આમ અષ્ટાધ્યાયીમાં યાસ્કના નામનો ઉલ્લેખ હોવાથી તેઓ પાણિનિની પૂર્વે થઈ ગયા હશે એમ સિદ્ધ કરે છે. અને 2. અષ્ટાધ્યાયીમાં પાણિનિએ ઉપસર્ગો વિશે બહુ વિસ્તૃત અને વૈજ્ઞાનિક ચર્ચા કરી છે. ત્યારે યાસ્ક નિરુક્તમાં ચાર પદોની ચર્ચામાં ઉપસર્ગો વિશે વિચારણા કરતી વખતે પાણિનિનો નામોલ્લેખ કરતાં નથી. આ બંને મુદ્દાઓ સૂચવે છે કે યાસ્કના સમયમાં પાણિનિનું અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણ ઉપલબ્ધ હશે નહીં અને યાસ્ક પાણિનિની પૂર્વે થઈ ગયા હશે.

અલબત્ત, આ વિષયમાં વિદ્વાનો કોઈ ચોક્કસ નિષ્કર્ષ પર પહોંચી શક્યા નથી કે પાણિનિ પૂર્વે થઈ ગયા હતા કે યાસ્ક.

પૂર્વે કોણ થઈ ગયું હશે અને અને પછી કોણ થયું હશે એ પ્રશ્ન ભલે નિરુક્તર હોય, પરંતુ એ વસ્તુ સ્પષ્ટ છે કે નિરુક્ત અને વ્યાકરણ; બંને વચ્ચે ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે અને બંને પરસ્પરના પૂરક છે. નિરુક્તનો સર્વ પ્રથમ ઉલ્લેખ આપણને ‘છાંદોગ્ય ઉપનિષદ’ના સાતમાં અધ્યાયમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને છ વેદાંગોનાં નામ આપણને મુંડકોપનિષદમાં પ્રાપ્ત થાય છે. અન્ય એક વસ્તુ પણ સ્પષ્ટ છે કે નિરુક્તિઓનો મૂળ સ્ત્રોત પણ વ્યાકરણ જ છે. વ્યાકરણના આધારે જ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરવામાં આવે છે. સ્ફોટવાદ અને ક્રિયાના છ વિકારો વિષયક વિચારણા પણ યાસ્કે વૈયાકરણો પાસેથી જ પ્રાપ્ત કરેલ જણાય છે તેમ વિદ્વાનો માને છે. ઉપસર્ગોના વિષયમાં ચર્ચા કરતી વખતે પણ યાસ્ક શાક્ટાયન અને ગાર્ગ્ય; એ આ બંનેના મતોને ઉદ્ધૃત કરે છે.

નિરુક્ત અને ભાષાવિજ્ઞાન

યુરોપ અને અમેરિકામાં ભાષાવિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓનો પ્રારંભ ઈસવીસનની 16મી સદીથી માનવામાં આવે છે, જ્યારે ભારત અને યુનાનમાં હજારો વર્ષો પૂર્વે ભાષાવિજ્ઞાનનો પ્રારંભ થઈ ગયો છે. યાસ્ક અને પાણિનિના નામોલ્લેખ વિના ભાષાવિજ્ઞાનના કોઈપણ સિદ્ધાંતનું વિવેચન કરવું શક્ય નથી.

ભાષાવિજ્ઞાનની વિભિન્ન શાખાઓમાં ધ્વનિવિજ્ઞાન, રૂપવિજ્ઞાન, અર્થવિજ્ઞાન વાક્યવિજ્ઞાન અને નિર્વચનશાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે.

નિરુક્તની રચના સમયે યાસ્કની સામે મુખ્યત્વે બે જ ભાષાઓ હતી; એક વૈદિક સંસ્કૃત ભાષા અને બીજી લૌકિક સંસ્કૃત ભાષા. અને યાસ્ક, નિરુક્તમાં આ બે ભાષાઓની સાથે સાથે અન્ય કેટલીક પ્રાદેશિક બોલીઓનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે. અલબત્ત, આ મર્યાદિત ભાષાઓ પ્રાપ્ત હોવા છતાં યાસ્ક ધ્વનિવિજ્ઞાનના સંદર્ભમાં વિશદ વિચારણા કરે છે. જેમાં, સ્વરવિકાર રુ -નું અરુ થવું, સમ્પ્રસારણ જેમાં મ્રદ -નું મૃદુઃ, પ્રથ-નું પૃથુઃ થવું.

ધ્વનિપરિવર્તનના નિયમોમાં આદિસ્વરલોપ, મધ્યસ્વરલોપ જેને માટે યાસ્ક 'ઉપધાલેપઃ' શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે, સવર્ણલોપના ઉદાહરણ યાસ્કનાં નિરુક્તમાં પ્રાપ્ત થાય છે, મધ્યસ્વરાગમ કે સ્વરભક્તિને યાસ્ક 'વર્ણોપજન' તરીકે ઓળખાવે છે, વર્ણવિપર્યય- યાસ્ક માટે તે 'આદ્યન્તવિપર્યયઃ' છે, સમીકરણ- યાસ્ક તેનો આદિ વિપર્યયઃ તરીકે સ્વીકાર કરે છે. આમ ધ્વનિ પરિવર્તનની આમૂલ સમાજ ધરાવે છે એ વાત નિરુક્તનું અધ્યયન કરતાં સ્પષ્ટ પણે જણાઈ આવે છે.

રૂપવિજ્ઞાન એ શબ્દને અર્થ સાથે જોડનારું વિજ્ઞાન છે. શબ્દ તેના અર્થ સાથે જોડાય તો જ તેને વાક્યમાં સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. વળી, તે રૂપનું પરિવર્તન કરે છે. શબ્દોના વિભિન્ન રૂપોનું અધ્યયન કરવું તે રૂપવિજ્ઞાનનું કાર્યક્ષેત્ર છે. યાસ્ક પદોના ચાર ભેદો દર્શાવે છે અને આ ચાર પ્રકારના પદમાં ભાષાના બધા જ શબ્દોનો સમાવેશ કરી લે છે. જે શબ્દોમાં રૂપ- પરિવર્તન થાય છે તેના માટે તેઓ 'દૃષ્ટવ્યય' શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે અને જે શબ્દોમાં રૂપ- પરિવર્તન થતું નથી તેમના માટે તે 'અવ્યય' શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે.

અર્થવિજ્ઞાન એ શબ્દના અર્થનું વિજ્ઞાન છે. જો ધ્વનિ એ શબ્દનું આવરણ કરનાર ચર્મ છે તો રૂપ તેનું શરીર અને અર્થ તેનો પ્રાણ છે. અર્થ વિના કોઈપણ શબ્દ નિરર્થક બની જાય છે. વિદ્વાનો અનુસાર ભારતમાં અર્થતત્ત્વની વિચારણાનો પ્રારંભ યાસ્કથી શરૂ થયેલો છે. અર્થવિજ્ઞાન શબ્દના નિશ્ચિત અર્થ અને અર્થના પરિવર્તન વિશે વિચારણા કરે છે અને યાસ્કે નિરુક્તમાં આ બંને વિશે વિચારણા કરી છે, જેમાં કોઈ શબ્દ નિશ્ચિત અર્થનો ઘોતક છે કે નહીં અને શબ્દ અર્થનો વાયક છે કે નહીં તેના વિશે ઊંડાણપૂર્વક વિચારણા કરવામાં આવી છે.

વાક્યવિજ્ઞાનમાં વાક્યના બંધારણની વિચારણા કરવામાં આવે છે. વાક્ય એ ભાષાનો એક એવો એકમ છે કે જેના દ્વારા ભાષાના લક્ષ્યની પૂર્તિ થઈ શકે છે. અર્થાત્ વિચારોના આદાન-પ્રદાન માટે વાક્ય આવશ્યક છે, પરંતુ કોઈ વાક્યમાં કર્તા, કર્મ, ક્રિયાનું સ્થાન ક્યાં હોય છે અને તેમાં ભાર ક્યા શબ્દ પર રહેલો છે, આ દરેક બાબતોનું સમુચિત અધ્યયન એ વાક્યવિજ્ઞાન છે. યાસ્ક વૈદિક મંત્રોની વ્યાખ્યા કરવામાં વાક્યવિજ્ઞાનનો પ્રયોગ કરે છે, અલબત્ત, વૈદિક મંત્રોની વ્યાખ્યા કરતી વખતે તેઓ શબ્દોના ક્રમને સામાન્ય રીતે પરિવર્તન કરતા નથી. કોઈ શબ્દ ક્યાંય પણ હોઈ શકે છે અને વિશેષ્ય અને વિશેષણની વચ્ચે ક્રિયા પણ રહેલી હોય છે. પરંતુ જ્યાં તેમને સ્વતંત્ર રૂપે લખવાનો અવકાશ મળે છે ત્યાં તેઓ સંસ્કૃત-વાક્ય વિન્યાસની રીત અપનાવે છે, જેમાં ક્રિયા મોટા ભાગે અંતમાં રહેતી નથી. નિરુક્તના અભ્યાસીઓ અનુસાર યાસ્કના વાક્ય અત્યંત સરળ હોય છે. તેઓ સંયુક્ત કે સંકુલ વાક્યોનો પ્રયોગ બહુ ઓછો કરે છે. નિર્વચનશાસ્ત્ર પણ ભાષાવિજ્ઞાનનું અનિવાર્ય અંગ છે અને છતાં પણ તેની કોઈ પૃથક સત્તા હોતી નથી.

મેક્સમૂલર પોતાના ગ્રંથ ‘હિસ્ટ્રી ઓફ એનસીયન્ટ સંસ્કૃત લિટરેચર’ માં કહે છે કે સમગ્ર વિશ્વના ઈતિહાસમાં માત્ર બે જ રાષ્ટ્ર છે જેમણે સ્વતંત્ર રૂપે અને એકબીજાની મદદ લીધા વિના તર્કશાસ્ત્ર અને વ્યાકરણ; આ બે વિજ્ઞાનો પર અભ્યાસ કર્યો. અને તે બંને છે યુનાન અને હિન્દુ. આ જ વાતને આગળ વધારતાં તેઓ કહે છે કે યુનાનમાં એક મહાન દાર્શનિકે જે વિચાર કર્યો તેમાં નિર્વચનશાસ્ત્રની બાલ્યાવસ્થા પ્રગટ થાય છે, પરંતુ ભારતના બ્રાહ્મણોએ નિર્વચનશાસ્ત્રના બહુ મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્નોનું સમાધાન અત્યંત ગંભીરતા પૂર્વક કરી લીધું હતું.

10.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

અ. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો.

1. નિઘણ્ટુ અને નિરુક્ત વચ્ચેનો સંબંધ સ્પષ્ટ કરો.

2. નિરુક્તના રચયિતા વિશે વિસ્તૃત નોંધ લખો.

3. નિરુક્ત અને વ્યાકરણશાસ્ત્ર પરસ્પરના પૂરક છે - સમજાવો. સવિસ્તર નોંધ લખો.

4. निरुक्त अने भाषाविज्ञाननां संबंघ विशे सविस्तर नोंध लपो.

ब. टूंकभां जवाब आपो.

1. निघण्टुनी सामान्य समाज आपो.
2. निर्वचन - शब्द समजावो.
3. तदिद विद्यास्थानं, व्याकरणस्य कार्त्स्न्यम् ।- स्पष्ट करो.
4. पाणिनि पूर्वे थया उशे के यास्क ? - आधार साथे यर्यो.
5. भाषाविज्ञाननी शाखाओ अने निरुक्त

10.5 संदर्भ ग्रंथो

1. Max Muller, (1860, 2nd edi.), A History of Ancient Sanskrit Literature, Williams and Norgate, London.
2. Rajavade, V.K., (1940) Yaska's Nirukta (Vol. - 1), Bhandarkar Oriental Institute, Poona.
3. Roth, R., (1919), Introduction to the Nirukta and the literature related to it; with a treatise on "The elements of the Indian accent", The University of Bombay, Bombay.
4. Sarup, L., (1928), The Nirukta, The University of The Panjab, Lahore.
5. Sarup, L., (1920), The Nighantu and The Nirukta, Humphrey Milford, Oxford University Press, London.
6. Sharma, U., (1961), Nirukta of Yaska, The Caukhamba Vidyabhavan, Varanasi.
7. Shastri, S., (1965), Hindi Nirukta, Munshiram Manoharlal, New Dehli.
8. Sinha F. (1952), The Vedic Etymology, The Sanskrit Sadan, Kota.
9. विश्वेश्वर, आचार्य, (1966), ज्ञानमंडल लिमिटेड, वाराणसी.
10. ભટ્ટ, વસન્ત, (2008 - 2009) નિરુક્તમ્ (અઘતન આવૃત્તિ), સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ.

લેખક : ડૉ. સ્વાતિ શાહ, આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

એલ. આર. વણિયા આર્ટ્સ એન્ડ પી. આર. મહેતા કોમર્સ કોલેજ, ભાવનગર.

એકમ : 11 : નિરુક્ત : અધ્યાય 1, 2 અને 7માં પ્રતિપાદિત વિષયો

રૂપરેખા

11.1 ઉદ્દેશ

11.2 પ્રસ્તાવના

11.3 નિરુક્ત : અધ્યાય 1, 2 અને 7માં પ્રતિપાદિત વિષયો

11.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

11.1 ઉદ્દેશ

આ એકમના અધ્યયનથી વિદ્યાર્થીમિત્રો

- વેદાંગ નિરુક્તમાં વર્ણિત વિવિધ વિષયોની જાણકારી મેળવશે.
- નિઘણ્ટુ સાથેના નિરુક્તના સંબંધની સમજ કેળવશે.
- ભારતીય પ્રાચીન જ્ઞાન પરંપરાની વિશેષતા અને મહત્ત્વ સમજશે.

11.2 પ્રસ્તાવના

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના આધારભૂત ગ્રંથો ચતુર્વેદ છે. આ ગ્રંથોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો એક આધાર ષડ્ વેદાંગ છે, નિરુક્ત એ વેદોના અર્થની દ્રષ્ટિએ દુર્બોધ શબ્દોનો અર્થ કરવામાં સહાયભૂત વેદાંગ છે. અહીં નિરુક્તના પ્રથમ, દ્વિતીય અને સપ્તમ અધ્યાયમાં પ્રતિપાદિત વિષયોની જાણકારી આપણે મેળવીશું.

11.3 નિરુક્ત : અધ્યાય 1, 2 અને 7માં પ્રતિપાદિત વિષયો

નિરુક્ત- પ્રથમ અધ્યાયમાં પ્રતિપાદિત વિષયો

આપણે જોયું તે અનુસાર નિરુક્ત એ એક વેદાંગ છે અને આ વેદાંગ વેદમંત્રોના અર્થો જાણવામાં સહાયરૂપ છે. કારણ કે વેદોની રચના અત્યંત પ્રાચીન છે અને વેદમંત્રોના દ્રષ્ટા ઋષિઓને મંત્રોના અર્થ પ્રત્યક્ષ હતા, પરંતુ તે પછીના સમયમાં વેદમંત્રોનું અર્થઘટન કરવામાં અનેક મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થતી હતી. આ સમયે, આપણે આગળ જોયું તેમ, તે ઋષિઓએ વેદના અઘરા શબ્દોનો સંગ્રહ 'નિઘણ્ટુ' નામે કર્યો. 'નિઘણ્ટુ'માં સંગૃહીત થયેલા શબ્દો ઉપર ભાષ્ય લખી આ દુર્બોધ શબ્દોનું સરળીકરણ કરવું આવશ્યક બન્યું.

વળી, વેદમંત્રોનાં અર્થ બાબતે ઊઠતા પ્રશ્નોના કારણે કૌત્સ જેવા કેટલાક આચાર્યો એમ પણ કહેવા લાગ્યા હતા કે 'અનર્થકા હિ મન્ત્રાઃ' અર્થાત્, વેદમન્ત્રો અનર્થક એટલે કે અર્થહીન છે. આ સંજોગોમાં જે શબ્દોના અર્થ કરવામાં મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થતી હતી, તેને એકત્રિત કરવા અને તેના અર્થ સ્પષ્ટ કરવા આવશ્યક બન્યું. પરિણામે, વેદમંત્રોની સાર્થક છે એ સિદ્ધ કરવા માટે અર્થની દૃષ્ટિએ જે દુર્બોધ શબ્દો નિઘણ્ટુ માં સંગૃહીત થયા હતા તેનું નિર્વચન કરવું આવશ્યક હતું. નિર્વચન અર્થાત્ શબ્દાર્થની વ્યુત્પત્તિમૂલક સમજૂતી એટલે કે આ શબ્દ મૂળ કયા શબ્દમાંથી ઊતરી આવ્યો હશે એ જાણવું યાસ્કના સમયમાં બહુ જરૂરી બન્યું હતું. નિઘણ્ટુ માં સંગૃહીત ન થયાં હોય એવા પણ કેટલાક શબ્દો કઠિન કે અતિપરોક્ષવૃત્તિવાળા હતા જે વેદમાં વપરાયા હતા તે શબ્દોના અર્થની સમજ મેળવવી એ પણ મહત્વનું હતું.

નિરુક્તનાં પ્રથમ અધ્યાયમાં મુખ્યત્વે નીચેના વિષયોની ચર્ચા પ્રાપ્ત થાય છે :

- (1) 'નિઘણ્ટુ' શબ્દનું નિર્વચન
- (2) પદ્યતુષ્ટ્ય વિશે વિચારણા
- (3) શબ્દના નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ વિશે વિચારણા
- (4) ષડ્-ભાવવિકારની ચર્ચા
- (5) ઉપસર્ગ નિરૂપણ
- (6) નિપાત
- (7) ત્વ નામ છે, ઉપનામ છે કે નિપાત?
- (8) "ભાષામાં વપરાતાં બધાં જ નામો આખ્યાતજ છે" - એ શાકટાયનના મતની સ્થાપના
- (9) નિરુક્ત અધ્યયનનાં પ્રયોજનો
- (10) મંત્રો સાર્થક છે કે અનર્થક-ની વિચારણા
- (11) 'સંહિતા' - વ્યાખ્યા અને
- (12) 'નિઘણ્ટુ' ની રચના અને નિરુક્ત

આપણે અગાઉ જોઈ ગયા તે અનુસાર અર્થની દૃષ્ટિએ દુર્બોધ એવા શબ્દોનો સંગ્રહ નિઘણ્ટુ માં કરવામાં આવ્યો છે અને યાસ્કે તેની ઉપર નિરુક્ત નામે ભાષ્ય રચ્યું છે, પરંતુ નિઘણ્ટુ ના શબ્દો ઉપર ભાષ્ય રચવાની કે વ્યુત્પત્તિ આપવાની શરૂઆત તો છેક નિરુક્તના દ્વિતીય અધ્યાયના દ્વિતીય પાદથી કરવામાં આવી છે. નિરુક્તના પહેલા અધ્યાયમાં તથા બીજા અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં 'નિરુક્તશાસ્ત્ર'ની ભૂમિકા બાંધવામાં આવી છે. તેમાં, નિરુક્તના પહેલા અધ્યાયમાં ઉપર મુજબના વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

(1) 'निघण्टु' शब्दनुं निर्वचन

निघण्टु ना रचयिता विशे आपणे पूर्वे चर्या करी गया छीअे परंतु, महर्षि यास्क प्रथम अध्यायना प्रथम प्रथम पादना प्रारंभे ज निघण्टु शब्दने समजवतां कहे छे के, समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्यः । वैदिक अर्थोनुं निगमन करावनार डोवाथी आ कोशना शब्दोने निघण्टु कहेवामां आवे छे.

अर्थात् समाम्नाय संगृहित करवामां आव्या छे, तेनी उपर डवे व्याख्यान करवुं जेछेअे. अही, 'समाम्नाय' शब्दोने अर्थ निघण्टु थाय छे.

निघण्टु शब्दना अर्थने समजववा, तेनी प्रथम व्युत्पत्ति आपे छे के, नि गम् धातु उपरथी निगमयितृ ~ निगमयितारः । निगन्तृ ~ निघण्टु । शब्द ध्वनिविकारथी प्राप्त थयो डशे.

निघण्टु शब्दनी द्वितीय व्युत्पत्ति आपतां आचार्य यास्क कहे छे के, सम् आ उपसर्ग पूर्वकना हन् धातु उपरथी समाहनन अेटले के विभाजन करवामां आव्युं डोवाथी आ कोशने निघण्टु नामथी ओणभवामां आव्यो डशे

अथवा हन् धातुनो स्वीकार पाठार्थक करवामां आवे तो आ कोशमां वैदिक शब्दोने पाठ करवामां आव्यो डोवाथी तेने निघण्टु कहेवामां आव्यो डशे, तेम विद्वानो माने छे.

निघण्टु शब्दनी तृतीय व्युत्पत्ति आ रीते आपे छे; सम् आ उपसर्गपूर्वकना ह् धातु उपरथी समाहरण करवानी अर्थात् यारे बाजुअेथी अेकत्र करवानी कियाने आधारे आ कोशने निघण्टु नामथी ओणभवामां आव्यो डशे.

आ त्रण व्युत्पत्तिओ द्वारा आचार्य यास्क निघण्टु शब्द द्वारा शुं शुं सूचववामां आव्युं डोई शके, तेनी पूरेपूरी समज आपी डे छे. अथवा तो कही शकाय के निरुक्त शब्दोने अर्थ ज निःशेषेण उक्तम् । थाय छे अने यास्क निघण्टु शब्दनी पूर्ण निरुक्ति आपणने अही आपी डे छे.

(2) पदयतुष्टय विशे विचारणा

नाम, आप्यात, उपसर्ग अने निपातः आ यार प्रकारना शब्दोने निघण्टु कहेवामां आवे छे. चत्वारि पदजातानि । कहीने यास्क आ यार प्रकारना शब्दो विशे विचारणानो प्रारंभ करे छे. औन्द्र व्याकरण अेक ज पद छे अेम स्वीकारे छे; अर्थः पदम् । पाणिनि सुप्तिङन्तं पदम् । सूत्र द्वारा नाम अने क्रियापद रुपे अे पदोने स्वीकार करे छे.

तद् यानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च ५५. । आ यार प्रकारना पदमां नाम अने आप्यात वधु महत्त्वनां डोई यास्क प्रथम ते अे पदोनी चर्या करे छे. 'नाम'नुं लक्षण जशावतां ते कहे छे के, 'सत्त्वप्रधानानि नामानि ।' अर्थात् जे पदमांथी सत्त्व अेटले के

દ્રવ્ય રૂપ અર્થની પ્રધાનતયા પ્રતીતિ થાય તે 'નામ' છે. ઉદા. તરીકે, ગૌઃ 1, પુરુષઃ 1, હસ્તી 1 વગેરે.

આખ્યાતનું લક્ષણ જણાવતાં તેઓ કહે છે કે ભાવપ્રધાનમ્ આખ્યાતમ્ । અર્થાત્ જે પદમાંથી ભાવ એટલે કે ક્રિયારૂપ અર્થની પ્રધાનતયા પ્રતીતિ થાય તેને 'આખ્યાત' કહેવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, આસ્તે । શેત । વ્રજતિ । વગેરે.

(3) શબ્દના નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ વિશે વિચારણા

ચાર પ્રકારોનાં પદો દર્શાવી તેના વિષયક ચર્ચા શરૂ કર્યા પછી યાસ્ક નામ અને આખ્યાતનાં લક્ષણ આપે છે અને તે પછી બીજાં બે પદ ઉપસર્ગ અને નિપાત વિશે ચર્ચા કરતાં પહેલાં, તે બંનેના લક્ષણો અને ઉદાહરણો આપતા પહેલાં શબ્દ નિત્ય છે કે અનિત્ય તેની ચર્ચા કરે છે.

આ ચર્ચાનો પ્રારંભ યાસ્ક ઔદુમ્બરાયણ નામના આચાર્યનો મત ટાંકીને કરે છે, જેઓ માને છે કે શબ્દ અનિત્ય છે. ઇન્દ્રિયનિત્યં વચનમ્ । અર્થાત્ ઇન્દ્રિયપર્યંત જ શબ્દની સત્તા છે. એટલે કે શબ્દ ઇન્દ્રિય સુધી જ વિસ્તરેલો છે. અને ઇન્દ્રિયોને તમામ આસ્તિક દર્શનોમાં અનિત્ય માનવામાં આવી છે. આથી, જો શબ્દ ઇન્દ્રિયપર્યંત જ રહેનાર હોય તો શબ્દ અનિત્ય છે એમ ઔદુમ્બરાયણ સ્પષ્ટપણે જણાવે છે. અર્થાત્ તેમના મતે શબ્દો ચાર પ્રકારના છે એમ કહી શકાય નહીં, શબ્દો વચ્ચેનો પ્રધાન ગૌણ ભાવ પણ નક્કી થઈ શકશે નહીં અને વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા પ્રકૃતિ-પ્રત્યયનો યોગ પણ ઉત્પન્ન થશે નહીં. કારણકે શબ્દ અનિત્ય હોવાથી એક પદના ઉચ્ચારણ પછી બીજું પદ ઉચ્ચારવા જતાં પહેલું પદ નાશ પામ્યું હશે. આ સ્થિતિમાં પદોના સમુદાય તૈયાર થઈ શકશે નહીં અને એક પદ, બીજું પદ એમ વિવિધ પદ ગણી શકાશે નહીં. આથી, અમુક પદ પ્રધાન કે અન્ય પદ ગૌણ એમ પણ કહી શકાશે નહીં. પ્રકૃતિની પાછળ પ્રત્યયને જોડવા જઈશું તો પ્રકૃતિનો નાશ થઈ ચૂક્યો હશે અને એટલે વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં નિર્દેશિત રૂપસિદ્ધિ પણ થઈ શકશે નહીં.

ઔદુમ્બરાયણના આ મતનું ખંડન કરતાં યાસ્ક કહે છે કે, વ્યાપ્તિમત્વાતુ શબ્દસ્ય । અણીયસ્ત્વાચ્ચ શબ્દેન સંજ્ઞાકરણં વ્યવહારાર્થં લોકે । શબ્દો વ્યાપક એટલે કે વ્યાપ્તિમાન છે અર્થાત્ તે વક્તા અને શ્રોતા બંનેની બુદ્ધિને વ્યાપીને રહેલા છે. આથી, તે નિત્ય છે અને તેથી જ પદયતુષ્ટય વગેરેની સિદ્ધિ સંભવ બને છે. વિશેષમાં તેઓ જણાવે છે કે અર્થના પ્રત્યાયન માટે તો શબ્દનું જ માધ્યમ સચોટ છે અને સહેલું છે.

(4) ષડ્-ભાવવિકારની ચર્ચા

ઔદુમ્બરાયણના આ મતનું ખંડન કર્યા પછી યાસ્ક ભાવપ્રધાનમ્ આખ્યાતમ્ । ચર્ચાના સંદર્ભે આચાર્ય વાર્ષ્પાયણિના મતને ઉદ્ધૃત કરે છે: ષડ્ભાવવિકારા ભવન્તીતિ વાર્ષ્પાયણિઃ । જાયતેઽસ્તિ વિપરિણમતે વર્ધતેઽપક્ષીયતે વિનશ્યતીતિ અર્થાત્ ભાવ એટલે કે ક્રિયાના છ વિકારો છે; 1. જન્મ પામે છે, 2. તેનું અસ્તિત્વ હોય છે, 3. તે વિપરિણામ એટલે કે

પરિવર્તન પામે છે, 4. વૃદ્ધિ પામે છે, 5. ક્ષય પામે છે અને 6. નાશ થાય છે. અર્થાત્ વિશ્વસમસ્તની દરેક જડ-ચેતન વસ્તુ આ છ પ્રકારના ભાવવિકારમાંથી પસાર થાય છે. યાસ્ક અહીં નોંધે છે કે, અતોડન્યે ભાવવિકારા એતેષામેવ વિકારા ભવન્તીતિ હ સ્માહ । તે યથાવચનમભ્યૂહિતવ્યા। જગતમાં જેટલા પણ ભાવવિકારો છે એ સર્વનો સમાવેશ આ છમાં થઈ જાય છે. કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે, પદ્યતુષ્ટ્યની શરૂ કરેલી ચર્ચામાં સ્વાભાવિક રીતે જ નામ અને આખ્યાતની ચર્ચા બાદ ઉપસર્ગ અને નિપાતની ચર્ચા થવી જોઈતી હતી. આથી, આ શબ્દનિત્યત્વ અને ભાવવિકારની વિચારણા પાછળથી કોઈકે નિરુક્તમાં ઉમેરી હોય એમ જણાય છે.

(5) ઉપસર્ગ નિરૂપણ

ઉપસર્ગને સમજાવતાં તેઓ કહે છે કે, ન નિર્બદ્ધા ઉપસર્ગા અર્થાન્નિરાહુરિતિ શાકટાયનઃ । નામાખ્યાતયોસ્તુ કર્મોપસંયોગદ્યોતકા ભવન્તિ । અર્થાત્ આખ્યાત એટલે કે ધાતુ સાથે ન જોડાયેલા ઉપસર્ગો અર્થનો બોધ કરાવતા નથી. તવો શાકટાયનનો મત છે. ઉપસર્ગ નામ અને આખ્યાતનો અર્થવિશેષ સાથે યોગ કરાવીને અર્થવિશેષના દ્યોતક બને છે. જ્યારે ગાર્ગ્યનો મત છે કે ઉપસર્ગોનો પોતાનો અર્થ હોય છે અને તેઓ પોતાના અર્થના વાયક હોય છે. દાર્શનિક નૈયાયિકો અને મીમાંસકો બંને; ઉપસર્ગોને અર્થના દ્યોતક અને નિપાતોને અર્થના વાયક માને છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓ ઉપસર્ગ અને નિપાત વચ્ચે આ પ્રકારના ભેદનું સમર્થન કરતા નથી અને તે ઉપસર્ગ અને નિપાત બંનેને અર્થના દ્યોતક માને છે. ભર્તૃહરિએ ‘વાક્યપદીય’માં કહ્યું છે કે, ઉપસર્ગ અને નિપાત બંને વાયક અને દ્યોતક બંને હોઈ શકે છે શકે છે, સ વાચકો વિશેષાણાં સમ્ભવાદ્ દ્યોતકોપિ વા ।

યાસ્ક ગાર્ગ્યના મતને અનુસરતા હોય તેમ જણાય છે. તેઓ ઉપસર્ગોની વાયકતાના સિદ્ધાંતને માને છે અને ઉપસર્ગોના કયા કયા અર્થ થઈ શકે છે તેનું નિરૂપણ કરે છે. ઉપસર્ગોના અર્થોના નિરૂપણનો પ્રારંભ કરતા તેઓ ઉપસર્ગોનો એક એક અર્થ દર્શાવે છે. જેમ કે, આ इत्यर्वागर्थे । એટલે કે - આ ઉપસર્ગ અર્વાકુ અર્થમાં પ્રયોજાય છે. - પરંતુ યાસ્ક એ પણ સ્વીકારે છે કે ઉપસર્ગોનાં એકથી વધારે અર્થ પણ થઈ શકે છે, ઉદા. તરીકે યાસ્ક કહે છે કે, અધીત્યુપરિભાવમ્ । ऐश्वर्यं वा । અર્થાત્ અધિ ઉપસર્ગ ઉપર અથવા ऐश्वर्य અર્થમાં જોવા મળે છે.

(6) નિપાત

યાસ્ક પ્રથમ અધ્યાયના દ્વિતીય પાદનો આરંભ નિપાતોની ચર્ચાથી કરે છે. નિપાત શબ્દને સ્પષ્ટ કરતાં તેઓ કહે છે કે, અથ નિપાતાઃ । उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति । अप्युपमार्थे । अपि कर्मोपसङ्गहार्ये । अपि पदपूरणाः ॥ तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवन्ति । इवेति भाषायां चान्वध्यायं च । ’

અર્થાત્ હવે નિપાત અનેક અર્થોમાં પ્રયોજાય છે અને તેથી જ તેને નિપાત કહે છે. આ નિપાતો ત્રણ પ્રકારના હોય છે: ઉપમાર્થક, કર્મોપસંગ્રહાર્થક અને પાદપૂરક.

અહીં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે યાસ્કે વૈદિક અને પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત ભાષામાં વપરાતા તમામ નિપાતોનો સંગ્રહ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી અને નિપાતોના ત્રણ પ્રકાર દર્શાવ્યા છે.

નિપાતોને સમજાવતાં યાસ્ક કહે છે કે ઉપમાર્થક ઇવ -નો પ્રયોગ લોકમાં અને વેદમાં સ્પષ્ટ છે, પરંતુ લોકમાં ન - એવો નિપાત કેવળ નિષેધનો અર્થ આપે છે. જ્યારે વેદમાં ન પ્રતિષેધ ઉપરાંત, ઉપમા અર્થમાં પણ વપરાય છે. વેદમાં ન -નો પ્રયોગ પદની પૂર્વે કે પછી થયો છે તે જોઈને અર્થનિર્ણય કરવામાં આવે છે. જેમ કે, નેન્દ્રમ્ । અને દૂર્મદાસો ન । અહીં ન -ના અનુક્રમે પ્રતિષેધ અને ઉપમા અર્થો સમજવાના છે.

(7) ત્વ નામ છે, ઉપનામ છે કે નિપાત?

નિપાતોની ચર્ચાના અનુસંધાને ત્વ-પદ અને તેના સ્વરૂપ વિશે વિવિધ વિદ્વાનોના મતનો આધાર લઈ યાસ્કે વિચારણા કરી છે. અને સાથે સાથે પોતાનો મત પણ સ્પષ્ટ કર્યો છે. કેટલાક વિદ્વાનો ત્વ-શબ્દ 'અડધુ' એવા અર્થના વાચક એક નામ તરીકે સ્વીકારે છે, તો બીજા કેટલાક વિદ્વાનો તેના વિભક્તિરૂપો થતાં જોઈ સર્વનામ ગણવા પ્રેરાય છે અને ત્રીજા કેટલાક વિદ્વાનો ત્વ -ને નિપાત પણ કહે છે. ત્યારે યાસ્ક દર્શાવે છે કે ત્વ એ અનુદાત પ્રકૃતિવાળું નામ છે. કારણ કે તે મૂળમાં નિપાત હોઈ અનુદાન્ત સ્વરવાળું હતું, પરંતુ કાળક્રમે તેના પ્રયોગમાં 'વ્યય' થતો જોવા મળ્યો. અર્થાત્ વિભક્તિનાં પ્રત્યયો લાગી રૂપો બનવાનું શરૂ થયું. આમ તે અવ્યય રહ્યું નહીં અને નામ બની ગયું.

(8) “ભાષામાં વપરાતાં બધાં જ નામો આખ્યાતજ છે” - એ શાકટાયનના મતની સ્થાપના

ગાર્ગ્ય નામના નૈરુક્ત કહે છે કે ભાષામાં વપરાતા કેટલાંક નામો જ આખ્યાતજ છે, બધાં નહીં, પાણિનિ પણ સંસ્કૃત ભાષાના કેટલાક શબ્દોને જ ધાતુમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા માને છે અને બીજા કેટલાક શબ્દોને અવ્યુત્પન્ન જાહેર કરે છે ત્યારે યાસ્ક શાકટાયનના મતને અનુસરીને જણાવે છે કે બધાં જ નામો આખ્યાતજ છે.

ગાર્ગ્ય અનુસાર જે શબ્દોના સ્વર-સંસ્કાર અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય એ શબ્દના પ્રચલિત અર્થને અનુસરતા હોય, ક્રિયાવાચક ધાતુ પણ સ્પષ્ટ દેખાય તેમ હોય, તેવા શબ્દોને આખ્યાતજ માનવાં જોઈએ, પરંતુ ગૌઃ । અશ્વઃ । પુરુષઃ । હસ્તી । એવા શબ્દોને આખ્યાતજ માની શકાય નહીં. કારણકે તેમાં કોઈ ક્રિયાવાચક ધાતુ સ્પષ્ટપણે જણાતો નથી. વળી, જો બધાં જ નામો આખ્યાતજ હોય તો કોઈ પ્રાણી કે પદાર્થ જે ક્રિયા કરે તેને પણ તે નામ મળવું જોઈએ. જેમ કે તમે અશ્વઃ નામ અધ્વાનામ્ અશ્નોતિ સઃ અશ્વઃ । અર્થાત્ માર્ગને વ્યાપી

વળે માટે તે ઘોડો, એમ તમે કહો છો. તો પછી બીજા જે કોઈ પ્રાણીઓ માર્ગને વ્યાપી વળે તે સર્વને પણ અશ્વ એવું જ નામ આપવું પડશે. વળી, જો બધાં જ નામો આખ્યાતજ હોય તો જે વ્યક્તિ જેટલી ક્રિયાઓ કરે તે દરેક ક્રિયાને આધારે તે વ્યક્તિના અનેક નામ પડવાં જોઈએ.

જો બધાં નામ આખ્યાતજ હોય તો ભાષામાં વપરાતા બધાં નામ એવા હોવા જોઈએ કે જે ક્રિયાના નિમિત્તે પડેલા હોય જેમ કે પુરુષ-ના બદલે પૂરમાં શયન કરનાર એવા અર્થમાં પુરીશયઃ । શબ્દનો પ્રયોગ થવો જોઈએ.

ઉપરાંત, ગાર્ગ્ય કહે છે કે શાકટાયન વગેરે અમુક શબ્દોનો વપરાશ શરૂ થઈ ગયા પછી પાછળથી વિચારવા બેઠા છે કે અમુક પદાર્થનું અમુક નામ કેમ પડ્યું હશે. ઉદાહરણ તરીકે પૃથિવી શબ્દ વાપરાશમાં આવી ગયા પછી તેઓ કહે છે કે, પ્રથનાત્

અર્થાત ફેલાવવું- ક્રિયાના આધારે તેનું પૃથિવી એવું નામ પડ્યું હશે. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય કે અને કોણે ફેલાવી હશે અથવા તો ફેલાવવાની ક્રિયા કરવા માટે તે ક્રિયાના કર્તાનો આધાર કયો હશે? આમ, દરેક શબ્દને ક્રિયાસાધિત બતાવવાના મોહમાં કેટલીક અતાર્કિક રજૂઆત પણ કરવી પડે છે. જેથી એવી વ્યુત્પત્તિઓ અસ્વીકાર્ય બને છે. આ ઉપરાંત, શબ્દના અર્થને કહેનારો એક જ ધાતુ ન મળતાં જુદા જુદા અનેક ધાતુઓના અમુક અમુક અંશોને લઈને સત્ય જેવા શબ્દને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવો પડે છે. હંમેશા કોઈ પણ ક્રિયા શરૂ થાય તે પહેલાં ક્રિયાને કરનારો પદાર્થ અથવા વ્યક્તિ હાજર હોવા જરૂરી છે, આ એક સિદ્ધ હકીકત છે, પરંતુ દરેક શબ્દને ક્રિયાસાધિત માનનાર આ હકીકતને ધ્યાનમાં લેતા નથી.

ગાર્ગ્યની આ દલીલોના જવાબમાં યાસ્ક કહે છે કે, જે શબ્દોનો સ્વરસંસ્કાર સમર્થ હોય તથા તે શબ્દોમાં ક્રિયાવાચક ધાતુ પણ અન્વિત હોય તો તેને તે પ્રમાણે સમજાવવામાં ગાર્ગ્ય સહમત છે એટલા પૂરતો તો અમને કશો ઉપાલંભ મળતો નથી, પરંતુ ગૌઃ । અશ્વઃ । પુરુષઃ । હસ્તી । વગેરે શબ્દોને ગાર્ગ્ય ધાતુમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ માનવા તૈયાર નથી, તે શબ્દોને અમે ધાતુસાધિત દર્શાવીશું. એક સમાન ક્રિયા કરતાં પ્રાણીઓ અથવા વસ્તુઓને એક જ નામ આપવા આપવું પડતું નથી, એવું લોકમાં જોવા મળે છે. ઉદાહરણ તરીકે જે સંન્યાસી હોય છે તેને જ પરિવ્રાજક - ફરનાર કહેવામાં આવે છે, પરંતુ ભિક્ષુકોએ જ પ્રમાણે જીવન નિર્વાહ કરતાં હોવા છતાં તેમને પરિવ્રાજક કહેવામાં આવતા નથી. વળી, અનેક ક્રિયાના યોગથી એક જ વ્યક્તિના અનેક નામ પાડવાં જોઈએ એવા મતના સંદર્ભે પણ ઉપરના જવાબમાં અમે કહ્યું એ જ પ્રમાણે સમજી શકાય તેમ છે, કારણ કે તેમાં પણ લોક જ પ્રમાણ છે, કહી યાસ્ક આ મતનું સ્થાપન કરે છે.

(9) નિરુક્તના અધ્યયનનાં પ્રયોજનો

નિરુક્તના અધ્યયનના પ્રયોજનોની ચર્ચા યાસ્કે નિરુક્તમાં કરી છે. 1. નિરુક્તશાસ્ત્રના જ્ઞાન વિના વેદનાં મંત્રોના અર્થ જાણી શકાતા નથી. 2. વેદના સંહિતાપાઠમાંથી પદપાઠ સમજવા માટે પણ નિરુક્તના અભ્યાસની આવશ્યકતા છે. પદપાઠ કરાતાં શબ્દમાં કઈ વિભક્તિનો પ્રયોગ થયો છે એ સ્પષ્ટ થાય છે અને તે રીતે મંત્રને સમજવાનું સરળ બને છે. 3. યજ્ઞવિષયક કાર્યોમાં દેવતા સંબંધી લિંગના આધારે ઘણા વિધિપ્રદેશો હોય છે. તેથી અમુક મંત્રનો પ્રમુખ દેવતા કોણ છે અને ગૌણદેવતા કોણ છે તે જાણવા માટે નિરુક્તનું અધ્યયન જરૂરી બને છે. 4. જે નિરુક્તનો અભ્યાસ કરે છે તેના જ્ઞાનની પ્રશંસા થાય છે અને નિરુક્તના અજ્ઞાનને કારણે વ્યક્તિના અજ્ઞાનની નિંદા પણ થાય છે. 5. નિરુક્તને વ્યાકરણનું પૂરક પણ કહ્યું છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં પ્રત્યક્ષ વૃત્તિવાળા શબ્દોની વિભક્તિ દર્શાવવામાં આવે છે, પણ પરોક્ષ વૃત્તિવાળા શબ્દો કે અતિ પરોક્ષ વૃત્તિવાળા શબ્દોને અવ્યુત્પન્ન કહીને વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં સમજાવવામાં આવતાં નથી. જ્યારે નિરુક્ત શાસ્ત્ર આ શબ્દોનું નિર્વચન કરે છે. અર્થાત્ નિરુક્ત શાસ્ત્ર વ્યાકરણ શાસ્ત્રનું પૂરક છે અને આ નિરુક્તના અધ્યયનની આવશ્યકતા એટલે કે પ્રયોજનો છે, એ યાસ્કે દર્શાવ્યું છે.

(10) મંત્રો સાર્થક છે કે અનર્થક-ની વિચારણા

નિરુક્તના અધ્યયનના પ્રયોજનોની વાત જ્યારે યાસ્ક શરૂ કરે છે ત્યારે જ આચાર્ય કૌત્સ, 'વેદમંત્રો તો નિરર્થક છે', અનર્થકાઃ હિ મન્ત્રાઃ! કહીને પોતાની દલીલો રજૂ કરે છે. તેઓ કહે છે કે, જો વેદમંત્રો જ નિરર્થક છે તો નિરુક્તના અધ્યયનનું કોઈ પ્રયોજન જ બાકી બચતું નથી. મંત્રો નિરર્થક છે તો નિરુક્તના અધ્યયનનું કોઈ પ્રયોજન જ બાકી બચતું નથી. મંત્રો નિરર્થક છે એમ કહેવા માટે કૌત્સ સાત મુદ્દાઓ દર્શાવે છે :

કૌત્સ કહે છે કે,

1. મંત્રો નિશ્ચિત પ્રકારની વાક્યાવલિ અર્થાત આનુપૂર્વી ધરાવે છે. તેના શબ્દોના ક્રમને ફેરવી શકાતા નથી, જ્યારે કે લૌકિક સંસ્કૃત ભાષાના વાક્યોમાં આનુપૂર્વી આવશ્યક નથી. અને વળી, લૌકિક ભાષામાં સમાનાર્થી શબ્દોનો પ્રયોગ પણ તેમાં કરી શકાય છે. જો વેદમંત્રોમાં શબ્દક્રમ ફેરવી શકાતો ન હોય, તો વેદમંત્રો નિરર્થક છે.
2. વેદમંત્રોમાં જે કહેવાયું છે તેની જ પુનરુક્તિ બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં કરવામાં આવી છે. જો વેદમંત્રો સાર્થક હોય તો આવી પુનરુક્તિથી જરૂર ન જ પડે. આથી, વેદમંત્રના શબ્દો સાર્થક નહીં હોય એમ જણાય છે.
3. કેટલીક જગ્યાએ જે શબ્દનો અર્થ થતો હોય એનાથી જુદી જ વાત કહેવામાં આવી હોય છે. એટલે કે અનુપપન્ન અર્થવાળા મંત્રો હોય તેમ જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, કુહાડીથી વૃક્ષોને છેદતાં પહેલાં મંત્ર દ્વારા કુહાડીને કહેવામાં આવે છે કે, 'હે કુહાડી!

તું આની હિંસા ન કરીશ', (સ્વધિતે ! મા એ નં હિંસી: !) અને પછી તે કુહાડી વડે વૃક્ષનું છેદન કરવામાં આવે છે. આમ જોતાં આ મંત્રમાં અર્થ હોય એવું સમજાતું નથી.

4. વેદોના મંત્રોમાં ક્યારેક પરસ્પર વિરોધી વિધાનો જોવા મળે છે. જેમ કે, 'શત્રુ વિનાનો ઇન્દ્ર જન્મ્યો', એમ એક મંત્રમાં કહીને અન્ય મંત્રમાં કહે છે કે, 'ઇન્દ્રે જન્મતાની સાથે જ સો શત્રુસેનાઓને જીતી લીધી', તો અહીં સત્ય શું, એ આ મંત્રોના અર્થથી સ્પષ્ટ જાણી શકાતું નથી. અને આથી, વેદમંત્રો અનર્થક જ હોય એમ લાગે છે.
5. વેદમંત્રોના વિનિયોગ પ્રસંગે હોતા નામનો ઋત્વિજ અધ્વર્યુ નામના અન્ય ઋત્વિજને પ્રેરણા આપે છે. જો વેદમંત્રો સાર્થક હોય તો આવી પુનરુક્તિ આવશ્યક જણાતી નથી. અર્થાત્ વેદમંત્રો નિરર્થક છે.
6. વેદોમાં ક્યારેક પરસ્પર અસંબધ વાક્યો પણ જોવા મળે છે. જેમ કે, 'અદિતિ બધું જ છે', એમ કહ્યા પછી 'અદિતિ ઘૌ છે', વગેરે વાત કહેવામાં આવી છે, આથી મંત્રો અનર્થક જણાય છે.
7. કેટલાંક શબ્દોના અર્થો જાણી શકાતા નથી. જેમ કે, જાર્યાયિ / કાણુકા /

યાસ્ક કૌત્સે રજૂ કરેલા આ સાત મુદ્દાનો જવાબ અર્થવન્ત: શબ્દસામાન્યાત અર્થાત્ મંત્રો અર્થવાન છે, કહીને કૌત્સને આ પ્રમાણે સાત મુદ્દા દ્વારા જવાબ આપે છે :

યાસ્ક કહે છે કે,

1. વેદની જેમ લોકમાં પણ ઘણા શબ્દપ્રયોગોમાં આનુપૂર્વી જોવા મળે છે. લોકમાં નિયતક્રમવાળા શબ્દો જો સાર્થક હોય, તો વેદના નિયતક્રમવાળા શબ્દો પણ સાર્થક જ ગણાવા જોઈએ.
2. વેદોના મંત્રોમાં કહેલી વાત બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં પુન: કહેવામાં આવી છે, તેનાથી માત્ર એટલું સમજવાનું છે કે વેદોના મંત્રોની વાત બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં અનુવાદિત કરવામાં આવી છે. અહીં એ વસ્તુ સ્પષ્ટ રીતે સમજવાની છે કે, વેદમંત્ર અનર્થક હોવાના કારણે બ્રાહ્મણગ્રંથમાં તેને નવી જ રીતે ફરી કહેવામાં આવી નથી.
3. અનુપપન્ન અર્થવાળા મંત્રો બાબતે એ વાત સ્પષ્ટપણે સમજવાની છે કે, સ્વધિતે ! મા એનં હિંસી:! કહ્યા પછી તે કુહાડી વડે વૃક્ષનું છેદન કરવામાં આવે છે તો પણ વેદવચનના પ્રમાણ દ્વારા ત્યાં અહિંસા જ થાય છે.
4. વેદની જેમ લોકમાં પણ પરસ્પર વિરોધી શબ્દોનો પ્રયોગ થતો હોય છે. જેમ કે, રાજા અન-અમિત્ર છે એમ કોઈ કહે તો વાસ્તવિક રીતે તે શક્ય હોતું નથી, પરંતુ રાજાની

પ્રશંસા કરવા માટે કહેવામાં આવ્યું હોય છે કે આ રાજા શત્રુહીન છે, એમ સમજવાનું છે.

5. લૌકિક વ્યવહારમાં વિવાહ આદિ કાર્યમાં વરરાજાને એ જાણ જ હોય છે કે, આ મધુપર્ક છે. છતાં તેને ફરીથી કહેવામાં આવે છે કે, 'આ મધુપાર્ક છે, તેનો સ્વીકાર કરો,' અને એ જેમ સાર્થક હોય છે, તે જ રીતે વેદના મંત્રોમાં પુનરુક્તિ થતાં તે નિરર્થક બની જતા નથી, સાર્થક જ રહે છે.
6. વેદમંત્રોના પરસ્પર અસંબંધ લાગતા શબ્દપ્રયોગો વિશે તમે કહો છો તો, લોકમાં પણ આ પ્રકારના શબ્દપ્રયોગો જોવા મળે છે. જેમ કે, 'આ પાનીયમાં સો રસો આવી મળ્યા છે'.
7. યાસ્ક કહે છે કે, આ ઉપરાંત, જે શબ્દોના અર્થ જાણી શકાતા નથી તેમ કૌત્સ કહે છે તેમાં આપણે કહી શકીએ કે, આ શબ્દોના અર્થની કૌત્સને જાણ નથી તેમાં વેદનો કશો વાંક નથી. આ તમારા અજ્ઞાનનો વાંક છે. જેમ કે, કોઈ સ્તંભ અંધ વ્યક્તિને ન દેખાય તો, તે અંધ વ્યક્તિનો અપરાધ કે મર્યાદા છે, પણ તેમાં તે સ્તંભનો કોઈ અપરાધ નથી.

આમ વેદમંત્રોની નિરર્થકતા દર્શાવવા કૌત્સે આપેલ દલીલોનો જવાબ આપી, યાસ્ક વેદમંત્રોની સાર્થકતા સિદ્ધ કરે છે.

(11) 'સંહિતા' - વ્યાખ્યા

'વર્ણોના અતિશય સાન્નિધ્યને સંહિતા કહે છે'. સંહિતાની આવી જ વ્યાખ્યા આપતાં પાણિનિ કહે છે કે, પરઃ સંનિકર્ષઃ સંહિતા । અને ઋક્ પ્રતિશાખ્યમાં સંહિતાની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપવામાં આવી છે: પદપ્રકૃતિઃ સંહિતા। અહીં, પદપ્રકૃતિઃ શબ્દ સામાસિક છે, જેનો વિગ્રહ બે પ્રકારે કરવામાં આવે છે :

1. પદાનાં પ્રકૃતિઃ સંહિતા । અહીં સંહિતા શબ્દને તત્પુરુષ સમાસ પ્રમાણે જોવામાં આવે તો, 'પદોની પ્રકૃતિને સંહિતા કહેવામાં આવે છે'. અર્થાત્ વેદનો સંહિતાપાઠ એ મૂળ પ્રકૃતિ છે જ્યારે પાછળથી તૈયાર કરવામાં આવેલ પદપાઠ તે વિકૃતિ છે.
2. પદાનિ પ્રકૃતિઃ યસ્યાઃ સા સંહિતા । અહીં સંહિતા શબ્દને બહુવ્રિહી સમાસ અનુસાર જોવામાં આવે તો, 'પદો છે જેની પ્રકૃતિ તે સંહિતા છે,' અને આ અર્થ મુજબ વેદનો પદપાઠ તે મૂળ પ્રકૃતિ છે અને તેમાં સંધિ કરીને કાળક્રમે પછીથી તૈયાર કરવામાં આવેલ સંહિતાપાઠ તે વિકૃતિ છે.

અને આમ, વેદમંત્રો મૂળે પદપાઠરૂપે હતા કે સંધિ થયેલ સંહિતાપાઠ હતા, તે સમજવું મુશ્કેલ છે.

(12) 'निघण्टु'ની રચના અને નિરુક્ત

નિરુક્તના પ્રથમ અધ્યાયના અંતે નિઘણ્ટુ 'ની રચના વિશે યાસ્ક કહે છે કે, વેદનું દર્શન કરનાર એટલે કે ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કરનાર ઋષિઓ થઈ ગયા અને તેમણે ધર્મનો સાક્ષાત્કાર નહીં કરી શકનાર અન્યને ઉપદેશથી મંત્રો આપ્યા, જે બીજાઓને ઉપદેશ આપવામાં મુશ્કેલી અનુભવવા લાગ્યા. આથી, વેદોનું ભેદપૂર્વક ગ્રહણ કરવા માટે અને વેદાર્થના પ્રકાશન માટે નિઘણ્ટુ ની રચના કરી, વેદો તથા વેદાંગોની રચના કરી.

નિરુક્તના આ પ્રથમ અધ્યાયમાં આપણને કેટલાક શબ્દોનું નિર્વચન પણ જોવા મળે છે :
જેમ કે નિઘન્ટુ, ગૌઃ, હસ્તઃ, આદિ.

નિરુક્ત- દ્વિતીય અધ્યાયમાં પ્રતિપાદિત વિષયો

નિરુક્તના દ્વિતીય અધ્યાયમાં મુખ્યત્વે નીચેના વિષયોની ચર્ચા પ્રાપ્ત થાય છે :

- (1) નિર્વચનના સિદ્ધાંતો
- (2) નિરુક્તના અધિકારી
- (3) નૈઘંટુક કાંડનાં શબ્દોનું નિર્વચન

(1) નિર્વચનના સિદ્ધાંતો

નિરુક્તના દ્વિતીય અધ્યાયના પ્રારંભે નિર્વચનના સિદ્ધાંતો આવેલા છે. નિર્વચન એટલે ? નિર્વચન શબ્દનો અર્થ જોઈએ તો, 1. નિર્વચન શબ્દ સમજાવતાં દુર્ગાર્યાર્ય કહે છે કે, - અપિહિતસ્ય અર્થસ્ય પરોક્ષવૃત્તૌ અતિપરોક્ષવૃત્તૌ વા શબ્દે નિષ્કૃષ્ય વિગૃહ્ય વચનં નિર્વચનમ્ । અર્થાત્ “પરોક્ષવૃત્તિ કે અતિપરોક્ષવૃત્તિમાં રહેલા શબ્દમાંથી ક્રિયાવાચક ધાતુને શોધીને, તે શબ્દના અર્થ કે પૂરેપૂરા ઢંકાઈ ગયેલા અર્થનું વ્યુત્પત્તિમૂલક વિવરણ કરવું તેને નિર્વચન કહે છે.

2. પ્રો. રાજવડે અનુસાર નિઃશેષણ વચનં નિર્વચનમ્ । Expressing fully all the connections of a word by means of derivation. . અર્થાત્ વ્યુત્પત્તિના માધ્યમથી શબ્દના તમામ સાધમ્યને સંપૂર્ણ રીતે વ્યક્ત કરવું.

યાસ્ક દ્વિતીય અધ્યાયના પ્રથમ પાદનો પ્રારંભ કરતાં કહે છે કે, અથ નિર્વચનમ્ । અર્થાત્ હવે નિર્વચન (વિશે વાત કરીએ.) અને તુરંત તે નિર્વચન કરવા માટેના મૂળભૂત માર્ગદર્શક છ સિદ્ધાંતો દર્શાવે છે :

1. જે પદોમાં આવેલા ઉદાત્ત આદિ સ્વર અને સંસ્કાર, પદોના અર્થની સાથે એકરૂપતા ધરાવતા હોય તથા તે પદોમાં કોઈ ક્રિયાવાચક ધાતુ પણ રહેલો હોય તો તેવા પદોનું વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા સંસ્કાર મુજબ નિર્વચન કરવું જોઈએ.

2. પરંતુ જો કોઈ શબ્દમાં તેના અર્થનું અનવય ન થતો હોય અને કોઈ ક્રિયા વાચક ધાતુ પણ તેમાં જોડાયેલો ન દેખાતો હોય તેવા સંજોગોમાં તે શબ્દના અર્થની જ હંમેશા પરીક્ષા કરવી જોઈએ અને ત્યારબાદ વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં સ્વીકારેલ રૂપની સિદ્ધિ માટેની વ્યાકરણ એક પ્રક્રિયાના આધારે તે શબ્દનું નિર્વચન કરવું જોઈએ.

અર્થાત્ જો કોઈ શબ્દમાં તેનો પ્રચલિત અર્થ પ્રાપ્ત થતો ન હોય ત્યારે તે શબ્દના અર્થને પ્રાપ્ત કરવા માટે તેમાં તે શબ્દમાં ગોઠવેલા શબ્દોમાં લોકમાં પ્રચલિત અર્થનું પરીક્ષણ કરીને તેની ક્રિયા સાથે સંબંધ વિચારીને તેનું નિર્વચન કરવું જોઈએ.

3. કોઈ શબ્દની સિદ્ધિ માટે કોઈ વૃત્તિ સામાન્ય પણ ન મળતું હોય, ત્યારે તે શબ્દના એકાદ સ્વર કે વર્ણના સામ્યવાળા ધાતુ ઉપરથી નિર્વચન કરવું જોઈએ.

4. નિર્વચન માટેનો ચતુર્થ સિદ્ધાંત આપતાં કહે છે કે, કોઈપણ શબ્દનું નિર્વચન ન કરવું એવું તો ન જ કરવું જોઈએ.

અર્થાત્ કોઈપણ શબ્દને નિર્વચન કર્યા વિના રૂઢ કે અવ્યુત્પન્ન માનીને છોડી દેવો ન જોઈએ.

5. નિર્વચનનો પાંચમો સિદ્ધાંત આપતાં યાસ્ક કહે છે કે, વ્યાકરણિક પ્રક્રિયાનો પણ આદર ન કરવો જોઈએ. કારણ કે વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી તે બધી ધ્વનિપરિવર્તન આદિની પ્રક્રિયાઓ પણ શંકાસ્પદ છે.

અર્થાત્ વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં બતાવેલા પ્રકૃતિ-પ્રત્યયયોગ અને તેમાં જરૂરી એવા ધ્વનિપરિવર્તન વગેરેનો પણ આદર દરેક વખતે ન કરવો જોઈએ.

6. અને નિર્વચનના અંતિમ ઉપાય તરીકે કહે છે કે 'અર્થાનુસારી વિભક્તિ-વિપરિણામ કરી લેવું'.

અર્થાત્ કોઈ શબ્દનો અર્થ પ્રાપ્ત કરવા માટે નિર્વચનનો અન્ય કોઈ સિદ્ધાંત લાગુ ન પડતો હોય ત્યારે તે શબ્દનો મંત્ર માં કયો અર્થ થાય છે તે જાણીને તે અનુસાર અથવા શબ્દને વર્ણમાં વિભાજિત અર્થાનુસારી નિર્વચન કરવું.

આમ યાસ્ક નિર્વચનના કુલ છ સિદ્ધાંતો આપે છે.

આર. જી. ભાંડારકર અનુસાર યાસ્કે નિર્વચનના સાચા સિદ્ધાંતો રજૂ કર્યા છે.

કે. રાજા પોતાના ગ્રંથ Etymology and Interpretation in ancient India- માં રાઘવન સત્યાબ્દને ઉદ્ધૃત કરે છે કે : "પ્રાચીન ભારતમાં વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ્ય શબ્દોના સ્વરૂપ અને અર્થના ઉત્ક્રાંતિના ઇતિહાસને શોધવાનો નથી, પરંતુ ભાષાકીય વિશ્લેષણ દ્વારા તેમના સાર અથવા તેમના વાસ્તવિક મહત્વને સમજવાનો છે."

પ્રો. રાજવડેને યાસ્કે આપેલા નિર્વચનના આ સિદ્ધાંતો યથાર્થ જણાતાં નથી. તેઓ કહે છે fu The Nirukta does not deserve these high compliments, it is not a science but a travesty of science. અલબત્ત, ડૉ. લક્ષ્મણ સરૂપ યાસ્કના આ પ્રયત્નને

બિરદાવતાં કહે છે કે, શબ્દોની વૈજ્ઞાનિક વ્યુત્પત્તિને રજૂ કરવાનો દાવો સૌથી પહેલો યાસ્ક જ કરી શકે તેમ છે.

(2) નિરુક્તના અધિકારી

નિરુક્તના અધિકારીઓ વિશે વાતનો આરંભ કરતાં જ યાસ્ક સૌપ્રથમ નિરુક્તના અધ્યાયના માટે અનધિકારી અને ત્યારબાદ અધિકારી કોને ગણવા તે વિશે પોતાનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપે છે :

નાવૈયાકરણાય । નાનુપસન્નાય । અનિદંવિદે વા । નિત્યં હ્યવિજ્ઞાતુર્વિજ્ઞાનેઽસૂયા ॥

અર્થાત્ જે વૈયાકરણ નથી, જે શિષ્ય ભાવે નજીક આવ્યો નથી, જે નિરુક્તને જાણનાર નથી, તેને નિરુક્ત ન ભણાવવું. કારણ કે અજ્ઞાનીને હંમેશા જ્ઞાન વિશે અસૂયા હોય છે. અને આગળ કહે છે કે, ઉપસન્નાય તુ નિબ્રૂયાત્ । યો વા અલં વિજ્ઞાતું સ્યાત્ । મેધાવિને । તપસ્વિને વા ॥ અર્થાત્ શિષ્યભાવે જે નજીક આવેલ હોય તેને આ નિરુક્તનું જ્ઞાન આપવું અથવા તો જે આ નિરુક્ત ભણવા સમર્થ હોય, મેધાવી હોય કે તપસ્વી હોય તેને આ જ્ઞાન આપવું.

(3) નૈઘંટુક કાંડનાં શબ્દોનું નિર્વચન

નિરુક્તના દ્વિતીય અધ્યાયના દ્વિતીય પાદથી નૈઘંટુકકાંડના શબ્દોનું નિર્વચન આપવાનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો છે. આપણે પૂર્વે જોઈ ગયા તે અનુસાર, નિઘણ્ટુ ના પહેલા ત્રણ અધ્યાયને નૈઘંટુક કાંડ કહેવામાં આવે છે. તેમાં એકાર્થક અનેક શબ્દોનો સંગ્રહ કરવામાં આવેલો છે. આવા સમાનાર્થી શબ્દોની નિરુક્તિ નિરુક્તના તૃતીય અધ્યાયના અંત સુધી યાસ્કે કરી છે.

નિરુક્ત- સપ્તમ અધ્યાયમાં પ્રતિપાદિત વિષયો

નિરુક્તના સપ્તમ અધ્યાયમાં નિઘણ્ટુ ના પાંચમા કે છેલ્લા એવા દૈવતકાંડની વ્યાખ્યાનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો છે. નિઘણ્ટુ ના આ અંતિમ નૈઘંટુક કાંડમાં અગ્નિ, ઈન્દ્ર વગેરે દેવતાઓનાં નામોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.. વેદોમાં પ્રધાનપણે જેમની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે તેવા, અગ્નિ વગેરે દેવતાઓનાં નામોની વ્યાખ્યા આ અધ્યાયમાં કરવામાં આવી છે. આ અધ્યાયનો પ્રારંભ જ 'અથાતો દૈવતમ્ ।' દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. વેદોના મંત્રોમાં પ્રમુખપણે જે દેવતાઓની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, તેવા દેવતાઓનાં નામોનો સંગ્રહ આ કાંડમાં કરવામાં આવ્યો છે. અગ્નિથી શરૂ કરીને દેવપત્ન્યઃ સુધી આ દેવતાઓના નામો આ અધ્યાયમાં સમાવવામાં આવ્યા છે, જેમની સંખ્યા 149 છે. દેવતાઓના નામોનું નિર્વચનના સાતમા અધ્યાયના ચતુર્થ પાદ થી શરૂ થાય છે.

આ અધ્યાયમાં મુખ્યત્વે નીચે પ્રમાણેના વિષયોની ચર્ચા પ્રાપ્ત થાય છે :

- (1) દેવતા-પરીક્ષા
- (2) ઋચાઓના પ્રકાર
- (3) વેદમંત્રમાં નિરૂપાયેલ વિષયો
- (4) અનાદિષ્ટ દેવતાવાળા મંત્રોમાં દેવતાની પરીક્ષા
- (5) અદેવતાની દેવતાવત સ્તુતિનું અર્થઘટન
- (6) દેવતાઓની સંખ્યા
- (7) દેવતાઓનું આકારચિંતન
- (8) ત્રણ દેવતાઓના ભક્તિ અને સાહચર્યનું પરિગણન
- (9) મંત્ર, છંદ અને છંદોના વિવિધ નામોનું નિર્વચન
- (10) અગ્નિ, જાતવેદસૂ, વૈશ્વાનર, વગેરે શબ્દોનું નિર્વચન

(1) દેવતા-પરીક્ષા

દેવતા-પરીક્ષા શબ્દ દ્વારા યાસ્ક વેદમંત્રોનાં સંદર્ભે દેવતાઓ વિષયક વિચારણા એમ દર્શાવે છે. આ અધ્યાયમાં દેવતાઓનાં નામોની વ્યુત્પત્તિ તપાસવી, પ્રધાનપણે ઋષિ દ્વારા મંત્રમાં કયા દેવતાની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે તે સમજવું, તેના ઉદાહરણ આપી અને તેનું નિર્વચન કરવું એ દેવતા-પરીક્ષા છે.

(2) ઋચાઓના પ્રકાર

તા: ત્રિવિધાઃ ઋચઃ । કહીને યાસ્ક ત્રણ પ્રકારની ઋચાઓ દર્શાવે છે. જેમ કે, પરોક્ષકૃતા, પ્રત્યક્ષકૃતા અને આધ્યાત્મિક ઋચાઓ. યાસ્ક દર્શાવે છે કે પરોક્ષકૃતા ઋચાઓ બધાં જ નામ અને વિભક્તિઓમાં પ્રયોજાય છે. આખ્યાતના પ્રથમ પુરુષનો યોગ થયો હોય તેને પરોક્ષકૃતા ઋચાઓ કહેવામાં આવે છે. જેમ કે, ઇન્દ્રો દિવ, ઇન્દ્ર ઈંશે પૃથિવ્યાઃ।

જે ઋચાઓમાં મધ્યમાં પુરુષનો યોગ થયો હોય અને ત્વમ્ એવા સર્વનામથી જોડાયેલ હોય તેને પ્રત્યક્ષકૃતા ઋચાઓ કહેવામાં આવે છે. જેમ કે, ત્વમિન્દ્ર બલાદધિ ।

જ્યારે ઉત્તમ પુરુષનો યોગ થયો હોય અને અહમ્ એવા સર્વનામથી જોડાયેલ હોય તેવી ઋચાઓ આધ્યાત્મિક ઋચાઓ કહેવાય છે. જેમ કે, અહં રૂદ્રેભિર્વસુભિશ્ચરામિ ।

(3) વેદમંત્રમાં નિરૂપાયેલ વિષયો

વેદમંત્રોમાં ક્યારેક માત્ર સ્તુતિ જોવા મળે છે આશીર્વાદ નહીં, જેમ કે, ઇન્દ્રસ્ય નુ વીર્યાણિ પ્ર વોચમ્ । વેદમંત્રમાં ક્યારેક આશીર્વાદ જ હોય છે સ્તુતિ નહીં, ક્યારેક મંત્રમાં શપથ,

ક્યારેક અભિશાપ પણ જોવા મળે છે. ક્યારેક મંત્રમાં કોઈક ભાવ દર્શાવવામાં આવ્યો હોય છે, ક્યારેક કોઈ ભાવ પ્રત્યે સંશય કે વિલાપ પણ જોવા મળે છે, ક્યારેક મંત્રમાં નિંદા, ક્યારેક પ્રશંસા હોય છે. આમ, ઋષિઓની મંત્રદ્રષ્ટિઓ વિવિધ અભિપ્રાયોથી યુક્ત હોય છે.

(4) અનાદિષ્ટ દેવતાવાળા મંત્રોમાં દેવતાની પરીક્ષા

જે મંત્ર કે ઋચ્યામાં દેવતાઓના નામનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી, તેને અનાદિષ્ટ દેવતાવાળા મંત્રો કહેવામાં આવે છે. આ મંત્રોના દેવતા કેવી રીતે જાણવા તે વિશે યાસ્કે અહીં વિચારણા કરી છે. યાસ્ક અનુસાર આ પ્રકારના મંત્રો યાજ્ઞ કે દૈવત છે.

(5) અદેવતાની દેવતાવત સ્તુતિનું અર્થઘટન

યાસ્ક જણાવે છે કે વેદના મંત્રોમાં અદેવતાની પણ દેવતાની જેમ સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. તેઓ કહે છે કે અશ્વ વગેરેને અનિત્ય માનવા જોઈએ નહીં, કારણ કે દેવતાના મહાઐશ્વર્યને કારણે એક જ આત્મતત્ત્વ અનેક રીતે સ્તુતિ પામે છે. દેવો એક જ આત્માના પ્રત્યંગો છે. તે જ પ્રમાણે બધાં જ પ્રાણીઓનું મૂળ કારણ પણ એક જ છે. આથી, અદેવતાની સ્તુતિ પણ દેવતાવત જ કરવાની હોય છે, તેમ આત્મવિદ લોકો કહે છે.

(6) દેવતાઓની સંખ્યા

નૈરુક્તો કહે છે કે ત્રણ જ દેવતા છે; એક પૃથિવીસ્થાનીય દેવતા, બીજા અંતરિક્ષસ્થાનીય દેવતા અને ત્રીજા દ્યુસ્થાનીય દેવતા.

પૃથિવીસ્થાનના દેવતા અગ્નિ છે, અંતરિક્ષસ્થાનના દેવતા વાયુ કે ઈન્દ્ર છે અને દ્યુસ્થાનીય દેવતા સૂર્ય છે. યાસ્ક કહે છે કે, તેમના એક-એકના અનેક નામો છે.

(7) દેવતાઓનું આકારચિંતન

દેવતાઓનું રૂપ કે આકાર કયા પ્રકારના છે તે વિશે વિચારણા કરતાં યાસ્ક વિવિધ મત જણાવે છે. તેઓ કહે છે કે એક મત પ્રમાણે દેવતાઓ મનુષ્યના જેવા આકારવાળા એટલે કે મનુષ્યના જેવું શરીર ધારણ કરનારા છે. બીજો મત દર્શાવતાં તેઓ કહે છે કે દેવતાઓ મનુષ્યના જેવાં આકાર કે શરીરવાળા નથી એવું જોવા મળે છે. જેમ કે, અગ્નિ, વાયુ, પૃથ્વી, ચંદ્રમા, વગેરે. તેઓ ત્રીજો મત દર્શાવે છે કે દેવતાઓ બંને પ્રકારના આકારવાળા છે. અર્થાત્ દેવતાઓ મનુષ્યના જેવા શરીરવાળા છે પણ ખરા અને નથી પણ. અને તેઓ ચોથો મત દર્શાવે છે કે દેવતાઓ મનુષ્યના જેવા જ શરીરવાળા છે અને આ અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્રમા, પૃથ્વી, વગેરે જે જોવા મળે છે તે શરીરધારી દેવતાઓના જ કર્માત્માઓ છે.

(8) ત્રણ દેવતાઓના ભક્તિ અને સાહચર્યનું પરિગણન

ત્રિવિધ દેવતાઓના ભક્તિ અને સાહચર્યની વ્યાખ્યા કરતાં તેઓ કહે છે કે, અગ્નિ વગેરે દેવતાઓ વડે પૃથિવી વગેરે લોકનું સેવન થાય છે, તેને ભક્તિ કહે છે અને સાહચર્યમાવને સાહચર્ય કહેવામાં આવે છે.

(9) મંત્ર, છંદ અને છંદોના વિવિધ નામોનું નિર્વચન

યાસ્ક મંત્ર શબ્દનું નિર્વચન આપતાં કહે છે કે, તે મન્ ધાતુ ઉપરથી બન્યો હશે. છંદ શબ્દ છદનાત્ આસ્થાદન કરવું ઉપરથી બન્યો હશે. તેઓ છંદના અનુષ્ટુપ, ગાયત્રી, બૃહતી, જગતી, ઈત્યાદિ નામોનું નિર્વચન પણ આપે છે.

(10) અગ્નિ, જાતવેદસૂ, વૈશ્વાનર, વગેરે શબ્દોનું નિર્વચન

યાસ્ક સમમ અધ્યાયના ચતુર્થપાદથી દેવતાઓનાં અગ્નિ, જાતવેદસૂ, વૈશ્વાનર, વગેરે નામોનું નિર્વચન આપવાનો પ્રારંભ કરે છે.

11.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

અ. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો.

1. નિરુક્ત- પ્રથમ અધ્યાયમાં પ્રતિપાદિત વિષયો વિશે સવિસ્તર નોંધ લખો.

2. નિરુક્ત-દ્વિતીય અધ્યાયમાં પ્રતિપાદિત વિષયો વિશે વિસ્તૃત નોંધ લખો.

3. નિરુક્ત- સમમ અધ્યાયમાં પ્રતિપાદિત વિષયો વિશે સવિસ્તર નોંધ લખો.

4. 'अनर्थकाः हि मन्त्राः' - कौत्सिनो मत समजवी यास्के करेल षंडन विशे नोंध लખो.

5. निरुक्तनां प्रयोजनो विशे विस्तृत नोंध लखो.

ब. टूंकनोंध लखो.

1. पद्यतुष्टय
2. शब्दना नित्य छे के अनित्य
3. षड्-भावविकार
4. निपात
5. "भाषामां वपरातां अधां ज नामो आप्यातज छे" - शाकटायन
6. ताः त्रिविधाः ऋचः
7. देवतानाम् आकाशचिन्तनम्

लेखक : डॉ. स्वाति शाड, आसीस्टन्ट प्रोफेसर,

अेल. आर. वणिया आर्ट्स अेन्ड पी. आर. मडेटा कोमर्स कोलेज, भावनगर.

એકમ : 12 : નિરુક્ત : અધ્યાય 1

(મૂળ પાઠ અને ભાષાંતર)

રૂપરેખા

12.1 ઉદ્દેશ

12.2 પ્રસ્તાવના

12.3 નિરુક્ત : અધ્યાય ૧

12.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

12.1 ઉદ્દેશ

આ એકમના અધ્યયનથી વિદ્યાર્થી/મિત્રો

- વેદાંગની ભાષાનો સઘન પરિચય પ્રાપ્ત કરશે.
- નિઘણ્ટુ શબ્દથી શરૂ કરી નિરુક્તિની સમજ મેળવશે.
- પદ્યતુષ્ટ્ય વિશે સમાજ કેળવશે અને નિરુક્તના પ્રયોજન જાણશે.
- વેદમંત્રોનાં અર્થઘટનમાં નિરુક્તના અધ્યયનનું મહત્વ સમજશે.

12.2 પ્રસ્તાવના

વેદો એ ભારતીય સભ્યતા અને ધર્મના પાયામાં રહેલા મહત્વના ગ્રંથો છે. હિન્દુ આચાર-વિચાર અને ધર્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે વેદોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું આવશ્યક છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનું મૂળ છે અને ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો સુદ્રઢ આધાર છે.

12.3 નિરુક્ત : અધ્યાય ૧ અથ પ્રથમોઽધ્યાય:

પ્રથમ: પાદ:

પ્રથમ પાદ

સમામ્નાય: સમામ્નાત:, સ વ્યાખ્યાતવ્ય: ।

અનુવાદ : 'સમામ્નાય' (સંગ્રહ) સંગૃહીત કરવામાં આવ્યો, હવે તેની ઉપર વ્યાખ્યાન કરવું જોઈએ.

સમજૂતી : યાસ્કના નિરુક્ત ઉપર દુગાચાર્યે ટીકા લખી છે. આ ટીકાના પ્રારંભે તેમણે જણાવ્યું છે કે મોક્ષપર્યન્તના પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિને અર્થે વેદ પ્રવૃત્ત થયો છે અને આ વેદજ્ઞાનને માટે વેદાંગોની પ્રવૃત્તિ થઈ છે. શિક્ષા, કલ્પ, જ્યોતિષ, વ્યાકરણ, છંદ અને નિરુક્ત - આ ૫૩ વેદાંગમાં નિરુક્તનું ખાસ મહત્ત્વ છે

ગૌ: શબ્દથી આરંભીને દેવપત્ન્યઃ સુધીના વૈદિક શબ્દોને સમાવતા 'નિઘણ્ટુ' નામના પાંચ અધ્યાયવાળા સંગ્રહ ઉપર બાર અધ્યાયવાળું આ 'નિરુક્ત' નામનું ભાષ્ય રચાવું જોઈએ. અને આ ભાષ્યનું આ પ્રથમ વાક્ય છે: "નિઘણ્ટુ" નામનો સંગ્રહ કર્યો, તેની ઉપર વ્યાખ્યાન કરવું જોઈએ."

તમિમં સમામ્નાયં નિઘણ્ટવઃ इत्याचक्षते ।

નિઘણ્ટવઃ કસ્માત્ ?

નિગમા ઇમે ભવન્તિ । છન્દોભ્યઃ સમાહૃત્ય સમાહૃત્ય સમામ્નાતાઃ ।

તે નિગન્તવ એવ સન્તો નિગમનાન્ 'નિઘણ્ટવ' ઉચ્યન્ત ઇત્યૌપમન્યવઃ ।

અપિ - વા આહનનાદ્ એવ સ્યુઃ, સમાહૃતા ભવન્તિ । યદ્વા સમાહૃતા ભવન્તિ ॥

અનુવાદ : તે આ સમામ્નાય (વૈદિક શબ્દોના સંગ્રહ)ને 'નિઘણ્ટુ' કહેવામાં આવે છે.

નિઘણ્ટુ એવો શબ્દ કયા ધાતુમાંથી બન્યો હશે ?

આ શબ્દો નિશ્ચિત રૂપે (વેદમંત્રનો) અર્થબોધ કરાવનારા (નિગમ) છે. વેદોમાંથી સમાહરણ કરી કરીને તેમને એકત્ર કરવામાં આવ્યા છે.

તે પ્રસિદ્ધ વેદાર્થના બોધક હોવાના કારણે તેમને પહેલાં નિગન્તુ અને પછી નિઘણ્ટુ કહેવામાં આવ્યા છે, એમ પ્રાચીન વ્યાખ્યાકાર ઉપમન્યુના અનુયાયીઓ માને છે.

અથવા આઙ્ ઉપસર્ગપૂર્વકના હ્ન ધાતુ ઉપરથી નિઘણ્ટુ શબ્દ સારી રીતે સમજી શકાય છે અથવા નિઘણ્ટુના શબ્દ વેદોમાંથી કે મંત્રમાંથી એકત્રિત કરવામાં આવ્યા છે.

સમજૂતી : વેદ મંત્રોના જે દુર્બોધ શબ્દો હતા તેમને એકત્રિત કરવામાં આવ્યા તે શબ્દકોશ એટલે કે વૈદિક શબ્દકોશ એ નિઘણ્ટુ છે અને તેવું પૂર્વે થઈ ગયેલા આચાર્યોએ કહેલું છે. પ્રશ્ન છે કે તે નિઘણ્ટુ કેમ કહેવાય છે અને તેનો જવાબ આપવામાં આવ્યો છે કે નિશ્ચયેન વેદાર્થ ગમયતિ । એટલે કે નિશ્ચિત રૂપે આ વેદાર્થના બોધક છે અર્થાત્ નિશ્ચયપૂર્વક વેદના અર્થને પ્રાપ્ત કરાવે છે અને તેથી તેને નિગન્તવઃ કે નિઘન્તવઃ એટલે કે નિઘણ્ટુ નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

અહીં નિઘણ્ટુ શબ્દ સમજાવવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે યાસ્કાચાર્ય કહે છે કે નિગમન અર્થાત અર્થને પ્રાપ્ત કરવો એ શબ્દ પરથી નિગન્તુ અને ત્યારબાદ નિઘણ્ટુ શબ્દ બન્યો હશે.

નિરુક્ત-સિદ્ધાંતને અનુસાર શબ્દોના ત્રણ પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે; ૧. પ્રત્યક્ષવૃત્તિ ૨. પરોક્ષ વૃત્તિ અને ૩. અતિપરોક્ષવૃત્તિ. જે શબ્દમાં ધાતુ અને પ્રત્યય વગેરેનો વિભાગ સ્પષ્ટ રૂપથી જણાઈ આવે તે પ્રત્યક્ષવૃત્તિ શબ્દ છે. જે શબ્દોના ધાતુ-પ્રત્યય વિભાગ એટલા સ્પષ્ટ હોતા નથી તેને પરોક્ષવૃત્તિ શબ્દ કહે છે અને જ્યાં ધાતુ-પ્રત્યય વગેરેનો વિભાગ બિલકુલ જ સ્પષ્ટ થતો નથી, સર્વથા કલ્પના ઉપર આધારિત હોય છે તેને અતિપરોક્ષવૃત્તિ શબ્દ કહેવામાં આવે છે.

નિઘણ્ટુ શબ્દનું નિર્વચન કરવા માટે અતિપરોક્ષવૃત્તિવાળા શબ્દ નિઘણ્ટુ -ને પરોક્ષવૃત્તિ શબ્દ નિગન્તુ -માં પરિવર્તિત કરી, પ્રત્યક્ષવૃત્તિ નિગમ સુધી લઈ આવવામાં આવે છે. જેથી અહીં ધાતુ-પ્રત્યય વિભાગ સ્પષ્ટ થાય છે અને અર્થપ્રાપ્તિ પણ થાય છે.

નિઘણ્ટુ શબ્દ કયા ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયો હશે અથવા તેની વ્યુત્પત્તિ શું હશે આ વાત ચાલી રહી છે ત્યારે કેટલાક લોકોએ આહ્ ઉપસર્ગપૂર્વકના હન્ ધાતુ ઉપરથી નિઘણ્ટુ

શબ્દ શબ્દની ઉત્પત્તિ આવી હશે તેમ જણાવે છે જ્યારે એક અભિપ્રાય એવો છે કે વેદના મંત્રોમાંથી આ શબ્દોને એકત્રિત કરવામાં આવ્યા હોઈ તેમને નિઘણ્ટુ શબ્દથી જ ઓળખી શકાય તેમ છે.

તद् यानि एतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानि इमानि भवन्ति॥

તત્ર એતન્નામાખ્યાતયોર્લક્ષણં પ્રદિશન્તિ— ‘ભાવપ્રધાનમાખ્યાતમ્’, ‘સત્ત્વપ્રધાનાનિ નામાનિ’॥

અનુવાદ : (જેવી રીતે લોકમાં) જે ચાર પ્રકારના; નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિપાત એ ચાર પદગણો કે પદસમૂહો હોય છે, તેવી જ રીતે નિઘણ્ટુ ના શબ્દો આ ચાર પ્રકારમાં વિભાજિત થયેલા છે.

તેમાંથી નામ અને આખ્યાતનાં લક્ષણો કહેલાં છે. જેમાં ક્રિયાની પ્રધાનતા હોય તેને આખ્યાત કહેવામાં આવે છે અને જેમાં દ્રવ્ય અર્થાત્ ભાવની પ્રધાનતા હોય તેને નામ કહેવામાં આવે છે.

સમજૂતી : લૌકિક સંસ્કૃત એટલે કે પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત ભાષા અને વૈદિક ભાષા; આ બંને વિશે સ્પષ્ટતા કરતાં યાસ્ક અહીં કહે છે કે, શબ્દના મુખ્ય ચાર ભેદ છે અને આ ચાર ભેદમાં બધા જ પ્રકારના શબ્દોનો સમાવેશ થઈ જાય છે, જે નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિપાત છે. દુર્ગાર્ય નિરુક્ત પરની ટીકામાં નોંધે છે કે, "તત્રૈતન્નામાખ્યાતયોર્લક્ષણં પ્રદિશન્તિ" । તત્ર તસ્મિન્, લોકવેદપ્રસિદ્ધે પદચતુષ્ટયે નિઘણ્ટુશબ્દસમાનસજ્ઞોપલક્ષિત યે તાવન્નામાખ્યાતે તયોસ્તાવદતલ્લક્ષણં પ્રદિશન્તિ । વળી, તે નામ અને આખ્યાતનાં લક્ષણો

पूर्वेना आचार्यो द्वारा कहेवाए गयां ए तेम कहीने लक्षणे आपे ए. जेमके, जेमां क्रियानी प्रधानता होय ते नाम होय ए उदाहरण तरीके पाकः ।

तद् यत्रोभे भावप्रधाने भवतः । पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे । व्रजति पचतीति । उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम् । मूर्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिः व्रज्या पक्तिरिति । अद इति सत्त्वानामुपदेशो । गौश्चः पुरुषो हस्तीति । भवतीति भावस्य । आस्ते शेते व्रजति तिष्ठतीति ।

अनुवाद : ज्यां (अटले के वाक्यमां नाम अने आप्यात अर्थात् संज्ञा, लिंग, कारक, वगेरे संबंध योग्य कर्ता अने क्रिया) बंने होय त्यां भाव अर्थात् क्रियानी प्रधानता होय ए. आगण पाछण करी शकानारथी शङ् करीने अंत सुधीना व्यापार समुदायने ज्ञय ए, रांधे ए, वगेरे आप्यातपदोथी कहेवामां आवे ए. द्रव्य (संज्ञा, लिंग, कारक)ना समान अकीभूत भावने द्रव्यवाचक पदो द्वारा कहेवामां आवे ए. अदः द्वारा द्रव्यनो निर्देश करवामां आवे ए. अने गौः, अश्वः, पुरुषः, हस्ति, वगेरे संज्ञावाचक पदोथी द्रव्यो नो निर्देश थाय ए. आ ज प्रमाणे भू धातु द्वारा भाव अर्थात् क्रियानो निर्देश थाय ए. आस्ते, शेते, व्रजति, वगेरेथी क्रियानो निर्देश करवामां आवे ए.

समजूती : ज्यारे वाक्यमां आप्यात अने नाम आ बंनेनो प्रयोग थयो होय अने ते बंनेमांथी कोने प्रधान गणवुं तेवो प्रश्न जेवो अस्तित थाय तो, त्यारे त्यां आगण भाव ज प्रधान ए तेम दुर्गाचार्य दशावे ए.

इन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बशयणः ॥ १ ॥

तत्र चतुष्ट्वं नोपपद्यते । अयुगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतशेपदेशः । शास्त्र- कृतो योगश्च । व्याप्तिमत्त्वात्तु शब्दस्याणीयस्त्वाच्च शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके । तेषां मनुष्यवद् देवताभिधानम् । पुरुषविद्याह्यनित्यत्वात् कर्मसंपत्तिर्मन्त्रो वेदे ।

अनुवाद : औदुम्बरायण मुजब शब्दनी सत्ता इन्द्रियपर्यंत ज ए.

तो पद्यतुष्टयनी सिद्धि थशे नहीं. अकसाथे उत्पन्न नहीं थनारा शब्दोमां परस्पर संबंध के प्रधानगौणभाव अने व्याकरण शास्त्रमां वशविला धातु अने उपसर्गादिनो योग पण सिद्ध करी शकशे नहीं.

शब्दो व्यापक होवाथी सिद्धि थाय ए वणी, सरणतम होईने लोकमां व्यवहार अर्थे शब्दोथी नाम पाडवामां आवे ए तेना अर्थो भाषसनी जेम देवताओने माटे पण होय ए भाषसोनुं ज्ञान अनित्य होवाथी कर्मङ्गण आपनारा मंत्रो वेदमां आवेला ए

समजूती : औदुम्बरायण नामना आचार्य कहे ए के शब्दनी सत्ता इन्द्रियपर्यंत ज ए, जे आ मतनो स्वीकार करवामां आवे तो पद्य त्तुष्टयनी सिद्धि थई शके नहीं. वणी, अकसाथे उत्पन्न नहीं थनारा शब्दोमां परस्पर संबंध के प्रधान गौण भावनी सिद्धि थशे

નહીં અને વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા ધાતુ અને ઉપસર્ગ વગેરેનો યોગ પણ સિદ્ધ કરી શકાય નહીં.

યાસ્ક કહે છે કે વ્યવહારમાં આવું થતું નથી. શબ્દો વ્યાપક હોવાનાં કારણે પદ્યતુષ્ટ્ય વગેરેની સિદ્ધિ થાય છે. ઉપરાંત, શબ્દો સરળ હોઈ લોકવ્યવહાર અર્થે શબ્દોનાં ઉપયોગથી નામ પાડવામાં આવે છે. તેના અર્થો માણસની જેમ દેવતાઓને માટે પણ હોય છે. માણસોનું જ્ઞાન અનિત્ય હોવાથી કર્મ ફળ આપનારા મંત્રો વેદમાં આવેલા છે.

षड् भावविकाश भवन्तीति वार्ष्णायणिः । जायतेऽस्ति विपश्चिमतो वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति । जायते इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे । नापश्भावमाचष्टे । न प्रतिषेधति । अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणम् । विपश्चिमतो इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद् विकाशम् । वर्धते इति स्वाङ्गाभ्युच्चयम् । सांयोगिकानां वाह्यर्थानाम् । वर्धते विजयेनेति वा । वर्धते शरीरेणेति वा । अपक्षीयते इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमम् । विनश्यतीत्यपश्भावस्यादिमाचष्टे । न पूर्वभावमाचष्टे । न प्रतिषेधति । अतोऽन्ये भावविकाश एतेषामेव विकाश भवन्तीति ह स्माह । ते यथावचनमभ्यूहितव्याः ॥२॥

અનુવાદ : આચાર્ય વાર્ષ્ણાયણિનો મત છે કે ક્રિયાઓના છ ભેદ હોય છે.

1. જન્મે છે, 2. હોય છે, 3. પરિવર્તન પામે છે, 4. વધે છે, 5. ક્ષીણ થાય છે અને 6. નાશ પામે છે.

જેમાં જન્મે છે અથવા તો ઉત્પન્ન થાય છે તે પૂર્વભાવના આરંભને દર્શાવે છે. તે કહેતાં પછીની ક્રિયાઓ કે અવસ્થાઓ કહેવાઈ જતી નથી અને તેનો તે નિષેધ પણ થતો નથી. હોય છે તે ઉત્પન્ન થયેલ પદાર્થની સ્થિતિને દર્શાવે છે. વિપરિણામ તત્ત્વના નાશ થયા વિના તેમાં આવેલા પરિવર્તનને કહે છે. વૃદ્ધિ બે પ્રકારે થાય છે; સ્વાંગ અથવા સંયોગીકરણથી. જેમ કે શરીર વૃદ્ધિ પામે છે તે સ્વાંગ અને વિજયથી વૃદ્ધિ પામે છે તે સંયોગીકરણ. તેનાથી વિરુદ્ધ ક્ષણ થવાની વ્યાખ્યા સમજી લેવી જોઈએ. વિનાશ અંતિમ ક્રિયાના આરંભને દર્શાવે છે. તે ન તો પૂર્વ ક્રિયાને કહે છે ન તેનો નિષેધ કરે છે. અને તેનાથી અલગ બીજી ક્રિયાઓના બધા જ ભેદ તેના ભેદોમાં આવી જાય છે. તેને યથોક્ત રીતે આ સમજવો જોઈએ

સમજૂતી : અહીં યાસ્ક આચાર્ય વાર્ષ્ણાયણિનો મત ટાંકીને કહે છે કે ક્રિયાઓના છ ભેદ હોય છે.

1. જન્મે છે, 2. હોય છે, 3. પરિવર્તન પામે છે, 4. વધે છે, 5. ક્ષીણ થાય છે અને 6. નાશ પામે છે. જેમાં પ્રથમ જન્મે છે અથવા તો ઉત્પન્ન થાય છે તે તત્ત્વના આવીર્ભાવ અથવા આરંભને દર્શાવે છે. જન્મે છે એમ કહેતાં તે પછીની ક્રિયાઓ કે અવસ્થાઓ કહેવાઈ જતી નથી અને તેનો તે નિષેધ પણ થતો નથી. અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે ઉત્પન્ન થયેલ પદાર્થની સ્થિતિને દર્શાવે છે વિપરિણામ તત્ત્વના નાશ થયા વિના તેમાં આવેલા પરિવર્તનને કહે છે.

વાર્ષીયણિ અનુસાર વૃદ્ધિ બે પ્રકારે થાય છે, એક શરીરની વૃદ્ધિ; પદાર્થોની જેમ કે શરીર વૃદ્ધિ પામે છે અને બીજું સંયોગીકરણ જેમ કે રાજા વગેરે વિજયથી વૃદ્ધિ પામે છે. વૃદ્ધિથી વિપરીત પરિસ્થિતિ એટલે ક્ષીણ થવું અને વિનાશ અંતિમ ક્રિયાના આરંભને દર્શાવે છે. નિષ્પદ્યતે, પચ્યતે, વિકસતિ વગેરે બીજી બધી જ ક્રિયાઓના બધા જ ભેદ આ છ ક્રિયાઓના ભેદોમાં સમાવેશ પામે છે. વાર્ષીયણિનો મત યથોક્ત રીતે આ સમજી લેવો જોઈએ.

न निर्वद्धा उपसर्गा अर्थान्निशङ्किति शाकटायनः । नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्ति । उच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यः । तद्य एषु पदार्थः प्राहुर्मि तम् नामाख्यातयोर्र्थविकरणम् ।

અનુવાદ : આખ્યાત સાથે ન જોડાયેલ ઉપસર્ગો અર્થનો બોધ કરાવતા નથી તેવો શકટાયનનો મત છે. ઉપસર્ગ નામ અને આખ્યાતનો અર્થ વિશેષની સાથે યોગ કરાવીને અર્થના ઘોતક બને છે. ગાર્ગ્યના મતે વિવિધ પદાર્થો હોય છે, આમાં જે પદાર્થ એમ કહ્યું છે તે અર્થને ઉપસર્ગો કહે છે, તે નામ અને આખ્યાતના અર્થમાં વિકાર કરે છે.

સમજૂતી : શાકટાયનનો મત છે કે ઉપસર્ગો અર્થના વાચક નથી. એટલે કે ઉપસર્ગોનો વાક્યમાં સ્વતંત્ર અર્થ આપવા શક્તિમાન નથી. ઉપસર્ગો નામ અને આખ્યાત સાથે જોડાઈને તેના અર્થમાં પરિવર્તન લાવે છે એટલે કે અર્થના ઘોતક બને છે. ગાર્ગ્યનો મત છે કે ઉપસર્ગો જો એક પ્રકારના પદ હોય તો તેમનો પોતાનો અર્થ હોવો જોઈએ. વાક્યમાં નામ કે આખ્યાત સાથે જોડ્યા વિના પણ જો તેમનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હોય તો તે અર્થના વાચક બને છે. ઉપસર્ગોના વિવિધ અર્થ હોય છે અને નામ અને આખ્યાતના અર્થમાં આવતો વિકાર કે ફેરફાર તે આ ઉપસર્ગોનો જ અર્થ હોય છે, તેમ માનવું જોઈએ.

‘આ’ इत्यर्वागर्थे। ‘प्र’, ‘पश’ इत्येतस्य प्रातिलोम्यम् । ‘अभि’ इत्याभिमुख्यम् । ‘प्रति’ इत्येतस्य प्रातिलोम्यम् । ‘अति’, ‘सु’ इत्यभिपूजितार्थे । ‘निर्’, ‘दु’ इत्येतयोः प्रातिलोम्यम् । ‘नि’, ‘अव’ इति विनिग्रहार्थीयौ । ‘उत्’ इत्येतयोः प्रातिलोम्यम् । ‘सम्’ इत्येकीभावम्। ‘वि’, ‘अप’ इत्येतस्य प्रातिलोम्यम् । ‘अनु’ इति सादृश्यापश्रभावम् । ‘अपि’ इति संसर्गम् । ‘उप’ इत्युपजनम् । ‘पश्’ इति सर्वतोभावम् । । ‘अधि’ इत्युपश्रिभावमैश्वर्यं वा । एवमुच्चावचानर्थान्प्राहुः । त उपेक्षितव्याः ॥ ३ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

અનુવાદ : આ ઉપસર્ગ અર્વાઙ્ અર્થમાં, પ્ર અને પશ ઉપસર્ગ પ્રાતિલોમ્ય (અર્વાઙ્-થી વિપરીત) અર્થમાં, અભિ આભિમુખ્ય એટલે કે સન્મુખ અર્થમાં, પ્રતિ પ્રાતિલોમ્ય (સન્મુખ-થી વિપરીત) અર્થમાં, અતિ અને સુ અભિપૂજા (સન્માન) અર્થમાં, નિર્ અને દુર્ (સન્માન-થી વિપરીત) અર્થમાં, નિ અને અવ વિનિગ્રહ અર્થમાં, ઉત્ (વિનિગ્રહ-થી વિપરીત) અર્થમાં, સમ્ એકત્ર થવું અર્થમાં, વિ અને અપ (એકત્ર થવું-થી વિપરીત)

અર્થમાં, અનુ સાદૃશ્ય અને અપરભાવ અર્થમાં, અપિ સંસર્ગ અર્થમાં, ઉપ ઉમેરણ કરવું અર્થમાં, પરિ સમગ્રભાવ અર્થે, અને અધિ ઉપર કે ઐશ્વર્ય અર્થમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે ઉપસર્ગોના વિવિધ અર્થો કહ્યા છે તેના પર વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ અર્થાત્ સૂક્ષ્મતાથી જાણવા જોઈએ.

સમજૂતી : આ કે આહ્ ઉપસર્ગ અર્વાક્ અર્થ આપે છે. પ્રાચીન ટીકાકાર સ્કંદસ્વામી અર્વાક્ એટલે કે સમીપ અથવા સન્મુખ એવો અર્થ આપે છે. પ્ર અને પરા ઉપસર્ગ અર્વાક્ એટલે કે સમીપ અથવા સન્મુખથી વિરુદ્ધ અર્થમાં પ્રયોજાય છે. અધિ ઉપસર્ગ સામે કે સન્મુખ એવો અર્થ આપે છે. 'પ્રતિ ઉપસર્ગનો પ્રયોગ આભિમુખ્યથી વિરુદ્ધ દૂર કરવું એવાં અર્થમાં થાય છે. અતિ અને સુ ઉપસર્ગ અભિપૂજિત અર્થમાં પ્રયોજાય છે. નિર અને દુર ઉપસર્ગો નિંદાપરક અર્થમાં પ્રયોજાય છે, નિ અને અવ ઉપસર્ગ અભિભવ અર્થમાં વપરાય છે. ઉત્ ઉપસર્ગ અભિભવથી વિપરીત અર્થમાં વપરાય છે. સમ્ ઉપસર્ગ એકીભાવને કહે છે. વિ અને અપ ઉપસર્ગ એકીભાવનો વિરુદ્ધ અર્થ આપે છે. અનુ ઉપસર્ગ સાદૃશ્ય અને પશ્ચાત્ અર્થાત્ અપરભાવને દર્શાવે છે. અપિ ઉપસર્ગ સંસર્ગાર્થમાં પ્રયોજાય છે. ઉપ ઉપસર્ગ ઉપજન અર્થાત્ વૃદ્ધિ કે ઉમેરણ કરવું અર્થ આપે છે. પરિ ઉપસર્ગ સર્વતોભાવ દર્શાવે છે અને અધિ ઉપસર્ગ ઉપરિભાવ અને ઐશ્વર્યને દર્શાવે છે.

પ્રથમ અધ્યાયનો પ્રથમ પાદ પૂર્ણ

દ્વિતીય: પાદ:

દ્વિતીય પાદ

અથ નિપાતાઃ। ઉચ્ચાવચ્છેષ્ઠેષુ નિપતન્તિ । અષ્યુપમાર્થે । અપિ કર્મોપસંગ્રહાર્થે । અપિ પદપૂરણાઃ।

તેષામેતે ચત્વાર ઉપમાર્થે ભવન્તિ । ઇવેતિ ભાષાયાં ચ । અન્યધ્યાયં ચ । અગ્નિશિવ । ઇન્દ્રે ઇવ ઇતિ।

નેતિ પ્રતિષેધાર્થીયો ભાષાયામ્। ઉભયમન્વધ્યાયમ્। નેન્દ્રં દેવમમંસત। ઇતિ પ્રતિષેધાર્થીયઃ। પુરુસ્તાદુપાચાશ્તસ્ય યત્પ્રતિષેધતિ। દુર્મદાસો ન સુશાયામ્। ઇત્યુપમાર્થીયઃ । ઉપરિષ્ટાદુપાચાશ્તસ્ય યેનોપમિમાતે ।

અનુવાદ : હવે નિપાત. ભિન્ન ભિન્ન અર્થોનો બોધ કરાવે છે, તેથી તેને નિપાત કહે છે. આ નિપાતો ત્રણ પ્રકારના હોય છે; 1. ઉપમાર્થક 2. કર્મોપસંગ્રહાર્થક અને 3. પાદપૂરક .

તે નિપાતોમાંથી ચાર (ઇવ, ન, ચિત્ અને નુ) એ ઉપમાર્થક છે. પાદપૂરક ભાષામાં અર્થાત્ લોકિક સંસ્કૃતમાં અને અન્વધ્યાય અર્થાત્ વેદમાં 'ઇવ'નો ઉપમાર્થે પ્રયોગ જોવા મળે છે.

જેમ કે લોકમાં અગ્નિશિવ અને વેદમાં ઇન્દ્રે ઇવ. લોકમાં 'ન' એવો નિપાત નિષેધ અર્થ

આપે છે જ્યારે વેદમાં નિષેધ અને ઉપમા; એમ બંને અર્થ આપે છે. નેન્દ્રં દેવમમંસત/ 'આદિત્ય રશ્મિઓએ ઈન્દ્રદેવનું માન્યું નહીં.' અહીં પ્રતિષેધ અર્થ છે. વેદમાં જ્યારે પ્રતિષેધ અર્થ દર્શાવવો હોય ત્યારે 'ન' નો પ્રયોગ પદની પૂર્વે થાય છે. દુર્મદાસો ન સુરાયામ્/ 'જેવી રીતેપ. તેમ હૃદયમાં રહેલ સોમ પ' આ ઉપમાર્થક છે. વેદમાં જેની સાથે તુલના કરવાની હોય તે પદની પાછળ 'ન' નો પ્રયોગ થાય છે.

સમજૂતી : પ્રથમ અધ્યાયના દ્વિતીય પાઠથી નિપાતોની ચર્ચા શરૂ થાય છે. નિપાતો ભિન્ન ભિન્ન અર્થનો બોધ કરાવે છે અર્થાત્ તે જુદા જુદા અનેક અર્થોમાં પ્રયોજાય છે અને તેથી તેને નિપાત કહે છે.

યાસ્ક નિપાતોના ત્રણ પ્રકાર દર્શાવે છે; ઉપમાર્થક, કર્મોપસંગ્રહાર્થક અને પાઠપૂરક .

સૌપ્રથમ ઉપમાર્થક ઇવ, ન, ચિત્ અને નુ - આ ચાર નિપાતોની ચર્ચા કરે છે અને લોકમાં એટલે કે પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત ભાષામાં અને વૈદિક સંસ્કૃતમાં આ નિપાતોના પ્રયોગો કેવી રીતે થયા છે તે દૃષ્ટાંત આપીને સ્પષ્ટ કરે છે સૌ પ્રથમ ઇવ નિપાતનો ઉપમાર્થે પ્રયોગ દર્શાવે છે. ત્યાર બાદ ન નિપાતનો વૈદિક સંસ્કૃતમાં પદની આગળ અને પાછળ ઉપયોગ કરીને કેવી રીતે પ્રતિષેધ અને ઉપમાનો અર્થ દર્શાવવામાં આવ્યો છે તે જણાવે છે.

ચિદિત્યેષોઽનેકકર્મા । આચાર્યશ્ચિદિદં બ્રૂયાત્ ઇતિ પૂજાયામ્ । આચાર્યઃ કસ્માત્? આચાર્યઃ આચાર્ઙ્ ગ્રાહયતિ । આચિનોત્યર્થાન્ । આચિનોતિ બુદ્ધિમિતિ વા ।

દધિચિત્ । ઇત્યુપમાર્થે । કુલ્માષાંશ્ચિદાહર । ઇત્યવકુત્સિતે । કુલ્માષાઃ કુલેષુ સીદન્તિ । નુ ઇત્યેષોઽનેકકર્મા । ઇદં નુ કરિષ્યતિ ઇતિ હેત્વપદેશે । કથં નુ કરિષ્યતિ । ઇત્યનુપૃષ્ઠે । નન્વેતદકાર્ષીત્ । ઇતિ ચ । અથાપ્યુપમાર્થે ભવતિ । વૃક્ષસ્યેવ નુ તે પુરુહૂત વયાઃ । (ઋ. 6-24-3) વૃક્ષસ્યેવ તે પુરુહૂત શાખાઃ । વયાઃ શાખાઃ, વેતેઃ । વાતાયના ભવન્તિ । શાખાઃ ખશયાઃ । શક્નોતેર્વા ।

અનુવાદ : ચિત્ - આ નિપાત અનેકાર્થક છે. જેમ કે, 'આમ આચાર્ય જ કહી શકે છે', આ પૂજાના અર્થમાં ચિત્-નો પ્રયોગ છે આચાર્ય પદનું નિર્વચન કરીએ તો, આચાર્ય શાથી ? તે આચરણનું ગ્રહણ કરાવે છે, અથવા અર્થનો સંગ્રહ કરાવે છે, અથવા શિષ્યની બુદ્ધિનો વિકાસ કરાવે છે.

દધિચિત્-દહીના જેવું, અહીં ચિત્-નિપાત ઉપમાના અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. કુલ્માષનો આહાર એ કુત્સિત એટલે કે અહીં નિંદાના અર્થમાં ચિત્-નિપાત પ્રયોજાયો છે, કુલ્માષ-પદનું નિર્વચન કરીએ તો, કુળોમાં રહેનાર.

નુ - આ નિપાત અનેકાર્થક છે. ઇદં નુ કરિષ્યતિ । - 'કારણ કે આ તે કરશે', અહીં હેતુના કથનમાં નુ -નો પ્રયોગ છે. કથં નુ કરિષ્યતિ । 'પણ તે કેવી રીતે કરશે?', અહીં અનુપૃષ્ઠાના કથનમાં નુ -નો પ્રયોગ છે. નન્વેતદકાર્ષીત્ । 'શું તેણે આ કર્યું?', અહીં

અનુપૃષ્ઠાના કથનમાં નનુ -નો પ્રયોગ છે. વૃક્ષસ્ય નુ તે પુરુહૂત વયાઃ। ‘હે પુરુહૂત ! વૃક્ષની શાખાઓની જેમપ.’ અહીં નુ-નો ઉપમાર્થે પ્રયોગ પણ જોવા મળે છે. વયાઃ નો અર્થ શાખાઃ થાય છે. વી ગતૌ ઉપરથી વયાઃ શબ્દ બન્યો છે. શાખાઓ પવનની આવ-જા માટેના વાતાયને છે. શાખા એને કહે છે જે આકાશમાં શયન કરે છે. અથવા તો શક્ (શક્નોતિ) ધાતુ પરથી ‘શાખા’ શબ્દ બન્યો હશે.

સમજૂતી : ચિત્ - એવો નિપાત અનેકાર્થક છે એ વાત અહીં દર્શાવવામાં આવી છે. ચિત્ - નો પૂજા અર્થમાં પ્રયોગ થાય છે. અહીં પ્રસંગે પ્રાપ્ત થયેલ ‘આચાર્ય’ શબ્દની નિરુક્તિ આપવાનો યાસ્ક પ્રારંભ કરે છે. તેઓ કહે છે કે, જે આચરણ શીખવે; વ્યવહારિક આચરણ પણ શીખવે તે આચાર્ય છે. આ ઉપરાંત, જે અર્થ એટલે કે ધનધાન્યાદિ અર્થને એકત્રિત કરે છે તે આચાર્ય છે અથવા બુદ્ધિને જે જ્ઞાનની સાથે જોડી આપે તે આચાર્ય છે. ચિત્ - એવા નિપાતનો ઉપમાર્થક પ્રયોગ પણ યાસ્ક દર્શાવે છે. ‘તો જા કુલ્માષ લઈ આવ’, એવા અર્થમાં ચિત્ -નો પ્રયોગ દર્શાવીને કુલ્મિત અર્થમાં ચિત્ નિપાત કેવી રીતે વપરાય છે તે સ્પષ્ટ કરે છે અને કુળના વિશે જે હીન કક્ષાનું છે તે કુલ્માષ છે, તેવી રીતે કુલ્માષ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આપે છે.

નુ - નિપાત અનેકાર્થક છે, એમ કહીને તેઓ નુ અને નનુ આ બંને નિપાતના અર્થોત અને પ્રયોગો દર્શાવે છે. નુ - હેતુ અર્થમાં, અનુપૃષ્ઠાના અર્થમાં અને ઉપમાના અર્થમાં વપરાય છે તે તેઓ દર્શાવે છે. સાથે સાથે તેઓ વયાઃ અને શાખાઃ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પણ આપે છે.

અથ યસ્યાગમાદર્થપૃથક્ત્ત્વૈમહ વિજ્ઞાયતે ન ત્વૌદેશિકમિવ વિગ્રહેણ પૃથક્ત્ત્વાત્ સ કર્મોપસંગ્રહઃ ।

ચેતિ સમુચ્ચયાર્થ ઉભાભ્યાં સંપ્રયુજ્યતે । ‘અહં ચ ત્વં ચ વૃત્રહન્’ ઇતિ (ઋ. ૮-૬૨-૧૧) ।

૯તસ્મિન્નેવાર્થે । ‘દેવેભ્યશ્ચ પિતૃભ્ય આ’ ઇત્યાકારઃ (ઋ. ૧૦-૧૬-૧૧) ।

વેતિ વિચારણાર્થે । ‘હન્તાહં પૃથ્વીમિમાં નિદધાનીહ વા’ (ઋ. ૧૦-૧૧૧-૧) । ઇતિ ।

અથાપિ સમુચ્ચયાર્થે ભવતિ ॥ ૪ ॥ ‘વાયુર્વા ત્વા મનુર્વા ત્વા’ । (કૃ. યજુ. ૧-૭-૭) ઇતિ ।

અનુવાદ : જે નિપાતના વચ્ચે આવવાના કારણે અર્થોમાં અલગતા પ્રતીત થવા લાગે છે અને મૂળ રૂપ રહેતું નથી તે કર્મોપસંગ્રહાર્થક નિપાત કહેવાય છે. ચ આવા સમુચ્ચય અર્થમાં બંને સાથે પ્રયોજાય છે. જેમ કે, ‘અહં ચ ત્વં ચ વૃત્રહન્નિતિ’, ‘ઇન્દ્ર! હું અને તું સુખની પ્રાપ્તિ માટે સાથે મળી જઈએ.’ આ જ અર્થમાં દેવતાઓ અને પિતૃઓને માટે આ નિપાત પ્રયોજાયો છે; ‘દેવેભ્યશ્ચ પિતૃભ્ય આ’.

વા- આ નિપાત વિચારણાના અર્થમાં પ્રયોજાય છે. જેમ કે, હન્તાહં પૃથ્વીમિમાં નિદધાનીહ વા. કહો હું પૃથ્વીને અહીં રાખું કે ત્યાં રાખું ?' 'હન્ત' પદ અહીં સંબોધનાર્થક છે. વા- નિપાતનો સમુચ્ચય અર્થમાં પણ પ્રયોગ થાય છે જેમ કે, વાયુર્વા ત્વા મનુર્વા ત્વા. 'વાયુ અને મનુ તમને.'

સમજૂતી : હવે યાસ્ક કર્મોપસંગ્રહાર્થક નિપાતની વિચારણા શરૂ કરે છે. 'કર્મ' શબ્દ નિરુક્તમાં 'અર્થ' અર્થમાં પ્રયોજાય છે. આથી, કર્મોપસંગ્રહ શબ્દનો અર્થ 'અર્થોનો સંગ્રહ' એમ થાય છે. નિરુક્તમાં 14 કર્મોપસંગ્રહાર્થક નિપાતની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ નિપાત એકથી વધુ અર્થ આપે છે.

યાસ્ક અનુસાર કર્મોપસંગ્રહાર્થક નિપાત સામાસિક શબ્દમાં પણ હોઈ શકે અને વાક્યમાં પણ હોઈ શકે. જેમ કે, શમલક્ષ્મણૌ - શમઃ ચ લક્ષ્મણઃ ચ. અને આ નિપાત બંને શબ્દ સાથે જોડાય છે. આ નિપાતના વચ્ચે આવવાના કારણે અર્થોમાં અલગતા પ્રતીત થવા લાગે છે અને શબ્દનું મૂળ રૂપ રહેતું નથી તે કર્મોપસંગ્રહાર્થક નિપાત છે. આ- નિપાત પણ આ પ્રકારે પ્રયોજાય છે. વા- આ નિપાત સંકલ્પવિકલ્પના અર્થમાં પ્રયોજાય છે અને સમુચ્ચય અર્થમાં પણ પ્રયોજાય છે.

अह इति च ह इति च विनिग्रहार्थीयौ पूर्वेण संप्रयुज्येते । अयमहेदं कशेत्वयमिदम् । 'इदं ह कश्चित्तीदं न कश्चित्तीति॥' अथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण । मृषेमे वदन्ति सत्यमु ते वदन्तीति ॥ अथापि पदपूरणः । इदमु (ऋ. ४-५१-१) । तदु (ऋ. १-६२-६) ।

'हि' इत्येषोऽनेककर्मा । इदं हि कश्चित् इति हेत्वपदेशे । कथं हि कश्चित् इत्यनुपृष्ठे कथं हि व्याकश्चित् इत्यसूयायाम् । किलेति विद्याप्रकर्षे । एवं किलेति । अथापि 'न', 'ननु' इत्येताभ्यां संप्रयुज्येतेऽनुपृष्ठे । न किलैवम् । ननु किलैवम् ।

मेति प्रतिषेधे । मा कार्षीः । मा हार्षीश्चित् च ।

खल्विति च । खलु कृत्वा । खलु कृतम् । अथापि पादપૂરણઃ । एवं खलु तद् बभूवेति ।

शश्वदिति विचिकित्सार्थीयो भाषायाम् । शश्वदेवम् इत्यनुપૃષ્ઠે । एवं શશ્વત્ ઇત્યસ્વયં પૃષ્ઠે ।

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

અનુવાદ : અહ અને હ એ બે નિપાત વિનિગ્રહ અર્થમાં જોવા મળે છે અને તેમનો વાક્યના પ્રથમ પદ પછી પ્રયોગ થાય છે. જેમ કે, અયમહેદં કશેત્વયમિદમ્ । 'ઇદં હ કશ્ચિત્તીદં ન કશ્ચિત્તીતિ ॥' આ જ અર્થમાં ડ-કારનો પ્રયોગ પણ જોવા મળે છે અને તેનો ઉત્તર વાક્યના પ્રથમ પદ પછી પ્રયોગ થાય છે. જેમ કે, મૃષેમે વદન્તિ સત્યમુ તે વદન્તીતિ । આ ડ-કારનો પાદપૂરક નિપાત તરીકે પણ પ્રયોગ થાય છે. જેમ કે, ઇદ્ ડ, તદ્ ડ. હિ- નિપાત

અહીં કથં હિ કરિષ્યતિ । એ અનુપૃષ્ઠા માટે અને કથં હિ વ્યાકરિષ્યતિ । માં અસૂયા દર્શાવવા માટે પ્રયોજાયો છે. કિલ - નિપાતનો પ્રયોગ વિદ્યાપ્રકર્ષ અર્થમાં થાય છે. એવં કિલા તે આમ છે. આ કિલ-એવા નિપાતનો ન અને નનુ -ની સાથે પણ પ્રયોગ જોવા મળે છે. ન કિલૈવમ્ । નનુ કિલૈવમ્ । મા એવા નિપાતનો પ્રતિષેધ અર્થમાં પ્રયોગ થાય છે; મા કાર્ષી

ખલુ - એવા નિપાતનો પણ પ્રતિષેધ અર્થમાં પ્રયોગ થાય છે; ખલુ કૃત્વા । આ ખલુ-પાદપૂરક નિપાત તરીકે પણ પ્રયોજાય છે, એવમ્ ખલુ તદ્ભૂવ ઇતિ । શશ્વદ્ - નિપાતનો ભાષામાં વિચિકિત્સા અર્થમાં પ્રયોગ થાય છે. શશ્વદ્ -ની પાછળ એવમ્ -નો પ્રયોગ થાય ત્યારે તે અનુપૃષ્ઠા અર્થ દર્શાવે છે. જ્યારે પોતે પૃષ્ઠા કરનાર ન હોય અર્થાત સામી વ્યક્તિ પ્રશ્ન કરે ત્યારે શશ્વદ્ - ની પૂર્વે એવમ્ -નો પ્રયોગ થાય છે.

સમજૂતી : અહ, હ, ડ, હિ, કિલ, મા, ખલુ, શશ્વદ્; આ નિપાતો કેવા જુદા જુદા અર્થોમાં વપરાય છે અને તેમનો વાક્ય પ્રયોગ કરવામાં કઈ કઈ વસ્તુની કાળજી રાખવામાં આવે છે તેની ચર્ચા કરી છે. યાસ્ક કિલ-નો અર્થ વિદ્યાપ્રકર્ષ અર્થાત્ જ્ઞાનની પરાકોટિ કે સચોટ માહિતી એમ દર્શાવે છે. અમરકોશમાં ખલુ -ને અનર્થક નિપાત તરીકે એટલે કે પાદપૂરણ અર્થે વપરાતા નિપાત તરીકે દર્શાવ્યો છે.

પ્રથમ અધ્યાયનો દ્વિતીય પાદ પૂર્ણ

તૃતીય: પાદ:

તૃતીય પાદ

નૂનમિતિ વિચિકિત્સાર્થીયો ભાષાયામ્ । ઉભયમન્વધ્યાયમ્ વિચિકિત્સાર્થીયશ્ચ પદપૂરણશ્ચ અગસ્ત્ય ઇન્દ્રાય હર્વિર્નિરૂપ્ય મરુદ્ભયઃ સંપ્રદિત્સાંચકાર । સ ઇન્દ્ર પત્ય પરિદેવયાંચક્રે ॥ ૫ ॥ ન નૂનમસ્તિ નો શ્વઃ કસ્તદ્વેદ યદદ્ભુતમ્ । અન્યસ્ય ચિત્તમભિ સંચરેણ્યમુતાધાતં વિનશ્યતિ ॥ (ઋ.૧-૧૭૦-૧) ન નૂનમસ્ત્યદ્યતનમ્ નો એવ શ્વસ્તનમ્ । અદ્યાસ્મિન્ દ્યવિ । દ્યુરિત્યહ્નો નામધેયમ્ । દ્યોતત ઇતિ મતઃ । શ્વ ઉપાશંસનીયઃ કાલઃ । હ્યો હીનઃ કાલઃ । કસ્તદ્વેદ યદદ્ભુતમ્ । કસ્તદ્વેદ યદભૂતમ્ । ઇદમપીતરદ્ભુતમભૂતમિવ । અન્યસ્ય ચિત્તમ્ । અભિસંચરેણ્યમભિસંચારિ । અન્યો નાનેયઃ । ચિત્તં ચેતતેઃ । ઉતાધીતં વિનશ્યતિ । આધ્યાતમમિપ્રેતમ્ ।

અથાપિ પદપૂરણેઃ ॥ ૬ ॥

અનુવાદ : નૂનમ્- આ નિપાત લોકમાં નિશ્ચયાર્થક છે જ્યારે વેદમાં નિશ્ચયાર્થક ઉપરાંત પાદપૂરક ; એમ બંને પ્રકારે રહેલો છે. અગસ્ત્યે પહેલાં ઈન્દ્ર માટે વિવિધ પ્રકારની ભોગસામગ્રીનું નિર્માણ કરીને પછી મરુતને આપવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે ઈન્દ્ર આવીને દુઃખ પ્રગટ કરતા કહેવા લાગ્યા કે, “આજ તો ચોક્કસ જ અમને નહીં મળે અને કાલે પણ મળવાની આશા નથી કારણ કે વાત હજુ ભવિષ્યના ગર્ભમાં છે અને તેને કોણ જાણી શકે છે સામાન્ય લોકોનું ચિત્ર ચંચળ હોય છે એટલે તેનો નિશ્ચય બદલાઈ શકે છે.” અદ્ય એટલે અસ્મિન્ દ્યવિ. દ્યુ એ અહર -નું નામ છે. કારણ કે દ્યુ ધાતુ પરથી, ‘જે પ્રકાશે છે’, તે દ્યુ કહેવાય છે. શ્વઃ એટલે આશા કરવા યોગ્ય સમય. હ્યઃ વીતી ગયેલો સમય છે. “જે અદ્ભુત વાત છે તેને કોણ જાણે છે? જે ભવિષ્યના ગર્ભમાં છે તેને કોણ જાણે છે?” અન્યોનું ચિત્ત અસ્થિર હોય છે અન્ય અર્થાત્ વિશિષ્ટ પુરુષોમાં ગણનામાં ન લેવા યોગ્ય. ચિત્ત શબ્દ ચિત્તી ધાતુ પરથી ઉત્પન્ન થયો છે. ‘ઉતાધીતં વિનશ્યતિ ।’ સારી રીતે વિચારેલું બદલાઈ જાય છે. આધ્યાતમ્ અર્થાત્ અભિપ્રેત.

સમજૂતી : અહીં નૂનમ્- આ નિપાત વિશે વાત કરવામાં આવી છે અને તેની સાથે સાથે અદ્ય, શ્વઃ, હ્યઃ, અદ્ભુતમ્, ચિત્ત, આધ્યાતમ્, વગેરે શબ્દોનું નિર્વચન પણ આપવામાં આવ્યું છે.

અથાપિ પદપૂરણઃ ।

નૂનં સા તે પ્રતિવર્ષં જરિત્રે દુહીયદિન્દ્ર દક્ષિણા મધોની । શિક્ષા સ્તોતૃભ્યો માતિ ધગ્ભગો નો
બૃહદ્દેમ વિદથે સુવીશઃ ॥

સા તે પ્રતિદુર્ગ્ધાં વર્ષં જરિત્રે । વર્ષે વર્ષયિતવ્યો ભવતિ । જરિતા ગરિતા । દક્ષિણા મધોની મધવતી । મધમિતિ ધનનામધેયમ્ । મંહતેદાનકર્મણઃ । દક્ષિણા દક્ષતેઃ સમર્ધયતિકર્મણઃ । વ્યૃદ્ધં સમર્ધયતીતિ । અપિ વા પ્રદક્ષિણાગમનાત્ । દિશમભિપ્રેત્ય । દિગ્ હસ્તપ્રકૃતિર્દક્ષિણો હસ્તઃ । દક્ષતેરુત્સાહકર્મણઃ દાશતેર્વા સ્યાદ્ દાનકર્મણઃ । હસ્તો હન્તેઃ । પ્રાશુર્હનને । દેહિ સ્તોતૃભ્યઃ કામાન્ । માસ્માનતિદંહીઃ । માસ્માનતિહાય દાઃ । ભગો નોઽસ્તુ । વૃહદ્દેમ સ્વે વેદને । ભગો ભજતેઃ । બૃહદિતિ મહતો નામધેયમ્ । પરિવૃઢમ્ ભવતિ । વીશ્વન્તઃ કલ્યાણવીશ વા । વીશે વીશ્યત્યમિત્રાન્ । વેતેર્વા સ્યાત્ ગતિકર્મણઃ વીશ્યતેર્વા ।

સીમિતિ પરિગ્રહાર્થીયો વા પદપૂરણો વા । ‘પ્ર સીમાદિત્યો અસૃર્જત’ (ઋ. ૨-૨૮-૪) ।

પ્રાસૃજદિતિ વા । પ્રાસૃજત્ સર્વત્ ઇતિ વા । પ્રાસૃજત્ સર્વત્ ઇતિ વા । વિ સીમતઃ સુરુચો વે ન આવઃ (શુ. યજુ. ૧૩-૩) ઇતિ ચ । વ્યવૃણોત્ સર્વત્ આદિત્યઃ । સુરુચ આદિત્યરશ્મયઃ સુરોચનાત્ ।

अपि वा सीमेत्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत पंचमीकर्माणम्। सीम्नः सीमतः सीमातः मर्यादातः । सीमा मर्यादा। विषीव्यति देशाविति ।

अनुवाद : अने पादपूरक पञ्च लोय छे.

‘હે ઈન્દ્ર! ધનયુક્ત આપની આ દક્ષિણા સ્તુતિ કરનાર ભક્તને અભીષ્ટ ફળ પ્રદાન કરો. આપ સ્તુતિ કરનારને પ્રચુર ધનસંપત્તિ, વગેરે પ્રદાન કરો. પરંતુ અમારી ઉપેક્ષા કરીને ન આપો. અમારું નસીબ હજો. વીર પુત્રોવાળા અમે યજ્ઞ વેદીમાં મોટેથી સ્તુતિ ગાઈએ. સ્તુતિ કરનારને વિશે તારી એ (સ્તુતિનું ફળ) વરનું દોહન કરે અર્થાત્ સંપત્તિ આપે. જે વરણીય હોય તેને વર કહે છે. જરિત્ - જરિતા - ‘સ્તુતિ કરનાર’ શબ્દ ગૃ - ગરિત્-ગરિતા પરથી નિષ્પન્ન થયો છે. ‘મઘોની ’ ધનથી યુક્ત છે. મઘ આ ધનનું નામ છે. કારણ કે તે દાનાર્થક મંહ ધાતુ પરથી બનેલો છે. દક્ષિણા સમૃદ્ધ કરનાર અર્થવાળા દક્ષ ધાતુ પરથી બનેલો છે. કારણ કે જે ન્યૂન હોય છે તેને પૂર્ણ કરે છે. અથવા દક્ષિણ દિશામાં ગાયને લઈ જવાની હોવાથી તેને દક્ષિણા કહે છે. પૂર્વ દિશાને લક્ષ્યમાં રાખીને બેસવાથી જે દિશામાં દક્ષિણ હાથ આવે તેને દક્ષિણા કહેવાય છે. દક્ષિણ હસ્ત દક્ષ - ઉત્સાહયુક્ત હોવું, શક્તિમાન હોવું, ધાતુ પરથી બનેલો છે. અથવા દાન અર્થવાળા દાશુ હન્ ધાતુ પરથી હસ્ત શબ્દ બન્યો હશે. કારણ કે ગતિ કરનાર કરવામાં અથવા મારવામાં વેગમાન હોય છે. સ્તોતાઓની કામનાઓને પૂર્ણ કરો. તું અમને બાળીશ નહીં. અમારું અતિક્રમણ કરીને ન આપો. અમને છોડીને ન આપો. અમને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થાય. અમારા યજ્ઞમાં અમે બહુ સ્તુતિ કરીએ. ભગ શબ્દ ભજ્ ધાતુ પરથી બન્યો છે. જે વિપુલ હોય તેને બૃહદ કહે છે કેમકે તે પરિવૃદ્ધ થયેલું હોય છે. સુવીરાઃ અર્થાત્ વીરવન્તઃ- કલ્યાણકારી વીરો. જે અમિત્રોને હણે છે તે વીર કહેવાય છે અથવા ગત્યર્થક ધાતુ વી - જવું પરથી વીર શબ્દ બન્યો હશે અથવા વીર્યયતિ એવા નામધાતુ પરથી વીર શબ્દ બન્યો હશે અથવા વીર્યયતિએવા નામધાતુ પરથી વીર શબ્દ બન્યો હશે.

સીમ્ - નિપાત પરિગ્રહ અર્થમાં અને પાદપૂરક તરીકે પ્રયોજાય છે. જેમ કે, ‘પ્ર સીમાદિત્યો અસર્જત્’ - જો આ નિપાત અને પાદપૂરક માનીએ તો સૂર્ય એ પોતાનાં કિરણોને ફેલાવ્યા અને જો પરિગ્રહાર્થક માનીએ તો સૂર્યે પોતાનાં કિરણોને ચારે તરફ ફેલાવ્યા. સૂર્યના કિરણોને સુરુચ કહેવામાં આવે છે. કેમ કે તે સારી રીતે પ્રકાશે છે. પ્રશસ્ત કાંતિવાળા છે. અથવા તો સીમ્ - એવા અનર્થક નિપાતને પંચમી વિભક્તિના અર્થવાળો તસ્ પ્રત્યય લગાડવામાં આવ્યો છે. જેથી સીમન્ શબ્દનું પંચમી વિભક્તિમાં સીમ્નઃ એવું રૂપ બને છે.. તે અર્થવાળું તસ્ પ્રત્યયાન્ત સીમતઃ પદ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સીમતઃ નો મર્યાદાતઃ એવો અર્થ થાય છે. અહીં, સીમા-નો અર્થ મર્યાદા થાય છે. કેમ કે, આ સીમા બે દેશોની સરહદોને છૂટી પાડે છે.

સમજૂતી : નૂનમ્ એવો નિપાત પાદપૂરક અર્થમાં વપરાય છે એ વાત સમજાવતાં યાસ્ક વચ્ચે આવતા શબ્દોની નિરુક્તિ આપે છે. અહીં તેઓ વીર, દક્ષિણ, હસ્ત, જેવા શબ્દોની નિરુક્તિ આપે છે.

સીમ્- નિપાત પરિગ્રહ અર્થમાં અને પાદપૂરક તરીકે પ્રયોજાય છે કહીને યાદ તો એ નિપાતને તો સમજાવે જ છે પરંતુ સાથે સાથે સીમા શબ્દની નિરુક્તિ અને તેનો અર્થ પણ સમજાવે છે.

ત્વ ઇતિ વિનિગ્રહાર્થીયમ્ સર્વનામાનુદાત્તમ્ । અર્ધનામેત્યેકૈ ત્વા ત્વઃ પોષમાસ્તે પુપુષ્વાનાયત્રં ત્વો ગાયતિ શબ્દશીષુ । બ્રહ્મા ત્વો વદતિ જાતવિદ્યાં યજ્ઞસ્ય માત્રાં વિ મિમીત ડ ત્વઃ ॥

ઇતિ ઋત્વિકર્મણાં વિનિયોગમાચષ્ટે । ઋચામેકઃ પોષમાસ્તે પુપુષ્વાન્ હોતા । ઋગ્ અર્ચની । ગાયત્રમેકો ગાયતિ શબ્દશીષુ । ડ્ઙ્ઙાતા । ગાયત્રં ગાયતેઃ સ્તુતિકર્મણઃ । શબ્દર્થઃ ઋચઃ શક્નોતેઃ ।

તદ્ યદાભિર્વૃત્રમશકદ્ભન્તું તચ્છબ્દશીષાં શબ્દશીત્વમ્ ઇતિ વિજ્ઞાયતે ।

બ્રહ્મૈકો જાતે જાતે વિદ્યાં વદતિ । બ્રહ્મા સર્વવિદ્યઃ । સર્વ વેદિતુમર્હતિ । બ્રાહ્મા પરિવૃઢમ્ શ્રુતતો બ્રહ્મ પરિવૃઢમ્ સર્વતઃ । યજ્ઞસ્ય માત્રાં વિમિમીત એકઃ અધ્વર્યુઃ । અધ્વર્યુઃ અધ્વર્યુઃ । અધ્વર્યુઃ યુનક્તિ । અધ્વર્યુસ્ય નેતા । અધ્વર્યુઃ કામયત ઇતિ વાં । અપિ વાધીયાને યુરુપબન્ધઃ । અધ્વર્યુ ઇતિ યજ્ઞનામ । ધ્વર્યુતિર્હિસાકર્મા તત્પ્રતિષેધઃ ।

અનુવાદ : ત્વ એવું પદ ‘મયાદિત કરવું’ એટલે કે ‘વિનિગ્રહ’ અર્થમાં પ્રયોજાય છે. તે સર્વનામ છે અને અનુદાત છે. કેટલાક આચાર્યોના મતે ‘ત્વ’ એ અર્ધનામ છે. ‘એક ઋચાઓની પુષ્ટિ કરતા બેસે છે અને એક શકવરી નામની ઋચાઓમાં ગાયત્રીનું ગાન કરે છે. અવસર આવતાં વિદ્યાને કહે છે અને એક યજ્ઞના સ્વરૂપનું નિર્માણ કરે છે.’ આ મંત્રથી યજ્ઞમાં ઋત્વિજ્ઞેના કાર્યનો વિનિયોગ કહેવામાં આવ્યો છે. એક ઋચાઓની પુષ્ટિ કરતાં બેસે છે આ પુપુષ્વાન હોતાના કાર્યને કહે છે. જેના વડે અર્ચન કરવાનું હોય તેને ઋક્ અર્થાત્ ઋચા કહે છે. એક શકરી નામની ઋચાઓમાં ગાયત્રી નું ગાન કરે છે તે ઉદ્ઘાતા છે. ગૈ – ગાયતિસ્તુતિ કરવી, ધાતુ પરથી ગાયત્રી શબ્દ બન્યો છે. ‘શકવરી’ શબ્દ શક્ -શક્તિમાન હોવું, ધાતુ પરથી નિષ્પન્ન થયો છે. કેમકે, ‘આ શકવરી ઋચાઓ વડે રુદ્રને મારવા માટે શક્તિમાન બન્યો હતો. આ શકવરી ઋચાઓનું શકવરિત્વ છે,’ આવું જણાય છે. બ્રહ્મા નામનો બ્રાહ્મણ પ્રસંગે પ્રસંગે વિદ્યા કહે છે. બધું જાણનારને બ્રહ્મા કહે છે. તેના માટે બધું જાણવું યોગ્ય છે. શ્રવણ માત્રથી જે સમૃદ્ધ હોય છે તે ‘બ્રહ્મા’ છે. બધી જ બાજુએથી જે વૃદ્ધિ પામેલું હોય તે ‘બ્રહ્મ’ છે અધ્વર્યુ નામનો બ્રાહ્મણ યજ્ઞવેદીનું માપ

માપે છે. અધ્વર્યુ એ અધ્વરયુ છે. અધ્વર-ને જે જોડે તે અધ્વર્યુ અથવા તો અધ્વરની કામના કરે તે અધ્વર્યુ અથવા તો અધ્વર શબ્દને અધ્યયન કરનાર એ અર્થવાળા 'યુ' એવો પ્રત્યય લગાડવામાં આવ્યો હશે. આથી, અધ્વરનું જે અધ્યયન કરે તે અધ્વર્યુ કહેવાય. અધ્વર- એ યજ્ઞનું નામ છે અહીં 'ધ્વર' શબ્દમાં હિંસા કરવી અર્થવાળો ધ્વ - ધાતુ રહેલો છે. આથી, અધ્વર એટલે કે જેમાં હિંસા નથી થતી તે.

સમજૂતી : ત્વપદ નિપાત છે કે ? એ વિશે વિચારણાનો અહીં આરંભ થયો છે. અને તે અર્ધનામ છે એવા અન્ય વિદ્વાનોના મતને દર્શાવીને પછી દ્રષ્ટાંત રૂપે એક ઋચાને ઉદ્દત કરે છે અને એ ઋચામાં આવેલા શબ્દોની નિરુક્તિ પણ તેઓ સાથે સાથે આપતા જાય છે, જેમ કે, ઋચા, બ્રહ્મ, પ્રભા, ગાયત્રી, શકવરી, અધ્વર્યુ, વગેરે.

પ્રાચીન કાળમાં યજ્ઞોમાં હિંસા થતી હશે કે કેમ તે પ્રશ્નનો જવાબ જાણે કે અહીં પ્રાપ્ત થાય છે યાસ્ક કહે છે કે, ધ્વરતિર્હિસાકર્મા તત્પ્રતિષેધઃ। ધ્વર શબ્દનો અર્થ હિંસાનું કાર્ય થાય છે અને જેમાં હિંસા થતી નથી તે અધ્વર એટલે કે યજ્ઞ છે. અહીં, યજ્ઞમાં હિંસાનો પ્રતિષેધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

નિપાત ઇત્યેકે । તત્કથમનુદાત્તપ્રકૃતિ નામ સ્યાત્ । દૃષ્ટવ્યયં તુ ભવતિ । ઉત ત્વં સચ્ચે સ્થિરપીતમાહુઃ (ઋ. ૧૦-૭૧-૫) । ઇતિ દ્વિતીયાયામ્ । ઉતો ત્વસ્મૈ તન્વં વિસમ્ને (ઋ. ૧૦-૭૧-૪) । ઇતિ ચતુર્થ્યામ્ ।

અથાપિ પ્રથમાબહુવચને ।

અક્ષણવન્તઃ કર્ણવન્તઃ સચ્ચાયો મનોજવેષ્વસમા બભૂવુઃ । આદધ્નાસ ઉપકક્ષાસ ઉ ત્વે હૃદા ઇવ સ્નાત્વા ઉ ત્વે દદૃશ્રે ॥ (ઋ. ૧૦-૭૧-૭)

અક્ષિમન્તઃ કર્ણવન્તઃ સચ્ચાયઃ । અક્ષિ ચષ્ટ્રેઃ । અનત્તેશ્તિયાગ્રાયણઃ । 'તસ્માદેતે વ્યક્ત્તરે ઇવ ભવતઃ ।' ઇતિ હ વિજ્ઞાયતે । કર્ણઃ કૃન્તતેઃ । નિકૃત્તદ્વારે ભવતિ । ઋચ્છત્તેશ્તિયાગ્રાયણઃ । 'ઋચ્છન્તીવ સે ઉદગન્તામ્ ।' ઇતિ હ વિજ્ઞાયતે । મનસાં પ્રજવેષ્વસમા બભૂવુઃ । આસ્યદધ્ના અપરે । ઉપકક્ષદધ્ના અપરે । આસ્યમસ્યતેઃ । આસ્યન્દત એનદન્નમિતિ વા । દધ્નં દધ્યતેઃ સ્વવતિકર્મણઃ । દસ્યતેર્વા સ્યાત્ । વિદસ્તતરં ભવતિ । પ્રસ્નેયા હૃદા ઇવૈકે દદૃશિરે । પ્રસ્નેયાઃ સ્નાનાર્હાઃ । હૃદો હૃદતેઃ શબ્દકર્મણઃ । હ્વાદતેર્વા સ્યાચ્છીતીભાવકર્મણઃ । અથાપિ સમુચ્ચયાર્થે ભવતિ । 'પર્યાયા ઇવ ત્વદાશ્ચિનમ્' (કૌષી.બ્રા. ૧૭-૪) । આશ્ચિનં ચ પર્યાયાશ્ચેતિ ।

અનુવાદ : નિપાત છે એમ કેટલાક લોકો કહે છે કારણ કે અનુદાર તો પ્રકૃતિવાળું નામ કેવી રીતે હોઈ શકે ? તેમાં વ્યય જોવા મળે છે. ઉત ત્વં સચ્ચે સ્થિરપીતમાહુઃ। અહીં દ્વિતીયા વિભક્તિમાં. ઉતો ત્વસ્મૈ તન્વં વિસમ । અહીં ચતુર્થીમાં. પ્રથમા બહુવચનમાં પણ;

આંખોવાળા અને કાનવાળા સખાઓ મનના વેગ વિશે અસમાન થયા, જેવી રીતે સ્નાનને યોગ્ય એવા જળાશયમાં કેટલાક મુખ સુધી, બીજા કેટલાક કમર સુધી પાણી લાવવાવાળા હોય છે. અક્ષિમન્તઃ કર્ણવન્તઃ સખાયઃ અર્થાત્ આંખવાળા અને કાનવાળા સખાઓ. અક્ષિ શબ્દ ચક્ષુ ધાતુ પરથી બન્યો છે. આગ્રાયણના માટે અક્ષિ શબ્દ અજ્ઞ - પ્રકાશિત થવું ધાતુ પરથી બન્યો છે. કેમ કે આ આંખો અતિસ્પષ્ટરૂપે અતિપ્રકાશિત સ્વરૂપે રહેલી હોય છે એવું જણાય છે. કર્ણ શબ્દ કૃતી છેદને- છેદન કરવું કાપવું, ધાતુ પરથી બન્યો હશે. મસ્તકમાં કાનનું છિદ્ર પાડવામાં આવ્યું છે, તેથી તેને કર્ણ કહે છે. આગ્રાયણ નામના આચાર્યના મતે ઋઘ્- જવું, ધાતુ પરથી કર્ણ શબ્દ બન્યો હશે. “ઉચ્ચરિત શબ્દોને ગ્રહણ કરવા માટે કર્ણ આકાશમાં જાય છે તેવું જણાય છે.” મનની ગતિ વિશે સખાઓ અસમાન થયા એટલે કે કેટલાક મુખપર્યંત અને બીજા કેટલાક કમર સુધી જળાશયમાં ડૂબેલા છે. આસ્યમ્ શબ્દ અસ્- ફેંકવું, ધાતુ પરથી નિષ્પન્ન થયો છે. અથવા તો આઙ્ ઉપસર્ગપૂર્વકના સ્યન્- સ્વવું, વહેવું, ધાતુ પરથી નિષ્પન્ન થયો છે. કેમ કે તે સાથે ભળીને વહે છે. દઘ્નમ્ એવો અંશ દઘ્- વહેવું, અર્થવાળા ધાતુમાંથી બન્યો છે. અથવા તો દ્રુસ્- નાશ પામવું ક્ષીણ થવું, અર્થવાળા ધાતુમાંથી દઘ્ન શબ્દ બન્યો હશે, કેમ કે મુખમાં તેનો નાશ થાય છે અર્થાત તે કદમાં ક્ષીણ થતું જાય છે. પ્રસ્નેય અર્થાત્ અગાધત્વને કારણે તેમાં પ્રકર્ષપણે સ્નાન કરવું યોગ્ય છે તેવું જળાશય. હ્રાદ્- અવાજ કરવો ધાતુ પરથી હ્રદો શબ્દ બન્યો હશે અથવા હ્રાદ્- શીત કરવું, ધાતુ પરથી બન્યો હશે. વળી, ત્વત્ - એવો નિપાત સમુચ્ચય અર્થમાં વપરાય છે. દા. ત. પર્યાયા ઇવ ત્વદાશ્ચિનમ્ અર્થાત્ અશ્ચિન અને પર્થાય.

સમજૂતી : ત્વ એવું પદ અનુદાત્ત તો પ્રકૃતિવાળું હોય ને તે નામ હોવાની સંભાવના નથી આથી તેની વાત છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે. ત્વ સર્વનામ હોઈ શકે છે કારણ કે તેમાં વ્યય અર્થાત વિવિધ રૂપપરિવર્તન જોવા મળે છે. જેમ જે, પ્રથમા, દ્વિતીયા અને ચતુર્થી વિભક્તિનાં દૃષ્ટાંત અહીં આપવામાં આવ્યાં છે. આ ખંડમાં યાસ્ક બે નિર્વચનમાં આગ્રાયણનો મત દર્શાવે છે. અહીં કર્ણ, મુખ, વગેરે અનેક શબ્દોની નિરુક્તિ આપવામાં આવી છે.

અથ ચે પ્રવૃત્તેઽર્થેઽમિતાક્ષરેષુ ગ્રન્થેષુ વાક્યપૂરણા આગચ્છન્તિ પદપૂરણાસ્તે મિતાક્ષરેષ્વનર્થકાઃ કમ્ ઈમ્ ઇત્ ડ ઇતિ ॥

નષ્ટ્વન્નાસંશ્ચિદિન્નરો ભૂરિતોકા વૃકાદિવ । બિભ્યસ્યન્તો વવાશિરે શિશિરં જીવનાય કમ્ ॥ શિશિરં જીવનાય । શિશિરં શૃણાતેઃ શામ્નાતેર્વા । એમેનં સૃજતા સુતે (ઋ. ૧-૧-૨) । આસૃજતૈનં સુતે । તમિદ્વર્ધન્તુ નો ગિરઃ (ઋ. ૧-૬૧-૧૪) । ત વર્ધયન્તુ નો ગિરઃ સ્તુતયઃ । ગિરો ગૃણાતેઃ । અયમુ તે સમતસિ (ઋ. ૧-૬૧-૧૪) । ત વર્ધયન્તુ નો ગિરઃ સ્તુતયઃ । ગિરો ગૃણાતેઃ । અયમુ તે સમતસિ (ઋ. ૧-૩૦-૪) । અયં તે સમતસિ । ઇવોઽપિ દૃશ્યતે ।

‘सुविदुश्चि’ (का. सं. ८-३, -२) । अथापि नेत्येष ‘इत्’ इत्येतेन संप्रयुज्यते पश्चिभये ॥ हविभिरेके स्वश्चितः सचन्ते सुन्वन्त एक सवनेषु सोमान् । शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्वायन्त्यो नरकं पताम ॥ इति नरकं नि अरकं नीचैर्गमनम् । न अस्मिन् इमणं स्थानमल्पमप्यस्तीति वा । अथापि ‘न च’ इत्येष इदित्येतेन संप्रयुज्यतेऽनुपृष्टे । न चेत् सुशं पिबन्तीति । सुशं सुनोतेः । एवमुच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति । ते उपेक्षितव्याः ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अनुवाद : જ્યાં પૂર્ણ અર્થની પ્રાપ્તિ થતી હોય છે તે અમિતાક્ષર ગ્રંથમાં વાક્યપૂરણરૂપે અને મિતાક્ષર ગ્રંથમાં પદપૂરણરૂપે જે કમ્ ઈમ્ इत् उ નિપાત આવ્યા છે, તે અનર્થક છે. ‘વચ્ચ વગરના અને ઘણા સંતાનોવાળા દરિદ્ર માણસો વૃકની જેમ ડરતાં ડરતાં રડી ઊઠ્યા છે, શિશિર ઋતુ આવશે એમાં અમે સુખેથી જીવીશું.’ આ ઋયામાં કમ્- નિપાત પદપૂરણરૂપે પ્રયોજાયો છે. શિશિર શબ્દ શૃ- શૃણોતિ અથવા શમ્- શમ્નાતિ

ધાતુ પરથી બન્યો હશે. “એમનં સૃજતા સુત’ આ ઉદાહરણમાં ઈમ્- નિપાત પદપૂરણરૂપે પ્રયોજાયો છે. ‘આ સોમને વહેવા દો’, આ ઉદાહરણમાં इत्-નો પદપૂરણ નિપાત તરીકે પ્રયોગ થયો છે. અહીં, ગિરઃ નો અર્થ સ્તુતિઓ થાય છે. ગિર શબ્દ ગૃ-ગૃણાતિ ધાતુ પરથી બન્યો છે. ‘અયમુ તે સમતસિ’ ઉદાહરણમાં उ નિપાત પદપૂરણરૂપે પ્રયોજાયો છે. ઇવ નિપાત પણ પદપૂરણરૂપે પ્રયોજાયો છે; જેમ કે, ‘સુવિદુશ્ચિ’ અને ‘સુવિજ્ઞાયેત ઇવ’ આ બંને ઉદાહરણમાં. નિ- નિપાત इत् સાથે મળીને પરિભય અર્થ આપે છે. જેમ કે, ‘એવું ન બને કે, કુટિલ આચરણ કરીને આપણે લોકો નરકમાં પડીએ.’ નરકનો અર્થ નરકં નિ અરકં અર્થાત્, નીચેની તરફ ગમન એવો થાય છે. અથવા જરા પણ સુંદર નથી એવું સ્થાન - એવો થાય છે. અને વળી, ન ચ- નિપાત इत् સાથે જોડાતાં અનુપ્રશ્નનો અર્થ આપે છે. જેમ કે, ‘ક્યાંક શરાબ તો નથી પી રહ્યા?’ સુરા શબ્દ ષુ- રસ અથવા અર્ક કાઢવો, ધાતુ પરથી નિષ્પન્ન થયો હશે.

આમ, જુદા-જુદા અર્થોમાં નિપાત પ્રયોજાય છે, તેમના વિશે ધ્યાનથી વિચારણા કરવી જોઈએ.

સમજૂતી : યાસ્ક અહીં અનર્થક નિપાત વિશે વિચારણા કરે છે. કમ્ ઈમ્ इत् उ નિપાત અનર્થક -જેના વિના સમગ્ર વાક્યનો અર્થ પામી શકાય - છે, તેમ કહીને તે દૃષ્ટાંત આપે છે અને ‘સુવિદુશ્ચિ’ અને ‘સુવિજ્ઞાયેત ઇવ’ આ બંને ઉદાહરણમાં ઇવ નિપાત પણ નિરર્થક પદપૂરણરૂપે પ્રયોજાયો છે. શિશિર. નરક, સુરા, વગેરે શબ્દોની નિરુક્તિ દર્શાવે છે.

પ્રથમ અધ્યાયનો તૃતીય પાઠ પૂર્ણ

ચતુર્થઃ પાદઃ

ચતુર્થ પાઠ

ઇતીમાનિ ચત્વારિ પદજાતાન્યનુક્રાન્તાનિ । નામાખ્યાતે ચોપસર્ગનિપાતાશ્ચ ।

તત્ર નામાન્યાખ્યાતજાનીતિ શાકટાયનો નૈરુક્તસમયશ્ચ । ન સર્વાણીતિ ગાર્ગ્યો વૈયાકરણાનાં ચૈકે ।

૧. તદ્ યત્ર સ્વરસંસ્કારૈ સમર્થૌ પ્રાદેશિકેન ગુનેનાન્વિતૌ સ્યાતામ્, સંવિજ્ઞાતાનિ તાનિ । યથા ગૌરશ્ચઃ પુરુષો હસ્તીતિ ।

૨. અથ ચેત્ સર્વાણ્યાખ્યાતજાનિ નામાનિ સ્યુર્યઃ કશ્ચ તત્કર્મ કુર્યાત્ સર્વ તથાચક્ષીરન્ । યઃ કશ્ચાધ્વાનમશ્વૈત 'અશ્વઃ' સ વચનીયઃ સ્યાત્ । યત્ કિञ્ચિત્-તૃન્દ્યાત્ 'તૃણં' તત્ ।

૩. અથાપિ ચેત્ સર્વાણ્યાખ્યાતજાનિ નામાનિ સ્યુર્યાવદ્ધિભર્ભાવઃ સંપ્રયુજ્યેત તાવદ્ધયો નામધેયપ્રતિલ્ભઃ સ્યાત્ । તત્રૈયં સ્થૂળા દરશયા ચ આસંજની ચ સ્યાત્ ॥

૪. અથાપિ ય ણ્ણાં ન્યાયવાન્ કાર્મનામિકઃ સંસ્કારો યથા ચાપિ પ્રતીતાર્થાનિ સ્યુસ્તથૈનાન્યાચક્ષીરન્ । । અણ્ણા ઇત્યશ્વમ્ । 'તર્દનમ્' ઇતિ તૃણમ્ ।

૫. અથાપિ નિષ્પન્નેઽભિવ્યાહારેઽભિવિચારયન્તિ । પ્રથનાત્પૃથિવીત્યાહુઃ । ક ણનામપ્રથયિષ્યત્ । કિમાધારશ્ચેતિ ।

૬. અથાનન્વિતેઽર્થેઽપ્રાદેશિકે વિકારે પદેભ્યઃ પદેતરાર્ધાન્સંચસ્કાર શાકટાયનઃ । ણ્ણેઃ કારિતં ચ યકારાદિં ચાન્તકરણમસ્તેઃ શુદ્ધં ચ સકારાદિ ચ ।

૭. અથાપિ સત્ત્વપૂર્વો ભાવ ઇત્યાહુઃ । અપરસ્માદ્ભાવાત્ પૂર્વસ્ય પ્રદેશો નોપપદ્યત ઇતિ ।

તદેતન્નોપપદ્યતે ॥

અનુવાદ : આ પ્રમાણે નામ, આપ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિપાત એવા ચાર પદો અનુક્રમે વર્ણવવામાં આવ્યા છે. ત્યાં 'નામો આપ્યાતજ છે' એવો શાકટાયનનો મત છે અને તે જ નિરુક્તકારોનો સિદ્ધાંત છે, પણ 'બધાં જ નામો આપ્યાતજ નથી', એવો ગાર્ગ્ય તથા કેટલાક વૈયાકરણનો મત છે.

1. જે શબ્દમાં સ્વર અને સંસ્કાર વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં બતાવેલ પ્રયુક્તિથી યુક્ત હોય તથા ક્રિયા સંબંધી ગુણથી અન્વિત હોય તે શબ્દો જ સંવિજ્ઞાત અર્થાત્ એકમતિથી સ્વીકાર્ય છે.

ગૌઃ, અશ્વઃ, પુરુષઃ, હસ્તિ

2. હવે જો બધા જ નામો આખ્યાતજ હોય તો જે કોઈ તે ક્રિયા કરશે તે દરેક પ્રાણીને તે નામથી બોલાવવું પડશે. જેમ કે જે કોઈ માર્ગને વ્યાપી વળતું હશે તે દરેકને 'અશ્વ' કહેવો પડશે અને જે કોઈ પગમાં ભોંકાતું હોય તે દરેકને તૃણ કહેવું પડશે.

3. જો બધા જ નામો આખ્યાતજ હોય તો વસ્તુનો જેટલી ક્રિયા સાથે યોગ થશે તે દરેક નિમિત્તે તેનું નામકરણ થશે. આવું થાય તો સ્થૂણને માટે દરશયા અને સંજની એવાં નામો પણ વપરાશે.

4. તથા તે નામો જે પ્રકારે ન્યાયવાન ગણાય અને કર્મનામિક સંસ્કારથી યુક્ત હોય તે પ્રકારે બોલાવાં જોઈએ. જેમ કે, પુરુષ એવા નામને બદલે 'પુરીશય' એવું નામ વાપરવું જોઈએ, તે જ પ્રમાણે અશ્વને માટે 'અષ્ટા' તથા તૃણને માટે 'તર્દનમ્' એવું નામ વપરાવું જોઈએ.

5. વળી, લોકવ્યવહારમાં અમુક નામ પ્રચલિત થઈ ગયા પછી તેમના વિશે વિચાર કરવામાં આવે છે. જેમ કે, પૃથિવી શબ્દ લોકમાં પ્રચલિત થઈ ગયા પછી તેનું નિર્વચન કરે છે, કે ફેલાવવાને કારણે પૃથ્વી થઈ હશે, પરંતુ એ પૃથ્વીને કોણે ફેલાવી હશે અને ફેલાવતી વખતે તે ફેલાવનાર ક્યાં ઉભો રહ્યો હશે?

6. વળી, અર્થનો કોઈ સંબંધ ન હોય અને ક્રિયાને નિમિત્ત કોઈ વિચાર જોવા ન મળતો હોય ત્યારે શકટાયન જેવા આચાર્ય એક જ નામની સિદ્ધિ બે જુદાજુદા ધાતુઓથી કરી બતાવે છે. જેમ કે સત્યમ્- આ શબ્દને સિદ્ધ કરવા ઇન્ ગતૌ ધાતુના પ્રેરક રૂપ આચયતિ- માંથી ચ-કારાદિ અંશને લઈને અંતમાં મૂક્યો અને અસ્ ભુવિ ધાતુના શુદ્ધ રૂપમાંથી સ-કારાદિ અંશને એટલે કે સ્ત્ એટલા પદાર્થને લઈને ચ-કારની આગળ મૂકી દીધો.

7. દ્રવ્યપૂર્વિકા ક્રિયા હોય છે. આ જોતાં પાછળથી થયેલી ક્રિયાના આધારે પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલ દ્રવ્યનું નામ પાડવું તે ઉપપન્ન થતું નથી.

ગાર્ગ્ય કહે છે કે, આ બરાબર નથી.

સમજૂતી : ગૌઃ, અશ્વઃ, પુરુષઃ, હસ્તિ - આ શબ્દોમાં સ્વર અને સંસ્કારની સંગત એટલે કે સ્વર અને પ્રકૃતિ પ્રત્યેયનો વિભાગ સ્પષ્ટ થયો નથી અને અર્થાનુસારી પણ નથી. આથી, આવા શબ્દોને આખ્યાતજ નહીં તેવા શબ્દો તરીકે સ્વીકારવા જોઈએ. માર્ગને વ્યાપી વળે તેવી જો નિરુક્તિ અશ્વ માટે આપીએ તો માર્ગને વ્યાપી વળનાર દરેકને અશ્વ કહેવાની પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થશે. આ ઉપરાંત તે વસ્તુ નિમિત્તે જેટલી પણ ક્રિયાઓ થશે તે દરેક ક્રિયાના આધારે તેનાં અનેક નામ આપવાની પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થશે. જો પ્રત્યક્ષક્રિયા દરેક નામોમાં શોધવી જ હોય તો તે નામોને તે પ્રત્યક્ષક્રિયાથી જ સ્વીકારવા જોઈએ. નામોની રચના વપરાશ અને લોકવ્યવહારમાં તેના ઉપયોગ પછી તેના વિશે વિચારવામાં આવે છે તે અયથાર્થ છે. યાસ્ક આ મુદ્દાઓને જવાબ આપવાનો આરંભ કરે છે કે તમારી દલીલો યોગ્ય નથી.

૧. યથા હિ નુ વા એતત્ તદ્ યત્ર સ્વરસંસ્કારૈ સમર્થૌ પ્રાદેશિકેન ગુણેન અન્વિતૌ સ્યાતામ્
૫ સર્વ પ્રાદેશિકમિત્યેવં સત્યનુપાલમ્બ એષ ભવતિ ।

૨. યથો એતદ્ યઃ કશ્ચ તત્કર્મ કુર્યાત્ સર્વ તત્ સત્ત્વં તથાચક્ષીરનિતિ પશ્યામઃ
સમાનકર્મણાં નામધેયપ્રતિલમ્બમેકેષાં નૈકેષામ્ ૫ યથા તક્ષા પરિવાજકો જીવનો ભૂમિજ
ઇતિ ।

૩. એતેનૈવોત્તરઃ પ્રત્યુત્તર ।

૪. યથો એતદ્ ‘યથા ચાપિ પ્રતીતાર્થાનિ સ્યુસ્તથૈનાન્યાચક્ષીરનિતિ, સન્ત્યલ્પપ્રયોગાઃ
કૃતોઽપ્યેકપદિકાઃ ૫ યથા વ્રતતિઃ, દમૂના, જાટ્ય આટ્ઞાઃ. જાગરૂકઃ દવિહોમી ઇતિ
।

૫. (અ) યથો એતત્ - “નિષ્પન્નેઽભિવ્યાહારેઽભિવિચારયન્તિ ઇતિ । ભવતિ હિ
નિષ્પન્નેઽભિવ્યાહારે યોગપરીષ્ટિઃ । (આ) પ્રર્થનાત્પૃથિવીત્યાહુઃ । ક એનામપ્રથયિષ્યત્
કિમાધારશ્ચેતિ । અથ વૈ દર્શનેન પૃથુઃ । અપ્રથિતા ચેદપ્યન્યૈઃ । (ઇ) અથાપ્યેવં સર્વ એવ
દૃષ્ટપ્રવાદા ઉપાલમ્બ્યન્તે ।

૬. યથો એતત્ - “પદેભ્યઃ પદેતશર્ધાન્સંચસ્કાર” ઇતિ ૫ યોઽનન્વિતેઽર્થે સંચસ્કાર સ તેન
ગર્હ્યઃ । સૈષા પુરુષગર્હાં ચ ન શાસ્ત્રગર્હાં ઇતિ ચ ।

૭. યથો એતદ્- ‘અપરસ્માદ્ ભાવાત્પૂર્વસ્ય પ્રદેશો નોપપદ્યતે’ ઇતિ પશ્યામઃ પૂર્વોત્પન્નાં
સત્ત્વાનામ્ અપરસ્માદ્ ભાવાન્નામધેયપ્રતિલમ્બમેકેષાં નૈકેષામ્ ૫ યથા બિલ્વાદો
લમ્બચૂડક ઇતિ । વિલ્વં ભરૂણાદ્વા ભેદનાદ્વા ॥

ઇતિ પ્રથમાધ્યાયસ્ય ચતુર્થઃ પાદઃ ।

અનુવાદ : 1. સૌપ્રથમ જે કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે જ્યાં જ્યાં સ્વર અને પ્રકૃતિ-પ્રત્યેયનો
વિભાગ અર્થને અનુકૂળ અને ક્રિયાસંબંધી ગુણથી યુક્ત હોય છે, તે બધા ક્રિયાસંબંધી
ગુણોથી યુક્ત છે, આમ કહેવાથી દોષ લાગતો નથી.

2. અને જે કહેવામાં આવ્યું છે કે જે કોઈ આ કાર્ય કરશે તે બધા જ પદાર્થોને તે નામથી
ઓળખવા પડશે, તો જે નામોને તમે આપ્યાતજ માનો છો તેમાં પણ આ નિયમ લાગુ
પડતો નથી તો પછી અન્યમાં તે લાગુ કરવાનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી. કારણ કે
નામની પ્રાપ્તિ ક્રિયાના આધાર પર થાય છે અને કેટલાક નામની નહીં જેવી રીતે ‘તક્ષા’.
આ નામ આપ્યાતજ છે. પરંતુ પ્રત્યેક તક્ષણ ક્રિયાના કરનારને આ નામથી ઓળખી
શકાશે નહીં. આ જ રીતે પરિવાજક, જીવન, અને ભૂમિજ.

3. આ જ પ્રમાણે આગળની યુક્તિનું પણ ખંડન થઈ જાય છે

4. અને જે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે (શબ્દોનો અર્થ સ્પષ્ટ થઈ જાય તે પ્રમાણે કહેવું જોઈએ) તો પ્રકૃતિ-પ્રત્યયના વિભાગથી યુક્ત કૃદન્ત પણ પ્રકૃતિ પ્રત્યયના વિભાગથી રહિત પ્રાપ્ત થાય છે. જેવી રીતે વ્રતતિઃ, દમૂનાઃ, જાટ્યઃ, આટ્ણારઃ, જાગરૂકઃ, દર્વિહોમી, વગેરે શબ્દ કૃદન્ત પદ છે. તેમાં પ્રકૃતિ-પ્રત્યયનો વિભાગ છે, પરંતુ તેનો અર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી.

5. (અ)જો એમ કહેવામાં આવે છે કે શબ્દોના પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા પછી નિર્વચનના વિષયમાં વિચાર કરે છે, તો આ દોષ લાગશે નહીં. કારણ કે શબ્દોના પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા પછી જ પરીક્ષણ કરવામાં આવે છે.

(આ)કહેવામાં આવ્યું છે કે, જે ફેલાયેલી છે તેને પૃથિવી કહેવામાં આવે છે. તો તેને કોણે ફેલાવી હશે અને ક્યાં ઊભા રહીને ફેલાવવામાં આવી હશે. તો આ શંકાનો ઉત્તર છે કે, જે જોવામાં જ ફેલાયેલી દેખાય છે, બીજા દ્વારા ફેલાવવામાં ન આવી હોય તો પણ.

(ઇ) અને આ જ પ્રમાણે બધા જ પ્રત્યક્ષવચનોનો બાધ થઈ જશે.

6. આ જે કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે પદોના અડધા અડધા ભાગ કરીને જેણે શબ્દોની નિરુક્તિ કરી છે તે વ્યક્તિને દોષ મળવો જોઈએ. કારણ કે આ તો પુરુષનો દોષ છે, શાસ્ત્રનો દોષ નથી.

7. જો એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, પાછળથી થનારી ક્રિયાના આધારે પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલ સત્વના નામની નિરુક્તિ આપવી યોગ્ય નથી, તો તેના જવાબમાં કહેવાનું કે, પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા સત્વોમાંથી કેટલાકને પાછળથી ક્રિયાના આધારે નામ આપવામાં આવે છે અને કેટલાક સત્વોને નહીં. ઉદાહરણ તરીકે બિલ્વાદઃ વિલ્વં ભરણાદ્વા અહીં, બિલ્વાદઃ શબ્દ મૃ ધાતુ ભરણાત્ - જે બીજોથી ભરેલું હોય છે અથવા તો દુષ્કાળમાં લોકો તેને ખાય છે અને એ રીતે માણસનું જે જીવન ટકાવી રાખે છે તે અથવા મિદ્

ધાતુ ભેદનાત્ - ભક્ષણાર્થે જેને ભેદવવામાં આવે છે તે અર્થોમાં નિષ્પન્ન થયો છે.

સમજૂતી : ગાઝ્યમતના દરેક મુદ્દાનું અહીં ખંડન કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રથમ અધ્યાયનો ચતુર્થ પાદ પૂર્ણ

પચ્ચમઃ પાદઃ

પંચમ પાદ

અથાપીદમન્તરેણ મન્ત્રેષ્વર્થપ્રત્યયો ન વિદ્યતે । અર્થમપ્રતિયતો નાત્યન્તં સ્વર-સંસ્કારોદ્દેશઃ । તદિદં વિદ્યાસ્થાનં વ્યાકરણસ્ય કાત્સ્ન્યમ્ । સ્વાર્થસાધકં ચ ।

ચદિ મન્ત્રાર્થપ્રત્યયાયાનર્થકં ભવતીતિ કૌત્સઃ । અનર્થકા હિ મન્ત્રાઃ । તદેતેનોપેક્ષિતવ્યમ્ ।

૧. નિયતવાચો યુક્ત્યો નિયતાનુપૂર્વ્યા ભવન્તિ ।

૨. અથાપિ બ્રાહ્મણેન રૂપસંપન્ના વિધીયન્તે । ‘ઊરુ પ્રથસ્વ ઇતિ પ્રથયતિ’ । ‘પ્રોહામિ ઇતિ પ્રોહતિ ।’

૩. અથાપ્યનુપપન્નાર્થા ભવન્તિ । ‘ઓષધે ત્રાયસ્વૈનમ્ ’ ‘સ્વધિતે મૈનં હિંસીઃ’ ઇત્યાહ હિંસન્ ।

૪. અથાપિ વિપ્રતિષિદ્ધાર્થા ભવન્તિ ।

(અ) ‘એક એવ રુદ્રોઽવતસ્થે ન દ્વિતીયઃ।’ ‘અસંખ્યાતાઃ સહસ્રાણિ યે રુદ્રા અધિભૂમ્યામ્ ।’

(આ) ‘અશત્રુશિન્દ્ર જજ્ઞિષે ।’ ‘શતં સેના અજયત્ સાકમિન્દ્રઃ ।’ ઇતિ ।

(ઇ) અથાપિ જાનન્તં સંપ્રેષ્યતિ ‘અગ્નયે સમિધ્યમાનાય અનુબ્રૂહિ’ ઇતિ ।

(ઈ) ‘અથાપ્યાહ ‘અદિતિઃ સર્વમ્’ ઇતિ । ‘અદિતિર્દ્યૌઃ અદતિશ્નત્શિક્ષમ્’ ઇતિ । તદુપરિણાદ્ વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

૫. અથાપ્યવિસ્પષ્ટાર્થા ભવન્તિ । અમ્યન્ । યાદૃશિમન્ । જાશ્યાયિ । કાણુકા ઇતિ ॥

અનુવાદ : અને આ નિરુક્તના જ્ઞાન વિના મંત્રોના અર્થોનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. અર્થને જાણ્યા વિના સ્વર અને સંસ્કારનું નિરૂપણ થઈ શકશે નહીં. અર્થ અનુસાર તેની વ્યવસ્થા હોય છે. આથી, આ નિરુક્તશાસ્ત્ર વિદ્યાસ્થાન છે અને વ્યાકરણનું પૂરક છે કારણ કે મંત્રોના પરિજ્ઞાનમાં અને શબ્દસંસ્કારના વિધાનમાં વ્યાકરણની સહાયતા કરે છે અને પોતાના નિર્વચન રૂપ અર્થનું પણ તે સાધક છે.

મંત્રોના અર્થને જાણવા માટે નિરુક્ત ભણવું જોઈએ એમ જો કોઈ કહેતું હોય તો કૌત્સ જણાવે છે કે નિરુક્તનું અધ્યયન અનર્થક છે. કારણ કે મંત્રો અર્થ વિનાના છે - તો કૌત્સે જે કહ્યું છે તેની સમીક્ષા થવી જોઈએ. (કૌત્સનો મત) 1. મંત્રો નિશ્ચિત શબ્દયોજનાથી યુક્ત હોય છે અને નિશ્ચિત પ્રકારની આનુપૂર્વીવાળા હોય છે.

2. બ્રાહ્મણ ગ્રંથ દ્વારા કાર્યમાં વિનિયોજિત કરવામાં આવે છે. જેમ કે, ‘ઊરુ પ્રથસ્વ ઇતિ પ્રથયતિ’ । ‘પ્રોહામિ ઇતિ પ્રોહતિ ।’

3. વળી, અનુપપન્ન અર્થવાળા મંત્રો પણ જોવા મળે છે. જેમ કે, ‘હે ઔષધી ! તું આનું રક્ષણ કરજે.’ અને ‘હે કુહાડી! તું આની હિંસા કરીશ નહીં.’ તેમ હિંસા કરતાં કરતાં જ બોલવામાં આવે છે.

4. વેદમંત્રો પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થવાળા હોય છે. જેમ કે,

(અ) ‘એક જ રુદ્ર હતો, બીજો નહીં’ અને કહ્યું છે કે, ‘પૃથ્વી ઉપર અસંખ્ય હજારો રુદ્ર છે’.

(આ) 'ઇન્દ્ર શત્રુ વિનાનો જન્મ્યો.' અને બીજામાં કહ્યું છે કે, ઇન્દ્રે સો સેનાઓને એકી સાથે જીતી લીધી.'

(ઇ) જે હોતા જાણે છે તેને અધ્વર્યુ પ્રેરણા આપે છે, 'સળગાવવામાં આવતા અગ્નિને ઉદ્દેશીને મંત્ર બોલો'.

(ઈ) પરસ્પર અસંબંધ હોય તેવા મંત્રો પણ જોવા મળે છે, 'અદિતિ બધું જ છે' અને કહ્યું છે કે, 'અદિતિ જ ઘૌ છે, અંતરિક્ષ છે', વગેરે.

5. વળી, કેટલાક મંત્રોના અર્થો પણ સ્પષ્ટ હોતા નથી. ઉદાહરણ તરીકે, અમ્યગ્ । યાદૃશિમન્ । જાશ્યાયિ । કાણુકા, વગેરે.

સમજૂતી : નિરુક્તના પ્રયોજનોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે નિરૂપણનું જ્ઞાન છતાં મંત્રના અર્થ પ્રત્યયોની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તે પ્રાપ્તિ થતાં શબ્દના સ્વર અને સંસ્કારનું જ્ઞાન થાય છે. તે વિદ્યાસ્થાન છે અને વ્યાકરણ શાસ્ત્રનું પૂરક છે.

અહીં આચાર્ય કૌત્સ કહે છે કે મંત્રો નિરર્થક છે અને તે કહેવા માટે તે વિવિધ દલીલો આપે છે.

અર્થવન્તઃ શબ્દસામાન્યાત્ । 'એતદ્ વૈ યજ્ઞસ્ય સમૃદ્ધં યદ્ રૂપસમૃદ્ધં યત્કર્મ ક્રિયમાણમ્ ઋગ્યજુર્વા અભિવદતિ' ઇતિ ચ બ્રાહ્મણમ્ । 'ક્રીડન્તૌ પુત્રૈર્નમૃભિઃ' ઇતિ ।

૧. યથો એતત્ 'નિયતવાચોયુક્તમ્નો નિયતાનુપૂર્વ્યા ભવન્તિ ઇતિ । લૌકિકેષ્વપ્યેતત્ । યથા- 'ઇન્દ્રાગ્ની' 'પિતાપુત્રૌ' ઇતિ ।

૨. યથો એતદ્ બ્રાહ્મણેન રૂપસંપન્ના વિધીયન્તે ઇત્યુદિતાનુવાદઃ સ ભવતિ ।

૩. યથો એતત્ 'અનુપપન્નાર્થા ભવન્તિ ઇતિ આમ્નાયવચનાદર્હિંસા પ્રતીયેત ।

૪. યથો એતદ્ વિપ્રતિષિદ્ધાર્થા ભવન્તિ ઇતિ લૌકિકેષ્વપ્યેતત્ । યથા 'અસપત્યોઽયં બ્રાહ્મણઃ' 'અનમિત્રો રાજા ।' ઇતિ ।

૫. યથો એતત્ 'જાનન્તં સંપ્રેષ્યતિ' ઇતિ જાનન્તમભિવાદયતે । જાનન્તે મધુપર્ક પ્રાહ ઇતિ ।

૬. યથો એતત્ 'અદિતિઃ સર્વમ્' ઇતિ લૌકિકેષ્વપ્યેતત્ । યથા 'સર્વેશ્સા અનુપ્રાસાઃ પાનીયમ્' ઇતિ ।

૭. યથો એતત્ અવિસ્પષ્ટાર્થા ભવન્તિ ઇતિ નૈષ સ્થાણોરૂપશઘો યદેનમન્ધો ન પશ્યતિ । પુરુષાપશઘઃ સ ભવતિ । યથા જાનપદીષુ વિદ્યાતઃ પુરુષવિશેષો ભવતિ પારોવર્યવિત્સુ તુ ચ્ચલુ વેદિતૃષુ ભૂયોવિદ્યઃ પ્રશસ્યો ભવતિ ॥

ઇતિ પ્રથમાધ્યાયસ્ય પચ્ચમઃ પાદઃ ।

અનુવાદ : ‘મંત્રો અર્થવાન છે’, એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને યાસ્ક બે કારણ આપે છે; ૧. શબ્દ-સામાન્યને કારણે કહી શકાય કે મંત્રો અર્થવાન છે. અને ૨. ‘આ યજ્ઞની સમૃદ્ધિ છે કે જે રૂપથી યુક્ત કર્મ કરવામાં આવે છે તે ઋગ્વેદના અને યજુર્વેદના મંત્રો વડે પણ કહેવામાં આવે છે’, તેવું બ્રાહ્મણ વચન છે. ‘તમે બંને પુત્રો અને પૌત્રોની સાથે આનંદ કરો.’ (ત્યાર બાદ કૌત્સના વિધાન, ‘મંત્રો નિરર્થક છે’-નો પ્રત્યુત્તર આપવાનો પ્રારંભ કરે છે.)

૧. પૂર્વે જે કહ્યું હતું યથો ઇત્ત ક્વે વેદમંત્રો નિશ્ચિત વાક્યવલિવાળા અને નિયતઆનુપૂર્વી વાળા હોય છે, તેના જવાબમાં કહેવાનું કે લોકમાં પણ આવું જોવા મળે છે. જેમ કે, ઇન્દ્રાગ્ની, પિતાપુત્રૌ, વગેરે.

૨. અગાઉ જે કહ્યું હતું કે બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં રૂપસંપન્ન વેદમંત્રોનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. તેનો જવાબ એવો છે કે આ તો (વેદમાં) કહેવાયેલાનો અનુવાદમાત્ર છે.

૩. વળી, જે કહ્યું હતું કે અનુપન્નાર્થ મંત્રો હોય છે, તેના જવાબમાં કહેવાનું કે વેદવચનથી ત્યાં અહિંસાની જ પ્રતીતિ થાય છે.

૪. અને જે કહેવામાં આવ્યું છે કે મંત્રો પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થને કહેનારા હોય છે, તો લોકોમાં પણ આવું જોવા મળે છે. જેમ કે, ‘આ બ્રાહ્મણનો કોઈ શત્રુ નથી, આ રાજા અજાત શત્રુ છે.’

૫. વળી જે એમ કહેવાયું હતું કે, ‘જે જાણતો હોય તેને જ પ્રેરણા કરવામાં આવે છે’, તો જાણતા હોવા છતાં ગુરુને શિષ્ય પોતાનું નામ કહીને અભિવાદન કરે છે અને જાણતો હોવા છતાં ‘આ મધુપર્ક છે’, કહીને મધુપર્ક પ્રસ્તુત કરે છે.

૬. અને જે કહેવામાં આવ્યું હતું કે, ‘અદિતિઃ સર્વમ્’

અદિતિ જ બધું છે, તે જ અંતરિક્ષ આદિ છે’, તેથી તે અનર્થક છે. તો તેનો જવાબ એવો છે કે લૌકિક વ્યવહારમાં પણ આવું જોવા મળે છે કે, ‘પાણીમાં બધા જ રસ આવી ગયા છે.’

૭. વળી જે કે કહ્યું હતું કે મંત્રોમાં એવા શબ્દો આવેલા છે કે જેનો અર્થ સ્પષ્ટ નથી. તેનો ઉત્તર એવો છે કે આ સથાણુનો (થાંભલાનો) દોષ નથી, એ તો અંધનો દોષ છે કે જે જોઈ નથી શકતો. આ પુરુષનો દોષ કે મર્યાદા છે.

સમજૂતી : અહીં કૌત્સના અનર્થકા હિ મન્ત્રાઃ। મતનું યુક્તિપૂર્વક ખંડન કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રથમ અધ્યાયનો પંચમ પાદ પૂર્ણ

ષષ્ઠઃ પાદઃ

ષષ્ઠ પાદ

अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते । अवसाय पद्वते रुद्र मृड' (ऋ.१०-१६९-१)
इति।

पद्वद् अवसं गावः पथ्यदनम् । अवतेर्गत्यर्थस्य असौ नामकरणः । तस्मान्नावगृह्णन्ति ।

अवसाय अश्वान् (ऋ.१-१०४-१) इति स्यतिरुपसृष्टो विमोचने । तस्मादवगृह्णन्ति ।

'दूतो निऋत्या इदमाजगम' (ऋ.१०-१६५-१) इति पंचम्यर्थप्रेक्षा वा पञ्चम्यर्थप्रेक्षा वा ।
आःकाशन्तम् ।

'पशे निऋत्या आ चक्ष्व' (ऋ.१०-१६४-१) इति चतुर्थ्यर्थप्रेक्षा । ऐकाशन्तम् ।

'परः सन्निकर्षः संहिता ' 'पदप्रकृतिः संहिता।' (ऋक्सप्रति. २-१) पदप्रकृतीनि
सर्वचरणानां पार्षदानि ।

अथापि याज्ञे दैवतेन वहवः प्रदेशा भवन्ति । तदेतेनोपेक्षितव्यम् । ते चेद् ब्रूयुः लिङ्गज्ञा
अत्र स्म इति -

'इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्ति इति वायुलिङ्गं चेन्द्रलिङ्गं चेन्द्रलिङ्गं चाग्नेये मन्त्रे
। अग्निश्चि मन्त्रो त्विषितः सहस्र' इति तथाग्निर्मान्यवे मन्त्रे ।

त्विषितः ज्वलितः । त्विषित्प्रत्ययस्य दीप्तिनाम भवति ।

अथापि ज्ञानप्रशंसा भवति अज्ञाननिन्दा च ॥

स्थाणुर्यं भारहारः किलाभूदुत् अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।

योऽर्थज्ञ इत्सकल भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

यद् गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दते । अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्वलति कर्हिचित् ॥

स्थाणुस्तिष्ठतेः । अर्थोऽर्तेः । अरणस्थो वा ॥

अनुवाद : अने आ (निरुक्त)ना विना (मंत्रोना) पद विभाग करी शकशे नहीं. જેમ કે,
'હે રુદ્ર! પદોથી યુક્ત પાથેયને સુખી રાખો.' અહીં, પદ્વદ્ અવસમ્ (પાથેય) ગાય છે,
કારણ કે, માર્ગનું પાથેય ગાયને (ગાયનાં પગલાંને) કહેવામાં આવી છે. અવસાય-
અવસમ્ શબ્દમાં ગત્યર્થક અવ ધાતુને અસ્ એવો પ્રત્યય લગાડવામાં આવ્યો છે. માટે આ
શબ્દને અવગ્રહથી છૂટો પાડતા નથી. પરંતુ 'ઘોડાઓને છોડી નાખીને..' આ મંત્રમાં છોડી
નાખવું એ અર્થવાળા સો ધાતુને અવએવો ઉપસર્ગ લગાડવામાં આવ્યો છે, માટે તે શબ્દને
અવગ્રહથી છૂટો પાડવામાં આવ્યો છે.

'નિઋતિથી અથવા નિઋતિનો દૂત આ આવી પહોંચ્યો', અહીં પંચમ્યન્ત કે ષષ્ટ્યન્ત
પદની નિશાની રૂપે આ: કારાન્ત પદ દર્શાવવું પડે છે. નિઋતિ શબ્દનું પંચમી એકવચન
અને ષષ્ટી એકવચનમાં નિઋત્યા એવું એકસરખું રૂપ થાય છે. મંત્રમાં નિઋત્યા-ની પાછળ

इदम्-नो ईकार आवेलो डोई विसर्गनो लोप थयो छे, पञ्च पदपाठमां आ इप पंयमीनुं छे के षष्ठीनुं अे स्पष्ट करवा माटे तेने आःकारान्त इपे अर्थात् विसर्ग साथे नोँधवुं पडे छे. अे ज प्रमाणे 'पाहुं जय' अेम निःकृतिने कडो' आ मंत्रमां यतुर्था अेकवयननुं इप छे अेम दर्शाववा माटे निःकृत्वै अेवुं अे-कारान्तइप नोँधवुं पडे छे.

वर्षोना अतिशय सानिध्यने संछिता कडे छे. आवी संछिता 'पदोनी प्रकृति' छे अथवा 'पदो छे प्रकृति जेनी' अेवी संछिता छे. वेदनी भधी ज शाखाओनां प्राप्तिशाप्यो पदप्रकृतिवाणां छे.

यज्ञना विषयना कार्योमां देवता संबंधी लिंगने आधारे षष्ठा विधिप्रदेश डोय छे. तेथी तेनी परीक्षा आना वडे (अेटले के निरुक्त वडे) करवी जेईअे. 'अमे मंत्रमां आवेल लिंगने ज्ञानारा छीअे', अेम जे कोई कडे तो तेमने ज्ञाववानुं के, 'तमने बीजा देवताओ ईन्द्रनी अने वायुनी जेम बोलावती स्तुतिओ वडे पूजे छे.' आ अग्निदेवताना मंत्रमां लिंग इपे वायु अने ईन्द्रना नामो वपरायां छे अे ज प्रमाणे, 'हे मन्यु ! प्रज्वलित अग्निनी जेम विजय पाभो.' आ मन्युदेवताना मंत्रमां लिंग इपे अग्निनुं नाम छे. अहीं, मंत्रमां त्विषित अेटले प्रज्वलित. केमके त्विषिअे दीप्तिनुं अेक नाम छे.

वणी. तेनाथी (निरुक्तथी) ज्ञाननी प्रशंसा थाय छे अने अज्ञाननी निंदा थाय छे. जेम के, 'जे पुरुष वेदनुं अध्ययन करवा एतां तेना अर्थने ज्ञातो नथी, ते यंदनना लाकडाना लारनुं वडन करनारो पञ्च तेनी सुगंधने नडीं ज्ञानारो, स्थाणु अेटले के गर्दभ छे. जे वेदनी साथे तेना अर्थने पञ्च ज्ञाणे छे तेने भधां कल्याणनी प्राप्ति थाय छे. तथा ज्ञानथी तेनां भधां पाप धोवाई जय छे अने ते स्वर्गमां जय छे.' 'जे पुरुष वेदना अर्थने ज्ञाया विना तेने ब्रह्म करे छे ते मात्र वेदना शब्दोना जे उच्यार करे छे. जेवी रीते सूकुं लाकुं डोवा एतां अग्नि विनाना स्थणमां क्यारेय सणगतुं नथी.' अहीं, स्थाणु शब्द 'स्था - तिष्ठ- ङीत्वा रडेवुं, धातु परथी बन्यो डशे.

अर्थ शब्द ऋ (ऋच्छति) - जवुं, धातु परथी बन्यो डशे. अथवा अरणस्थ- स्वामीना मृत्यु पडणी ते अर्थ अेटले के धन अहीं ज रडे छे साथे जतुं नथी.

समजूती : अहींथी निरुक्तनां प्रयोजनो विशे वात शङ्क थाय छे. वेदना मंत्रोना पदविभाग करवा माटे निरुक्त केवी रीते उपयोगी छे ते अहीं उदाहरण साथे दर्शाववामां आव्युं छे. संछिता शब्दोना अर्थ दर्शाववामां आव्यो छे. निरुक्तना प्रयोजनोनी यर्था करवामां आवी छे अने निरुक्तना ज्ञान विना मात्र वेदमंत्रोना ज्ञानथी, अर्थने ज्ञाया विना, तेनो प्रयोग करनारने गर्दभ साथे सरभाववामां आव्या छे. आ उपरांत, अहीं अर्थ जेवा शब्दनी निरुक्ति आपवामां आवी छे.

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् । उतो तस्मै तन्वं वि सप्ते जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥ अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचम् । अपि च शृण्वन्न शृणोत्येनाम् । इत्यविद्वांसमाहार्धम् । अप्येकस्मै तन्वं विसप्ते इति स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानम् ३ प्रकाशनमर्थस्याह अनया वाचा । उपमोत्तमया वाचा । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु । यथा स एनां पश्यति स शृणोति इत्यर्थज्ञप्रशंसा । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु । अधेन्वा चरति माययैष वाच शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् (ऋ. १०-७१-५) ॥

अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीतमाहुः ३ इममाणं विपीतार्थम् देवसख्ये । इमणीये स्थाने इति वा । विज्ञातार्थम् । यं नाप्नुवन्ति वाग्नेयेषु बलवत्स्वपि । अधेन्वा ह्येष चरति मायया वाक्प्रतिरूपया । नास्मै कामान्दुग्धे वाग्दोह्यान् देवमनुष्यस्थानेषु यो वाचं श्रुतवान् भवत्यफलामपुष्पामिति । अफलास्मै अपुष्पा वाग्भवतीति वा । किञ्चित्पुष्पफलेति वा । अर्थ वाचः पुष्पफलमाह । याज्ञदैवते पुष्पफले । देवताध्यात्मे वा ।

अनुवाद : वेदाध्ययन કરનારાઓમાંથી કોઈ એક વાણીને જોવા છતાંય જોતો નથી અને સાંભળવા છતાંય સાંભળતો નથી જ્યારે બીજા એકને માટે આ વાણી પોતાના અર્થરૂપ શરીરને પ્રગટ કરે છે જેવી રીતે કોઈ સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરેલી અને કામના કરતી પોતાના પતિને માટે શરીરને પ્રગટ કરે છે. કોઈ એક વેદને જોવા છતાંય જોતો નથી અને સાંભળવા છતાંય સાંભળતો નથી એમ કહેવાશે. મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિએ અવિદ્વાનને ઉદ્દેશીને આ મંત્રનો પૂર્વાર્ધ રજૂ કર્યો છે. બીજા એકને માટે વેદવાણી પોતાના જ્ઞાનરૂપી શરીરને પ્રગટ કરે છે. મંત્રના ત્રીજા પાદરથી અર્થનું પ્રકાશન કર્યું હવે મંત્રના અંતિમ પદમાં ઉપમા વાપરીને મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિ કહે છે કે, ઋતુકાળમાં સ્વચ્છ વસ્ત્રોવાળી, કામના કરતી પત્ની પતિને માટે સુવાસા અર્થાત્ કલ્યાણકારી હોય છે તેમ, અર્થજ્ઞ વિશે વાણી કલ્યાણકારી હોય છે.

હવે પછીનો મંત્ર વધુ સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરે છે કે, ‘કોઈ એક વાણીની મિત્રતામાં અવિચલ જ્ઞાનવાળો કહ્યો છે. વાણીને જાણનારાઓમાં આવા જ્ઞાનીને કોઈ હરાવી શકતું નથી. જેવી રીતે કોઈ એક માયાથી રચેલી ખોટી ધનુની સાથે ફરે છે, તેવી જ રીતે ફળ વિનાની અને પુષ્પ વિનાની વાણીને સાંભળે છે. કોઈ એકને વાણીની મિત્રતામાં સ્થિરપીત કહ્યો છે અર્થાત્ રમમાણ રહેનાર કે સકળ અર્થને જાણનાર કહ્યો છે. અહીં, દેવોની સાથે મિત્રતામાં રમણીય સ્થાનમાં કઠિન વાગ્જ્ઞેય વિષયોમાં આવા વિશેષ જ્ઞાનને જાણકારીની કોઈ બરાબરી કરી શકતું નથી. સાચી જે વેદવાણી કહેવાય છે તેના અભ્યાસની સાથે ફરનારો જાણે કે માયાથી રચેલી ખોટી ધનુની સાથે ફરે છે, દેવ અને મનુષ્યસ્થાનમાં જે ઈચ્છવા યોગ્ય કામનાઓ છે તે અજ્ઞાની પુરુષને માટે વેદવાણી આપતી નથી. જે ફળ વિનાની અને પુષ્પ વિનાની વાણીને સાંભળનારો હોય છે અથવા આવા અજ્ઞાનીને માટે વાણી ફળ અને પુષ્પ વિનાની બની રહે છે અથવા નહીવત્ ફળ અને પુષ્પોવાળી બની રહે છે. અહીં

વેદવાણીના અર્થને પુષ્પ અને ફળ કહ્યાં છે અથવા યજ્ઞ અને દેવતાના જ્ઞાનને પુષ્પ અને ફળ કહ્યાં છે. અથવા દેવતાનું જ્ઞાન અને અધ્યાત્મનાં જ્ઞાનને પુષ્પ અને ફળ કહ્યાં છે.

સમજૂતી : અહીં મંત્રના પૂર્વાર્ધમાં વેદના જ્ઞાનની પ્રશંસા છે અને આ મંત્રોના ઉત્તરાર્ધમાં અજ્ઞાનની નિંદા છે વેદના અર્થને ન જાણનાર ને તેનું જ્ઞાન ઉપયોગી થતું નથી. આમ, આ છઠ્ઠા પાદમાં નિરુક્તનાં પાંચ પ્રયોજનો કહેવાયા છે.

સાક્ષાત્કૃતધર્માણ ઋષયો બભૂવુઃ । તેઽવરેભ્યોઽસાક્ષાત્કૃતધર્મભ્યઃ ઉપદેશેન મન્ત્રાન્સંપ્રાદુઃ । ઉપદેશાય ગ્લાયન્તોઽવરે બિલ્મગ્રહણાયેમં ગ્રન્થં સમામ્નાસિષુ ઋ વેદં ચ વેદાજ્ઞાનિ ચ । બિલ્મં ભિલ્મં ભાસનમિતિ વા ।

૧. એતાવન્તઃ સમાનકર્માણો ધાતવઃ । ધાતુર્દધાતેઃ । એતાવન્ત્યસ્ય સત્ત્વસ્ય નામધેયાનિ ।

૨. એતાવતામર્થાનામિદમભિધાનમ્ ।

૩. નૈઘંટુકમિદં દેવતાનામ । પ્રાધાન્યેનેદમિતિ ।

તદ્ યદન્યદેવતે મન્ત્રે નિપતતિ નૈઘંટુકં તત્ । ‘અશ્વં ન ત્વા વાશ્વન્તમ્ ।’ (ઋ. ૧-૨૭-૧) અશ્વમિવ ત્વા વાલ્વન્તમ્ । બાલ્મ દંશવાશ્ણાર્થાઃ ભવન્તિ । દંશો દશતેઃ ।

‘મૃગો ન ભીમઃ કુંચરો ગિરિષ્ઠાઃ’ । મૃગો માર્ષ્ટેર્ગતિકર્મણઃ । ભીમઃ વિભ્યત્યસ્માત્ । ભીષ્મોઽપ્યેતસ્માદેવ । કુંચરઃ ઇતિ ચરતિકર્મ કૃત્સિતમ્ । અથ ચેદ્ દેવતાભિધાનમ્ ક્ષયં ન ચરતીતિ । ગિરિષ્ઠાઃ ગિરિસ્થાયી । ગિરિઃ પર્વતઃ । સમુદ્ગીર્ણો ભવતિ । પર્વવાન્ પર્વતઃ । પર્વ પુનઃ પૃણાતેઃ પ્રીણતેર્વા । અર્ધમાસપર્વ દેવાનસ્મિન્પ્રીણન્તીતિ । તત્ પ્રકૃતીતરત્સન્ધિસામાન્યાત્ । મેઘસ્થાયી । મેઘોઽપિ ગિરિરેતસ્માદેવ ।

તદ્ યાનિ નામાનિ પ્રાધાન્યસ્તુતીનાં દેવતાનાં તદ્ દૈવતમિત્યાચક્ષતે । તદુપરિષ્ઠાત્ વ્યાખ્યાસ્યામઃ । નૈઘંટુકાનિ નૈગમાનિ ઇહ ઇહ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ।

અનુવાદ : વેદાર્થનો સ્વયં સાક્ષાત્કાર કરનાર ઋષિગણો હતા. તે ઋષિઓએ ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં અસમર્થ પોતાની પછીના અથવા પોતાનાથી નાના લોકોને ઉપદેશ દ્વારા મંત્ર પ્રદાન કર્યા. ઉપદેશથી ગ્રહણ કરવામાં પણ અસમર્થ પછીના લોકોને સ્પષ્ટરૂપે ગ્રહણ કરાવવામાં મુશ્કેલી પડતાં આ ગ્રંથ(નિઘણ્ટુ)ની રચના કરી. વેદ અને વેદાંગોને પણ લિપિબદ્ધ કર્યા. બિલ્મ- ભિલ્મ- એટલે કે ભેદપૂર્વક અથવા પ્રકાશિત કરવું.

1. આટલા એક અર્થ ને કહેનારા ધાતુઓ છે. ધારણાર્થક ધા- દધાતે ધાતુ પરથી ધાતુ શબ્દ બન્યો છે. અર્થાત્ જે ધારણ કરે છે તે ધાતુ કહેવાય છે આ આટલા દ્રવ્યના પર્યાય વાચક નામ છે.

2. આ નામ આટલા અર્થોનું વાચક છે. (આ પ્રમાણે અનેકાર્થક નામો અને અનેકાર્થી ધાતુઓનો સંગ્રહ જેમાં કરવામાં આવ્યો છે તે નિઘણ્ટુ નો બીજો કાંડ છે અને તેને નૈગમકાંડ કહેવામાં આવે છે.)

3. આ અપ્રધાન દેવતાઓના નામ છે અને આ પ્રધાનપણે (વર્ણિત દેવતાઓનાં નામ છે આ વિવેચન નિઘણ્ટુ ના દૈવતકાંડ નામના ત્રીજા કાંડમાં કરવામાં આવ્યું છે.)

આમાંથી જે દેવતા અન્ય દેવતાવાળા મંત્રોમાં આવે છે તે નૈઘંટુક કાંડ છે. જેવી રીતે, વાળથી યુક્ત અશ્વોની જેમ, (હે અગ્નિ) તમારું આરાધન કરીએ છીએ. વાળ દંશને નિવારવા માટે હોય છે. દંશ શબ્દ દશ - દંશ મારવો, ધાતુ પરથી નિષ્પન્ન થયો છે. (આ મંત્રમાં અશ્વ નામ નૈઘંટુક છે અને અગ્નિ પ્રધાન દેવતા છે.) મૃગના જેવા ભીમ, કુચર અને ગિરિષ્ઠ (હે ઈન્દ્ર !) તું આવ. અહીં 'મૃગ' શબ્દ ગત્યર્થક મૃજ્ઘાતુ પરથી નિષ્પન્ન થયો છે. જેનાથી ભય જન્મે એ ભીમ. ભીષ્મ શબ્દ પણ એ જ ધાતુ પરથી ઊતરી આવ્યો છે. 'કુચર' શબ્દ કુત્સિત ગતિ અર્થનો વાચક છે. અને જો દેવતાઓનાં નામ છે, (ઈન્દ્રના પક્ષમાં આનું આનું નિર્વચન છે તો) 'આ ક્યાં નથી જઈ શકતો ?' (અર્થાત્ તેની ગતિ સર્વત્ર છે.) 'ગિરિષ્ઠ(નો અર્થ) પર્વતપર રહેનાર છે. ગિરિ અર્થાત્ પર્વત, જે ઉપર ઊઠેલ હોય છે. જે પર્વવાન છે એ પર્વત છે. પર્વ શબ્દ પદપૂરણાર્થ પૃ કે પ્રી - ખુશ કરવું ધાતુ પરથી બનેલો છે. તે પર્વવાન એટલા માટે કહેવાય છે કે, તે પ્રકૃતિના અન્ય પદાર્થોની સાથે સામ્ય ધરાવે છે. ગિરિષ્ઠાનો અર્થ મેઘસ્થાયી પણ થઈ શકે. મેઘને પણ ગિરિ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તે મેઘ પણ આકાશમાં ઉપસી આવે છે.

આમાંથી જે નામ પ્રધાન સ્તુતિવાળા દેવતાઓના હોય છે તેને દૈવત કહે છે. તેનું વિવેચન પછી કરીશું. નૈઘંટુક અને નૈગમ અહીં કહેવામાં આવ્યા છે.

સમજૂતી : નિઘણ્ટુ નો ઈતિહાસ અહીં કહેવામાં આવ્યો છે. વળી, નિઘણ્ટુ નાં વિષય અને વિભાગની સ્પષ્ટતા અહીં આપવામાં આવી છે.

પ્રથમ અધ્યાય સમાપ્ત.

12.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

અ. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો.

1. 'નિઘણ્ટુ' શબ્દનું નિર્વચન આપી સમજાવો.

2. નિરુક્તનાં પ્રયોજનો જણાવો.

3. મંત્રોની નિરર્થકતા વિશેનો કૌત્સનો મત જણાવી યાસ્કે આપેલ જવાબ વિસ્તૃત રીતે વર્ણવો.

બ. નિર્વચન આપો.

1. અર્થ: 2. આચાર્ય: 3. અધ્વર્યુ:

લેખક : ડૉ. સ્વાતિ શાહ, આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
એલ. આર. વણિયા આર્ટ્સ એન્ડ પી. આર. મહેતા કોમર્સ કોલેજ, ભાવનગર.

એકમ : 13 : નિરુક્ત : અધ્યાય 2

(મૂળ પાઠ અને ભાષાંતર)

રૂપરેખા

13.1 ઉદ્દેશ

13.2 પ્રસ્તાવના

13.3 નિરુક્ત : અધ્યાય ૨

13.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

13.1 ઉદ્દેશ

આ એકમના અધ્યયનથી વિદ્યાર્થી/મિત્રો

- નિર્વચનનાં સિદ્ધાંતો સમજાશે.
- નિર્વચનવિધિની સમજ પ્રાપ્ત કરશે.

13.2 પ્રસ્તાવના

આ અધ્યાયમાં યાસ્ક નિર્વચનના સિદ્ધાંતો દર્શાવે છે અને નિર્વચન કરવા માટે વ્યાકરણશાસ્ત્રના વિવિધ નિયમો ક્યાં અને કેવી રીતે ઉપયોગી થાય છે, તેની પણ વિચારણા કરે છે. આ અધ્યાયના દ્વિતીય પાઠથી યાસ્ક નિઘણ્ટુ માં આવેલા શબ્દોના નિર્વચનનો પ્રારંભ કરે છે.

13.3 નિરુક્ત : અધ્યાય 2 અથ દ્વિતીયોઽધ્યાય:

પ્રથમ: પાદ:

પ્રથમ પાદ

અથ નિર્વચનમ્ ।

1. તદ્ યેષુ પદેષુ સ્વરસંસ્કારૌ સમર્થૌ પ્રાદેશિકેન ગુણેન અન્વિતૌ સ્યાતાં તથા તાનિ નિર્બૂયાત્ ।
2. અથ અનન્વિતેઽર્થેઽપ્રાદેશિકે વિકારેઽર્થનિત્ય: પરીક્ષેત કેનચિત્ વૃત્તિસામાન્યેન ।
3. અવિદ્યમાને સામાન્યેઽપિ અક્ષરવર્ણસામાન્યાત્ નિર્બૂયાત્ ।
4. ન ત્વેવ ન નિર્બૂયાત્ ।

5. न संस्कारमाद्रियेत । विषयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति ।

6. यथार्थं विभक्तीः सन्नमयेत् ।

अनुवाद : હવે નિર્વચન. (અહીંથી નિર્વચનના સિદ્ધાંતોનો પ્રારંભ થાય છે).

1. જે પદોમાં સ્વર (ઉદાત્ત વગેરે) તથા સંસ્કાર (પ્રકૃતિ-પ્રત્યયના વિભાગ અને સંશ્લેષણ) સમર્થ (વ્યાકરણના નિયમોથી સમર્થિત અને અર્થાનુગામી) હોય તે (પ્રત્યક્ષવૃત્તિ શબ્દો)નું આ પ્રકારે (વ્યાકરણની પ્રક્રિયાઓને અનુસાર) નિર્વચન કરવું જોઈએ.
2. જ્યાં કોઈ (ધાતુપ્રત્યયની સાથે સ્પષ્ટરૂપે) અર્થનો સંબંધ પ્રતીત ન થતો હોય અને (પ્રાદેશિક વિકાર અર્થાત) વ્યાકરણ અનુકૂલ પરિવર્તન અથવા (વ્યાકરણિક ક્રિયાઓથી પ્રતિપાદિત લોપ, આગમ, આદેશ, વગેરે રૂપપરિવર્તન વિકાર સ્પષ્ટ રૂપથી) ન જણાતાં હોય ત્યાં (અર્થનિત્ય અર્થાત્ નિયત) અર્થને પ્રધાન ગણીને (નિર્વચનનું) પરીક્ષણ કરવું જોઈએ. (અર્થાત્ નિર્વચન કરવું જોઈએ.) કોઈ પણ પ્રકારની વૃત્તિ (લોપ, આગમ, આદેશ, આદિ)ની સમાનતાના આધારે નિર્વચન કરવું જોઈએ.
3. (પ્રકૃતિ-પ્રત્યયલોપ, આગમથી પ્રાપ્ત થતો આદેશ વગેરેની) કોઈપણ સમાનતા ન હોય તો, (અક્ષર અને વર્ણ અર્થાત) સ્વર અથવા વ્યંજનની સમાનતાને ધ્યાનમાં લઈને નિર્વચન કરવું જોઈએ.
4. નિર્વચન ન કરવામાં આવે એવું (ક્યારેય પણ) ન કરવું જોઈએ. નિર્વચન અવશ્ય કરવું જ જોઈએ.
5. અને તેમાં (વ્યાકરણ અનુસાર થનાર) સંસ્કારની ચિંતા ન કરવી જોઈએ. કારણ કે (વ્યાકરણ અનુસાર થનાર પ્રકૃતિપ્રત્યયલોપ, આગમ, વગેરે રૂપ) વૃત્તિઓ પણ અનેક સ્થળે અત્યંત) સંદેહજનક હોય છે.
6. અર્થ અનુસાર વિભક્તિઓમાં પરિવર્તન (વિભક્તિ વિપરિણમન અર્થાત્ પરિવર્તન) પણ કરી લેવું જોઈએ.

સમજૂતી : અહીંથી યાસ્ક નિર્વચનના સિદ્ધાંતો કહેવાનો પ્રારંભ કરે છે. પ્રત્યક્ષવૃત્તિવાળા શબ્દો તો વ્યાકરણિક પ્રક્રિયાઓથી સ્પષ્ટ જ હોય છે. આથી, તે સિવાયના પરોક્ષઆવૃત્તિ અને અતિપરોક્ષવૃત્તિ શબ્દોનું અર્થપ્રાપ્તિ માટે નિર્વચન કરવું આવશ્યક છે. ત્યારે યાસ્ક નિર્વચનના છ મુખ્ય સિદ્ધાંતો આપે છે. જેમાં તેઓ કહે છે કે, પરોક્ષવૃત્તિવાળા શબ્દો અને અતિપરોક્ષવૃત્તિવાળા શબ્દોમાં અડધા કે પૂરેપૂરા ઢંકાઈ ગયેલા અર્થનું અવશેષ પણ વ્યાખ્યાન કરવું જ જોઈએ અહીં દુર્ગાચાર્ય આ વસ્તુની સ્પષ્ટતા કરતાં કહે છે કે, અપિહિતસ્ય અર્થસ્ય પશેક્ષવૃત્તૌ અતિપશેક્ષવૃત્તૌ વા શબ્દે નિષ્કૃષ્ય વિગૃહ્ય વચનં નિર્વચનમ્ ॥

(दुर्गाः) यास्क कहे छे के जे पदोना स्वर अने संस्कार अर्थानुसारी के व्याकरणशास्त्र अनुसार डोय ते शब्दमां अर्थ तेनो देखाता क्रियावाचक धातुनी साथे अन्वित थई शक्तो डोय तो, तेनुं ते प्रमाणे निर्वचन करवुं जेईअे. परंतु ज्यारे अर्थ अन्वित न थई शक्तो डोय, शब्दनुं विपरिणमन करवा छतां ते शब्द अर्थ साथे संगत थवा असमर्थ रहेतो डोय तो, त्यारे अर्थनित्य परीक्षण करवुं जेईअे. अर्थात् अर्थने प्रधान गणीने तेनुं निर्वचन आपवुं जेईअे. जे अर्थसामान्य पण प्राप्त थतो न डोय तो ते शब्दना अक्षर अने वर्ण सामान्यने आधारे निर्वचन करवुं जेईअे. दृग्यार्य उदाहरण आपीने कहे छे के, जे गांधर्व अटले के संगीतमां वीणावादनमां प्रकृष्ट छे अने ज तेनी मुख्य वृत्ति छे, तेथी ते प्रवीण छे. परंतु तेना ते कौशल्यनो आश्रय लईने व्याकरणमां प्रवीण, अेवी रीते पण आ शब्द प्रयोज्य छे. तो ते संज्ञेगोमां शब्दनुं निर्वचन अक्षर अने वर्णना आधारे करी लेवुं जेईअे.

यास्क कहे छे के, निर्वचन न करवुं तेवुं क्यारेय न करवुं. कोई पण शब्दने निर्वचन कर्या विना छोडी देशो तो निरुक्तशास्त्र अनर्थक बनी जशे. माटे दरेक शब्दनुं निर्वचन अवश्य करवुं. वर्णी, व्याकरणशास्त्रना संस्कारनो अटले के प्रक्रियाओनो आदर न करवो. कारण के आ प्रक्रियाओ घणी जग्याअे संशय उत्पन्न करनारी छे. आवश्यकता अनुसार अर्थ मुजब विभक्ति विपरिणमन पण करी लेवुं जेईअे अटले के जयां जरूर पडे त्यां विभक्तिमां ફेरफार करीने अर्थप्राप्ति करवानो प्रयत्न करवो जेईअे.

निर्वचनना सिद्धांतोमां योथो अने पांयमो; बन्ने सिद्धांतो विशे विद्वानोमां संशय उत्पन्न थयेलो जेवा मणे छे. कोईपण शब्दनुं कोईपण प्रकारे निर्वचन करी ज लेवुं अने कोई पण शब्दने निर्वचन कर्या विना छोडी न देवो, व्याकरणशास्त्रनी प्रक्रियाओनो आदर पण न करवो, जेवां विधानोथी आश्चर्य पामीने प्रोङ्गे. राजवडे प्रश्न करे छे के, आ सिद्धांतो केवी रीते साया छे तेम कही शकय? तेमना मते निर्वचन करवानी निरुक्तिनी आ प्रक्रिया absurd छे अने दरेक शब्दनुं निर्वचन करवुं ज, अेवी आज्ञा लयंकर छे.

अलबत्त, यास्कना 'भाषामां वपरातां बधां ज नामो आप्यातज छे, अटले के क्रियावाचक धातुमांथी गितरी आव्या छे', अे सिद्धांतनी यरितार्थता माटे आ बंने सिद्धांतो पूब आवश्यक छे. कारण के जे कोईपण शब्दने निर्वचन कर्या विना छोडी देवामां आवे तो निरुक्तशास्त्रनी प्रस्तुतता ज व्यर्थ बनी जशे.

अंतिम सिद्धांतमां यास्क कहे छे के, अर्थानुसारी विभक्ति-परिणाम करी लेवुं. जेम के, 'अग्नि' शब्दने अ-ग-नि अेम विभाजित करी, विभक्त करेल वर्णोनुं अर्थानुसारी व्याख्यान करवुं. जेम के, अग्रं यज्ञेषु प्रणीयता जेने यज्ञशाणामां पहेला लई जवामां आवे छे, तेने अग्नि कहे छे.

1. प्रत्तम् अवत्तम् इति धात्वादी एव शिष्येते । 2. अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वदिलोपो भवति । स्तः सन्तीति । 3. अथाप्यन्तलोपो भवति । गत्वा गतमिति ।

4. અથાપ્યુપધાલોપો ભવતિ જગ્મતુઃ જગ્મુઃ । 5. અથાપ્યુપધાવિકારો ભવતિ । રાજા દણ્ડીતિ । 6. અથાપિ વર્ણલોપો ભવતિ । ‘તત્ત્વા યામિ’ (ઋ.૧-૨૪-૧૧) ઇતિ । 7. અથાપિ દ્વિવર્ણલોપઃ । તૃચ ઇતિ । 8. અથાપ્યાદિવિપર્યયો ભવતિ । જ્યોતિઃ । ઘનઃ । વિન્દુઃ । વાટ્ય ઇતિ । 9. અથાપ્યાદ્યન્તવિપર્યયો ભવતિ । સ્તોકાઃ । રજ્જુઃ । સિકતાઃ । તર્કુઃ ઇતિ । 10. અથાપ્યન્તવ્યાપત્તિર્ભવતિ ॥ ॥ ઓઘઃ । મેઘઃ । નાઘઃ । ગાઘઃ । વઘૂઃ । મઘ્વતિ । 11. અથાપિ વર્ણોપજનઃ । આસ્થત્ । દ્વારઃ । ભરુજેતિ ।

અનુવાદ : 1. પ્રત્તમ્, અવત્તમ્ વગેરેના પ્રયોગમાં ધાતુ વગેરેનો આદિ ભાગ જ શેષ રહી ગયો છે. 2. અને (ગુણ અને વૃદ્ધિના) ‘નિવૃત્તિસ્થાનો’ અર્થાત્ નિષેધસ્થાનોમાં (અર્થાત્ કિત્, જેવા પ્રત્યય થવાથી ‘શ્સોરલ્લોપઃ’ અષ્ટા. ૬-૪-૧૧૧ સૂત્રથી) અસ્ ધાતુ વગેરેમાં (આદિ વર્ણનો) લોપ થાય છે. જેમ કે, સ્તઃ, સન્તિ । (આ પ્રમાણે પરોક્ષવૃત્તિ શબ્દોમાં પણ ધાતુના પૂર્વભાગનો લોપ માની શકાય છે.) અને વળી, 3. ક્યાંક કિત્, જેવા પ્રત્યય પરમાં રહેતાં ‘અનુદાત્તોપદેશવનોતિતનોત્યાદીનામાનુનાસિકલોપો જ્ઞલિ જ ।’ અષ્ટા. ૬-૪-૩૭) સૂત્રથી અંતનો લોપ થાય છે. જેમ કે, ગત્વા, ગતમ્ ’

(આ જ પ્રમાણે પરોક્ષવૃત્તિ શબ્દોમાં વ્યાકરણના સૂત્રોનો પ્રયોગ કર્યા વિના પણ ધાતુના અંતનો લોપ માની શકાય છે.) 4. અને ક્યાંક પ્રત્યય પરમાં રહેતાં ગમ્ ધાતુના જ ગમ-હનજન-ખન-ઘસાં લોપઃજજ.....’ અષ્ટા. ૬-૪-૯૮, સૂત્રથી ઉપધાનો લોપ થાય છે. જેમ કે, જગ્મતુઃ, જગ્મુઃ । (અલોહ્યન્ત્યાત્ પૂર્વમુપધા । અષ્ટા. ૧-૧-૬૫)

અંતિમવર્ણથી પૂર્વવર્ણને ‘ઉપધા’ કહેવામાં આવે છે. 5. ક્યાંક ઉપધામાં વિકાર પણ થાય છે, જેમ કે, રાજા, દણ્ડી । 6. ક્યારેક કોઈક વર્ણનો લોપ થયેલો પણ જોવા મળે છે; જેમ કે, તત્ત્વા યામિ । અહીં, યાચામિ-ના ચ-કારનો લોપ થયો છે. 7. ક્યારેક બે વર્ણનો લોપ પણ જોવા મળે છે; જેમ કે, તૃચઃ । 8. ધાતુના આદિમાં વિપર્યય થયેલો જોવા મળે છે; જેમ કે, જ્યોતિઃ, ઘનઃ, વિન્દુઃ, વાટ્ય । 9. ક્યારેક અંતિમ વર્ણમાં વિપર્યય થયેલો જોવા મળે છે; જેમ કે, સ્તોકાઃ, રજ્જુઃ, સિકતાઃ, તર્કુઃ । 10. અંતિમ વર્ણમાં વ્યાપત્તિ પણ જોવા મળે છે; જેમ કે, ઓઘઃ, મેઘઃ, નાઘઃ, ગાઘઃ, વઘૂઃ, મઘ । 11. ક્યારેક વર્ણોનો આગમ-ઉપજન પણ જોવા મળે છે; જેમ કે, આસ્થત્, દ્વારઃ, ભરુજેતિ ।

સમજૂતી : અહીં વ્યાકરણશાસ્ત્ર દ્વારા સ્વીકૃત લોપ, આગમ, આદિ વૃત્તિઓનું સમર્થન અહીં કરવામાં આવ્યું છે. શબ્દણી ઉત્પત્તિ સમયે પ્રક્રિયા દરમિયાન

૧૨. તદ્યત્ર સ્વશદનન્તશન્તસ્થાન્તર્ધાતુર્ભવતિ તદ્ દ્વિપ્રકૃતીનાં સ્થાનમિતિ પ્રદિશન્તિ । તત્ર સિદ્ધાયામ્ અનુપપદ્યમાનાયામિતશ્યોપપિપાદયિષેત્ । તત્રાપ્યેકેઽલ્પનિષ્પત્તયો ભવન્તિ । તદ્ યથૈતત્ ઋ તિઃ । મૃદુઃ । પૃથુઃ । પૃષ્ઠતઃ । કુણારુમિતિ । ૧૩. અથાપિ ભાષિકેભ્યો

धातુભ્યો નૈગમાઃ કૃતો ભાષ્યન્તે । દમૂનાઃ ક્ષેત્રસાધા ઇતિ । ૧૪. અથાપિ નૈગમેભ્યો ભાષિકાઃ । ઊષ્ણમ્ ઘૃતમિતિ । ૧૫. અથાપિ પ્રકૃતય એવૈકેષુ ભાષ્યન્તે । વિકૃતય એકેષુ । શવતિર્ગતિકર્મા કંબોજેષ્વેવ ભાષ્યન્તે । કમ્બોજાઃ કમ્બલભોજાઃ । "કમનીયભોજાઃ વા । કમ્બલઃ કમનીયો ભવતિ । વિકાશમસ્યાર્યેષુ ભાષન્તે । શવ ઇતિ । દાતિર્લવનાર્થે પ્રાચ્યેષુ । દાત્રમુદીચ્ચેષુ । એવમેકપદાનિ નિર્બૂયાત્ ।

અનુવાદ : 12. અને જ્યાં સ્વરથી અવ્યવહિત અંતઃસ્થ વર્ણ (અર્થાત્ ચ, વ, ર, લ, આ ચાર વર્ણ અંતઃસ્થ વર્ણ કહેવાય છે) જે ધાતુના મધ્યમાં આવતા હોય તેમને દ્વિપ્રકૃતિ (અર્થાત્ બે પ્રકારના સ્વભાવવાળા કે જેમાં સમ્પ્રસારણ થાય છે અને ક્યાંક સમ્પ્રસારણ થતું નથી) ધાતુ કહેવામાં આવે છે. તેમાં એક પ્રકારે સિદ્ધ ન થવાથી બીજા પ્રકારની સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. આ દ્વિપ્રકૃતિ ધાતુઓમાંથી કેટલાક ધાતુ સમ્પ્રસારણયુક્ત રૂપમાં ઓછા પ્રયુક્ત થનારા છે; જેમ કે, ઋતિઃ, મૃદુઃ, પૃથુઃ, પૃષતઃ, કુનારુમ્ । 13. ક્યારેક લોકમાં પ્રયુક્ત થનાર ધાતુઓથી વૈદિક કૃત્- પ્રત્યય થાય છે; જેમ કે, "દમ ઉપશમે" ધાતુથી 'દમેરૂનસિઃ 1 (૪-૬૭૪) સૂત્રથી વૈદિક ઋનસિ- પ્રત્યય થઈને દમૂનાઃ ક્ષેત્રસાધાઃ બને છે. 14. ક્યારેક વૈદિક ધાતુઓથી લૌકિક પ્રત્યય પણ કહેવામાં આવે છે, જેમ કે, ઊષ્ણમ્ અને અને ઘૃતમ્ પદોમાં કહેવાયું છે. 15. અને વળી, ક્યારેક કોઈક પ્રદેશમાં પ્રકૃતિ(ધાતુ)નો જ પ્રયોગ થાય છે અથવા તો કોઈક પ્રદેશમાં વિકૃતિ(નામ)નો જ પ્રયોગ થાય છે; જેમ કે, કમ્બોજમાં ગત્યર્થક શવતિ- (પ્રકૃતિરૂપને જ બોલવામાં આવે છે) કહે છે. અહીં, 'કમ્બોજ' શબ્દનો અર્થ 'કમ્બલભોજ' અર્થાત્ 'કમનીય ભોજ' એવો થાય છે. વળી, જે કમનીય હોય તે 'કમ્બલ' કહેવાય. જ્યારે આર્ય જનપદોમાં વિકૃતિ શવઃ (નામ)નો પ્રયોગ થાય છે. પૂર્વના પ્રદેશોમાં 'કાપલું' અર્થમાં (પ્રકૃતિરૂપ) દાતિ-નો પ્રયોગ થાય છે. અને ઉત્તરના દેશોમાં (નામરૂપ) દાત્રમ્-નો પ્રયોગ થાય છે.

આ મુજબ એકપદવાળા શબ્દોનું નિર્વચન કરવું જોઈએ.

સમજૂતી : વ્યાકરણશાસ્ત્ર કથિત વૃત્તિઓની રજૂઆત કર્યા બાદ યાસ્ક એકપદવાળા શબ્દોનું નિર્વચન કરવા માટે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતોનું સૂચન કરે છે. જેમાં, તેઓ દ્વિપ્રકૃતિ ધાતુઓ, લૌકિક અને વૈદિક ધાતુઓ તથા પ્રદેશ અનુસાર શબ્દમાં આવતી વિશેષતાઓને ધ્યાનમાં લઈને નિર્વચન કેવી રીતે અને શા માટે કરવું જોઈએ તે ઉદાહરણ સહિત સમજાવે છે.

અથ તદ્વિતસમાસેષ્વેકપર્વસુ ચાનેકપર્વસુ ચ પૂર્વ પૂર્વમપશ્મપશ્નં પ્રવિભજ્ય નિર્બૂયાત્ । દળ્ઙ્યઃ પુરુષઃ [દળ્ઙપુરુષઃ । દળ્ઙમર્હતીતિ વા । દળ્ઙેન સંપદ્યતે ઇતિ વા । દળ્ઙો દદતેઃ ધાશ્યતિકર્મણઃ । 'અઋશે દદતે મણિમ્' ઇત્યભિભાષન્તે । દમનાદિત્યૌપમન્યવઃ । દળ્ઙમસ્યાકર્ષતેતિ ગર્હાયામ્ । કક્ષ્યા ણ્જ્જુશ્ચસ્ય । કક્ષં સેવતે । કક્ષો ગાહતેઃ । વ્ક્સઃ ઇતિ

नामकरणः । ख्यातेर्वानर्थकोऽभ्यासः । किमस्मिन् ख्यानमिति । कषतेर्वा ।
तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षः । बाहुमूलसामान्यादश्वस्य ॥

शज्ञः पुरुषो शजपुरुषः । शजा शजतेः । पुरुषः पुरि षादः । पुरि शयः । पूश्यतेर्वा ।
पूश्यत्यन्तश्चित्यन्तश्पुरुषमभिप्रेत्य । 'यस्मात्पश्यं नापश्यति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयां न
ज्यायोऽस्ति किञ्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥
(श्वेता. ३/९) इत्यपि निगमो भवति ।

विश्वकद्राकर्षः । वीति चक्र इति श्वगतौ भाष्यते । द्रातीति गतिकुत्सना । कद्रातीति
द्रातिकुत्सना । चक्राति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यासः । तदस्मिन्नस्तीति विश्वकद्रः ।
कल्याणवर्णरूपः । कल्याणवर्णस्येवास्य रूपम् । कल्याणं कमनीयं भवति । वर्णो
वृणोतेः । रूपं शेचतेः । एवं तद्धितसमासान्निर्ब्रूयात् ।

अनुवाद : હવે એક જોડવાળા કે અનેક જોડવાળા શબ્દો અને સામાસિક (શબ્દોના
નિર્વચનમાં) પહેલા પ્રથમ (તદ્વિત કે સમાસ)નું (નિર્વચન કરી) અને ત્યારબાદ દ્વિતીયનું
નિર્વચન વિચારવું જોઈએ અર્થાત્ વિભાગ કરીને તેમનું નિર્વચન કરવું જોઈએ. જેમ કે
दण्ड्यः पुरुषः । (आ दण्ड्यः पुरुषः तद्धितनुं उदाहरण છે. આમાં સૌથી પહેલાં એનું
નિર્વચન થશે પછી મૂળ પદ દણ્ડ-નું) दण्डमर्हति અર્થાત્ દંડ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય દંડ
(તાડન) કરવાને યોગ્ય પુરુષ અથવા દંડ (કાર્ષાપિણાદિ) ભરવા યોગ્ય પુરુષ. दण्ड શબ્દ
ધારણાર્થક દ્ ધાતુ ઉપરથી બન્યો છે. अकूरो ददते मणिम् । એમ કહેવામાં આવે છે.
(એટલે કે અહીં ધારણાર્થક દ્ ધાતુનો પ્રયોગ છે.) 2. औपमन्यवना मते 'दमन करतो
હોવાને કારણે દંડ કહેવાય છે.' અહીં दम् - ઉપશમન કરવું, ધાતુ ઉપરથી दण्ड - શબ્દ
ની સિદ્ધિ કરવાનો પ્રયત્ન છે.) કારણ કે “આને દંડ કરો” એવું વાક્ય નિંદા અર્થમાં
પ્રયોજાય છે.

कक्ष्या घोडानी दौरी(लगाम)ने कक्ष्या कहे छे, कारण के ते कक्षभाग (बगल)नुं सेवन करे
छे. कक्ष शब्द गाहू विलोडन धातुने क्स्- अेवो प्रत्यय लागीने बन्यो छे.
2. अथवा छा धातुथी स्वार्थमां द्वित्व थर्ने बन्यो छे अथवा आमां देभाऽवा योग्य शुं
छे? (એટલે કે દેખાડવા યોગ્ય કશું જ નથી) અથવા कष् (ખંજવાળવું) ધાતુથી
જવાળવાનું સ્થાન એમ બન્યો હશે. बाहुमूण (બગલ હંમેશાં પ્રસ્વેદવાળી રહેવાથી
ખંજવાળ આવે છે અને પછી નખથી ખણવામાં આવે છે.) समान - अथने माटे.

‘राजनो पुरुष राजपुरुष’ छे. (आ षष्टि तत्पुरुष समासनुं निर्वचन थयुं. હવે અહીં
પદોનું નિર્વચન કરીશું.) ‘राजा’ पद राज्--धातु परथी ‘राज् दितौ’ બને છે. ‘पुरुष’

પદ પુર અર્થાત્ શરીરમાં રહેનાર, શરીરમાં બેસનાર, એવી રીતે થાય છે અથવા (અંતરપુરુષ) અંતરયામી પરમાત્માના અભિપ્રાયવાળા પૂરણાર્થક ધાતુથી બને છે. પરમાત્મા સર્વત્ર પૂર્ણ છે એના માટે પ્રમાણ આપે છે:

‘જેનાથી પર કે અપર કશું જ નથી, જેનાથી નાનું કે મોટું કશુંય નથી, આકાશમાં વૃક્ષની સમાન જે એકલો અને અવિચળ રહેલો છે, તે પુરુષ વડે આ સમગ્ર જગત વ્યાપ્ત છે,’ એવો વેદમંત્ર પણ છે.’

વિશ્વકદ્રાકર્ષઃ । વિ (વિશિષ્ટતાસૂચક ઉપસર્ગ) અને ચક્ર - એ કૂતરાની ચાલના અર્થમાં વપરાય છે. (આ કૂતરાની ગતિના અર્થમાં શા માટે વપરાય છે તેની પુષ્ટિ કરવા માટે આ શબ્દનું નિર્વચન કરવામાં આવે છે.) ‘ત્રા કુત્સાયાં ગતૌ’ આ ધાતુપાઠ અનુસાર દ્રાતિ- ગતિની નિંદા અને કદ્રાતિ- આ નિંદિત ગતિની પણ નિંદા. કદ્રાતિ-- તેનું સ્વાર્થમાં દ્વિત્વ થઈને ચક્રદ્રાતિ પદ બને છે. અર્થાત્ ચક્રદ્રાતિ -નો અર્થ અત્યંત નિંદિત ગતિ એવો થાય છે. આ જે કૂતરાની છે, તે કૂતરો વિશ્વકદ્ર થયો અને આકર્ષ

એટલે ખેંચનાર, આકર્ષિત કરનાર. આથી, શિકારી વિશ્વકદ્રાકર્ષઃ થાય.

(અનેક પર્વવાળા સમાસનું ઉદાહરણ આપે છે.) કલ્યાણવર્ણરૂપઃ। સુવર્ણના સમાન જેનું રૂપ છે તે કલ્યાણવર્ણરૂપઃ । (આ સમાસનું નિર્વચન છે. પદોનું નિર્વચન કરીએ તો) કલ્યાણો વર્ણઃ યસ્ય સ કલ્યાણવર્ણઃ આ અન્ય સમાસ થાય છે. આથી આ પદ અનેકપર્વ સમાસનું ઉદાહરણ બને છે. કલ્યાણ નો અર્થ કમનીય થાય છે. વર્ણ શબ્દ ‘વૃ આચ્છદને’ ધાતુથી બન્યો છે અને રૂપ શબ્દ ‘દીપ્ત્યર્થક રુચ્ ધાતુથી બનેલો છે. આ પ્રમાણે તદ્વિત તથા સમાસોનું નિર્વચન કરવું જોઈએ. એકલા પદોનું નિર્વચન કરવું જોઈએ નહીં.

સમજૂતી : અહીં યાસ્ક તદ્વિત અને સામાસિક શબ્દોનું નિર્વચન કેવી રીતે કરવું જોઈએ તેની વિચારણા કરે છે અને પહેલા તદ્વિત શબ્દોના નિર્વચનની પ્રક્રિયાને ઉદાહરણ સહિત દર્શાવે છે અને ત્યારબાદ સામાસિક શબ્દોનું નિર્વચન કેવી રીતે કરી શકાય તે ઉદાહરણ સહિત દર્શાવે છે.

નૈકપદાનિ નિબ્રૂયાત્ । નાવૈયાકરણાય । નાનુપસન્નાય । અનિદંવિદે વા । નિત્યં હ્યવિજ્ઞાતુર્વિજ્ઞાનેઽસૂયા । ડપસન્નાય તુ નિબ્રૂયાત્ । યો વાલં વિજ્ઞાતું સ્યાત્ । મેધાવિને । તપસ્વિને વા ॥

વિદ્યા હ વૈ બ્રાહ્મણમાજગામ ગોપાય મા શેવધિષ્ટેઽહમસ્મિ ।

અસૂયકાયાનુજવેઽયતાય ન મા બ્રૂયા વીર્યવતી તથા સ્યામ્ ॥

ય આતૃણત્યવિતથેન કર્ણાવદુઃખં કુર્વન્નમૃતં સં પ્રયચ્છન્ ।

તં મન્યેત પિતરં માતરં ચ તસ્મૈ ન દુહ્યેત્કૃતમચ્ચનાહ ॥

अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।

यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्तिश्रुतं तद् ॥

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।

यस्ते न द्रुह्येत्कतमच्चनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥ इति । निधिः शेषवधिरिति ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

इति यास्कभूमिका ॥

अनुवाद : જે અવૈયાકરણ હોય, જે શિષ્યભાવથી આવ્યો ન હોય, અથવા જે તે (નિરુક્તિ-પ્રક્રિયા)ને જાણતો ન હોય, તેને નિર્વચન ન કહેવું જોઈએ. કારણ કે ન જાણનાર જ્ઞાનમાં સદા દોષ કાઢે છે. શિષ્યભાવથી, શ્રદ્ધાભાવથી આવેલને નિર્વચન કહેવું જોઈએ. અથવા જે તેને સમજવામાં સમર્થ હોય તેને નિરુક્તનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ. મેધાવી અને તપસ્વીને નિરુક્તનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ. (તેનું સમર્થન નીચે મુજબ કરવામાં આવ્યું છે.)

‘વિદ્યા એકવાર બ્રાહ્મણ પાસે આવી અને બોલી કે, હે બ્રાહ્મણ ! મારી રક્ષા કર. કારણકે હું તારો નિધિ છું. તું નિંદા કરનાર, કુટિલ અને લંપટને મારો ઉપદેશ ન કરીશ, જેથી હું વીર્યવતી બની બની રહું.’

‘જે સત્યથી દુઃખનો નાશ કરે અને જ્ઞાનના અમૃતનું પ્રદાન કરતાં કરતાં કાનોને પૂર્ણ કરે છે, તેમને (તેવા ગુરુને) શિષ્યે પોતાના પિતા અને માતા સમજવા જોઈએ અને તેમનો દ્રોહ કોઈપણ રીતે કરવો જોઈએ નહીં.’

‘જેમને ભણાવવામાં આવ્યાં છે એવા શિષ્યોએ મનથી, વાણીથી અથવા કર્મથી કોઈ પણ રીતે ગુરુનો અનાદર કરે તો, જેમ ગુરુ તેમને આનંદ પ્રદાન કરનારા હોતા નથી, તે જ રીતે તેમની વિદ્યા તેમને સમય પર યોગ્ય ધ્યાન આપતી નથી.’

‘હે બ્રહ્મણ ! જે કોઈને પવિત્ર, અપ્રમાદી, મેધાવી અને બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરનાર જાણો અને જો કોઈ પણ સ્થિતિમાં તમારો વિરોધ ન કરે, તે નિધિની રક્ષા કરનાર શિષ્યને મારો ઉપદેશ કરજે.’

આ વચન વિદ્યાના યોગ્ય અધિકારીને દર્શાવે છે. શેવધિઃ શબ્દનો અર્થ નિધિ થાય છે.

સમજૂતી : નિર્વચન કરવા માટેની જે પ્રારંભિક શરતો અને સાવધાનીઓ છે તેના વિશે યાસ્કે દ્વિતીય અધ્યાયના પ્રથમ પાદ સુધી વિચારણા કરી છે, જેને યાસ્ક ભૂમિકા તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે. નિરુક્તના અધિકારી કોણ છે અને કોણ નહીં તેની વાત કરીને યાસ્ક ભૂમિકા પૂર્ણ કરે છે અને ત્યારબાદ દ્વિતીય પાદથી નિઘણ્ટુ માં સંગ્રહિત કરવામાં આવેલા શબ્દોનું નિર્વચન કરવાનો પ્રારંભ થાય છે.

द्वितीय अध्यायनो प्रथम पाठ पूर्ण.

अर्ही यास्कभूमिका समाप्त.

द्वितीयः पादः

द्वितीय पाठ

अथातोऽनुक्रमिष्यामः । गौरिति पृथिव्या नामधेयम् (निघन्टुः १/१/१) । यद् दूरं गता भवति । यचास्यां भूतानि गच्छन्ति । गातेर्वा ऋ ओकारो नामकरणः । अथापि पशुनाम इह भवति ऋ एतस्मादेव । अथाप्यस्यां ताद्वितेन कृत्स्वन् निगमाः भवन्ति । 'गोभिः श्रीणीत मत्सरम् ।' (ऋ. १/४६/४) इति पयसः । मत्सरः सोमः । मन्दतेः तृप्तिकर्मणः । मत्सर इति लोभनाम । अभिमत्त एनेन धनं भवति । पयः पबतेर्वा प्यायतेर्वा । क्षीरं क्षरतेः । घसेर्वा ऋ ईशे नामकरणः । उशीरमिति यथा । 'अंशुं दुहन्तो अध्यासते गवि' (ऋ. १०/१४/९) । इत्यधिषवणचर्मणः । अंशुः शमष्टमात्रो भवति । अननाय शं भवतीति वा । चर्म चरतेर्वा । उच्चृतं भवतीति वा । अथापि चर्म च श्लेष्मा च ॥ 'गोभिः सन्नद्धो असि वील्यस्व' (ऋ. ६-४७-२६) । इति श्थस्तुतौ । अथापि स्नाव च श्लेष्मा च । 'गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूता' (ऋ. ६-७५-११) इतीषुस्तुतौ ॥

अनुवाद : હવે ક્રમાનુસાર વ્યાખ્યા કરીશું. 1. ગૌ આ પદ પૃથ્વીનું વાયક છે. કારણ કે તે દૂર સુધી ફેલાયેલી છે. અને કારણ કે તેની ઉપર પ્રાણીઓ ચાલે છે. આથી, ગત્યર્થક ગમ્ ધાતુથી ગૌ શબ્દ બન્યો છે અને તેની બે પ્રકારે નિરુક્તિ કરી શકાય છે: અ. દૂરં ગચ્છતીતિ ગૌ; બ. ગચ્છન્તિ ભૂતાનિ યસ્યાં સા ગૌઃ। અથવા ગા ધા તુથી ('ગાઙ્ગતૌ' ધાતુને ઔ- પ્રત્યય ચનામકરણ:] થઈને ગૌ શબ્દ બને છે. 2. અને તે ગૌ: પશુનામ પણ છે. તે કહેલ ધાતુઓમાંથી નિષ્પન્ન થયું હશે. 3. અને આ ગાયરૂપ પશુના નામના તદ્વિત પ્રત્યયોથી પૂર્ણ થયેલા અર્થાત્ તદ્વિતાંત પદના સમાન શબ્દ નિગમ(વેદ)માં પ્રાપ્ત થાય છે; જેમ કે, 'દૂધની સાથે સોમ રસને પકાવો.' અહીં ગૌ: શબ્દ 'દૂધ'ના અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. મત્સર:શબ્દ 'સોમ'નાં અર્થમાં વપરાયો છે. તૃપ્તિ અર્થવાળા મન્દ ધાતુ પરથી મત્સર શબ્દ બન્યો હશે. અથવા મત્સર એ લોભનું પણ નામ છે. કેમ કે, લોભથી મનુષ્ય ધનની પાછળ ગાંડો થાય છે. પયસ્ શબ્દ પા પિબ્ - પાન કરવું, અર્થવાળા ધાતુ પરથી નિષ્પન્ન થયો છે. અથવા પ્યાય્ ધાતુ પરથી નિષ્પન્ન થયો છે. ક્ષીર શબ્દ વહેવું અર્થવાળા ક્ષર ધાતુ પરથી બન્યો છે અથવા ક્ષીણ થવું અર્થવાળા ઘસ્ ધાતુને ઈર પ્રત્યય લાગીને બન્યો છે; જેમ કે, ઉશીરમ્ । અહીં વેદમાં ગૌ: શબ્દ (તદ્વિતાન્તરૂપે) 'ચર્મ'ના અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. 'સોમને નીચોવતી વખતે ગો-ચર્મ પર બેસે છે'. અંશુ: સોમરસને કહે છે. કારણ કે શરીરમાં વ્યાપ્ત થતાં જ તે કલ્યાણકારી હોય છે અથવા દીર્ઘજીવન માટે કલ્યાણકારી હોય છે. ચર્મ શબ્દ

चर धातुथी बन्यो छे. कारण के ते आभाय शरीरमां झेलायेल छोवाथी ते यर्म कहेवाय छे. अथवा चृती हिंसायाम् धातुथी बने छे. कारण के तेने शरीरनी उपरथी उतारवामां आवे छे. अने वणी यर्म तथा श्लेष्मा पश गौः शब्दथी कहेवाया छे; जेम के, गौः (ना विकार यर्म अने श्लेष्मा) छे. आथी, बलीयस्व - दढ बनो; आ मंत्र ऋग्वेदमां रथनी स्तुतिमां कहेवायो छे. अने स्नायु तथा यरबी माटे पश गौः शब्द छे; जेम के, 'गौः,- थी दढ बनेला बाण धनुष्यथी झेकवामां आवतां दूर सुधी जाय छे,' आ मंत्र ऋग्वेदमां बाणनी स्तुतिमां कहेवायो छे.

समजूती :

अथ निघण्टु समाम्नाये प्रथमोऽध्यायः । अेम निघण्टु नो प्रारंभ थयो छे. प्रारंभे अेकवीस पृथिवी नामो आपवामां आव्यां छे. यास्क अेमांथी 'गौः' शब्दनी निरुक्ति आपे छे.

१ गौः २ उमा, ३ ज्या, ४ क्षमा, ५ क्षा, ६ क्षमा, ७ क्षोणी, ८ क्षितिः, ९ अवनिः, १० उर्वी, ११ पृथ्वी, १२ मही, १३ रिपः, १४ अदितिः, १५ इला, १६ निऋतिः, १७ भूः, १८ भूमिः, १९ पूषा, २० गातुः, २१ गोत्रा इत्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि ॥ १ ॥

अहीं, 'गौः' शब्दनी विविध प्रकारे निरुक्तिओ दशाविवामां आवी छे. विविध मंत्रोमां आ नाम तद्धित रूपे केवी रीते वपरायुं छे, ते पश स्पष्ट करवामां आव्युं छे.

ज्यापि गौरुच्यते । गव्या चेत् ताद्धितम् । अथ चेन्न गव्या गमयतीषूनिति ॥

वृक्षेवृक्षे नियता मीमयद्रौस्ततो वयः प्र पतान्पूरुपादः । (ऋ.१०/२७/२२) वृक्षेवृक्षे धनुषिधनुषि वृक्षो वृश्चनात् वृत्वा क्षां तिष्ठतीति वा । क्षा क्षियतेः निवासकर्मणः ऋ नियताभीमयद् गौः शब्दं करोति । मीमयतिः शब्दकर्मा । ततो वयः प्रपतन्ति । पुरुषानदनाय । विरिति शकुनिनाम । वेतेर्गतिकर्मणः । अथापीषुनामेह भवत्येतस्मादेव ।

आदित्योऽपि गौरुच्यते । 'उतादः परुषे गवि । पर्ववति भास्वतीत्यौपमन्यवः ।

अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते । तदेतेनोपेक्षितव्यम्, आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवति । सुषुम्णः सूर्यश्मिश्चन्द्रमाः गन्धर्वः इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते । 'अत्राहु गोरमन्वत' इति । तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ।

अनुवाद : प्रत्यंयाने पश 'गौः' कहे छे. जे अे 'गौः' नो विकार छे तो (गौः- पद पडेलानी माइक) गव्या ताद्धित-सदृश छे. अने जे गौः- -नो विकार गव्या नथी तो गमयति इषून इति गौः 'बाणोने झेकनार छे', (आम, ज्या-पश छे शब्द गौः परथी जितरी आव्यो छे.) 'प्रत्येक धनुष्यमां (अहीं वृक्ष शब्द धनुष्य माटे वपरायो छे.) बांधेली पशछे अवाज करे छे, त्यारे मनुष्य(शत्रु)नो नाश करनार बाण नीकणी पडे छे.' वृक्षे-वृक्षे अर्थात् धनुष्ये-

ધનુષ્યે - પ્રત્યેક ધનુષ્યમાં. છેદનાર્થક વ્રજ- કાપવું, ધાતુ ઉપરથી વૃક્ષ શબ્દ બન્યો છે. આથી, વૃક્ષ છેદન કરવાથી પ્રસિદ્ધ છે. અને ઝાડના અર્થમાં વૃક્ષ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, તે પૃથિવીને ઘેરીને ફેલાઈને રહે છે.

ક્ષા શબ્દ પૃથિવીનો વાચક છે, જે નિવાસાર્થક ક્ષિ ધાતુથી બનેલો છે. બાંધેલી પણ છ ભીમયદ્ અર્થાત્ અવાજ કરે છે. અવાજ કરવો એ અર્થમાં ભીમ્ ધાતુ વપરાય છે. મંત્રમાં આવેલ મૂળ શબ્દ વયઃ, વિ પક્ષીનું નામ છે, જે ગત્યર્થક વી ધાતુ પરથી નિષ્પન્ન થયો છે અને અહીં એ જ ધાતુથી નિષ્પન્ન શબ્દ બાણનો વાચક છે.

આદિત્ય-ને પણ 'ગૌઃ' કહેવામાં આવે છે; જેમ કે, તે 'પર્વયુક્ત સૂર્યમાં'. અહીં, 'ગવિ'-નો પ્રયોગ સૂર્ય અર્થમાં થયો છે. અને પરુષે શબ્દ સૂર્યના વિશેષણરૂપે પ્રયોજાયો છે. ઔપમન્યવના મતે પર્વવતિ-નો અર્થ ભાસ્વતિ—'પ્રકાશિત' એવો થાય છે. અને તે(સૂર્ય)નું એક કિરણ ચન્દ્રમાને પ્રકાશિત કરે છે. (તે કિરણોને 'ગૌઃ' નામથી ઓળખવામાં આવે છે.) તેની પરીક્ષા કરવી જોયાં એ. કેમ કે ચન્દ્રમાનો પ્રકાશ સૂર્યના કારણે છે. સુષુમ્ણા (ચન્દ્રમાને પ્રકાશિત કરનાર કિરણ) સૂર્યનાં કિરણો છે અને ચન્દ્રમા (ગાં ધારયતિ ઇતિ ગાન્ધર્વઃ । અનુસાર) 'ગાન્ધર્વ' છે- એમ પણ વેદમાં કહેવાયું છે. તેને પણ 'ગૌઃ' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. જેમ કે, 'અહીં તેમને સૂર્યના કિરણોનો વિચાર કર્યો.' આ(મંત્ર)ની વ્યાખ્યા આગળ કરવામાં આવશે.

સમજૂતી : 'ગૌઃ' એ પૃથિવીનું નામ છે કહ્યા પછી આ શબ્દ વેદમાં અને લોકમાં કેવા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે અર્થ આપે છે એ યાસ્ક દર્શાવી રહ્યા છે.

सर्वेऽपि इक्ष्मयो गाव उच्यन्ते ॥

ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्वै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।

अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः पशमं पदमव भाति भूरि ॥ (ऋ. ૧/૧૫૪/૬)

તાનિ વાં વાસ્તૂનિ કામયામહે ગમનાય ૫ યત્ર ગાવો ભૂરિશૃંગ્ગા બહુશૃંગ્ગાઃ । ભૂરિ ઇતિ બહુનો નામધેયમ્ । પ્રભવતીતિ સતઃ । શૃંગ્ગં શ્રયતેર્વા । શૃણાતેર્વા । શમ્નાતેર્વા । શરણાયોદ્ગતમિતિ વા । શિશ્સો નિર્ગતમિતિ વા । અયાસોઽયનાઃ । તત્ર તદુરુગાયસ્વ વિષ્ણોર્મહાગતેઃ પશમં પદં પશર્ધ્યસ્થમવભાતિ ભૂરિ । પાદઃ પદ્યતેઃ । તન્નિધાનાત્ પદમ્ । પશુપાદપ્રકૃતિઃ પ્રભાગપાદઃ । પ્રભાગપાદસામાન્યાદિતશણિ પદાનિ । એવમન્યેષામપિ સત્ત્વાનાં સંદેહાઃ વિદ્યન્તે । તાનિ ચેત્ સમાનકર્માણિ સમાનનિર્વચનાનિ । નાનાકર્માણિ ચેન્નાનાનિર્વચનાનિ । યથાર્થં નિર્વત્ત્વ્યાનિ ।

અનુવાદ : (સૂર્યનાં) બધાં જ કિરણોને "ગાવઃ" કહેવામાં આવે છે. '(હે વર-વધૂઓ!) જ્યાં સૂર્યનાં ઘણાં શૃંગોવાળાં અને અને ગતિમાન કિરણો પડે છે એવા ઘરમાં જઈને રહો

એવી અમે કામના કરીએ છીએ. આવા જ સ્થાને મહાગતિવાળા વિષ્ણુનું પરમ પદ અત્યંત શોભે છે.’ (હે દંપતી !) અમે તમારું વિચરણ કરવા માટે એવા ઘરોને ઈચ્છીએ છીએ જેમાં ‘ભૂરિશૂઙ્ગઃ’ અર્થાત્ બહુ શૂંગોવાળાં (સૂર્યનાં) કિરણોનું આવન-જાવન થતું હોય. ‘ભૂરિ’ એ ‘બહુ’નો વાચક શબ્દ છે. (બહુ પદાર્થોના મળવાના કારણે) શક્તિશાળી. ભૂ - પ્ર ભૂ - પ્રભવતિ પરથી ‘ભૂરિ’ શબ્દ બન્યો છે. શૂઙ્ગ શબ્દ શ્રિજ્ સેવાયામ્ કે શુ હિંસાયામ્ ધાતુ પરથી બન્યો છે. રક્ષણ માટે ઉપર આવેલ અથવા શિર પર નીકળેલ હોવાથી તેને શૂંગ કહે છે. અયાસ શબ્દનો અર્થ ગમનશીલ છે. ઉરુગાય થાત્ ‘મહાગતિ’ વિષ્ણુનું પરમ પદ, સર્વથી ઊંચું સ્થાન અત્યંત શોભિત હોય છે. પાદ શબ્દ પદ-જવું, ધાતુ પરથી ઊતરી આવ્યો છે. આ પાદ એટલે પગલું જ્યાં મૂકવામાં આવે છે એ સ્થાન. ‘પશુનું પગલું’ એમ કહેતા પશુના ચાર પગ હોય છે. આથી, પ્રત્યેક વસ્તુના ચતુર્થ ભાગને પણ ‘પાદ’ કહેવામાં આવે છે. પ્રભાગરૂપ પાદની સમાનતાના કારણે અન્ય ચતુર્થ ભાગ પદ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે અન્ય પદાર્થોના નામમાં પણ સંદેહ હોઈ શકે છે. તો જો તે સમાન અર્થમાં પ્રયોજાયાં હોય તો તેનું નિર્વચનદરેક સ્થાને સમાન રીતે કરવું જોઈએ. અને જો તેમના અર્થ ભિન્ન ભિન્ન હોય તો તેમનું અલગ-અલગ નિર્વચન કરવું જોઈએ. આમ, અર્થાનુસારી નિર્વચન કરવું જોઈએ.

इतीमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्यनुक्रान्तानि । तत्र निर्र्हेतिर्निश्मणात् । ऋच्छतेः कृच्छ्रपत्तिरिति । सा पृथिव्या संदिह्यते । तयोर्विभागः । तस्या एषा भवति ॥

य ई चकार न सो अस्य वेद य ई ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् ।

स मातुर्योना पश्चिमीतो अन्तर्बहुप्रजा निर्र्हेतिमा विवेश ॥ (ऋ.१-१६४-३२)

बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यते इति पश्चिमीतः । वर्षकर्मैति नैरुक्तः । य ई चकारेति कशेतिकिरती संदिग्धौ वर्षकर्मणा । न सो अस्य वेद मध्यमः । स एवास्य वेद मध्यमो यो ददर्शादित्योपहितम् । स मातुर्योनौ । मातान्तरिक्षम् । निर्मीयन्तेऽस्मिन् भूतानि । योनिश्चरिक्षम् । महानवयवः पश्चिमीतो वायुना । अयमपीतरो योनिश्चेतस्मादेव । पश्चिमीतो भवति । बहुप्रजा भूमिमापद्यते वर्षकर्मणा ।

अनुवाद : पृથિવીના એકવીસ નામ ક્રમાનુસાર કહેવામાં આવ્યા છે. તેમાંથી નિતાંત રમણ કરવાયોગ્ય હોઈને ‘નિર્ર્હેતિ’ કહેવામાં આવે છે. તે નિ ‘રમણ પરથી સાધવામાં આવે છે. તેનો અન્ય અર્થ કષ્ટપ્રાપ્તિ (નિર્ગતા + રમણાત્ - જેમાંથી આનંદ ચાલ્યો ગયો) થાય છે. કષ્ટપ્રાપ્તિ અર્થ ઋચ્છ ધાતુ પરથી સાધવામાં આવ્યો છે. આ ‘નિર્ર્હેતિ’ શબ્દ પૃથિવીના નામ તરીકે વપરાયો હોય ત્યારે સંદેહ થાય છે. આથી, તેના વિષય વિભાગ કરી લેવા જોઈએ. તેના માટે આ શબ્દ વપરાયો હોય તેવી ઋચ્યા છે;

‘જે આ (ગર્ભધાન રૂપ) કર્મ કરે છે તે (ગૃહસ્થ એના) દુષ્પરિણામને જાણતો નથી અને જે પરિવ્રાજક તેના દુષ્પરિણામને જોવે છે, તે ગૃહસ્થ (ગર્ભની) માતાની અર્થાત્ પોતાની

પત્નીની યોનિમાં જ વીંટળાયેલો રહે છે, પરિણામે અનેક સંતાનોની ઉત્પત્તિ થવાથી તેને કષ્ટ પ્રાપ્તિ થાય છે.’ કષ્ટપ્રાપ્તિ એ પરિવ્રાજકોએ કરેલો આધ્યાત્મિક અર્થ છે. નૈરુક્તો તેનો આધિભૌતિક અર્થ પૃથિવી કરે છે, ‘જે (મેઘ અથવા વિદ્યુત) આ (વૃષ્ટિ)કર્મને કરે તે તેના રહસ્યને જાણતા નથી. અને જે પરમાત્મા તેને જાણે છે તે આનાથી ભિન્ન છે. તે (મેઘ અથવા વિદ્યુત માતા) અર્થાત્ અંતરિક્ષના (યોનિ અર્થાત્) વિશાળ ક્ષેત્રની ભીતર ઘેરાઈને અનેક જળબિન્દુઓના રૂપમાં (અનેક ઔષધિઓના જનક રૂપે) પૃથ્વી ઉપર વરસે છે.’ અનેક સંતાનવાળા (ગૃહસ્થ)ને કષ્ટપ્રાપ્તિ થાય છે - (એમ આ મંત્રનો અર્થ છે એવું) પરિવ્રાજકો કહે છે. વૃષ્ટિકર્મ તેનો અર્થ છે એમ નૈરુક્તો કહે છે. ‘ય ई चकार’ આ ચરણમાં ચકાર રૂપ કૃ-કરોતિ ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયેલું છે કે કૃ-કિરતિ, કેંકવું ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયેલું છે, એમ સંદેહ થાય છે. કેમ કે આ બંને ધાતુઓ વૃષ્ટિક્રિયા સાથે સંકળાઈ શકે; ‘તે (વૃષ્ટિ) કરનારો મધ્યમ (મેઘ) તે(વૃષ્ટિના રહસ્ય)ને જાણતો નથી, જે મધ્યમ (પરમાત્મા) તે વૃષ્ટિના રહસ્યને જાણે છે, તે સૂર્યના કિરણોની અંતર્ગત રહેલી વૃષ્ટિને જુએ છે. તે માતાની યોનિમાં. અહીં, માતા એટલે અંતરિક્ષ. કેમકે એમાં બધાં ભૂતોનું નિર્માણ થાય છે. યોનિ એટલે અંતરિક્ષનો મોટો અવયવ. કેમ કે તે વાયુથી વીંટળાયેલો છે. આ અન્ય (સ્ત્રીના સંદર્ભે) યોનિ શબ્દ (યુ - મિશ્રણામિશ્રણયોઃ ધાતુને ઊગાદિ નિત્ પ્રત્યય લાગી) સિદ્ધ થાય છે. કેમકે તે લૌકિક સ્ત્રીઓની યોનિ પણ સ્નાયુ-માંસાદિથી વીંટળાયેલ છે. બહુ (પ્રજા) જળબિન્દુઓ (અનેક ઔષધિ ઉત્પન્ન કરનાર જળ) વૃષ્ટિ ક્રિયાથી પૃથ્વી પર આવી પડે છે.

સમજૂતી : અહીં યાસ્ક ‘નિઋતિ’ શબ્દ પૃથિવીનું નામ અન્ય નામ છે કહી તેનું નિર્વચન આપે છે અને વેદમંત્રના આધારે આ નામના પરિવ્રાજકો અને નૈરુક્તો અલગ-અલગ અર્થ આપે છે એ નિર્વચન કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે એ દર્શાવે છે.

શાકપૂણિ: સંકલ્પયાઞ્ચક્રે સર્વા દેવતા જાનામીતિ । તસ્મૈ દેવતોભયલિઙ્ગા પ્રાદુર્બભૂવ । તાં ન જજ્ઞે । તાં પપ્રચ્છ । વિવિદિષાણિ ત્વેતિ । સાસ્મા એતામૃચમાદિદેશ । એષા મહેવેતેતિ ॥

અયં સ શિઙ્ઙે યેન ગૌર્ભીવતા મિમાતિ માયું ધ્વસનાવધિ શ્રિતા ।

સા ચિત્તિર્ભિર્નિ હિ ચકાર મર્ત્ય વિદ્યુદ્ભવન્તી પ્રતિ વવ્રિમૌહત ॥ (ઋ. ૧-૧૬૪-૨૧)

અયં સ શબ્દાયતે યેન ગૌર્ભિપ્રવૃત્તા મિમાતિ માયુમ્ ૫ શબ્દં કરોતિ । માયુમિવાદિત્યમિતિ વા । વાગેષા માધ્યમિકા । ધ્વંસને મેઘેઽધિશ્રિતા । સા ચિત્તિભિઃ કર્મભિઃ નીર્ચેર્નિકરોતિ મર્ત્યમ્ । વિદ્યુદ્ભવન્તી પ્રત્યૂહતે વવ્રિમ્ । વવ્રિરિતિ રૂપનામ । વૃણોતીતિ સતઃ । વર્ષેણ પ્રચ્છાદ્ય પૃથિવીં પુનરાદત્તે ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

અનુવાદ : શાકપૂણિએ નિશ્ચય કર્યો કે, હું બધા દેવતાઓને જાણું છું. તેમની સામે ઉભયલિંગ દેવતા ઉપસ્થિત થઈ. તે તેને ન જાણી શક્યા. અને તેને પૂછવા લાગ્યા કે, ‘હું

તમને જાણવા ઇચ્છું છું'. તે (દેવતાએ શાકપૂણિને) આ ઋચા દર્શાવી કહ્યું કે, 'હું આ ઋચાની દેવતા છું'.

આ તે (મેઘ) ગર્જન કરે છે, જેનાથી ઘેરાયેલી અને વાદળોમાં આકાશમાં સ્થિત માધ્યમિક વાણી (ગૌઃ) (માયું મિમાતિ) શબ્દને ઉત્પન્ન કરે છે. (સા- આ તે દેવતાનો સ્ત્રીલિંગમાં નિર્દેશ છે) તે (માધ્યમિક વાણી પોતાના ગર્જનરૂપ) કર્મોથી મનુષ્યને (ભયભીત કરીને) નીચે ઝુકાવે છે અને વિદ્યુતના રૂપમાં પ્રગટ થઈને ઝડપથી પોતાના રૂપને ફરી અદ્રશ્ય (વવ્રિમ્) કરી દે છે.'

આ તે (મેઘ) ગર્જી રહ્યો છે, જેનાથી ઉત્પન્ન થયેલી માધ્યમિક વાક અવાજ કરે છે અથવા માયુ (જેનો બીજો અર્થ આદિત્ય પણ થઈ શકે છે, તે પક્ષમાં આ લુપ્તોપમા છે અર્થાત) આદિત્યના સમાન જણાય છે. આ માધ્યમિક વાણીનું વર્ણન છે. તે ધ્વંસન અર્થાત્ મેઘમાં સ્થિત થઈને પોતાના ચિત્તિભિઃ અર્થાત્ કાર્યથી મનુષ્યને ભયભીત કરી નીચે ઝુકાવે છે અને વિદ્યુત રૂપમાં પ્રગટ થઈને પોતાના રૂપને ફરી આવૃત કરી લે છે.

'વવ્રિ' એ રૂપનું નામ છે.

તૃતીયઃ પાદઃ

તૃતીય પાદ

હિરણ્યનામાન્યુત્તરણિ પચ્ચદશ (નિ. ૧-૨)। હિરણ્યં કસ્માત્ । હિયતે આયમ્યમાનમિતિ વા, હિયતે જનાજ્જનમિતિ વા, હિતરમણં ભવતીતિ વા, હ્રદયરમણં ભવતીતિ વા, હ્રદયરમણં ભવતીતિ વા, હર્યતેર્વા સ્યાત્ પ્રેપ્સાકર્મણઃ ।

અન્તરિક્ષનામાન્યુત્તરણિ ષોડશ (નિ. ૧-૩) । અન્તરિક્ષં કસ્માત્, અન્તર ક્ષાન્તં ભવતિ । અન્તરેમે ઇતિ વા । શરીરેષ્વન્તઃ અક્ષયમિતિ વા ।

તત્ર સમુદ્રઃ (નિ. ૧-૩-૧૫) ઇત્યેતત્ પાર્થિવેન સમુદ્રેણ સન્દિહ્યતે । સમુદ્રઃ કસ્માત્, સમુદ્રવન્ત્યસ્માદાપઃ । સમભિદ્રવન્ત્યેનમાપઃ, સંમોદન્તેઽસ્મિન્ભૂતાનિ, સમુદકો ભવતિ, સમ્મુનત્તીતિ વા ।

તયોર્વિભાગઃ । તત્રેતિહાસમાચક્ષતે । દેવાપિશ્ચાષ્ટિર્ષેણઃ શંતનુશ્ચ કૌરવ્યૌ ભ્રાતરૌ બભૂવતુઃ । સ શંતનુઃ કનીયાનભિષેચયાંચેક્રે । દેવાપિસ્તપઃ પ્રતિપેદે । તતઃ શંતનો શજ્યે દ્વાદશ વર્ષાણિ દેવો ન વવર્ષ । તમૂચુર્બ્રાહ્મણાઃ । અધર્મસત્વયાહ્યાહ્યચરિતઃ, જ્યેષ્ઠં ભ્રાતરમન્તરિત્યાભિષેચિતમ્, તસ્માત્તે દેવો ન વર્ષતીતિ । સ શંતનુર્દેવાપિં શિશિક્ષ શજ્યેન । તમુવાચ દેવાપિઃ પુરોહિતસ્તે અસાનિ યાજયાનિ ચ ત્વા ઇતિ । તસ્ય એતદ્ વર્ષકામસૂત્તમ્ । તસ્યૈષા ભવતિ ॥

અનુવાદ : તે (પૃથિવીના એકવીસ નામો) પછી (નિઘણ્ટુ માં) 'હિરણ્ય' (સુવર્ણ)નાં પંદર નામ છે. હિરણ્ય શા માટે ? હ હરતિ, હિયતે ધાતુ પરથી આ શબ્દ નિષ્પન્ન થયો હશે, કેમ કે (અલંકારોના નિર્માણ સમયે) તેને લોકો વડે ખેંચવામાં આવે છે, વિસ્તારિત કરવામાં આવે છે. અથવા એક માણસ પાસેથી અન્ય માણસ પાસેથી અન્ય માણસ ખેંચી જાય છે. અથવા જે હિતકારક અને રમણીય હોય છે અથવા હૃદયને જે ગમે છે તે હિરણ્ય કહેવાય છે. અથવા તે ઈચ્છાર્થક હ્યૃ ધાતુ પરથી નિષ્પન્ન થયો હશે. (બધા મનુષ્યો હિરણ્યની કામના કરે છે.) ત્યાર બાદ (નિઘણ્ટુ માં) 'અન્તરિક્ષ' માટે ષોડશ નામ આવેલાં છે. અન્તરિક્ષ કેવી રીતે ? તે ઘાવા-પૃથિવીની વચ્ચે અને પૃથિવીની નજીક રહેલું છે અથવા ઘાવા-પૃથિવીની મધ્યમાં વ્યાપેલું છે. અથવા શરીરની અંદર અને ક્ષય વિનાનું છે તે. ત્યાર બાદ સમુદ્ર. અન્તરિક્ષના સોળ નામમાં એક નામ સમુદ્ર છે. તે પાર્થિવ સમુદ્ર સાથે સંદેહ ઉત્પન્ન કરનારું બની શકે. (સમુદ્ર કહેતાં અન્તરિક્ષ સમજવું કે પાર્થિવ સમુદ્ર ?) આ સમુદ્ર શબ્દ કેવી રીતે બન્યો હશે ? આમાંથી (સમ્ + ડ્ + ડ્રવ્ ધાતુ પરથી) (મોજાંઓ રૂપે) પાણી ડ્રવે છે, અથવા (સમ્ + અભિ + ડ્રવ્ ધાતુ પરથી) પાણી તેની તરફ વહે છે, અથવા (સમ્ + મુદ્ ધાતુ પરથી) તેમાં બધાં પ્રાણીઓ આનંદ પામે છે, અથવા (સમ્ + ઉદ(ક) પરથી) તેમાં પાણી એકઠું થયું હોય છે, અથવા (સમ્ + ડ્ ધાતુ પરથી) જે ભીંજવી દે છે તેને 'સમુદ્ર' કહે છે.

તેમનો (અન્તરિક્ષ અને પાર્થિવ સમુદ્ર માટે પ્રયોજતા 'સમુદ્ર' શબ્દ માટે) વિષયવિભાગ કરવો જોઈએ. આ સંદર્ભે ઈતિહાસ જોઈએ. દેવાપિ અને શંતનુ નામના બે ભાઈઓ કુરુવંશનાં આષ્ટિધેણના પુત્રો હતા. તેમાંથી શંતનુ નામના નાના ભાઈએ અભિષેક કરાવી લીધો. (મોટાભાઈનો અધિકાર છીનવી રાજ્ય લઈ લીધું.) દેવાપિએ તપ કર્યું. ત્યાર બાદ શંતનુનાં રાજ્યમાં બાર વર્ષ સુધી વરસાદ ન થયો. તેને બ્રાહ્મણોએ કહ્યું, 'તેં અધર્મ આચાર્યો છે, જ્યેષ્ઠ ભાઈનું ઉલ્લંઘન કરીને અભિષેક કરાવી લીધો છે. તેથી દેવ તારા રાજ્યમાં વરસતા નથી. તે પછી શંતનુએ દેવાપિને રાજ્ય લઈ લેવા કહ્યું. દેવાપિએ તેને કહ્યું કે, "હું તારો પુરોહિત બની, (વર્ષા માટે) તને યજ્ઞ કરાવું." આ વર્ષાકામસૂક્ત છે. તેની એક ઋચા આ મુજબ છે;

સમજૂતી : ડૉ. સિદ્ધેશ્વર વર્મા નોંધે છે કે ઈન્ડો-યુરોપિયન અને લેટીન ભાષામાં આ 'હિરણ્ય' શબ્દનો અર્થ 'પીળું' એવો થાય છે. અહીંથી અન્તરિક્ષનાં સોળ નામોની વાત કરી, 'અન્તરિક્ષ' અને 'સમુદ્ર' શબ્દની નિરુક્તિ આપવામાં આવી છે. અને 'સમુદ્ર' શબ્દનાં અર્થની સંદિગ્ધતા દૂર કરવા માટે એક ઈતિહાસ કહેવામાં આવ્યો છે. આમ પણ કહ્યું છે કે, 'ઇતિહાસપુરાણાભ્યાં વેદં સમુપબંધયેતા' ઈતિહાસ અને પુરાણનાં અધ્યયન દ્વારા વેદનાં જ્ઞાનને જાણવું જોઈએ.

આષ્ટિષેણો હોત્રમૃષનિષીદન્ દેવાપિદેવસુમતિં ચિકિત્વાન્ ।

સ ઉત્તરસ્માદધરં સમુદ્રમપો દિવ્યા અસૃજત્ વર્ષ્યા અભિ ॥ (ઋ. ૧૦-૧૮-૫)

આષ્ટિષેણ ઋષ્ટિષેણસ્ય પુત્રઃ । ઇષિતસેનસ્યેતિ વા । સેના સેશ્વર, સમાનગતિર્વા । પુત્રઃ પુરુ
ત્રાયતે, નિપરુણાદ્વા, પું નરકં તતસ્ત્રાયત ઇતિ વા । હોત્રં ઋષિર્નિષીદન્ । ઋષિર્દર્શનાત્ ।
સ્તોમાન્ દદર્શ ઇતિ ઔપમન્યવઃ ।

‘તદ્યદેતાંસ્તપસ્યમાનાન્ બ્રહ્મ સ્વયમ્બુ અધ્યાનર્ષત્ તદ્ ઋષયો અભવન્ તદૃષીણામ્
ઋષિત્વમિતિ વિજ્ઞાયતે ।’

દેવાપિ-દેવાનામાક્ષ્યા સ્તુત્યા ચ પ્રદાનેન ચ । દેવસુમતિં દેવાનાં કલ્યાણીં મતિમ્ ।
ચિકિત્વાંશ્ચેતનાવાન્ । સ ઉત્તરસ્માદધરં સમુદ્રમ્ । ઉત્તર ઉદ્ભવતરશે ભવતિ । અધરઃ
અધોઽરઃ । અધો ન ધાવતિ ઇત્યૂર્ધ્વગતિઃ પ્રતિષિદ્ધા ॥

તસ્યોત્તરશ ભૂયસે નિર્વચનાય ॥

યદેવાપિઃ શન્તનવે પુરોહિતો હોત્રાય વૃતઃ કૃપયન્નદીઘેત્ ।

દેવશ્રુતં વૃષ્ટિર્નિ ર્શણો બૃહસ્પતિર્વાચમસ્મા અયચ્છત્ ॥ (ઋ. ૧૦-૧૮-૭)

શન્તનુઃ શં તનો અસ્તુ ઇતિ વા । શમ્ અસ્મૈ તન્વા અસ્તિવતિ વા । પુરોહિતઃ પુરુ એનં દધતિ ।
હોત્રાય વૃતઃ કૃપાયમાણોઅન્વધ્યાયત્ । દેવશ્રુતં દેવા એનં શૃણ્વન્તિ । વૃષ્ટિર્નિ
વૃષ્ટિયાચિનમ્ । ર્શણો શતિરભ્યસ્તઃ । બૃહસ્પતિઃ બ્રહ્મા આસીત્ । સોઽસ્મૈ વાચમયચ્છન્ ।
બૃહદુપવ્યાખ્યાનમ્ ॥

ઇતિ દ્વિતીયાધ્યાયસ્ય તૃતીયઃ પાદઃ ॥

અનુવાદ : ઋષિશેણના પુત્ર દેવાપિ દેવતાઓની શુભ ભાવનાઓને સમજીને યજ્ઞમાં બેઠા.
અને તેમને ઉપરના સમુદ્ર (અન્તરિક્ષ)થી દિવ્ય વર્ષાના પાણીને બધી જ બાજુએથી નીચેનાં
સમુદ્ર તરફ પ્રવાહિત કર્યું.

‘આષ્ટિષેણ’ અર્થાત્ ઋષિશેણના અથવા ઇષિતસેનના પુત્ર. નેતાયુક્ત હોય અથવા
સમાન ગતિવાળી હોય તે સેના. અત્યંત રક્ષા કરનાર કે નિતાંત પાલક હોવાથી પુત્ર
અથવા જે પુમ્ નામના નરકથી રક્ષે છે તે પુત્ર. હોતા રૂપે ઋષિ બેઠા. ‘દર્શન કરે છે’ માટે
ઋષિ કહેવાય છે. ‘સ્તોમોને જે જુએ છે એ ઋષિ છે’, એમ ઔપમન્યવ માને છે.

‘જે આ તપસ્યા કરનારાની પાસે પાસે સ્વયં ઉત્પન્ન (અર્થાત્ નિત્ય) વેદ(નો અર્થ)
પહોંચ્યો, તેના કારણે તે ઋષિ બન્યા. આ ઋષીઓનું ઋષિત્વ છે. (તૈત્તિ. આર.

૨-૧ માં ઋષિ શબ્દનું નિર્વચન આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે.)

સ્તુતિ અને પ્રદાનથી દેવતાઓને પ્રાપ્ત થવાથી ‘દેવાપિ’ છે. “દેવસુમતિ” અર્થાત્
દેવતાઓની કલ્યાણકારક મતિને ‘ચિકિત્વાન્’ અર્થાત્ જાણે છે. તેણે ઉપરના સમુદ્રથી

નીચેના સમુદ્રને 'ઉત્તર' અર્થાત્ બહુ ઊંચો, 'અઘર' અર્થાત્ બહુ નીચેની તરફ ગયેલો, ન દોડવાથી ઉપરની તરફ ગતિનો નિષેધ કર્યો છે.

(અર્થાત્ દેવાપિ દેવતાઓની કલ્યાણકારક મતિને જાણે છે. તેણે ઉપરના સમુદ્રને બહુ ઉપર તરફ ગતિ કરવાનો નિષેધ કર્યો છે.) તેને વધુ સ્પષ્ટ કરવા માટે ઋચ્યા છે;

'જ્યારે 'દેવાપિ'એ 'શંતનુ'ના પુરોહિત બનીને યજ્ઞ માટે વરણ (હોતાના રૂપમાં પસંદગી) પામીને કૃપાપૂર્વક (અનાવૃષ્ટિ દૂર કરવા દેવોનું) ધ્યાન કર્યું ત્યારે વૃષ્ટિની યાચના કરનાર અને દેવતા જેની પ્રાર્થના અવશ્ય સાંભળે છે, આ પ્રમાણે 'દેવાપિ'ને અતિશય વૃષ્ટિ આપીને બૃહસ્પતિ(બ્રહ્મા)એ આ વાણી આપી (આમ કહ્યું).'

'હે તનુ (શરીર) ! તારું કલ્યાણ થાઓ.' અથવા 'આને શરીરથી કલ્યાણ થાઓ.' આમ કહેતા હોવાથી એ 'શન્તનુ' છે. જેને પુરુઃએટલે કે જેને (યજ્ઞાદિ કાર્યોમાં) આગળ રાખવામાં આવે છે એ પુરોહિત છે. યજ્ઞમાં હોતાના કાર્ય માટે પસંદ કરવામાં આવેલા (દેવાપિ)એ 'શંતનુ' ઉપર કૃપા કરીને દેવતાઓનું ધ્યાન કર્યું. 'દેવશ્રુતમ્' અર્થાત્ વૃષ્ટિની યાચના કરનાર (દેવાપિ)ને 'રશણઃ' રા- દાને ધાતુના (અતિશય અર્થમાં પ્રયોગ માટે) દ્વિત્વ કરવામાં આવ્યું છે. બૃહસ્પતિઃ (આ યજ્ઞમાં) બ્રહ્મા હતા. તેણે (હોતાને) વાણી આપી. (અહીં) બૃહસ્પતિ -માં આવેલ 'બૃહત્' અંશની વ્યાખ્યા થઈ.

સમજૂતી : યાસ્કે અહીં ઇતિહાસપરક વ્યાખ્યા કરી છે. અને બે મંત્રો દ્વારા બે રીતે પ્રયોજતા 'સમુદ્ર' શબ્દને સ્પષ્ટ કર્યો છે.

દ્વિતીય અધ્યાયનો તૃતીય પાદ પૂર્ણ.

ચતુર્થઃ પાદઃ

ચતુર્થ પાદ

સાધારણાન્યુત્તરાણિ ષડ્ દિવશ્ચાદિત્યસ્ય ચ (નિ. ૧-૪)। યાનિ ત્વસ્ય પ્રાધાન્યેન ઉપશિષ્ટાત્ તાનિ વ્યાખ્યાસ્યામઃ । આદિત્યઃ કસ્માત્ । આદત્તે ર્સાન્, આદત્તે ભાસં જ્યોતિષામ્, આદીમો ભાસેતિ વા, અદિતેઃ પુત્રમ્ ઇતિ વા । અલ્પપ્રયોગં તુ અસ્ય એતદ્ આર્ચાભ્યામ્નાયે । સૂક્તભાક્ । સૂર્યમાદિતેયમ્ । (ઋ.૧૦-૮૮-૧૧)

એવમન્યાસામપિ દેવતાનામાદિત્યપ્રવાદાઃ સ્તુતયો ભવન્તિ । તદ્ એતત્ મિત્રસ્ય, વરુણસ્ય, અર્યમ્ણો, દક્ષસ્ય, ભગસ્ય અંશસ્યેતિ । અથાપિ મિત્રાવરુણયોઃ । 'આદિત્યા દાનાનુસ્પતી' । (ઋ.૧-૧૩૬-૩) દાનપતી । અથાપિ મિત્રસ્ય એકસ્ય । 'પ્ર સ મિત્ર મર્તો અસ્તુ પ્રયસ્વાન્ યસ્તં આદિત્ય શિક્ષતિ વ્રતેન ।' (ઋ.૩-૪૧-૨) ઇત્યપિ નિગમો ભવતિ । અથાપિ વરુણસ્ય એકસ્યા - 'અથા વયમાદિત્ય વ્રતે તવ' (ઋ.૧-૨૪-૧૫) । વ્રતમિતિ કર્મનામ । નિવૃત્તિકર્મ વાશ્યતિ ઇતિ સતઃ । ઇદમપિ ઇતરદ્ વ્રતમેતસ્માદેવ વૃણોતિ ઇતિ સતઃ । અન્નમપિ વ્રતમુચ્યતે । યદ્ આવૃણોતિ શરીરમ્ ॥

અનુવાદ : ત્યાર બાદ (નિઘણ્ટુ માં) છ નામ દિવ અને આદિત્ય માટે સમાન છે. પરંતુ પ્રધાનરૂપે જે (આદિત્ય) માટે છે તેની વ્યાખ્યા પછીથી કરીશું. આદિત્ય શા માટે ? (આ+દા ધાતુ પરથી) તે રસોને લાવે છે. જ્યોતિષ્ણોનો પ્રકાશ લાવે છે. અથવા પ્રકાશથી પ્રકાશિત છે, અથવા અદિતિનો પુત્ર છે. ઋચાઓના પૂરા સંગ્રહમાં આનો પ્રયોગ ઓછો છે. કેવળ એક સૂક્તમાં ‘સૂર્ય કે જે અદિતિનો પુત્ર છે’ (પ્રામ થાય છે.)

આ પ્રમાણે અન્ય દેવતાઓની સ્તુતિઓ પણ આદિત્યના નામથી થાય છે. જેમ કે, મિત્રની, વરુણની, અર્યમાની, દક્ષની, ભાગ અને અંશની. મિત્રાવરુણની (સ્તુતિ) પણ થાય છે, જેમ કે, ‘બંને આદિત્ય દાનના અધિકારી છે.’ બંને દાનના સ્વામી (છે). એ જ પ્રમાણે એકલા મિત્રની પણ સ્તુતિ થાય છે; જેમ કે, ‘હે મિત્ર ! તે મનુષ્ય અન્યુક્ત થઈ જાય. હે આદિત્ય ! જે તને વ્રત દ્વારા પૂર્ણ કરે.’ - આપણ વેદનું ઉદાહરણ છે. હવે એકલા વરુણની પણ સ્તુતિ થાય છે; જેમ કે, ‘હે આદિત્ય ! તારાં વ્રતમાં હવે અમેપ.’ વ્રત એ કર્મનું નામ છે. વૃ- વાર્યતિ, નિષિદ્ધ કર્મથી જે વારણ કરે છે (તે વ્રત). અન્ય વ્રત પણ આ વૃ - આચ્છાદયતિ, ઢાંકે છે. અન્નને પણ વ્રત કહેવામાં આવે છે, જે શરીરને આવરિત કરે છે.

સમજૂતી : ‘આદિત્ય’ની નિરુક્તિ આપીને આ નામ અન્ય કઈ કઈ રીતે પ્રયોજાયું છે એ ઉદાહરણ સહિત દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

સ્વ’આદિત્યો ભવતિ, સુ અરુણઃ, સુ ઈરુણઃ, સ્વૃતો રુસાન્, સ્વૃતો ભાસં જ્યોતિષામ્, સ્વૃતો ભાસેતિ વા । એતેન દ્યૌઃ વ્યાખ્યાતા। પૃશ્નિઃ આદિત્યો ભવતિ । પ્રાશ્રુતે એનં વર્ણઃ ઇતિ નૈરુક્તઃ । સંસ્પ્રષ્ટા રુસાન્, સંસ્પ્રષ્ટા ભાસં જ્યોતિષામ્, સંસ્પૃષ્ટો ભાસેતિ વા । અથ દ્યૌઃ । સંસ્પૃષ્ટા જ્યોતિર્ભિઃ પુણ્યકૃદ્ધિશ્ચ । ‘નાકઃ’ આદિત્યો ભવતિ ૫ નેતા રુસાનામ્, નેતા ભાસામ્, જ્યોતિષાં પ્રણયઃ । અથ દ્યૌઃ । કમિતિ સુખનામ, તત્પ્રતિષિદ્ધં પ્રતિષિદ્ધયતે । ‘ન વા અમું લોકં જગમુષે કિ ચ નાકમ્’ (કાઠક સં. ૨૧-૨) ન વા અમું લોકં ગતવતે કિં ચ નાસુખમ્ । પુણ્યકૃતો હ્યેવ તત્ર ગચ્છન્તિ ।

ગૌરુઆદિત્યો ભવતિ । ગમયતિ રુસાન્, ગચ્છત્યન્તરિક્ષે । અથ દ્યૌઃ યત્પૃથિવ્યા અધિદૂરં ગતા ભવતિ । યચ્ચાસ્યાં જ્યોતીંષિ ગચ્છન્તિ ।

‘વિષ્ટપ્’ આદિત્યો ભવતિ । આવિષ્ટો રુસાન્, આવિષ્ટો ભાસં જ્યોતિષામ્ । આવિષ્ટો ભાસા ઇતિ વા । અથ દ્યૌઃ આવિષ્ટા જ્યોતિર્ભિઃ પુણ્યકૃદ્ધિશ્ચ ।

‘નભ’ આદિત્યો ભવતિ । નેતા રુસાનામ્, નેતા ભાસામ્, જ્યોતિષાં પ્રણયઃ । અપિ વા ભન એવ સ્યાદ્વિપરીતઃ । ન ન ભાતીતિ વા। એતેન દ્યૌર્વ્યાખ્યાતા ॥

ઇતિ દ્વિતીયાધ્યાયસ્ય ચતુર્થઃ પાદઃ ॥

અનુવાદ : આદિત્યને સ્વર પણ કહેવામાં આવે છે. ગમનાર્થક સુ અર -સુંદર ગતિવાળો હોય છે અથવા સુ+ઈર - સારી રીતે મનુષ્યને તેના કર્તવ્યની પ્રેરણા આપનાર હોય છે અથવા સુ ઋ સારી રીતે રસોનું ગ્રહણ કરવા જે જાય છે અથવા જ્યોતિમંડળની કાંતિ સુધી જે સારી રીતે પહોંચ્યો છે અથવા પ્રકાશમાં જે સારી રીતે પરિવેષિત થયો છે. તેના દ્વારા જ ઘૌ-ની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. (અર્થાત્ ઘૌ-નાં અર્થમાં જે સ્વર- શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, તેનું નિર્વચન આ પ્રમાણે જ કરી લેવું જોઈએ.) ‘પૃષ્ઠિ’ આદિત્ય (સૂર્ય) છે. કારણ કે રંગ તેને પકડી લે છે- આ નૈરુક્તોનો મત છે. રસોનો સ્પર્શ કરનાર અથવા જ્યોતિપૂંજોનાં પ્રકાશનો સ્પર્શ કરનાર અથવા (પોતે જ) પ્રકાશ દ્વારા સ્પર્શાયેલ છે. હવે ‘ઘૌ’ના સંદર્ભે જ્યોતિથી અથવા પુણ્યકર્તાઓથી સ્પર્શાયેલ.

આદિત્યને ‘નાક’ પણ કહે છે. પ્રકાશને લઈ જનાર છે અથવા પ્રકાશિત પદાર્થોનો નેતા છે અથવા જ્યોતિપૂંજોને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ‘ઘૌ’ના સંદર્ભે ‘નાક’ શબ્દ પ્રયોજાય છે. ‘કમ્’ એ સુખનું નામ છે, અકમ્- સુખનો જ્યાં પ્રતિષેધ થયો હોય તે અને અકમ્-નો પણ જ્યાં પ્રતિષેધ થયો છે તે નાકમ્. ‘તે લોક સુધી જનારને કાંઈ પણ દુઃખ નથી’. આ દુલોકમાં જનારને સુખ જ હોય છે. પુણ્યશાળીઓ જ ત્યાં જાય છે.

આદિત્યને ‘ગૌ’ પણ કહે છે. તે રસનું ગમન કરાવે છે, અન્તરિક્ષમાં જાય છે. ‘ઘા’ના સંદર્ભે ‘ગૌ’ શબ્દ પ્રયોજાય છે. જે બહુ દૂર સુધી ગયું છે અને જેનામાં જ્યોતિપૂંજો જાય છે.

આદિત્યને ‘વિષ્ટ્’ પણ કહે છે. જે રસોમાં રહેલો છે અથવા જ્યોતિપૂંજોને ઉત્પન્ન કરનાર છે અથવા પોતાની દિમ્પીથી જે બધે પ્રવેશ્યો છે, (તે વિષ્ટપ - આદિત્ય છે). ‘ઘૌ’ના સંદર્ભે ‘વિષ્ટ્’ શબ્દ પ્રયોજાય છે. જ્યોતિ વડે સ્પર્શાયેલ અને પુણ્યશાળીઓ વડે સ્પર્શાયેલ.

આદિત્યને ‘નમ્’ પણ કહે છે. પ્રકાશને લઈ જનાર, જ્યોતિષોનો નેતા, અથવા મન-ભાસન કરવું (પ્રકાશિત કરવું), એ શબ્દમાં વર્ણોનો વિપર્યય થવાથી નમ્ શબ્દ બન્યો હશે. તે પ્રકાશતો નથી એવું (ક્યારેય બનતું) નથી. આ નિર્વચનથી જ ઘૌ-ની વ્યાખ્યા થઈ ગઈ.

સમજૂતી : આ પાદમાં આદિત્ય શબ્દ અને તેના સમાનાર્થી શબ્દોનું નિર્વચન કરવામાં આવ્યું છે.

દ્વિતીય અધ્યાયનો ચતુર્થ પાદ પૂર્ણ.

पञ्चमः पादः

पंचम पाद

इश्मिनामान्युत्तशणि पंचदश (नि. १-५) । इश्मिः यमनात् । तेषामादितः साधारणानि पञ्च अश्वइश्मिभिः ।

दिङ्नामान्युत्तशणि अष्टौ (नि. १-६) । दिशः कस्मात्, दिशतेः आसदनात् । अपि वाभ्यशनात् ।

तत्र काष्ठाः इत्येतत् अनेकस्यापि सत्त्वस्य नाम भवति । काष्ठाः दिशो भयन्ति, क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति । आदित्योऽपि काष्ठा उच्यते, क्रान्त्वा स्थितो भवति । आज्यन्तोऽपि काष्ठा उच्यते, क्रान्त्वा स्थितो भवति । आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते ।

क्रान्त्वा स्थिता भवन्तीति स्थावशणाम् ॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् ।

वृत्रस्य निष्यं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम आशयदिन्द्रशत्रुः ॥ (ऋ. १-३२-१०)

अतिष्ठन्तीनाम् अनिविशमानानाम् इति अस्थावशणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं मेघः । शरीरं शृणातेः, शम्नातेर्वा । वृत्रस्य निष्यं निर्णामं विचरन्ति विजानन्ति आप इति । दीर्घं द्राघतेः । तमस्तनोतेः । आशयदाशेतेः । इन्द्रशत्रुः इन्द्रोऽस्य शमयिता वा । तस्मादिन्द्रशत्रुः ॥

अनुवादः : त्यारबाद पंढर नाम 'इश्मि' माटे છે. इશ્મિ નિયંત્રણાર્થક યમ્ ધાતુથી બને છે. તેમાં(પંદરમાં)થી પ્રથમ પાંચ નામ ઘોડાની લગામ માટે પણ સમાન છે.

ત્યારબાદના આઠ નામ દિશાઓ માટે છે. દિશા કેવી રીતે ? દર્શનાર્થક દિશ્ ધાતુ પરથી અથવા નજીક બેસવું અર્થવાળા આ + સ્ ધાતુ પરથી અથવા વ્યાપ્ત હોવાના કારણે અભિ + અશ્ ધાતુ પરથી બન્યો હશે. આ નામોમાં 'કાષ્ઠા' પણ છે, જે અનેક વસ્તુઓનું નામ છે. કાષ્ઠા દિશાને કહે છે કારણ કે તે ચાલીને સ્થિર થાય છે. કાષ્ઠાઃ ઉપદિશાઓને પણ કહે છે કારણ કે તે એકબીજાને સ્પર્શીને સ્થિર થાય છે. કાષ્ઠાઃ આદિત્યને પણ કહે છે કારણ કે તે ચાલીને સ્થિર થાય છે. કાષ્ઠા બાણની અણીને પણ કહેવામાં આવે છે કારણ કે તે ચાલીને સ્થિર થાય છે. કાષ્ઠા જળને પણ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે જળાશયમાં જઈને સ્થિર થાય છે અથવા આ સ્થાવર (જળ)ના વિષયમાં થયું.

‘ક્યારેય ન સ્થિર થનાર, ક્યારેય ન રોકાનાર જળની વચ્ચે શરીર છુપાયેલું હતું. વૃત્રના નીચેના સ્થાન તરફ જળ ચાલ્યાં. જ્યાં ઈન્દ્ર જેનો શત્રુ છે તેવો વૃત્ર ધોર અંધકારમાં સૂતેલો હતો.’

ક્યારેય ન સ્થિર થનાર, ક્યારેય ન રોકાનાર જળની વચ્ચે - આસ્થાવર જળની વચ્ચે - આસ્થાવર જળની મધ્યે છુપાયેલું શરીર મેઘ છે. શરીર શબ્દ હિંસાર્થક શ્ અથવા શમ્ ધાતુ પરથી બન્યો હશે. વૃત્રનું 'નિષ્પ' એટલે નીચેનું સ્થાન, જેને જળ ઓળખે છે. દીર્ઘ શબ્દ વૃદ્ધિ અર્થવાળા દ્રાઘ ધાતુ પરથી બન્યો હશે. તમસ્ શબ્દ તનુ વિસ્તારે ધાતુ પરથી બન્યો હશે. આશયત્ શબ્દ આઙ્ + શિઙ્ ધાતુ પરથી બન્યો હશે. ઇન્દ્રશત્રુ એટલે ઇન્દ્ર જેના શમયિતા કે શાતયિતા (હન્તા) છે. તેથી તે ઇન્દ્રશત્રુ બન્યો છે.

સમજૂતી : અહીં, રશ્મિનાં પંદર નામ છે કહીને શરૂ કર્યા પછી, દિશા, કાષ્ઠા, શરીર, વગેરે શબ્દોનું નિર્વચન કરવામાં આવ્યું છે. વૃત્ર અને ઇન્દ્રશત્રુ શબ્દોને પણ અહીં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે. વૃત્રનું શરીર મેઘ એટલે કે વાદળ છે એમ અહીં સ્પષ્ટ કર્યું છે. વળી, અહીં ઇન્દ્રશત્રુ: શબ્દમાં આદ્યુદાત્ત છે, તેથી બહુવ્રીહિ સમાસ ગણવાનો છે. જો તે ઇન્દ્રશત્રુ: શબ્દ અન્તોદાત્ત હોત તો 'ઇન્દ્રનો હન્તા' એવો તત્પુરુષ સમાસ લેવો પડત.)

તત્કો વૃત્ર: । મેઘ ઇતિ નૈરુક્ત: । ત્વાષ્ટ્ર: અસુર ઇત્યૈતિહાસિકા: । અપાં ચ જ્યોતિષશ્ચ મિશ્રીભાવકર્મણો વર્ષકર્મ જાયતે । તત્રોપમાર્થેન યુદ્ધવર્ણા ભવન્તિ । અહિવત્તુ ખલુ મન્ત્રવર્ણા બ્રાહ્મણવાદાશ્ચ । વિવૃદ્ધ્યા શરીરસ્ય સ્ત્રોતાંસિ નિવાર્યાચ્ચકાર્ । તસ્મિન્ હતે પ્રસ્યન્દિર આપ: । તદ્ધિ વાદિન્યેષા ભવતિ ॥

દાસપત્નીરહિગોપા અતિષ્ટન્ નિરુદ્ધા આપ: પણિને વ ગાવ: ।

અપાં વિલમ્પહિતં યદાસીદ્ વૃત્રં જઘન્વાનપ: તદ્વાર ॥ (ઋ.૧/૩૨/૧૧)

દાસપત્ની: દાસાધિપત્ય: । દાસો દસ્યતે: । ઉપદાસયતિ કર્માણિ । અહિગોપા અતિષ્ટન્ અહિના ગુપ્તા: । અહિ: અયનાત્ એતિ અન્તરિક્ષે । અયમપીતરો અહિરેતસ્માદેવ । નિર્હસિત ઉપસર્ગ: આહન્તીતિ । નિરુદ્ધા આપ: પણિનેવ ગાવ: । પણિર્વણિક્ ભવતિ । પણિ: પણનાત્ । વણિક્ પણ્યં નેનેક્તિ । અપાં વિલમ્પહિતં યદાસીત્ । બિલં ભરં ભવતિ વિભર્તે: । 'વૃત્રં જઘ્નિવાન્ અપવવાર તત્' (તૈત્તિ. સં. ૨-૪-૨-૨) । વૃત્રો વૃણોતેર્વા, વર્તતેર્વા, વર્ધતેર્વા । 'યદવૃણોત્ તદ્ વૃત્રસ્ય વૃત્રત્વમ્' ઇતિ વિજ્ઞાયતે । 'યદવર્તત તદ્ વૃત્રસ્ય વૃત્રત્વમ્ ઇતિ વિજ્ઞાયતે' । યદવર્ધત તદ્ વૃત્રસ્ય વૃત્રત્વમ્ ઇતિ વિજ્ઞાયતે' ॥

ઇતિ દ્વિતીયાધ્યાયસ્ય પચ્ચમ: પાદ: ॥

અનુવાદ : આ 'વૃત્ર' કોણ છે ? નિરુક્તકારોના મતે તે 'મેઘ' છે. જળ અને પ્રકાશનું મિશ્રણ થવાથી વર્ષા થાય છે. આમ થવાથી રૂપક દ્વારા યુદ્ધનું વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ મંત્રોના વર્ણનો તથા બ્રાહ્મણોની કથાઓમાં તો તેને 'સર્પ' માનવામાં આવ્યો છે. તેણે શરીરને ફેલાવીને જળ પ્રવાહને રોકી લીધો. તેના માર્યા જવાથી જળ પ્રવાહો પ્રવાહિત થયા. તેનું વર્ણન કરનારી આ ઋચ્યા છે: 'પણિઓ દ્વારા ગાયોની સમાન દાસની

પત્નીઓના રૂપમાં સાપ દ્વારા છુપાવવામાં આવેલાં જળ રોકાયેલાં હતાં. જળના સ્ત્રોત જે છુપાયેલા હતા, તેને વૃત્રને મારનારે મુક્ત કર્યાં.’

દાસપત્ની અર્થાત દાસોનું રક્ષણ કરનારી. ‘દાસ’ શબ્દ દસ્- ધાતુથી બન્યો હશે. કારણ કે તે કામો ને સમાપ્ત કરે છે. ‘અહિગોપા’ અહિ દ્વારા ગુપ્ત. શબ્દ ઙ્- ધાતુથી બન્યો હશે. કારણ કે અંતરિક્ષમાં જાય છે. આ અન્ય ‘અહિ’ પણ તે જ ધાતુથી બન્યો હશે. અથવા આ + હન્ - માં આ ઉપસર્ગને હસ્વ કરીને બનાવેલો છે. પશિઓ દ્વારા ગાયોની સમાન જળ રોકાયેલાં હતાં. પણિ વણિક છે. વણિક વેચાણ કરવાની વસ્તુઓને સાફ કરીને રાખે છે. જળના જે છેદ રોકાયેલા હતા. ‘બિલ’નો અર્થ ભર એટલે કે મૃ- ધાતુ ભરેલું હોવું, થાય છે. (જળથી ભરેલા એ છેદને) વૃત્રને મારનારે ખોલી દીધા. વૃત્ર શબ્દ ઢાંકવું અર્થવાળા વૃ- ધાતુ પરથી, અથવા વર્તમાન અર્થવાળા વૃત્ર-ધાતુ પરથી અથવા વૃઈઙ પામવી અર્થવાળા વૃઘ્- ધાતુ પરથી નિષ્પન્ન થયો હશે. ‘વૃત્રનું વૃત્રત્વ (વિશેષતા) એ છે કે તેણે ઢાંકી દીધું’ - એમ સમજાય છે. ‘તે વર્તમાન હતો તે પણ વૃત્રની વિશેષતા છે’ - એમ સમજાય છે.

સમજૂતી : આ ખંડમાં વૃત્ર શબ્દના અર્થ માટેના વિવિધ મત ચર્ચવામાં આવ્યાં છે અને વૃત્ર એ મેઘ છે, સર્પ છે એ રીતે તેની નિરુક્તિ આપવામાં આવી છે. ઐતિહાસિક મત અનુસાર વૃત્ર એ અસુર છે અને ઈન્દ્ર તેને યુદ્ધમાં હણે છે એ મતનું અહીં ખંડન કરવામાં આવ્યું છે અને તે વર્ણનોને યાસ્ક દ્વારા આલંકારિક દ્રષ્ટિએ મૂલવવામાં આવ્યા છે.

દ્વિતીય અધ્યાયનો પંચમ પાઠ પૂર્ણ.

ષષ્ઠઃ પાદઃ

ષષ્ઠ પાદ

શત્રિનામાન્યુત્તરાણિ ત્રયોવિંશતિઃ (નિ. ૧-૭) । શત્રિઃ કસ્માત્ । પ્રશ્મયતિ ભૂતાનિ નક્ષત્રાણિ । ઉપશ્મયતિ ઇતરાણિ ધ્રુવીકશેતિ । શતેર્વા સ્યાદ્ દાનકર્મણઃ, પ્રદીયન્તે અસ્યામવશ્યાયાઃ । ઉષો નામાનિ ઉત્તરાણિ ષોડશ (નિ. ૧-૮) । ઉષાઃ કસ્માત્ । ઉચ્છતીતિ સત્યા શત્રેશ્પશ્ઃ કાલઃ । તસ્યા ણ્ષા ભવતિ ॥

ઇદં શ્રેષ્ઠં જ્યોતિષાં જ્યોતિશગાચ્ચિત્રઃ પ્રકેતો અજનિષ્ઠ વિભ્વા ।

યથા પ્રસૂતા સવિતુઃ સવાયં એવા શત્રુષ્પસે યોનિમારૈક્ ॥ (ઋ. ૧-૧૧૩-૧)

ઇદં શ્રેષ્ઠં જ્યોતિષાં જ્યોતિશગમત્ । ચિત્રં પ્રકેતનં પ્રજ્ઞાતતમમ્ અજનિષ્ઠ વિભૂતતમમ્ । યથા પ્રસૂતા સવિતુઃ પ્રસવાય શત્રિશદિત્યસ્ય એવં શત્રુષ્પસે યોનિમારિચત્ સ્થાનમ્ । સ્ત્રીયોનિઃ અભિયુત્ એનાં ગર્ભઃ ॥

तस्या एषा अपश भवति ।

रुशद्वत्सा रुशती श्वे त्यागादारैगु कृष्णा सदनान्यस्याः ।

समानबन्धू अमृते अनूची द्यावा वर्णं चरत आमिनाने ॥ (ऋ. १-११३-२)

रुशद्वत्सा सूर्यवत्सा । रुशदिति वर्णनाम शेचतेर्ज्वलतिकर्मणः । सूर्यमस्या वत्समाह । साहचर्यात्, रसहरणाद्वा । रुशती श्वेत्या आगात् । श्वेत्या श्वेततेः । अश्चित् कृष्णा सदनानि अस्याः कृष्णवर्णां शत्रिः । कृष्णं कृष्यतेः, निकृष्टो वर्णः।

अथैने संस्तौति । समानबन्धू समानबन्धने । अमृते अमरणधर्माणौ । अनूची अनूच्यौ इति इतरेतरमभिप्रेत्य । 'द्यावा वर्णं चरतः' ते एव द्यावौ द्योतनात् । अपि वा द्यावा चरतः तथा सह चरत इति स्यात् । आमिनाने आमिन्वाने । अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाण ।

अनुवाद : त્યार बाद रात्रीनां त्रेवीस नाम છે. રાત્રી કેવી રીતે ? જે રાત્રે ફરનારાં પ્રાણીઓને આનંદ આપે છે (પ્ર + રમ્) અન્ય પ્રાણીઓને ઉપરામ (આરામ) આપે છે - શાંત સ્થિર કરે છે (ઉપ + રમ્) તે રાત્રી. અથવા દાનાર્થક રા- ધાતુ પરથી રાત્રી શબ્દ બન્યો હશે; કેમ કે તેમાં ઝાકળ પડે (આપવામાં આવે) છે. તે પછી 'ઉષા'ના સોળ નામ આવેલાં છે. ઉષાકેવી ? ઉચ્છ્રી- વિવાસે, ભગાડવું ઉપરથી ઉષા શબ્દ બન્યો હશે. રાત્રીના પાછળના ભાગને ઉષા કહે છે. આ તેની ઋચા છે; બધા પ્રકાશોમાં શ્રેષ્ઠ આ પ્રકાશ આવેલો છે. બહુરંગી, પ્રકાશિત અને સર્વત્ર ફેલાયેલ નીકળે છે. જે પ્રમાણે સૂર્યને ઉત્પન્ન કરવાં માટે ઉત્પન્ન થઈ છે, તે પ્રમાણે રાત્રીએ ઉષા માટે સ્થાન ખાલી કર્યું અર્થાત્ રાત્રી ઉષાને ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યોતિઓમાં આ શ્રેષ્ઠ જ્યોતિ છે, સુંદર, સહુથી વધુ જ્ઞાત અને વધુ વ્યાપ્ત આ ઉષા ઉત્પન્ન થઈ છે. જેમ રાત્રી સવિતાનાં પ્રસવ માટે ઉત્પન્ન થઈ છે, તે રીતે રાત્રીએ ઉષા માટે સ્થાન ખાલી કર્યું છે. સ્ત્રીયોનિ - જેમાં ગર્ભ મળે છે તેના માટે આ અન્ય (ઋચા) છે:

પ્રકાશમાન પુત્રવાળી, સ્વયં પ્રકાશમાન, શ્વેત (ઉષા) આવી શ્યામ (રાત્રી) એ પોતાનાં સ્થાનને સાથેસાથે ખાલી કરી આપ્યું, આ પ્રમાણેના પરિવારવાળા, અમર, એકબીજાની પાછળ ચાલવાવાળા બંને દિવસ (અને રાત્રી) રંગોને બદલતાં ચાલે છે. રુશદ્વત્સા - સૂર્યસમાન પુત્રવાળી, રુશદ્ એ રંગનું નામ છે, જે જ્વલનાર્થક રુચ્- શેચતે ધાતુ પરથી ઊંતરી આવે છે. સૂર્ય તેનો પુત્ર છે. સાથે સાથે ચાલવાને લીધે અથવા રસહરણ કરવાને લીધે ચમકતી કે શ્વેત રંગવાળી ઉષા આવી. શ્વેત્યા શબ્દ શ્વિત્ કૃષ્ણ ધાતુ પરથી બન્યો હશે. કૃષ્ણ શબ્દ કૃષ્ ધાતુ, ખેંચવું પરથી બન્યો હશે, નિકૃષ્ટ વર્ણ.

હવે એ બંનેની સ્તુતિ કરે છે. સમાનબન્ધુ એટલે સમાન પ્રકારના બંધન(પરિવાર)વાળા. અમૃત- અમરણધર્મા અનૂચી- એકબીજાની પાછળ જનાર (ઉષા અને રાત્રી) પોતપોતાના

વર્ણથી ફરે છે. અથવા દ્યૌઃ - તે બે ઉપા અને રાત્રી પ્રકાશવાના કારણે (દ્યોતનાત્) અથવા સાથે ફરવાના કારણે એક-બીજાના આત્મા(શરીર)માં નિવાસ કરે છે.

સમજૂતી : યાસ્ક દર્શાવે છે કે ઉપા સૂર્યને અને રાત્રી ઉપાને ઉત્પન્ન કરે છે.

અહર્નામાનિ ઉત્તરણિ દ્વાદશ (નિ. ૧-૧) । અહઃ કસ્માત્ । ઉપાહરન્ત્યસ્મિન્ કર્માણિ । તસ્યૈષ નિપાતો ભવતિ વૈશ્વાનરીયાયામ્ ઋચિ- અહશ્ચ કૃષ્ણમહર્જુનં ચ વિવર્તેતે ર્જસી વેદ્યાભિઃ ।

વૈશ્વાનરો જાયમાનો ન રાજાવાતિજ્જ્યોતિષાગ્નિસ્તમાસિ ॥ (ઋ. ૬-૧-૧)

અહશ્ચ કૃષ્ણં રાત્રિઃ શુક્લં ચાહર્જુનમ્ । વિવર્તેતે ર્જસી વેદ્યાભિઃ વેદિતવ્યાભિઃ પ્રવૃત્તિભિઃ । વૈશ્વાનરો જાયમાન ઇવ ઉદ્યન્નાદિત્યઃ સર્વેષાં જ્યોતિષાં રાજા અવાહન્ અગ્નિર્જ્યોતિષા તમાસિ । અત્રાહ- અગ્નિજ્યોતિષા તમાસિ ।

મેઘનામાન્યુત્તરણિ ત્રિંશત્ (નિ. ૧-૧૦) । મેઘ કસ્માત્ । મેહતીતિ સતઃ । આ ઉપર ઉપલ ઇત્યેતાભ્યાં સાધારણાનિ પર્વતનામભિઃ । ઉપર ઉપલો મેઘો ભવતિ । ઉપરમન્તેઽસ્મિન્નભ્રાણિ । ઉપરતા આપ ઇતિ વા ।

તેષામેષા ભવતિ ॥

દેવાનાં માને પ્રથમા અતિષ્ઠન્ કૃન્ત્રાદેષામુપર ઉદયન્ ।

ત્રયસ્તપન્તિ પૃથિવીમનૂપા દ્વા બૃહૂકં વહતઃ પુરીષમ્ ॥ (ઋ. ૧૦-૨૭-૨૩)

દેવાનાં નિર્માણે પ્રથમા અતિષ્ઠન્ માધ્યમિકા દેવગણાઃ । પ્રથમ ઇતિ મુખ્યનામ પ્રતમો ભવતિ । 'કૃન્ત્રમ્ અન્તરિક્ષમ્ વિકર્તનં મેઘાનામ્ । વિકર્તનેન મેઘાનામુદકં જાયતે । 'ત્રયસ્તપન્તિ પૃથિવીમનૂપાઃ' । પર્જન્યો, વાયુ, આદિત્યઃ । શીતોષ્ણાવર્ષેઃ ઓષધીઃ પાચયન્તિ । અનૂપા અનુવપન્તિ લોકાન્ સ્વેન સ્વેન કર્મણા । અયમપીતરો અનૂપ એતસ્માદેવ । અનૂપ્યત ઉદકેન । અપિ વા અન્વાદ્ ઇતિ સ્યાત્ યથા પ્રાગિતિ । તસ્યાનૂપ ઇતિ સ્યાત્ યથા પ્રાચીનમિતિ । 'દ્વા બૃહૂકં વહતઃ પુરીષમ્' । વાયુ આદિત્યૌ ઉદકમ્ । બૃહૂકંમિત્યુદકનામ । બ્રવીતેર્વા સ્યાત્ શબ્દકર્મણઃ ભ્રંશતેર્વા । પુરીષં પૃણાતેઃ પૂર્યતેર્વા ॥

ઇતિ દ્વિતીયાધ્યાયસ્ય ષષ્ઠઃ પાદઃ ॥

અનુવાદ : તે પછી દિવસના બાર નામ આવેલા છે. 'અહ' કેવી રીતે ? તેમાં કામને પૂરા કરવામાં આવે છે. (ઉપ + આ+ હ) વૈશ્વાનરીય ઋચ્યામાં તેનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. (કૃષ્ણ) કાળા અને (અર્જુન) શુક્લ દિવસ (દિવસ અને રાત), બંને અખંડ નિયામથી સંસારમાં વિકલ્પે આવે છે. વૃદ્ધિ પામતા રાજ સમાન વૈશ્વાનર નામના અગ્નિએ પોતાના પ્રકાશથી અંધકારને ભગાડી દીધો.

કાળો દિવસ એટલે રાત્રી. અર્જુન એટલે ઉજળો દિવસ. બંને રંગવાળા વિકલ્પથી અર્થાત્ વારાફરતી આવે છે. જાણવા યોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ (એટલે કે કર્મો) દ્વારા ઉત્પન્ન થનાર સમાન ઉગતો સૂર્ય એટલે (વૈશ્વાનર) બધા જ્યોતિષુજોના રાજ(એ) અગ્નિના પ્રકાશ દ્વારા અંધકારને દૂર કરી દીધો.

ત્યારબાદ મેઘના ત્રીસ નામો આવેલાં છે. ‘મેઘ’ કેવી રીતે? સીચનાર્થક મિહ ધાતુ ઉપરથી મેઘ શબ્દ બન્યો હશે. ઉપર અને ઉપલ સુધી પર્વતોના માટે પણ તે (નામો) સમાન છે. ઉપર અથવા ઉપલને મેઘ કહે છે, જેમાં વાદળો રમે છે (ઉપ + ર્મ્ અથવા જેમાં જળ પ્રસન્ન થાય છે (ઉપ + ર્મ્). તેના માટે આ ઋચ્યા છે:

‘દેવતાઓની ઉત્પત્તિ સમયે સૌથી પ્રથમ (મેઘાદિને) બનાવ્યા. આ મેઘોના ચીરી નાખવામાં આવેલા પ્રદેશોમાંથી અથવા છિદ્રોમાંથી જળ આવ્યાં. એ ત્રણેય અનૂપો (મેઘ, સૂર્ય અને વાયુ) પૃથ્વીને તપાવે છે. (આ ત્રણ દેવતામાંથી સૂર્ય અને વાયુ) તે બે પ્રસન્ન કરનાર જળ વહાવે છે. (અર્થાત્ પૃથ્વી ઉપરથી વરાળ રૂપે પાણી ખેંચે છે.)’

અહીં, દેવતાઓના નિર્માણ પ્રસંગે પ્રજાપતિએ માધ્યમિક દેવગણને પ્રથમ બનાવ્યા. કારણ કે મેઘના એટલે કે વૃષ્ટિના અભાવમાં આ જગત ઉત્પન્ન ન થાય. ‘પ્રથમ’ એ મુખ્યનું નામ છે. કારણ કે તે પ્રતમ-પ્રકૃષ્ટતમ હોય છે. મેઘોને કાપવામાં એટલે કે ચીરી નાખવામાં આવતાં જળ થાય છે. ત્રણ અનૂપો પૃથ્વીને તપાવે છે. ત્રણ અનૂપ એટલે પર્જન્ય, વાયુ અને આદિત્ય. આ ત્રણેય વર્ષોથી શીતળતા અને ઉષ્ણતાથી વનસ્પતિઓને પકાવે છે. આ અનૂપ છે. કારણ કે સંસારને પોતપોતાના કર્મોથી અનુગૃહિત કરે છે. (અનુ + વપ્) આ અન્ય અનૂપ પણ એ જ ધાતુથી બનેલો છે. કારણ કે તે પાણીથી અનુગૃહિત રહે છે. અથવા જળથી ઘેરાયેલો. જેનાથી ‘પ્રાક’ શબ્દ બને છે તેનાથી પ્રાચીન શબ્દની જેમ અનૂપ ઉત્પન્ન થયું છે. બે પ્રસન્ન કરનાર વાયુ અને સૂર્ય-બૃહૂક જળને લાવે છે. બૃહૂક જળનો પર્યાય છે. બ્રૂ બોલવું અથવા ઘ્રંશ પતન કરવું ધાતુ પરથી બૃહૂક શબ્દ બન્યો છે અને પુરુષ શબ્દ પાલન કરવું કે ભરણ કરવું એવા અર્થવાળા પૃદ કે પૂર્યુધાતુમાંથી બન્યો હશે.

સમજૂતી : અહીં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પ્રસંગે, દેવોના નિર્માણ પ્રસંગે, પ્રજાપતિએ સૌપ્રથમ મેઘને બનાવ્યો હશે, જેથી જળ ઉત્પન્ન થાય અને જળની ઉત્પત્તિમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ થાય એ વાત કરવામાં આવી છે. ઋગ્વેદની આ વાત આપણને વૈજ્ઞાનિક વિચારણા વેદોમાં કઈ રીતે રહેલી છે તે દર્શાવે છે.

द्वितीय अध्यायनो षष्ठ पाठ पूर्ण.

सप्तमः पादः

सप्तम पाठ

वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशत् (नि. १-११) । वाक् कस्मात् । वचेः । तत्र सरस्वती इत्येतस्य नदीवद् देवतावच्च निगमा भवन्ति । तद् यद् देवतावद् तद् उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः । अथैतन्नदीवत् ॥

इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत् सानु गिरीणां तविषेभिरूर्मिभिः ।

पाशवतघ्नीमवसे सुवृत्तिभिः सरस्वतीमाविवासेम धीतिभिः । (ऋ. ६-६५-२)

इयं शुष्मेभिः शोषणैः ! शुष्ममिति बलनाम । शोषयतीति सतः । बिसं बिस्यतेः भेदनकर्मणः । वृद्धिकर्मणो वा । महद्भिरूर्मिभिः । पाशवतघ्नीं पाशवाश्घातिनीम् । पाशं पशं भवति । अवाश्म् अवश्म् । अवनाय सुप्रवृत्ताभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः सरस्वतीं नदीं कर्मभिः परिचरेम ।

उदकनामानि उत्तराण्येकशतम् (नि. १-१२) । उदकं कस्मात् । उनत्तीति सतः ।

नदीनामानि उत्तराणि सप्तत्रिंशत् (नि. १-१३) । नद्यः कस्मात् । नदना इमा भवन्ति । शब्दवत्यः । बहुलमासां नैघण्टुकं वृत्तम् आश्चर्यमिव प्राधान्येन । तत्रेतिहासमाचक्षते ।

विश्वामित्र ऋषिः सुदासः पैजवनस्य पुत्रोहितो वभूव । विश्वामित्रः सर्वमित्रः । सर्वं संसृतम् । सुदाः कल्याणदानः । पैजवनः पिजवनस्य पुत्रः । पिजवनः पुनः स्पर्धनीयजवो वा अमिश्रीभावगतिर्वा । स वित्तं गृहीत्वा विपाट्छुतुर्घोः सम्भेदमाययौ । अनुययुश्चितरे । स विश्वामित्रो नदीस्तुष्टावः । 'गाधा भवत' इति अपि बहुवत् । तद् यद् द्विवद् उपरिष्ठात्तद् व्याख्यास्यामः । अथैतद्बहुवत् ॥

अनुवाद : त्यारभाट वाङ्गीनां सत्तावन नाम छे, 'वाङ्गी' डेवी रीते? वच्- ओलवुं धातु परथी आ शब्द उतरी आव्यो छे. आ नामोमां सरस्वती नामनो नदी अने देवताना पञ्च अर्थमां प्रयोग थाय छे, देवतावाणा अर्थनी व्याख्या पछीथी करवामां आवशे, अर्ही, नदीना अर्थमां-

आ नदी कमणनी दांडी तोडनारनी जेम पोताना बण द्वारा तथा बणशाणी लछेरो द्वारा पछाडोना शिपर तोडती आवे छे. रक्षा माटे सारी रीते दशविले स्तुतिओ द्वारा, अने किनाराओने तोडनारी अथवा बहु दूरना स्थानोने पञ्च नष्ट करनारी, सरस्वती नदीनुं कार्थो वडे सेवन करो.

(अर्ही, सरस्वती अे नदी माटे वपराथेल शब्द छे.) आ 'शुष्म'

અર્થાત્ શોષણ, “શુષ્મ” બળનું પણ નામ છે (કારણ કે તે શત્રુઓને શોષે છે). શુષ્મ શબ્દ ‘શુષ્’ શોષણ કરવું ધાતુ પરથી બન્યો હશે. ભેદાનાર્થક બિસ્ ધાતુ પરથી વૃદ્ધ્યર્થક બિસ્ ધાતુ પરથી બિસ શબ્દ બન્યો હશે. ‘સાનુ’ – સમ્ ઉત્ શ્રિત’ ધાતુ પરથી ઊંચું અથવા સમ્ ઉત્ નુત ધાતુ પરથી ઉપરની તરફ પ્રેરિત કરનાર. મોટી વિશાળ લહેરો વડે ‘પાશવતઘ્ની’ અર્થાત્ બંને તરફના કિનારાઓને તોડનાર, પાશ્ પેલી તરફના (કે) પરમ્- આતરફના રક્ષા માટે, સારી રીતે તૈયાર કરાયેલ સ્તુતિઓથી સરસ્વતીની સેવા કર્મથી કરો.

ત્યાર પછે એકસો નામ ‘ઉદક’ માટેનાં છે. ‘ઉદક’ કેવી રીતે ? (ઉન્દ ધાતુ) તે ભીંજવે છે. ત્યાર બાદ ‘નદી’ નાં સાડત્રીસ નામ આવેલાં છે. ‘નદી’ કેવી રીતે ? નાદ કરનારી હોવાથી અર્થાત્ શબ્દયુક્ત હોવાથી. બહુ મંત્રોમાં તેનું અપ્રધાન સ્થાન છે. પ્રધાનતા દેનાર સ્થાન આશ્ચર્ય સમાન ઓછા છે. અહીં, એક ઇતિહાસ કહેવાયો છે. વિશ્વામિત્ર ઋષિ સુદાસ પૈંજવનના પુરોહિત બન્યા. વિશ્વામિત્ર અર્થાત્ સૌના મિત્ર કે સર્વવ્યાપ. સુદા:- કલ્યાણદાતા. પૈંજવન એ પીંજવનના પુત્ર. પીંજવન સ્પર્ધનીય વેગવાળા અથવા જેની ગતિ કોઈની સાથે મળતી ન હોય તેવા. તો તે વિશ્વામિત્ર ધન લઈને વિપાટ અને શુતુદ્રીના સંગમ પર આવ્યા. બીજા લોકો તેમની પાછળ પાછળ ગયા. વિશ્વામિત્રે નદીઓને સ્તુતિ કરી કે, ‘અલ્પ જળવાળી બની જાઓ.’ દ્વિવચનમાં અને બહુવચનમાં પણ સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. દ્વિવચનવાળી વ્યાખ્યા બાદમાં કરવામાં આવશે. અહીં, બહુવચનવાળી વ્યાખ્યા કરીએ-

સમજૂતી : અહીં યાસ્ક ઉદક અને નદીના નામોની સંખ્યા દર્શાવીને ઇતિહાસ કહેવાનું શરૂ કરે છે. નદી-વિશ્વામિત્ર સૂક્તનો સંદર્ભ અહીં લેવામાં આવ્યો છે અને આ સૂક્તમાંથી મંત્રો લેવામાં આવ્યા છે.

શ્મધ્વં મે વચસે સોમ્યાય ઋતાવરીરુપ મુહૂર્તમેવૈઃ ।

પ્ર સિન્ધુમચ્છા બૃહતી મનીષા વસ્યુરહે કુશિકસ્ય સૂનુઃ । (ઋ. ૩-૩૩-૪)

અપ્શ્મધ્વં મે વચસે સોમ્યાય સોમસમ્પાદિને । ઋતાવરીઃ ઋતવત્યઃ । ઋતમિત્યુદકનામ પ્રત્યૂતં ભવતિ । મુહૂર્તમ્ એવૈઃ અયનૈઃ અવનૈર્વા । મુહૂર્તો મુહુર્ઠતુઃ । ઋતુર્ઠર્ગતિકર્મણઃ । મુહુર્મૂઠ ઇવ કાલો યાવદશ્મીક્ષણં ચેતિ । અભીક્ષણં અભિક્ષણં ભવતિ । ક્ષણઃ ક્ષણોતેઃ પ્રક્ષણુતઃ કાલઃ । કાલઃ કાલયતેર્ગતિકર્મણઃ । પ્રાભિહ્વામિ સિન્ધું બૃહત્યા મહત્યા । મનીષયા મનસ ઈષયા સ્તુત્યા પ્રજ્ઞયા વા અવનાય । કુશિકસ્ય સૂનુઃ કુશિકો રાજા બભૂવ । ક્રોશતેઃ શબ્દકર્મણઃ, ક્રંશતેર્વા સ્યાત્ પ્રકાશયતિ કર્મણઃ । સાધુ વિક્રોશયિતાઽર્થાનામિતિ વા ॥ નદ્યઃ પ્રત્યૂચુઃ -

ઇન્દ્રો અસ્માં અરદદ્ વજ્રબાહુરુપાહન્ વૃત્રં પરિધિં નદીનામ્ ।

દેવોઽનયત્ સવિતા સુપાણિસ્તસ્ય વયં પ્રસવે યામ ઊર્વીઃ ॥ (ઋ. ૩-૩૩-૬)

इन्द्रो अस्मानश्दद् वज्रबाहुः । इदतिः खनतिकर्मा । अपाहन् वृत्रं परिधिं नदीनामिति
व्याख्यातम् । देवोऽनयत् सविता सुपाणिः, कल्याणपाणिः । पाणिः पणायतेः
पूजाकर्मणः । प्रगृह्य पाणी देवान् पूजयन्ति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः । उर्व्य ऊ र्णातिः
। वृणोतेऽित्यौर्णवाभः ॥

प्रत्याख्यायान्तत आशुश्रुवुः -

आ ते काशे शृणवामा वर्चांसि ययाथ दूशदनसा इथेन । नि ते नंसै पीप्यानेव योषा
मर्यायेव कन्या शश्वचै ते ॥ (ऋ.३-३३-१०)

आशृणवाम ते काशे वचनानि । याहि दूशदनसा च इथेन च निनमाम ते पाययमानेव
योषा पुत्रम् । मर्यायेव कन्या परिष्वजनाय निनमै इति वा ।

अनुवाद : હે ઋતનું પાલન કરનાર નદીઓ! મારાં સોમયુક્ત વચન માટે થઈને સમુદ્ર
તરફના ગમન માર્ગથી તમે મુહૂર્તભર થોભી જાઓ. કુશિકનો પુત્ર બહુ મોટી આશા
ધરાવતો તમને ઉત્તમ પ્રકારે આહ્વાન કરું છું.

મારા વચન માટે થઈને રોકાઈ જાઓ, સોમ્યાય- સોમનું સંપાદન કરનારા (વચન).
ઋતથી યુક્ત, ઋતમ્ એ ઉદક-જળનું નામ છે, કારણ કે તે જળપ્રદેશોની તરફ જાય છે.
મુહૂર્તમ્ એવૈઃ - એવૈઃ- અયનૈઃ શબ્દ ઇ- ગતૌ (ધાતુ પરથી નિષ્પન્ન થયો હશે.) મુહૂર્ત માટે -
ગતિઓથી અથવા અવનૈઃ - કામૈઃ અમારી પ્રાર્થનાઓથી (રોકાઈ જાવ.) મુહૂર્ત એટલે જે
ઝડપથી પસાર થઈ જાય છે. ગત્યર્થક ઋ-ધાતુમાંથી ઋત શબ્દ બન્યો છે. મુહુર શબ્દ
(ગભરાયેલા હોવું અર્થવાળા) મુહુ ધાતુ પરથી બન્યો છે. કારણ કે (થોડો હોવાના કારણે
તે) કાળ ગભરાયેલો હોય તેવો લાગે છે. આમ, મુહૂર્ત એટલે અભીક્ષ્ણ. અભીક્ષ્ણ અર્થાત્
અભિક્ષણ. જે ક્ષણમાત્રમાં પસાર થાય છે. ક્ષણ શબ્દ હિંસાર્થક ક્ષણુ- ધાતુ પરથી બન્યો
હશે. કેમ કે તે કાળ ધારદાર- તીક્ષ્ણ હોય છે. કાલ શબ્દ ગત્યર્થક કાલ્ય- ધાતુ પરથી
બન્યો છે. આહવે - પ્રાપ્તિયામિ અર્થાત્ સિન્ધુ શુતુદ્રી નદી તરફ અભિમુખ થઈને આહ્વાન
કરું છું. અવનાય - નીચે નમવા માટે મનીષાથી એટલે કે સ્તુતિ કે પ્રજ્ઞાથી. કુશિકસ્ય
સૂનુઃ - 'કુશિકનો પુત્ર' કુશિક નામે રાજા થઈ ગયો, તેનો ઉલ્લેખ છે. કુશિક શબ્દ ક્રુશ-
ક્રોશતે, અવાજ કરવો, ધાતુ પરથી બન્યો હશે. અથવા ક્રંશ્ - પ્રકાશિત કરે છે, ધાતુ પરથી
બન્યો હશે. જે સાધુ પુરુષોમાં (ધર્મનો) પ્રકાશક છે અથવા દાતા છે (તે કુશિક).

નદીઓ જવાબ આપે છે -

'વજ્રબાહુ ઈન્દ્રે અમારા માટે રસ્તો બનાવી આપ્યો છે. નદીઓને રોકી રાખનાર વૃત્રને
હણ્યો છે. સુંદર હાથવાળા સૂર્ય દેવ અમારું માર્ગદર્શન કરે છે. તેની આજ્ઞા પ્રમાણે
વિસ્તરતી અમે જેઈએ છીએ.'

વજ્રબાહુ ઇન્દ્રે અમને “અરદ્”- ખોદી. રદ્- ધાતુ ખોદવું, અર્થમાં વપરાયો છે. ‘નદીઓને ઘેરી લેનાર વૃત્રને હણ્યો. આનું વ્યાખ્યાન કર્યું. સુપાણિ -સુંદર હાથવાળો સવિતાદેવ અમને દોરી ગયો. ‘પાણિ’ શબ્દ પળ્- વ્યવહારે સ્તુતૌ ચ ધાતુ પરથી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. બે હાથ ભેગા કરી દેવતાઓની પૂજા થાય છે. અમે તેની આજ્ઞા મુજબ વિસ્તરતી જઈએ છીએ. ‘ઊર્વી’ શબ્દ આચ્છાદનાર્થક ઋર્ણુ ધાતુ પરથી બન્યો હશે. ઔર્ણવાભના મતે ‘ઊર્વી’ શબ્દ વૃ- વૃણોતિ પરથી નિષ્પન્ન થયો હશે.

આમ, કુશિકપુત્ર વિશ્વામિત્રની વિનંતીનો અસ્વીકાર કરી (પુનઃ વિનંતી કરાતાં) આખરે વચન આપ્યું -

હે સ્તોતા! તારાં વચન અમે સાંભળીએ છીએ. દૂરથી ગાડાં અને રથ લઈને આવ્યો છું. (એક નદી કહે છે:) તારા માટે સ્તનપાન કરાવતી માતાની જેમ હું નમું છું. મનુષ્યની પ્રત્યે કન્યા નમે તેમ તારા માટે નમું છું.

હે સ્તોમના કર્તા (કવિ) ! અમે તારાં વચન સાંભળીએ છીએ. (આ + શૃ -વચન આપીએ છીએ.) તું ગાડાં અને રથ સાથે દૂરથી આવ્યો છે. પુત્રને સ્તનપાન કરાવતી સ્ત્રી નમે એમ, અમે તારાં માટે નમીએ છીએ. તથા પતિને આલિંગન આપવા માટે જેવી રીતે કન્યા નમે એમ, અમે (તારાં માટે નમીએ છીએ).

સમજૂતી : ઇન્દ્રે અમને વહાવી છે, આથી અમે માત્ર તેની આજ્ઞાને જ માનીએ, કહીને નાદેઓએ પહેલાં વિશ્વામિત્રની વિનંતીનો અસ્વીકાર કર્યો. બાદમાં તેમણે પસાર થવા દેવા નામવા માટે વચન આપ્યું. અહીં ઐતિહાસિક પક્ષ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. ‘કુશિકસ્ય સૂનુઃ’ શબ્દના આધારે આ ઐતિહાસિક અર્થ કરવામાં આવ્યો છે.

અશ્વનામાન્યુત્તરણિ ષડ્વિંશતિઃ (નિ. ૧-૧૪) । તેષામઘ્રૌ ઉત્તરણિ બહુવત્ । અશ્વઃ કસ્માત્ । અશ્રુતે અધ્વાનમ્ । મહાશનો ભવતીતિ વા । તત્ર દધિક્રા ઇત્યેતદ્ દધત્ ક્રામતીતિ વા । દધત્ કન્દતીતિ વા । દધદાકાશી ભવતીતિ વા । તસ્યાશ્વવત્ દેવતાવચ્ચ નિગમા ભવન્તિ । તત્ર યદ્ દેવતાવદ્ તદુપરિષ્ટાદ્ વ્યાખ્યાસ્યામઃ । અથૈતદશ્વવત્ -

ઉત સ્ય વાજી ક્ષિપણિં તુંરણ્યતિ ગ્રીવાયાં બદ્ધો અપિ કૃક્ષ આસનિ ।

ઋતું દધિક્રા અનુસન્તવી ત્વત્ પથામઙ્ગાસ્યન્વાપનીફણત્ ॥ (ઋ. ૪-૪૦-૪)

અપિ સ વાજી વેજનવાન્ । ક્ષેપણમનુ તૂર્ણમશ્રુતે અધ્વાનમ્ । ગ્રીવાયાં બદ્ધઃ, ગ્રીવા ગિરતેર્વા । ગૃણાતેર્વા । ગૃણાતેર્વા । ગૃહ્ણાતેર્વા । અપિ કક્ષે, આસનીતિ વ્યાખ્યાતમ્ । ઋતું દધિક્રાઃ કર્મ વા પ્રજ્ઞાં વા અનુસન્તવીત્વત્ । તનોતેઃ પૂર્વયા પ્રકૃત્યા નિગમઃ । પથામઙ્ગાસિ પથાં કુટિલાનિ । પન્થાઃ પતતેર્વા । પદ્યતેર્વા । પન્થતેર્વા । અઙ્કઃ અઙ્ગતેઃ । આપનીફણદિતિ ફણતેઃ ચર્કશીતવૃત્તમ્ ॥

दशोत्तशणि (नि. १-१५) आदिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय । ज्वलति कर्माण उत्तरे धातव एकादश (नि. १-१६) । तावन्त्येवोत्तशणि (नि. १-१७) ज्वलतो नामधेयानि॥

द्वितीयाध्यायस्य सप्तमः पादः ।

इति द्वितीयोऽध्यायः

अनुवाद : त્યार बाढ 'अश्व'नां છવ્વીસ નામો આવેલાં છે. તે છવ્વીસ નામોમાંથી અંતિમ આઠ નામો બહુવચનમાં વપરાય છે. 'અશ્વ'કેવી રીતે ? જે માર્ગને વ્યાપી વળે છે, અથવા જે મહાશન - ઘણું ખાય છે તે. 'અશ્વ'નાં છવ્વીસ નામોમાંથી 'દધિક્રા' એવો જે શબ્દ છે તે દધત્ ક્રા- ક્રામતિ (અસવારને) ધારણ કરીને ચાલે છે અથવા દધત્ ક્ર- કન્દતિ તેને (અસવારને) ધારણ કર્યા પછી જે અવાજ કરે છે, અથવા (અસવારને) ધારણ કર્યા પછી જે આકારવાન લાગે છે તે દધિક્રા. વેદમંત્રોમાં 'દધિક્રા' નામનો પ્રયોગ અશ્વના વર્ણનમાં અને દેવતાની સ્તુતિમાં; એમ બંને રૂપે જોવા મળે છે. તો જે દેવતાવત પ્રયોગ છે તેની વ્યાખ્યા પછી કરીશું. હવે આ અશ્વવત-

'તે વેગવાન ઘોડો ગરદન, કાંખ અને મોઢેથી બંધાયેલો હોવા છતાં પણ ચાબુક લાગતાં જ વેગપૂર્વક દોડવા લાગે છે. અને તે સવારને ધારણ કરીને દોડતો ઘોડો એવી રીતે કાર્ય કરે છે કે કુટિલ માર્ગોને જહાદાપાથી પસાર કરી જાય છે.'

ગ્રીવામાંથી બાંધવામાં આવેલો (હોવા છતાં) તે 'વાજી' વેગવાળો ઘોડો ચાબુક મારવા અથવા ઉગામવામાં આવતાં ઝડપથી માર્ગને વ્યાપી વળે છે. 'ગ્રીવા' શબ્દ ગૃ- નિગરણ ગળી જવું ધાતુ પરથી અથવા ગૃહ- ગ્રહણે ગ્રહણ કરવું ધાતુ પરથી બન્યો હશે. અપિ કક્ષે, આસની - આ શબ્દોની વ્યાખ્યા થઈ ગઈ. અહીં, 'ક્રતુ' શબ્દ કર્મ અથવા પ્રજ્ઞા અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. અનુસન્તવીત્વત્ - આ ધાતુની પ્રથમ પ્રકૃતિમાંથી બનેલ રૂપનો મંત્રમાં પ્રયોગ થયો છે. પથામઙ્કાંસિ એટલે કુટિલ- ખાડા-ટેકરાવાળો પથ. 'પન્થા' શબ્દ પત્- ગતૌ, અથવા પદ્- ગતૌ અથવા પથિ- ગતૌ ધાતુ પરથી બન્યો હશે. "અઙ્ક" શબ્દ અઙ્ક (વાળવું) પરથી બન્યો હશે. 'આપનીફણત્' એવું રૂપ ફળ્ ગતૌ ધાતુનું ચર્કરીતિ સમાન અર્થાત્ પૌન:પુન્યાર્થક રૂપ છે.

પછીના દસ નામ અદિષ્ટ - નિર્દિષ્ટ દેવતાઓની સાથે જ વાપરવામાં આવે છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તેમ કરવાથી તે નામવાળા અશ્વની સાથે સાહચર્યના કારણે દેવતાવિશેષનું પણ જ્ઞાન થાય છે.

આ પછી જ્વલતિ કર્માણ- સળગવું, પ્રકાશવું એવા અર્થવાળા અગિયાર ધાતુઓ છે. અને એ પછી એટલા જ (અગિયાર) નામો દીક્ષિના છે.

સમજૂતી : અહીં અશ્વનામની ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને તે શબ્દ કયા ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયો હશે એ વિચારાયું છે.

દ્વિતીય અધ્યાયનો સપ્તમ પાઠ પૂર્ણ.

દ્વિતીય અધ્યાય અહીં સમાપ્ત થાય છે.

13.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. નિર્વચનના સિદ્ધાંતો વિશે સવિસ્તર નોંધ લખો.

2. સમજાવો:

1. તદ્ યેષુ પદેષુ સ્વરસંસ્કારૈ સમર્થૌ પ્રાદેશિકેન ગુણેન અન્વિતૌ સ્યાતાં તથા તાનિ નિર્બૂયાત્ ।

2. અથ અનન્વિતેઽર્થેઽપ્રાદેશિકે વિકારેઽર્થનિત્યઃ પરીક્ષેત કેનચિત્ વૃત્તિસામાન્યેન ।

3. અવિદ્યમાને સામાન્યેઽપિ અક્ષરવર્ણસામાન્યાત્ નિર્બૂયાત્ ।

4. ન ત્વેવ ન નિર્બૂયાત્ ।

5. ન સંસ્કારમાદ્રિયેત । વિષયવત્યો હિ વૃત્તયો ભવન્તિ ।

6. યથાર્થં વિભક્તીઃ સન્નમયેત્ ।

3. તદ્વિત અને સામાસિક શબ્દના નિર્વચનણી પદ્ધતિ ઉદાહરણ સાથે સમજાવો.

4. નિર્વચન આપો: 1. ગૌઃ 2. વિશ્વકદ્રાકર્ષઃ 3. વૃત્રઃ 4. અશ્વઃ 5. નદી 6. સમુદ્રઃ 7.

આદિત્યઃ

5. નિર્વચનના અધિકારીઓ વિશે નોંધ લખો.

લેખક : ડૉ. સ્વાતિ શાહ, આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

એલ. આર. વણિયા આર્ટ્સ એન્ડ પી. આર. મહેતા કોમર્સ કોલેજ, ભાવનગર.

એકમ : 14 : નિરુક્ત : અધ્યાય 7

(મૂળ પાઠ અને ભાષાંતર)

રૂપરેખા

14.1 ઉદ્દેશ

14.2 પ્રસ્તાવના

14.3 નિરુક્ત : અધ્યાય 7

14.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

14.1 ઉદ્દેશ

આ એકમના અધ્યયનથી વિદ્યાર્થીમિત્રો

- નિઘણ્ટુ ના દૈવત કાંડ વિશે સમજ કેળવશે.
- દેવતાઓ અને મંત્રો વિશેની સમજ પ્રાપ્ત કરશે.
- પ્રમુખ દેવતાઓનાં નિર્વચન જાણશે.

14.2 પ્રસ્તાવના

નિઘણ્ટુ ના પાંચમા અધ્યાયને દૈવત કાંડની વ્યાખ્યા આ અધ્યાયથી શરૂ થાય છે. આ કાંડમાં ઋચાઓનાં પ્રકાર, દેવતાઓના આકાર અને પ્રકાર વિશે વિચારણા કરવામાં આવી છે અને 'વૈશ્વાનર' જેવા શબ્દોનું નિર્વચન કરવામાં આવ્યું છે.

14.3 નિરુક્ત : અધ્યાય 7 અથ સપ્તમોઽધ્યાય:

અથાતો દૈવતમ્ । તત્ યાનિ નામાનિ પ્રાધાન્યસ્તુતીનાં દેવતાનાં તદ્ દૈવતમ્ ઇત્યાચક્ષતે । સા ણ્ણા દેવતોપપરીક્ષા । યત્કામઃ ઋષિઃ યસ્યાં દેવતાયામ્ આર્થપત્યમ્ ઇચ્છન્ સ્તુતિં પ્રયુક્તે તદ્ દૈવતઃ સ મન્ત્રો ભવતિ । તાઃ ત્રિવિધા ઋચઃ । પરીક્ષકૃતાઃ, પ્રત્યક્ષકૃતાઃ, આધ્યાત્મિક્યશ્ચ । તત્ર પરીક્ષકૃતાઃ સર્વાભિઃ નામવિભક્તિભિઃ યુજ્યન્તે પ્રથમપુરુષૈશ્ચ આઘ્યાતસ્ય ॥

'ઇન્દ્રો દિવઃ ઇન્દ્ર ઈશે પૃથિવ્યાઃ' (ઋ.૧૦-૮૯-૧૦) । 'ઇન્દ્રમિદ્ ગાથિનો બૃહત્' (ઋ.૧-૭-૧) । 'ઇન્દ્રેણૈતે તૃત્સવો વેવિષાણાઃ' (ઋ.૭-૧૮-૧૫) । 'ઇન્દ્રાય સામ ગાયત' (ઋ.૮-૧૮-૧) । 'ઇન્દ્રસ્ય નુ વીર્યિણિ પ્ર વોચમ્' (ઋ.૧-૩૨-૧) । 'ઇન્દ્રે કામા અયંસત'

। इति । अथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगाः । त्वमिति च एतेन सर्वनाम्ना ॥ 'त्वमिन्द्र बलादधि' (ऋ.१०-१५३-२) । 'वि न इन्द्र मृधो जहि' (ऋ.१०-१५२-४) इति । अथापि प्रत्यक्षकृताः स्तोताशे भवन्ति । परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि । 'मा चिदन्यद्वि शंसत' (ऋ.८-१-१) । 'कण्वा अभि प्र गायत' (ऋ.१-३७-१) । 'उप प्रेत कुशिकाश्चेतयध्वम्' (ऋ.३-५३-११) इति ।

अथ अध्यात्मिक्यः उत्तमपुरुषयोगाः । अहमिति च एतेन सर्वनाम्ना । यथा एतत् 'इन्द्रो वैकुण्ठः' (ऋ.१०-४८) । लवसूक्तम् (ऋ.१०-११९) । वागाम्भृणीयमिति (ऋ.१०-१२५) ॥

अनुवाद : अહીંથી દૈવતકાંડનો પ્રારંભ થાય છે. (વેદોના મંત્રોમાં) જે દેવતાઓની પ્રધાનપણે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, તે દેવતાઓનાં નામોને 'દૈવત' કહે છે. આગળ આ દેવતાઓની પરીક્ષા છે. જે વસ્તુની કામનાવાળો ઋષિ જે દેવતાની પાસે કોઈ વસ્તુનું સ્વામીપણું ઇચ્છતો, સ્તુતિ કરે તો તે દેવતાવાળો તે મંત્ર કહેવાશે. તો આ ઋચાઓ ત્રણ પ્રકારની હોય છે પરોક્ષકૃતા, પ્રત્યક્ષકૃતા અને આધ્યાત્મિક.

પરોક્ષ કહેવાયેલી ઋચાઓ, નામની બધી જ વિભક્તિઓમાં તથા ક્રિયામાં પ્રથમ પુરુષમાં હોય છે. જેમ કે,

ઈન્દ્ર સ્વર્ગ અને પૃથ્વી ઉપર શાસન કરે છે 'ગાયક ગણ ઈન્દ્રના ઉચ્ચ સ્વરથી..', ઈન્દ્રની સાથે આ કર્મઠ તૃસુગણપ', 'ઈન્દ્રને માટે સામ ગાઓ', 'ઈન્દ્ર વિના કોઈ જ્યોતિ સ્થાન પવિત્ર નથી, હું હવે ઈન્દ્રના વીર કર્મો ને કહી ઈન્દ્રમાં કામનાઓ સ્થિર છે.

હવે પ્રત્યક્ષકૃતા કહેવાયેલી ઋચાઓ મધ્યમપુરુષમાં કહેવાઈ હોય છે. એટલે કે, તે 'તું' એવા સર્વનામથી યુક્ત હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, 'હે ઈન્દ્ર ! તું બળથી ઉત્પન્નપ', 'હે ઈન્દ્ર ! અમારા શત્રુઓને મારો'.

ક્યાંક ક્યાંક સ્તુતિ કરનાર પ્રત્યક્ષપણે કહેવામાં આવ્યા છે અને સ્તોતવ્ય વસ્તુઓ પરોક્ષપણે કહેવામાં આવી છે. જેમ કે, 'અન્યોની સ્તુતિ ન કરો', 'હે કણ્વવંશીઓ ! ગાઓ!', 'હે કુશિકો ! પહોંચો, સાવધાન રહો'.

સ્વયં કહેવામાં આવે એવી ઋચાઓ ઉત્તમપુરુષમાં હોય છે. 'હું' સર્વનામથી યુક્ત હોય છે. જેમ કે, 'ઈન્દ્રો વૈકુંઠઃ'થી આરંભ થનાર સૂક્ત, લવ સૂક્ત, વાગામ્ભૃણીય સૂક્ત.

સમજૂતી : આ અધ્યાયના પ્રારંભે ઋચાઓના ત્રણ પ્રકાર વિશે વાત કરવામાં આવી છે; પ્રત્યક્ષકૃતા, પરોક્ષકૃતા અને આધ્યાત્મિક ઋચાઓ. જેમાં પરોક્ષકૃતા ઋચાઓ વધુ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે અને નામની તમામ વિભક્તિઓમાં તે કહેવાઈ છે, જેનાં ઉદાહરણો પણ યાસ્કે આપ્યાં છે. પ્રત્યક્ષકૃતા ઋચાઓ દેવતાને સંબોધીને કહેવાઈ છે જેમાં ત્વમ્-સર્વનામનો પ્રયોગ થયો છે. આધ્યાત્મિક ઋચાઓમાં અહમ્- સર્વનામનો પ્રયોગ

थयो डोय छे. आध्यात्मिक ऋचाओनुं प्रभाश बहु ओछुं छे अने यास्क अर्डी तश
सूक्तोनो उल्लेख करे छे.

परीक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्राः भूयिष्ठाः, अल्पशः आध्यात्मिकाः । अथापि स्तुतिरेव
भवति नाशीर्वादः - इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम् (ऋ.१-३२-१) इति यथा एतस्मिन्
सूक्ते।

अथाप्याशीरेव न स्तुतिः - 'सुचक्षा अहम् अक्षीभ्यां भूयासम्', 'सुवर्चा सुखेन', 'सुश्रुत्
कर्णाभ्यां भूयासम् (मानव गृ. १-९-२५) इति । तदेतत् बहुलम् आध्वर्यवे याज्ञेषु च
मन्त्रेषु ।

अथापि शपथामिशापौ - 'अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि' (ऋ.७-१०४-१५) ।
'अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः' (ऋ.७-१०४-१५) इति । अथापि कस्यचिद् भावस्य
आचिख्यासा - 'न मृत्युशसीदमृतं न तर्हि' (ऋ.१०-१२९-२) । 'तम् आसीत्तमसा
गुळहमग्रे' (ऋ.१०-१२९-३) ।

अथापि परिदेवना कस्माच्चिद् भावात् । 'सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत्' (ऋ.१०-९५-१४) ।
'न वि जानामि यदि वेदमस्मि' (ऋ.१-१६४-३७) इति ।

अथापि निन्दाप्रशंसे - 'केवलाघो भवति केवलादी' (ऋ.१०-११७-६) । 'भोजस्येदं
पुष्करिणीव वेश्म' (ऋ.१०-१०७-१०) इति । एवम् अक्षसूक्ते (ऋ.१०-३४)
द्यूतनिन्दा च कृषिप्रशंसा च । एवम् उच्चावच्चैः अभिप्रायैः ऋषीणां मन्त्रदृष्टयः भवन्ति
॥

तत् ये अनादिष्टदेवताः मन्त्राः तेषु देवतोपपरीक्षा । यदेवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा,
तद्देवताः भवन्ति । अथान्यत्र यज्ञात् प्राजापत्याः इति याज्ञिकाः, नाशशंसाः इति नैरुक्तः।
अपि वा सा कामदेवता स्यात्, प्रायोदेवता वा । अस्ति हि आचारे बहुलं लोके ।
देवदेवत्यम्, अतिथिदेवत्यम्, पितृदेवत्यम् । याज्ञदैवतो मन्त्र इति ।

अपि हि अदेवता देवतावत् स्तूयन्ते । यथा अश्वप्रभृतीनि ओषधिपर्यन्तानि । अथाप्यष्टौ
द्वन्द्वानि । स न मन्येत आगन्तून् इव अर्थान् देवतानाम् । प्रत्यक्षदृश्यमेतद्भवति ।
माहाभार्याद् देवतायाः एकः आत्मा बहुधा स्तूयते। एकस्य आत्मनः अन्ये देवाः
प्रत्यङ्गानि भवन्ति । अपि च सत्त्वानां प्रकृतिभूमिभिः ऋषयः स्तुवन्ति इत्याहुः ।
प्रकृतिसार्वनाम्याच्च । इतरेतश्जन्मानो भवन्ति । इतरेतश्प्रकृतयः, कर्मजन्मानः,
आत्मजन्मानः । आत्मा एव एषां श्थो भवति, आत्मा अश्वः । आत्मा आयुधम्, आत्मा
इषवः । आत्मा सर्वं देवस्य देवस्य ॥

इति सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

અનુવાદ : પરોક્ષકૃતા અને પ્રત્યક્ષકૃતા કહેવાયેલી ઋચાઓ બહુ મોટા પ્રમાણમાં છે. આધ્યાત્મિક ઋચાઓનું પ્રમાણ ખૂબ ઓછું છે.

1.(કોઈક ઋચામાં દેવતાની) સ્તુતિ કરવામાં આવી હોય છે, કામના નહીં. જેમ કે, ‘હું હવે ઈન્દ્રના વીર કર્મોને કહીશ.’ આ મંત્રવાળા સૂક્તમાં.

2.ક્યાંક ક્યાંક કામના જ કરવામાં આવી હોય છે, સ્તુતિ નહીં. જેમ કે, ‘હું આંખોથી સારી રીતે જોઉં, મુખથી સારી જ્યોતિવાળો બનું, કાનોથી સારી રીતે સાંભળું’, આવા સુક્તો મોટાભાગે યજુર્વેદમાં અને યાજ્ઞિક મંત્રોમાં હોય છે.

3. ક્યાંક શપથ અને અભિશાપ પણ હોય છે. જેમ કે, ‘જો હું માયાવી રાક્ષસ છું, તો આજે જ મૃત્યુ પામું’, ‘નહીં તો તેને દસ વીર પુત્ર અલગ થઈ જાય. (મૃત્યુ પામે)’

4. ક્યારેક કોઈક અવસ્થા વિશેષનું વર્ણન પણ સારી રીતે કરવામાં આવ્યું હોય છે. જેમ કે, ‘તે સમયે ન મૃત્યુ હતું, ન હતું અમૃતત્વ’, ‘પહેલાં માત્ર અંધકારથી અંધકાર છુપાયેલો હતો.’

5. ક્યારેક કોઈક અવસ્થાવિશેષથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કે, ‘તે સુંદર દેવતા આજે એવા ઊડ્યા કે ફરી પાછા ન ફર્યા’, ‘હું નથી જાણતો કે શું હું આ જ છું?’.

6. ક્યાંક ક્યાંક નિંદા અને પ્રશંસા રહેલી હોય છે. જેમ કે, ‘એકલો ખાનાર જ એકમાત્ર પાપી છે’, ‘ખવડાવવાવાળા દાનીનું ઘર જાણે કે કમળોથી ભરેલું સરોવર છે’, આ પ્રમાણે અક્ષસૂક્તમાં ઘૂતની નિંદા અને કૃષિની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે.

આ પ્રમાણે મંત્રોના વિષયમાં ઋષિઓની દૃષ્ટિ ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયોવાળી હોય છે.

જે મંત્રોમાં દેવતાનો ઉલ્લેખ હોતો નથી તેના દેવતાની પરીક્ષા કેવી રીતે કરવી તે હવે જણાવવામાં આવે છે. જે દેવતાનો યજ્ઞ હોય અથવા યજ્ઞનો ખંડ પણ હોય, તે દેવતાને તે મંત્ર હોય છે. યજ્ઞના ભિન્ન સ્થાનોમાં યાજ્ઞિકો અનુસાર પ્રજાપતિ મંત્રના દેવતા હોય છે. નિરુક્તકારો અનુસાર નરાસંશ અથવા જે ઐચ્છિક દેવતા કે દેવતાઓનો સમૂહ હોય, સંસારમાં સાચે જ આ વ્યવહાર જોવા મળે છે કે દેવતા માટે, અતિથિ માટે અને પિતૃઓ માટે પવિત્ર વસ્તુ આપવામાં આવે છે. મંત્ર તે દેવતાનો છે જેના માટે યજ્ઞ કરવામાં આવ્યો.

વળી, અદેવતાની સ્તુતિ પણ દેવતાની માફક જ થાય છે. જેમ કે, ઘોડાથી શરૂ કરીને ઔષધિઓ સુધી. એ જ પ્રમાણે આઠ દંદની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.

કોઈ દેવતાવિષયક અર્થને વિલક્ષણ માની લેવો ન જોઈએ. આ તો પ્રત્યક્ષ રૂપથી જોવાની વસ્તુ છે. દેવતાનો બહુ મોટો મહિમા હોવાના કારણે, એક જ આત્માની સ્તુતિ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે થાય છે. અન્ય દેવતા એક જ આત્માના ભિન્ન ભિન્ન અંગો છે. અથવા જેમ લોકો કહે છે કે, વસ્તુઓની પ્રકૃતિની વિભિન્નતાના કારણે અને તેની સર્વવ્યાપકતાના કારણે ઋષિગણ સ્તુતિ કરે છે. તે એકબીજાથી જન્મ પામે છે, તે એકબીજાની પ્રકૃતિ છે એટલે કે

ઉત્પત્તિ સ્થાન છે. તેમનો જન્મ કર્મથી પણ થાય છે અને આત્માથી પણ થાય છે. આત્મા જ તેનો રથ છે, આત્મા જ શસ્ત્ર છે અને આત્મા બાણ છે. આત્મા જ દેવતાઓનું બધું જ છે.

સમજૂતી : આ ત્રણ પ્રકારની ઋચાઓમાં અનેક વિષયો પ્રાપ્ત થાય છે; જેમ કે, સ્તુતિ, પ્રાર્થના, અભિશાપ, આશીર્વાદ, નિંદા, પ્રશંસા, વગેરે. અહીં દેવતા અને આત્મા એક છે કે ભિન્ન, વિશે પણ વિચારવામાં આવ્યું છે.

સપ્તમ અધ્યાયનો પ્રથમ પાદ પૂર્ણ.

દ્વિતીય: પાદ:

દ્વિતીય પાદ

તિસ્ર એવ દેવતા: इति नैरुक्तः । अग्निः पृथिवीस्थानः, वायुर्वा इन्द्रो अन्तरिक्षस्थानः, सूर्यो द्युस्थानः । तासां माहाभागात् एकैकस्याः अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति । अपि वा कर्मपृथक्त्वात् । यथा होता, अध्वर्युः, ब्रह्मा, उद्गाता, इत्यप्येकस्य सतः । अपि वा पृथगेव स्युः। पृथग् हि स्तुतयः भवन्ति । तथाभिधानानि ।

यथो एतत् 'कर्मपृथक्त्वात्' इति, बहवોઽપિ વિભજ્ય કર્માણિ કુર્યુઃ । તત્ર સંસ્થાનૈકેત્વં, સંભોગૈકત્વં ચ ઉપેક્ષિતવ્યમ્ । યથા, પૃથિવ્યાં મનુષ્યાઃ પશવો દેવા इति स्थानैकत्वम्, સંભોગૈકત્વં ચ દૃશ્યતે । યથા પૃથિવ્યાઃ પર્જન્યેન ચ વાચ્યાદિત્યાભ્યાં ચ સંભોગઃ । અગ્નિના ચ ઇતરસ્ય લોકસ્ય । તત્ર એતત્ નરશષ્ટમિવ ॥

અનુવાદ : નિરુક્તકારોના મતે દેવતાઓ ત્રણ પ્રકારના હોય છે; 1. પૃથ્વીસ્થાનીય અર્થાત્ પૃથ્વી પર રહેનાર, અગ્નિ. 2. અંતરિક્ષ સ્થાનમાં રહેનાર, વાયુ અથવા ઈન્દ્ર. અને 3. દ્યુ સ્થાનીય અર્થાત્ સ્વર્ગમાં રહેનાર સૂર્ય. તે દેવતાઓના અત્યત્તિક મહિમાના કારણે તે દરેકના અનેક નામ છે. અથવા કર્મ અલગ અલગ હોવાના કારણે, જેમ કે, એક જ દેવતા હોતા, અધ્વર્યુ, બ્રહ્મા અને ઉદ્ગાતા કહેવાય છે. અથવા તે અલગ અલગ જ છે. કારણ કે સ્તુતિઓ અને તેમના નામ પણ અલગ અલગ છે.

આ જે કહેવામાં આવ્યું છે કે, કર્મ અલગ અલગ હોવાના કારણે (એકના અનેક નામ છે) તો ઘણા લોકો પણ પરસ્પર અંદરો-અંદર વહેંચીને એક જ કામ કરી શકે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં તેમના અધિકાર ક્ષેત્ર અને ભોગક્ષેત્રની સમાનતા જોવી જોઈએ. જેવી રીતે મનુષ્યો, પશુઓ અને દેવતાઓનું સ્થાનની દ્રષ્ટિએ પૃથ્વી વિષયક અધિકારસામ્ય અને ભોગસામ્ય (પરસ્પરોપકારિત્વ) જોવા મળે છે. તેવી જ રીતે પૃથ્વી સ્થાનના પર્જન્ય અને વાયુ આદિત્યની સાથે સંભોગ જોવા મળે છે અને બીજા લોકનો અગ્નિની સાથે સંભોગ જોવા મળે છે. આ ભેદાભેદનું દર્શન 'નરરાષ્ટ્ર' જેવું છે.

સમજૂતી : અહીં ત્રણ સ્થાનના દેવતાની વાત કરવામાં આવી છે. આ ત્રણ દેવતાઓના પરસ્પરોપકારિત્વ વિશે વિચારણા કરવામાં આવી છે.

अथ आकाशचिन्तनं देवतानाम् । पुरुषविधाः स्युः इत्येकम् । चेतनावद्वत् हि स्तुतयो भवन्ति, तथाभिधानानि । अथापि 'पौरुषविधिकैः अङ्गैः संस्तूयन्ते' - 'ऋत्वा त इन्द्र स्थविशस्य बाहू' (ऋ.६-४७-८) । 'यत् संगृह्णा मघवन् काशिरित्ते' (ऋ.३-३०-५) । अथापि पौरुषविधिकैः द्रव्यसंयोगैः, 'आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याहि' (ऋ.२-१८-४) । 'कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते' (ऋ.३-५३-६) । अथापि पौरुषविधिकैः कर्मभिः - 'अद्वीन्द्र पिब च प्रस्थितस्य' (ऋ.१०-११६-७) । 'आश्रुत्कर्ण श्रुधी हवम्' (ऋ.१-१०-९) ॥

अपुरुषविधाः स्युः इत्यपश्म् । अपि तु यद् दृश्यते, अपुरुषविधं तत् । यथा अग्निः, वायुः, आदित्यः, पृथिवी, चन्द्रमा इति । यथो एतत् - चेतनावत् हि स्तुतयो भवन्ति इति । अचेतनानि अप्येवं स्तूयन्ते । यथा- अक्षप्रभृतीनि ओषधिपर्यन्तानि । यथो एतत् - 'पौरुषविधिकैः अङ्गैः संस्तूयन्ते' इति अचेतनेषु अपि एतद्भवति । 'अभिक्रन्दन्ति हरितेभिशसभिः' (ऋ.१०-९४-२) । इति ग्रावस्तुतिः । यथो एतत् - 'पौरुषविधिकैः द्रव्यसंयोगैः' इत्येतदपि तादृशमेव - 'सुखं इत्थं युयुजे सिन्धुश्चिन्म' (ऋ.१०-७५-९) इति नदीस्तुतिः । यथो एतत् - पौरुषविधिकैः कर्मभिः इत्येतदपि तादृशमेव - 'होतुश्चित्पूर्वे हविश्चमाशत' (ऋ.१०-९४-२) इति ग्रावस्तुतिः एव ।

अपि वा, उभयविधाः स्युः । अपि वा, पुरुषविधानामेव सतां कर्मात्मानः एते स्युः । यथा यज्ञो यजमानस्य । एष च आख्यानसमयः ॥

इति सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अनुवादः : उवे देवताओना आकार विशे विचारणा करवामां आवशे. 1. એક મત પ્રમાણે દેવતાઓનો આકાર પુરુષના સમાન છે. કારણ કે તેમની ચેતનાવાળાઓની જેમ સ્તુતિ કરવામાં આવે તેવી જ તેમની પણ સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. 2. મનુષ્યના જેવા જ તેમનાં પણ નામો હોય છે. 3. વળી, મનુષ્યોના જેવા અંગો હોય એવા જ દેવતાઓના અંગોને કલ્પીને તેમની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, 'મહાન એવા તમારા બાહુઓ કે જે શત્રુઓનો નાશ કરનારા છે તેને શરણે અમે આવીએ છીએ'. અહીં, ઈન્દ્રના હાથની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. તથા, 'હે મઘવન ઈન્દ્ર ! જેમાં તમે આવા પૃથ્વીને પકડમાં લો છો તે તમારી મુઠ્ઠી મહાન છે.' અહીં, ઈન્દ્રના હાથની મુઠ્ઠીની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. મનુષ્યસંબંધી જે દ્રવ્યો હોય તે જ દ્રવ્યો દેવતાઓ સંબંધી પણ છે, તેમ માનીને તેમની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. દાખલા તરીકે, 'હે ઈન્દ્ર ! તમે બે ઘોડાઓ ઉપર અહીં આવો.' તથા 'તમારા ઘરમાં કલ્યાણકારી સ્ત્રી છે અને જે કંઈ રમણીય વસ્તુઓ હોય તે બધી જ છે'. એ જ પ્રમાણે મનુષ્ય જેવાં કર્મો કરે તેવાં જ કર્મો દેવતાઓ પણ કરે છે, તેમ કલ્પીને તે કર્મ વડે તેમની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. ઉદાહરણ તરીકે, 'હે ઈન્દ્ર ! આ સામે મુકેલ સોમરસને તમે પીવો, ખાઓ'. તથા 'હે અપ્રતિહત શ્રવણશક્તિવાળા ઈન્દ્ર ! અમે તમારું આહ્વાન કરીએ છીએ, તે સાંભળો'.

समजूती : आ देवताओनो आकार केवो उशे ? ते पुरषसमान उशे के अपौरुषेय आकार धरावतां उशे ? के पछी बने डोई शके ? आ विचारणाना अनुमोदनमां वेदोमांथी विविध दृष्टांतो

तृतीयः पादः

तिस्र एव देवताः इत्युक्तं पुरस्तात् । तासां भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामः । अथ एतानि अग्निभक्तीनि - अयं लोकः, प्रातः सवनं, वसन्तः, गायत्री, त्रिवृत् स्तोमः, इथन्तरं साम, ये च देवगणाः समाप्ताः प्रथमे स्थाने, अगनायी पृथिवी इळा इति स्त्रियः । अथास्य कर्म - वहनं च हविषाम् आवाहनं च देवतानाम् । यच्च किञ्चिद् दार्ष्टिर्विषयकम् अग्निकर्म एव तत् । अथास्य संस्तविकाः देवाः । इन्द्रः, सोमः, वरुणः, पर्जन्यः, ऋतवः । आग्नावैष्णवं च हविः न तु ऋक् संस्तविकी दशतयीषु विद्यते । अथापि आग्नापौष्णं हविः न तु संस्तवः । तत्र एतां विभक्तस्तुतिम् ऋचम् उदाहरन्ति ॥

‘पूषा त्वेतश्चयावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।

स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्योऽग्निदेवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ॥ (ऋ.१०-१७-३)

पूषा त्वा इतः प्रच्यावयतु, विद्वान्, अनष्टपशुः, भुवनस्य गोपाः इति । एष हि सर्वेषां भूतानां गोपायिता आदित्यः । स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्य इति सांशयिकः तृतीयः पादः । पूषा पुरस्तात् तस्य अन्वादेशः इत्येकम् । अग्निः उपरिष्ठात् तस्य प्रकीर्तना इत्यपरम् । अग्निः देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः । सुविदत्रं धनं भवति । विन्दतेः वा एकोपसर्गात् । ददातेर्वा स्याद् द्वयुपसर्गात् ॥

अथ एतानि इन्द्रभक्तीनि - अन्तरिक्षलोकः, माध्यंदिनं सवनम्, ग्रीष्मः त्रिष्टुप्, पञ्चदशस्तोमः, बृहत् साम ये च देवगणाः समाप्ताः मध्यमे स्थाने याश्च स्त्रियः । अथास्य कर्म - इसानुप्रदानं, वृत्रवधः, या च का च बलकृतिः इन्द्रकर्म एव तत् । अथ अस्य संस्तविकाः देवाः - अग्निः, सोमः, वरुणः, पूषा, बृहस्पतिः, पर्वतः, कुत्सः, विष्णुः, वायुः । अथापि मित्रः वरुणेन संस्तूयते । पूषा रुद्रेण च सोमः । अग्निना च पूषा । वातेन च पर्जन्यः ॥

अथ एतानि आदित्यभक्तीनि । असौ लोकः, तृतीयसवनम्, वर्षा, जगती, सप्तदशः स्तोमः, वैरूपं साम ये च देवगणाः समान्नाताः उत्तमे स्थाने याश्च स्त्रियः । अथास्य कर्म इसादानं इशिमभिश्च इसाधारणम् । यच्च किञ्चित् प्रवह्णितम् आदित्यकर्म एव तत् । चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेण इति संस्तवः ।

एतेषु एव स्थानव्यूहेषु ऋतुच्छन्दः स्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेषम् अनुकल्पयित । शरत्, अनुष्टुप, एकविंशः स्तोमः, वैशजं, साम - इति पृथिव्यायतनानि । हेमन्तः पङ्क्तिः त्रिणवः स्तोमः

शाङ्खं साम इत्यन्तरिक्षायतनानि । शिशिरः अतिच्छन्दाः, त्रयस्त्रिंशः स्तोमः, शैवतं साम-
इति द्युभक्तीनि ॥

अनुવાદ : ‘त्रણ જ દેવતાઓ છે’, એવું પૂર્વે કહ્યું હતું. હવે તે દેવતાઓના ભક્તિ અને સહયર્થની અમે વ્યાખ્યા કરીશું. જેમ કે, અગ્નિની ભક્તિ આટલી છે: આ પૃથ્વી લોક, પ્રાતઃકાળનું સવન, વસંતઋતુ, ગાયત્રી છંદ, ત્રણવારના સ્તોમ એટલે કે પ્રાર્થના, રથન્તર નામનું સામ, પ્રથમ સ્થાનમાં ગણવામાં આવેલા દેવતા ગણ અજ્ઞાથી, પૃથ્વી અને ઈલા, આ સ્ત્રીઓ. તેનું કાર્ય છે: હવિ પહોંચાડવો અને દેવતાઓને બોલાવવા. આ ઉપરાંત, જે પણ દ્રષ્ટિના વિષયમાં આવેલું છે તે અગ્નિનું કર્મ છે.

તેમની એટલે કે, અગ્નિની સાથે જેમની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે, તે દેવો છે: ઈન્દ્ર, સોમ, વરુણ, પર્જન્ય અને ઋતુઓ. અગ્નિ અને વિષ્ણુને સંયુક્ત હવિ આપવામાં આવે છે, પરંતુ તે બંનેની સંયુક્ત સ્તુતિની ઋચાઓ ઋગ્વેદમાં દસ ભાગોમાં ક્યાંય પ્રાપ્ત થતી નથી. આ પ્રમાણે અગ્નિ અને પૂષાને સંયુક્ત હવિ આપવામાં આવે છે, પરંતુ આ પ્રમાણેની સ્તુતિ ક્યાંય પ્રાપ્ત થતી નથી. તેમની અલગ અલગ સ્તુતિ દર્શાવવાવાળી ઋચાઓનું ઉદાહરણ આપીએ છીએ-

જેમના પશુઓ નાશ પામતા નથી, જે પૃથ્વીના પાલક છે, તે જ્ઞાની પૂષા નામક દેવતા તમને અહીંથી (મર્ત્યલોકમાંથી) ચ્યુત કરે. તે અગ્નિ દેવતા તમને આ પિતૃઓને અને સુંદર ધન આપનાર દેવતાઓને આપી દે.

પૂષા તમને અહીંથી પ્રચ્યુત કરે. તે જ્ઞાની છે, તેમના પશુઓ નાશ પામતા નથી, તે સંસારના રક્ષક છે, તે આદિત્ય જ બધા જીવોના પાલક છે, તે તમને એ પિતૃઓને આપી દે. આ ત્રીજું પદ સંદિગ્ધ છે. પૂષાનું નામ પહેલાં આવી ચૂક્યું છે. તેમાં તેમનો પછીથી ઉલ્લેખ છે - આ એક મત છે. અન્ય મત છે કે અગ્નિનું નામ બાદમાં આવેલું છે, તેમનો ઉલ્લેખ અહીં છે. અગ્નિ ઉદાર દેવતાઓને તમને આપી દે. સુવિદ્વ્ર એટલે ધન એક ઉપસર્ગ સુ પછી વિદ્- પ્રાપ્ત કરવું ધાતુથી, અથવા બે ઉપસર્ગો સુ અને વિ પછી દા- આપવું ધાતુથી બનેલો છે.

હવે આ ઈન્દ્રની ભક્તિ છે: અંતરિક્ષ લોક, મધ્યાહનનું સવન, ગ્રીષ્મ ઋતુ, બૃહદ સામ, એ દેવગણો જે મધ્યમ સ્થાનમાં રહેલા છે અને સ્ત્રીઓ. તેમનું કર્મ છે: રસદાન કરવું અને વૃત્રને ને હણવો. જે પણ બળનું કામ છે તે ઈન્દ્રનું જ કામ છે. તેમની સાથે સ્તુતિ કર્મ કરાયેલા દેવતાઓ છે: અગ્નિ, સોમ, વરુણ, પૂષા, બૃહસ્પતિ, બ્રહ્મણસ્પતિ, પર્વત, કુત્સ, વિષ્ણુ અને વાયુ. પુનઃ મિત્રની સ્તુતિ વરુણની સાથે થાય છે. સોમની પૂષા સાથે અને ઈન્દ્રની સાથે થાય છે. પૂષાની અગ્નિ કની સાથે અને પર્જન્યની વાયુની સાથે સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.

હવે આદિત્યની ભક્તિ વર્ષાવવામાં આવે છે: આ લોક સાયંકાળનું સવન, વર્ષા ઋતુ, જગતી છંદ, સત્તર વારનો સ્તોમ, વૈરૂપ નામનો સામ, ઉત્તમ સ્થાનમાં દર્શાવવામાં

આવેલા દેવતાઓ અને સ્ત્રીઓ. તેમનું કાર્ય છે: રસગ્રહણ કરવો અને કિરણોથી તેને ધારણ કરવો. જે પણ ગુમ અર્થો છે તે આદિત્યનું કાર્ય છે. તેમની સ્તુતિ ચંદ્રમા, વાયુ અને સંવત્સર સાથે કરવામાં આવે છે.

સ્થાનના આ જ વિભાગોમાં ઋતુ, છંદ, સોમભાગ વગેરેના અવશિષ્ટ અંશોનું વિભાજન કરી લઈએ. જેમ કે, શરદઋતુ અનુષ્ટુપ છંદ, એકવીસ સ્તોમ, વૈરાજ સામ - આ પૃથ્વીના વિષયમાં આવે છે. હેમંત ઋતુ, પંક્તિ છંદ, સત્યાવીસવારનો સ્તોમ, શાકવર નામનો સામ અને આ અન્તરિક્ષના વિષયો છે. શિશિર ઋતુ, અતિછંદા છંદ, ત્રીસ સોમ અને રૈવત સામ - આ દ્યુભક્તિ છે.

સમજૂતી : અહીં, દેવતાઓના ભક્તિ અને સહયર્થ ની વાત કરવામાં આવી છે. સાથે સાથે વિવિધ છંદના નામોનું નિર્વચન યાસ્ક દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે.

મન્ત્રાઃ મનનાત્ । છન્દાંસિ છાદનાત્ । [સ્તોમઃ સ્તવનાત્ ।], યજુઃ યર્જતેઃ । સામ સમ્મિતમ્ ઋચા । અસ્યતેઃ વા । ઋચા સમં મેને - ઇતિ નૈદાનાઃ । ગાયત્રી ગાયતેઃ સ્તુતિકર્મણઃ । ત્રિગમના વા વિપરીતા । ગાયતો મુખાદ્ ઉદપતત્ ઇતિ ચ બ્રાહ્મણમ્ । ઊષ્ણક્ ઉત્ત્રાતા ભવતિ । સ્ત્રિહ્યતેઃ વા સ્યાત્ કાન્તિકર્મણઃ । ઊષ્ણીષિણી ઇવ ઇત્યૌપમિકમ્ । ઊષ્ણીષં સ્નાયતેઃ । કકુપ્ કકુભિની ભવતિ । કકુપ્ કુબ્જઃ ચ કુજતેર્વા । ઊબ્જતેર્વા । અનુષ્ટુપ્ અનુષ્ટોભનાત્ ।

ગાયત્રીમેવ ત્રિપદાં સતીં ચતુર્થેન પાદેન અનુષ્ટોભતિ ઇતિ ચ બ્રાહ્મણમ્ । બૃહતી પરિબર્હણાત્ । પદ્મિ પચ્છપદા । ત્રિષ્ટુપ્ સ્તોભતિ ઉત્તરપદા । કા તુ ત્રિતા સ્યાત્ । તીર્ણતમં છન્દઃ । ત્રિવૃત્ વજ્રઃ । તસ્ય સ્તોભની ઇતિ વા । યત્ ત્રિ અસ્તોભત્ તત્ ત્રિષ્ટુભઃ ત્રિષ્ટુપત્વમ્ ઇતિ વિજ્ઞાયતે ॥

જગતી ગતતમં છન્દઃ । જલચરગતિર્વા ।

જલ્વાલ્યમાનઃ અસૃજત ઇતિ ચ બ્રાહ્મણમ્ । વિશટ્ વિશજનાત્ વા । વિશધનાત્ વા । વિપ્રાપણાત્ વા । । વિશજનાત્ સંપૂર્ણોક્ષશ । વિશધનાત્ ઊનાક્ષશ । વિપ્રાપણાત્ અધિકાક્ષશ, પિપીલિકમધ્યા ઇત્યૌપમિકમ્ । પિપીલિકા પેલ્ત્રેઃ ગતિકર્મણઃ ।

ઇતિ ઇમાઃ દેવતાઃ અનુક્રાન્તાઃ - સૂક્તભાજઃ, હવિર્ભાજઃ, ઋભાજશ્ચ ભૂયિષ્ઠાઃ । કાશ્ચિત્ નિપાતભાજઃ । અથ ઊત અભિધાનૈઃ સંયુજ્ય હવિશ્ચોદયતિ । ઇન્દ્રાય વૃત્રઘ્ને, ઇન્દ્રાય અંહોમુચે ઇતિ । તાનિ અપિ એકે સમામનન્તિ, ભૂયાંસિ તુ સમામ્નાનાત્ । યત્ તુ સંવિજ્ઞાનભૂતં સ્યાત્પ્ર પ્રાધાન્યસ્તુતિ, તત્ સમામને । અથ ઊત કર્મભિઃ ઋષિઃ દેચતાઃ સ્તૌતિ । વૃત્રહા, પુરુન્દરઃ ઇતિ । તાનિ અપિ એકે સમામનન્તિ, ભૂયાંસિ તુ સમામ્નાનાત્ । વ્યજ્ઞનમાત્રં તુ તત્ તસ્યાભિધાનસ્ય ભવતિ । યથા બ્રાહ્મણાય બુભુક્ષિતાય ઓદનં દેહિ । સ્નાતાયાનુલેપનમ્, પિપાસતે પાનીયમ્ ઇતિ ॥

ઇતિ સપ્તમાધ્યાયસ્ય તૃતીયઃ પાદઃ ॥

અનુવાદ : મંત્ર શબ્દ મન્ -ચિંતન કરવું ધાતુથી, છન્દ શબ્દ છન્દ - વિચારોને ઢાંકવા સીમિત કરવા ધાતુથી, યજુ શબ્દ યજ્- પૂજા કરવી, ધાતુથી સામ- શબ્દ રુચા દ્વારા સમાન રૂપથી સીમિત હોવાના કારણે અથવા અસ્- ફેકવું ધાતુ ઉપરથી બનેલો છે.

વૈદિક છંદોમાં નિષ્ણાત (નેદાન) લોકોનું કહેવું છે કે, આને ઋચ્યાની સમાન સમજ્યા.

ગાયત્રી શબ્દ ગૈ-સ્તુતિ કરવી ધાતુથી અથવા ત્રિગમ્ (ત્રણ વાર જનાર) શબ્દને ઉલટો કરવાથી બનેલો છે. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, 'ગાતા ગાતા બ્રહ્માના મુખમાંથી પડી ગઈ. ઝષ્ણિક્ શબ્દ ' ઉપરથી સ્નાન કરેલ અથવા શોભાર્થક સ્નિહ ધાતુ પરથી બનેલો છે. અથવા 'ઉષ્ણિક' પાઘડી જેવો હોઈ (ગાયત્રી છંદની અપેક્ષાએ જે ચાર અધિક અક્ષરોથી જોડાયેલો હોય છે), તેની ઉપમા આપવાથી બન્યો હશે. અથવા ઉત્ + ણ્ણા-ધાતુ ઉપરથી બન્યો હશે કારણ કે પાઘડી શુક્લ અને શુદ્ધ હોય છે.

કકુપ્ - શબ્દ આનંદથી યુક્ત એવા અર્થમાં બન્યો હશે. 'કકુપ્ ' અને 'કુબ્જ' શબ્દ કુજ્-વક અથવા ઉબ્જ- દબાવવું, ધાતુ પરથી બન્યો હશે. 'અનુષ્ટુપ્' શબ્દ અનુસ્તુમ્- પાછળ સુધી કરવી, ધાતુ ઉપરથી બન્યો હશે. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, આ અનુષ્ટુપ ત્રણ ચરણવાળી ગાયત્રીનું પોતાના ચોથા ચરણથી સ્તવન કરતો, અનુમાન કરાવે છે. 'બૃહતી' પોતાની પરિવૃદ્ધિ(વૃધ્ ધાતુ)ના કારણે 'પંક્તિ' પાંચ પદ હોવાના કારણે, ત્રિષ્ટુપનું ઉત્તર પદ સ્તુતિ(સ્તુભ્- ધાતુ)ના કારણે બન્યા હશે. પરંતુ 'આ ત્રિ-પદ'નો અર્થ શું છે?' તે ત્રિષ્ટુપત્વ છે એવું બ્રાહ્મણ ગ્રંથોના આધારે જણાય છે.

જગતીએ અતિદૂર સુધી ગયેલો અર્થાત્ સૌથી છેલ્લો છંદ હોય, તેને કહે છે. અથવા જળના વહેણની જેમ જેનો પ્રસાર થયો હોય તેને જગતી કહે છે. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે, 'ક્ષીણહર્ષ થયા હોય તેમ પ્રજાપતિએ આ છંદની રચના કરી છે.'

વિરાટ છંદ વિશેષ પ્રકારે (વિ| રાજ્-ધાતુ) દીપ્તિમાન હોવાના કારણે, વિગત ઋષિના કારણે (વિ રાઘ્-ધાતુ) અથવા વિપ્રાષણના કારણે એટલે કે વિસ્તારના કારણે કહેવાય છે.

અહીં 'વિરાજ'નો અર્થ પૂર્ણ અક્ષરવાળો છંદ, એવો થાય છે. અક્ષર ઓછા હોય તો વિરાધન અને અક્ષરો અધિક હોય તો વિપ્રાષણ કહેવાય છે. પિપીલિકામધ્યા નામ ઉપમાના આધારે આપવામાં આવ્યું છે, કારણકે પિપીલિકાનો મધ્ય ભાગ પાતળો હોય તેવી રીતે આ છંદના મધ્ય ભાગમાં ઓછા અક્ષરો હોય છે.

'પિપીલિકા' શબ્દ પેલ્- જવું, ધાતુ ઉપરથી બન્યો હશે..

આ પ્રમાણે દેવતાઓનું વર્ણન થયું. સૂક્ત દ્વારા સંબોધિત, જેને હવિ અર્પણ કરવામાં આવે છે, પરંતુ ઋચાઓ દ્વારા જેને સંબોધિત કરવામાં આવે છે એવા દેવતાઓ સર્વાધિક છે. કેટલાક દેવતાઓ આકસ્મિક રૂપે વર્ણિત છે.

ક્યાંક ક્યાંક તેમના નામને વિશેષણ સાથે જોડીને હવિ આપવામાં આવે છે. જેમ કે, વૃત્રને મારનાર ઈન્દ્રને માટે, દુઃખથી બચાવનાર ઈન્દ્રને માટે; એ પ્રમાણે ઈન્દ્રને તેના વિશેષણો સહિત સંબોધીને હવિ આપવામાં આવે છે. કેટલાક (નિઘણ્ટુ ના રચયિતાઓ) આ વિશેષણવાચક પદોને પણ સંગૃહીત કરે છે પરંતુ હું તે જ શબ્દોનો સંગ્રહ કરું છું, જે નામો દેવતાઓનાં નામ તરીકે રૂઢ થઈ ગયા છે (જેમ કે, અગ્નિઃ, ઇન્દ્રઃ, વૃત્રહા, વગેરે) અને જેમનાં કર્મો દ્વારા ઋષિઓ મુખ્ય રૂપમાં સ્તુતિ કરે છે; જેમ કે, વૃત્રહા, પુરન્દરઃ, વગેરે. આવાં નામોનો પણ કેટલાક નિઘણ્ટુ કારો સંગ્રહ કરે છે, પરંતુ આવો સંગ્રહ પણ બહુ મોટો થાય એમ છે. આ વિશેષણો માત્ર તેમના નામનું પ્રકાશન કરે છે. જેમ કે, ભૂખ્યા બ્રાહ્મણને ભાત આપો, સ્નાન કરેલ વ્યક્તિને અનુલેપણ આપો, તરસ્યાને પાણી આપો.

સપ્તમ અધ્યાયનો તૃતીય પાઠ પૂર્ણ.

સમજૂતી : અહીં યાસ્ક અન્ય નિઘણ્ટુ કારોનો નિર્દેશ કરે છે કે જેઓ વિશેષણવાચક નામોનો પોતાના નિઘણ્ટુ માં સંગ્રહ કરે છે. આ વિધાન અનેક નિઘણ્ટુ કારો હશે એમ વિદ્વાનોને માનવા પ્રેરે છે.

ચતુર્થઃ પાદઃ

અથાતઃ અનુક્રમિષ્યામઃ । અગ્નિઃ પૃથિવીસ્થાનઃ, તં પ્રથમં વ્યાખ્યાસ્યામઃ । અગ્નિઃ કસ્માત્ ।

અગ્રણીઃ ભવતિ । અગ્રં યજ્ઞેષુ પ્રણીય તે । અઙ્ગં નયતિ સન્નમમાનઃ । અવ્નોપનો ભવતિ ઇતિ

સ્થૌલાષ્ટીવિઃ । ન વ્નોપયતિ ન સ્નેહયતિ । ત્રિભ્ય આખ્યાતેભ્યઃ જાયતે ઇતિ શાકપૂણિઃ

ઇતાત્, અક્ત્તત્, લ્લધાત્ વા નીનાત્ । સ ખલુ એતેઃ અકાર્શમ

આદત્તે ગકાર્શમ્ અનક્તે વા, દહતેઃ વા, નીઃ પરઃ । તસ્ય એષા ભવતિ ॥

અગ્નિમીલે પુરોહિતં, યજ્ઞસ્ય દેવમૃત્વિજમ્ । હોતાઈં ર્લ્લધાતમમ્ ॥ (ઋ.૧।૧।૧)

અગ્નિમ્ ઈલિ- અગ્નિં યાચામિ । ઈલિઃ અધ્યેષણાકર્મા, પૂજાકર્મા વા । પુરોહિતઃ વ્યાખ્યાતઃ॥

યજ્ઞઃ ચ । દેવઃ દાનાદ્ વા, દીપનાદ્ વા, દ્યોતનાદ્ વા । દ્યુસ્થાનો ભવતિ ઇતિ વા । યો દેવઃ સા દેવતા । હોતાઈં - હ્વાતાઈમ્ । જુહોતેઃ હોતા ઇતિ ઔર્ણવાભઃ । ર્લ્લધાતમં ર્મણીયાનાં ધનાનાં દાતૃતમમા

तस्यैपापश भवति ॥

अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिर्ऋषीड्यो नूतनैरुत । स देवाँ एह वक्षति ॥ (ऋ.१।१।२)

अग्निः यः पूर्वेः ऋषिभिः ईडितव्यः, - वन्दितव्यः, अस्माभिः च नवतरैः, स देवान् इह आवहतु इति । स न मन्येत, अयमेव 'अग्निः' इति ।

अपि एते उत्तरे ज्योतिषी 'अग्नी' उच्येते। ततो नु मध्यमः॥

अभि प्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः स्मयमानासा अग्निम् ।

घृतस्य धाशः समिधो नसन्त ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः ॥ (ऋ.4-58-8)

अभिनमन्त समनसः इव योषाः । समनं संमननात् वा, संमाननात् वा । कल्याण्यः स्मयमानासः अग्निम् इत्यौपमिकम् ।

घृतस्य धाशः उदकस्य धाशः, समिधः नसन्त । नसतिः आप्नोतिकर्मा वा, नमतिकर्मा वा । ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः हर्यतिः प्रेप्साकर्मा। अभिहर्यति इति ।

समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदाशत् (ऋ.४-५८-१) इति आदित्यम् उक्तं मन्यन्ते । समुद्राद्दहोषोऽद्भय उदेति । इति च ब्राह्मणम्। अथापि ब्राह्मणं भवति - 'अग्निः सर्वा देवताः' (ऐ.ब्रा. ६-३, श.ब्रा.१-६-२-२०) इति । तस्य उत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुश्चो दिव्यः स सुपर्णो गुरुत्मान् ।

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातश्चिश्चानमाहुः ॥ (ऋ.१-१६४-४६)

इममेव अग्नि महान्तम् आत्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्ति । इन्द्रं मित्रं वरुणम् अग्निं दिव्यं च गरुत्मन्तम् ।

दिव्यः दिविजः । गरुत्मान् गरुणवान् । गुर्वात्मा महात्मा इति वा । यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविः निरुप्यते, अयमेव सः अग्निः । निपातमेव एते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते ॥

इति सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अनुवादः : एवे आपशो कमशः वर्षान करीशुं. अग्निनुं स्थान पृथिवीमां छे, तेनी व्याप्या प्रथम करीशुं. 'अग्निः'केवी रीते ? ते अग्रशी (अग्रेसर के नेता) डोय छे. यज्ञमां तेने पडेलाल एई जवामां आवे छे. अथवा तो जेने आश्रय रडे छे ते (काष्ट वगेरेने) पोतानुं अंग बनावी ले छे. स्थौल्याष्ठीवि अनुसार ते 'न त्नीजवनार' छे. त्नीजवतो नथी अर्थात् स्निग्ध करतो नथी. शाकपूषि अनुसार "अग्निः" शब्द त्रश क्रियाओ द्वारा बनेलो छे;

इ - ज्वुं, धातु उपरथी अथवा अञ्ज- यमक्वुं धातु उपरथी अथवा द्-सण्गवुं धातु परथी અને नी- नय-લઈ જવું, ધાતુ પરથી બનેલો છે. इ थी अ-कार, अज् -दग्ध-थी ग-कार અને આખરી વર્ણની થી બન્યો છે. આ તેના માટેની ઋચા છે:

‘पुरोहित स्वरूप यज्ञना देवता ऋत्विज समय पर यज्ञ करावनार सौथी अधिक धन आपनार डवन करनार अग्निने नमस्कार करुं છું.’

अग्निम् ईच्छे- અગ્નિ પાસે યાચના કરું છું. ईड् - આરાધના અથવા પૂજા, पुरोहित અને यज्ञ-ની વ્યાખ્યા પૂર્વે થઈ ગઈ છે. ‘देव’ शब्द दा- दान आपवुं, ધાતુ પરથી અથવા दीप्- यमक्वुं અથવા द्युत- प्रकाशवुं; ધાતુ પરથી બન્યો છે. અથવા જે દ્યુ સ્થાનનો દેવ હોય છે, તે દેવતા. અહીં होतारम् - ह्यतारम् (આહ્વાન કરનાર, બોલાવનાર) બને છે. और्षवात्म ऋषिना मते जुहोति शब्द हु - હોમ કરવો, ધાતુ પરથી બન્યો છે. रत्नघातमम् - રમણીય ધનોને પ્રકૃષ્ટપણે આપનાર.

આ અગ્નિ-સ્તુતિની અન્ય ઋચા છે :

‘अग्नि पूर्वना ऋषिओ वडे અને नूतन ऋषिओ वडे પણ પૂજનીય છે. એવા એ અગ્નિદેવ બીજા દેવોને અહીં લઈ આવે. અગ્નિ જે પૂર્વના ઋષિઓ વડે પૂજનીય છે, વંદનીય છે તે અમારા જેવા તદ્દન નૂતન ઋષિઓ માટેય વંદનીય છે. એવા આ અગ્નિદેવ અન્ય દેવોને અહીં લઈ આવે.’

अग्नि पूर्वकालीन ऋषिओ द्वारा ईडितव्यः अर्थात् वंदनीय છે અને અમારા જેવા નવીન ઋષિઓ માટે પણ. તે દેવતાઓને અહીં લાવે. કોઈ એવું ન સમજે કે કેવળ આ પાર્થિવ અગ્નિને જ અગ્નિ કહેવાય છે. તે ઉપર રહેલા બંને જ્યોતિષ્વૃજો (વીજળી અને સૂર્ય) માટે પણ ‘अग्नि’ કહેવાય છે તો આ ઋચા મધ્યમ અગ્નિ (એટલે કે વીજળી) માટેની છે.

‘એક સમાન બુદ્ધિ અથવા મનવાળી, સુંદરી અને સ્મિત કરતી સ્ત્રી સમાન અગ્નિને ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ. અથવા તેના પ્રતિ નમવું જોઈએ. ધીની ધારાઓ સમિધાઓ સાથે મળી જાય તેનું પાન કરતો જાતવેદ નામનો અગ્નિ પ્રસન્ન થાય છે.’

अभिनमन्त એટલે સમાન મનવાળી, समनम् એટલે સાથે સાથે ધ્યાસ લેતી (સમ્ + અન્,

सुंदरी અને સ્મિત કરતી (સમ્ + મન્), કલ્યાણકારી સ્ત્રીઓની જેમ અગ્નિની પ્રત્યે - આ ઉપમા છે - જેવી ધીની એટલે કે ઉદકની ધારાઓ સમિધમાં પ્રવેશ કરે છે. नसति - प्राप्त કરવું અથવા નમવું અર્થમાં પ્રયોજાય છે. મૂળ ઋચામાં, ‘ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः’ એ અંશમાં ‘हर्यति’ ક્રિયાપદ કામના કરવી અર્થમાં પ્રયોજાયું છે. अभिहर्यति એટલે પુનઃ પુનઃ કામના કરવી.

‘સમુદ્ર (આકાશ)માંથી (ઊર્મિ) પ્રકાશ વડે બધાને આચ્છાદિત કરનાર મધુમાન અર્થાત્ આદિત્ય ઊતરી આવ્યો છે’- એ સૂક્તમાં ‘અગ્નિ’ શબ્દથી આદિત્ય કહેવાયો છે, એમ નૈરુક્તો માને છે. ‘સમુદ્રમાંથી, જળમાંથી એ આદિત્ય ઉદય પામે છે’, તેવું બ્રાહ્મણવચન પણ છે. તે જ પ્રમાણે બીજું એક બ્રાહ્મણવચન છે: ‘અગ્નિ જ સર્વ દેવતા છે’. તેના વિશેષ નિર્વચન માટે નીચેની ઋચા છે: ‘અગ્નિને જ ઈન્દ્ર, મિત્ર અને વરુણ કહે છે. તે દિવ્ય ગુરુત્માન (એટલે કે સ્તુતિયુક્ત) અને સુંદર પાંખોવાળો (આદિત્ય પણ અગ્નિ જ છે). એક જ (મહાનાત્મા અને અથવા અગ્નિ)ને વિપ્રો અનેક નામથી બોલાવે છે. જેમ કે, ‘એક અગ્નિને જ યમ અને માતરિશ્વા કહે છે’.

આ મહાનાત્મા અગ્નિને જ અનેક રીતે મેધાવીઓ બોલાવે છે. ઈન્દ્રને, મિત્રને, વરુણને, અગ્નિને અને દિવ્ય ગુરુત્મનને- અહીં દિવ્ય એટલે દ્યુલોકમાં જન્મેલ અને ગુરુત્મન એટલે સ્તુતિયુક્ત એટલે ગરણવાન, રસોનું ગ્રહણ કરનાર. ગુર્વાત્મા અથવા મહાત્મા. પરંતુ જે દેવતાની એક આખા સૂક્તમાં સ્તુતિ થઈ હોય અને એ જ દેવતાને ઉદ્દેશીને હવિ આપવામાં આવ્યો હોય, તો તે આ જ પાર્થિવ અગ્નિ છે, જ્યારે બીજા બે જ્યોતિઓ; વિદ્યુત અને આદિત્ય, તો આ ‘અગ્નિ’ નામથી ગૌણ રૂપે સ્તુતિ પામ્યા છે.

સપ્તમ અધ્યાયનો ચતુર્થ પાઠ પૂર્ણ.

સમજૂતી : અહીંથી પૃથિવીસ્થાનીય દેવતા ‘અગ્નિ’નું નિર્વચન અને અન્ય સ્થાનીય ‘અગ્નિ’ વિશે અને તેનાં સૂક્તો વિશે વિચારણા કરવામાં આવી છે.

પચ્ચમ: પાદ:

જાતવેદાઃ કસ્માત્ । જાતાનિ વેદ । જાતાનિ વા એનં વિદુઃ । જાતે જાતે વિદ્યતે ઇતિ વા । જાતવિત્તો વા જાતધનઃ । જાતવિદ્યો વા । જાતવિત્તો વા જાતધનઃ । જાતવિદ્યો વા જાતપ્રજ્ઞાનઃ ।

યત્ તત્ જાતઃ પશૂન્ અવિન્દત તત્ જાતવેદસો જાતવેદસ્ત્વમ્ (મૈત્રા.સં. ૧-૮-૨) - ઇતિ બ્રાહ્મણમ્ । તસ્માત્ સર્વાન્ ઋતૂન્ પશવઃ અગ્નિમ્ અભિસર્પન્તિ (મૈત્રા.સં.૧-૮-૨) - ઇતિ ચ ।

તસ્ય ણ્ષા ભવતિ ॥

જાતવેદસે સુનવામ સોમમશતીયતો નિ દહાતિ વેદઃ ।

સ નઃ પર્ષદતિ દુર્ગાણિ વિશ્વા નાવેવ સિન્ધુ દુરિતાયગ્નિઃ ॥ (ઋ.૧-૧૧-૧)

જાતવેદસઃ ઇતિ જાતવેદસ્યાં વૈવં જાતવેદસેઽર્ચાય સુનવામ સોમમિતિ । પ્રસવાયાભિષવાય સોમં શજાનમમૃતમ્ અશતીયતો યજ્ઞાર્થમ્ ઇતિ નિદહાતિ નિશ્ચયેન દહતિ, ભસ્મીકશેતિ । સોમો દદદિત્યર્થઃ । સ નઃ પર્ષદતિ દુર્ગાણિ વિશ્વાનિ દુર્ગમાનિ સ્થાનાનિ નાવેવ સિન્ધુ નદીં જલદુર્ગાં મહાકૂલાં તાઙ્યતિ । દુરિતાયગ્નિઃ ઇતિ દુરિતાનિ તાઙ્યતિ । તસ્યૈપાપશ ભવતિ ॥

प्र नूनं जातवेदसमश्रं हिनोत वाजिनम् । इदं नो बर्हिशासदे ॥ (ऋ.१०-१८८-१)

प्र हिणुत जातवेदसं कर्मभिः, समश्रुवानम् । अपि वा उपमा अर्थे स्यात् । अश्वमिव जातवेदसम् इति । इदं नो बर्हिः आसीदतु इति । तदेतद् एकम् एवं जातवेदसं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते । यत्तु किञ्चित् आज्ञेयं तत् जातवेदसानां स्थाने युज्यते ।

स न मन्येत अयमेव अग्निः इति । अपि एते उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसौ उच्येते । ततो नु मध्यमः । 'अभि प्रवन्त समनेव योषाः' (ऋ.४-५८-८) इति । तत्पुरुस्ताद् व्याख्यातम् ।

अथ असौ आदित्यः । 'उदु त्यं जातवेदसम्' (ऋ.१-५०-१) इति । तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः । यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविः निरुप्यते, अयमेव स अग्निः जातवेदाः । निपातमेव एते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते ॥

इति सप्तमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥

अनुवाद : “जातवेदस्’ કેવી રીતે ? ઉત્પન્ન થયેલ દરેક વસ્તુઓને તે જાણે છે અથવા ઉત્પન્ન થયેલ વસ્તુઓ તેને જાણે છે અથવા તે પ્રત્યેક ઉત્પન્ન વસ્તુઓમાં વિદ્યાવાન છે અથવા ઉત્પન્ન વસ્તુઓ જ તેના માટે વિત્ત એટલે કે ધન છે અથવા ઉત્પન્ન વસ્તુઓ તેને માટે વિદ્યા એટલે કે જ્ઞાન છે. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે, ‘તેણે જન્મ લેતાં જ પશુઓને પ્રાપ્ત કર્યાં. તે જ જાદવેદસ્-નું જાતવેદત્વ છે’. એવું પણ કહેવાયું છે કે, ‘એટલા માટે બધી જ ઋતુઓમાં પશુગણ અગ્નિની પાસે જાય છે.’ તેની આ ઋચા છે-

(અમે જાતવેદસ્-ને માટે સોમ નીચોવીએ છીએ. શત્રુ જેવું આચરણ કરનારનું ધન તે બાળી મૂકે અથવા તે અગ્નિ અમારા દુઃસાધ્ય દુઃખોથી અમને પાર ઉતારે, જેવી રીતે કોઈ નાવિક નૌકા વડે નદીને પાર કરાવે તેવી રીતે આ અગ્નિ અમને પાપોથી તારે.)

અહીં. જાતવેદસઃ એટલે જાતવેદસ્યામ્ અથવા જાતવેદસે. અર્થાત્ અર્ચનીય જાતવેદસ્-ને માટે અમે સોમ નીચોવીએ છીએ. અમૃતસ્વરૂપ રાજા સોમને નીચોવવા માટે શત્રુઓ સમાન આચરણ કરનારનું ધન યજ્ઞને માટે નિશ્ચયપૂર્વક બાળી નાખે છે, ભસ્મિભૂત કરે છે. ‘સોમે આપ્યું’; એવો અર્થ છે. તે અગ્નિ અમારા બધા જ દુર્ગમ દુઃખોને અર્થાત્ દુર્ગમ સ્થાનોને વિપુલ જળથી ભરેલી અને દૂર કિનારાવાળી નદીને જેવી રીતે નૌકાથી પાર કરી શકાય, તેવી રીતે પાર ઉતારે છે. અહીં, એટલે દુરિતોને તારે તે જાતવેદસ્-ની સુધી કરતી આ અન્ય ઋચા છે:

‘ખરેખર બળશાળી ઘોડા સમાન જાતવેદસ્-ને અમારા આ કુશ પર બેસવા માટે પ્રેરિત કરો.’

જાતવેદસ્-ને પોતાના કર્મો વડે પ્રેરિત કરો. જે સર્વવ્યાપક છે અથવા ઉપમાર્થક છે. અશ્વની સમાન જાતવેદસ્-ને અમારા આ કુશાસન પર બેસવા માટે - આ ખંડોમાં

જાતવેદસ્-ને સંબોધિત ત્રણ ચરણવાળી ગાયત્રીનો આ એક જ મંત્ર છે. જે કાંઈ ગાયત્રી છંદમાં રચાયેલું અગ્નિનું સૂક્ત છે તે જાતવેદસ્-ના સ્થાનમાં પ્રયોજાય છે.

તે (નિરુક્તનાં અર્થેતા) એમ ન માને કે આ જાતવેદસ્ માત્ર પાર્થિવ 'અગ્નિ' છે. કેમકે અંતરિક્ષ અને દિવલોકના બે જ્યોતિઓને પણ જાતવેદસ્ કહે છે તો હવે મધ્યમ સ્થાનના એટલે કે અંતરિક્ષ સ્થાનના વિદ્યુતની સ્તુતિ આ પ્રમાણે છે: અભિપ્રવન્ત સમનેવ યોષાઃ' જેની વ્યાખ્યા કરી લીધી છે. હવે આ આદિત્યની સુધી કરતી જે આ ઋચા છે: 'ઉદુત્યં જાતવેદસમ્' - તેની વ્યાખ્યા આગળ કરીશું. પરંતુ જે દેવતાની એક આખા સૂક્તમાં સ્તુતિ થઈ હોય અને એ જ દેવતાને ઉદ્દેશીને હવિ આપવામાં આવ્યું હોય, તે આ પૃથ્વીસ્થાનનો 'અગ્નિ' જાતવેદસ્ જ છે જ્યારે બીજા જ્યોતિઓ તો આ જાતવેદસ્ નામથી ગૌણ રૂપે સ્તુતિ પામ્યા છે.

સપ્તમ અધ્યાયનો પંચમ પાદ પૂર્ણ.

સમજૂતી : જાતવેદસ્- શબ્દનું નિર્વચન આપી તે 'અગ્નિ'નું નામ છે, તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ઉપરાંત, ગૌણ દેવતાની સ્તુતિ સમગ્ર સૂક્તમાં કરવામાં આવી હોતી નથી, જ્યારે મુખ્ય દેવતાની સ્તુતિ સમગ્ર સૂક્તમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

ષષ્ઠ: પાદ:

વૈશ્વાનરઃ કસ્માત્ । વિશ્વાન્ નશત્રયતિ । વિશ્વે એનં નશ નયન્તીતિ વા । અપિ વા ॥

વિશ્વાનરઃ એવ સ્યાત્ । પ્રત્યુતઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ, તસ્ય વૈશ્વાનરઃ । તસ્યૈષા ભવતિ ॥

વૈશ્વાનરસ્ય સુમતૌ સ્યામ શજા હિ કં ભુવનાનામભિશ્રીઃ ।

ઇતો જાતો વિશ્વમિદં વિ ચષ્ટે વૈશ્વાનરઃ યતતે સૂર્યેણ ॥ (ઋ.૧-૧૮-૧)

ઇતો જાતો વિશ્વમિદં વિ ચષ્ટે વૈશ્વાનરઃ યતતે સૂર્યેણ ॥ (ઋ.૧-૧૮-૧)

ઇતો જાતઃ સર્વમિદમ્ અભિવિપ્શ્યતિ । વૈશ્વાનરઃ સંયતતે સૂર્યેણ । શજા યઃ સર્વેષાં ભૂતાનામ્ અમિશ્રયણીયઃ તસ્ય વયં વૈશ્વાનરસ્ય કલ્યાણ્યાં મતૌ સ્યામ ઇતિ ।

તત્કો વૈશ્વાનરઃ । મધ્યમઃ ઇતિ આર્ચાર્યાઃ । વર્ષકર્મણા હિ એનં સ્તૌતિ ॥

પ્ર નૂ મહિત્વં વૃષભસ્ય વોચં યં પૂરૂવો વૃત્રહણં સચન્તે ।

વૈશ્વાનરો દસ્યુમગ્નિર્જઘન્વાઁ અધૂનોત્કાષ્ટા અવ શમ્બરં ભેત્ ॥ (ઋ.૧-૫૧-૬)

પ્ર બ્રવીમિ તત્ । મહિત્વં મહાભાગ્યમ્, વૃષભસ્ય વર્ષિતુઃ અપામ્, યં પૂરૂવઃ પૂરૂચિતવ્યાઃ મનુષ્યાઃ । વૃત્રહણં મેઘહનમ્, સચન્તે સેવન્તે વર્ષકામાઃ । દસ્યુઃ દસ્યતેઃ ક્ષયાર્થાત્ । ઉપદસ્યન્તિ અસ્મિન્ રસાઃ । ઉપદાસયતિ કર્માણિ । તમ્ અગ્નિવૈશ્વાનરો ઘનન્ અવાધૂનોત્ અપઃ કાષ્ટા અભિનત્ શમ્બરં મેઘમ્ ।

अथ असौ आदित्य इति पूर्वे याज्ञिकाः । एषां लोकानां शोहेण सवनानां शोहः आम्नातः । शोहात् प्रत्यवशोहः चिकीर्षितः । ताम् अनुकृतिं होता अग्निमारुते शस्त्रे वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यते (ऐत.ब्रा. १२-३) । सोऽपि न स्तोत्रियम् आद्रियेत । आग्नेयो हि भवति । तत आगच्छति मध्यमस्थानाः देवताः रुद्रं च मरुतश्च । ततः अग्निम् इहस्थानम् अत्रैव स्तोत्रियं शंसति । अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवति। एतस्य हि द्वादशविधं कर्म । अथापि ब्राह्मणं भवति । असौ वा आदित्योऽग्निर्वैश्वानरः (मैत्रा.सं. २-१-२) इति । अथापि निवित् सौर्यवैश्वानरी भवति । आ यो द्यां भात्या पृथिवीम् (निवित् ८) इति । एष हि द्यावापृथिव्यौ अवाभासयति । अथापि छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति । दिवि पृष्ठे अरोचत् (आश्व.श्रौ.) इति । एष हि दिवि पृष्ठे अरोचत इति अथापि हविष्पान्तीयं सूक्तंसौर्यवैश्वानरं भवति ।

अनुवाद : 'वैश्वानर' કેવી રીતે ? તે બધા જ મનુષ્યોને લઈ જાય છે અથવા તેને બધા જ મનુષ્યો લઈ જાય છે અથવા તે સર્વને વ્યાપ્ત કરનારો છે કારણ કે બધા જ જીવોને તે વ્યાપ્ત કરે છે તેનાથી 'વૈશ્વાનર' શબ્દ બન્યો છે તેના માટે આ ઋચા છે:

વૈશ્વાનરની ભક્તિ અને શ્રદ્ધામાં આપણે બધા જ રહીએ; જે રાજા છે તથા બધા જ જીવોનું આશ્રયસ્થાન છે. આ સ્થાનથી ઉત્પન્ન થઈને આ પૂર્વ પૃથ્વીને વૈશ્વાનર નામનો અગ્નિ જુએ છે તથા સૂર્યની સાથે ચાલે છે.

આ સંસારમાંથી ઉત્પન્ન થઈને તે આ સમગ્ર વિશ્વનું નિરીક્ષણ કરે છે. વૈશ્વાનર સૂર્યની સાથે ચાલે છે. જે રાજા અને બધા જ જીવોનું આશ્રય સ્થાન છે તે વૈશ્વાનરની કલ્યાણ કરવાવાળી ઈચ્છામાં આપણે રહીએ. તો આ વૈશ્વાનર અંદર કેવો છે ? આચાર્યોનું કહેવું છે કે, આ મધ્યમસ્થાનનો અગ્નિ છે. કારણ કે વર્ષાના અર્થને જોડીને તેની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.

હવે હું વૃત્ર સમાન બલવાનનીનો મહિમા કરું છું. વૃત્રનાશકની પૂર્તિ ઈચ્છનાર લોકો તેની સેવા કરે છે. વૈશ્વાનર નામના અગ્નિએ દસ્યુઓને મારીને જળને હલાવી દીધા હતા તથા શંબરને ફાડી નાખ્યો હતો.

હું વૃષભ અર્થાત્ જળ વરસાવનારની 'મહીત્વ' અર્થાત્ પ્રધાનતાનું વર્ણન કરીશ. 'પૂરુવઃ' એટલે કે પૂર્તિ કરવા યોગ્ય વર્ષાની ઈચ્છા રાખનાર એવા મનુષ્યો જે 'વૃત્રહણ' મેઘનો નાશ કરનારની 'સચન્તે' સેવા કરે છે. 'દસ્યુ' શબ્દ દસ્ - નાશ કરવો, ધાતુ પરથી ઉતરી આવ્યો હશે. ઠ કારણ કે તેમાં રસનો નાશ થઈ જાય છે તથા આ મેઘ પોતાના અભાવથી કામોને નષ્ટ કરી દે છે તેને અગ્નિ વૈશ્વાનરે હણીને 'કાષ્ઠા' - જળને ખળભળાવી દીધા, 'શમ્બર' = મેઘને ચીરી નાખ્યો.

પ્રાચીન યાજ્ઞિકોના મતે તે આદિત્ય જ છે. કહેવામાં આવ્યું છે કે લોકોના વૃદ્ધિકમથી સવનનો પણ વૃદ્ધિકમ થાય છે. વૃદ્ધિના કમ (આરોહ) પછી હાસનો (અવરોહ) કમ પણ કહેવામાં આવ્યો છે. યજ્ઞકર્તા (હોતા) આ કમ અનુસાર અગ્નિ અને મરુત્-નું આહવાન

વૈશ્વાનર સૂક્ત દ્વારા સંપન્ન કરે છે. તે હોતા પણ આગને સ્તોત્રનો આદર કરતો નથી, કેમકે તે સ્તોત્ર આગનેય છે. કારણકે આ અગ્નિનું સ્તોત્ર છે. મધ્યમ સ્થાનના દેવતા રુદ્ર અને મરુત્-ગણ ઉપર આવે છે અને છેલ્લે આ પૃથ્વી સ્થાનના અગ્નિ સ્તોત્રીય ઉપર આવે છે.

વૈશ્વાનરને ઉદ્દેશીને જે પુરોહિત તૈયાર કરવામાં આવે છે તે, બાર કપાલ વાળો હોય છે. કારણ કે તેનું કાર્ય બાર પ્રકારનું હોય છે. (દેવતાના આ ગુણકર્મો અને કપાલની સંખ્યા જોતાં અહીં આ 'વૈશ્વાનર' શબ્દ આદિત્યનો વાચક છે.) આના સમર્થનમાં બ્રાહ્મણવચન પણ છે : પેલો આદિત્ય અગ્નિ એ જ વૈશ્વાનર છે. તે જ પ્રમાણે નિવિત્ અર્થાત આકૃતિ વિશિષ્ટ મંત્ર પણ 'વૈશ્વાનર' શબ્દથી સૂર્યને કહેનારો છે. જેમ કે, 'જે સૂર્ય દુલોકને પ્રકાશિત કરે છે અને જે પૃથિવીને (પ્રકાશિત કરે છે)'. આ આદિત્ય જ ઘાવાપૃથિવીને પ્રકાશિત કરે છે. તથા છાંદોમિક સૂક્ત પણ 'વૈશ્વાનર' શબ્દથી સૂર્યને સંબોધનાર છે. જેમ કે, 'દુલોકમાં સ્પર્શ કરનારો પ્રકાશ છે.' અહીં, આ સૂર્ય જે દુલોકમાં સ્પર્શ કરે છે અને પ્રકાશ છે. તથા હવિષ્માન્તીય સૂક્ત પણ 'વૈશ્વાનર' શબ્દથી સૂર્યને સંબોધનાર છે.

સમજૂતી : અહીં, વૈશ્વાનર શબ્દની ઉત્પત્તિ વિચારવામાં આવી છે અને વૈશ્વાનર શબ્દ અગ્નિને માટે વપરાતો હોઈ. તે માત્ર પાર્થિવ અગ્નિ માટે વપરાયેલો શબ્દ છે કે અંતરિક્ષ અને દુલોક માટે પણ વપરાય છે, તેના સમર્થનમાં વિવિધ મતો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

अयम् एव अग्निर्वैश्वानरः इति शाकपूणिः । विश्वानरो अपि एते उत्तरे ज्योतिषी । वैश्वानरः अयं यत् ताभ्यां जायते कथं नु अयम् एताभ्यां जायते इति । यत्र वैद्युतः शरणम् अभिहन्ति यावदनुपात्तौ भवति मध्यमधर्मैव तावद् भवति उदकेन्धनः शरीरोपशमनः । उपादीयमानः एव अयं सम्पद्यते उदकोपशमनः शरीरदीप्तिः । अथ आदित्यात् उदीचि प्रथमसमावृत्ते आदित्ये कंसं वा मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमयम् असंस्पर्शयन् धारयति तत् प्रदीप्यते । सः अयमेव सम्पद्यते ।

अथापि आह । वैश्वानरो यतते सूर्येण (ऋ.१-१८-१) इति । न च पुनश्चात्मना आत्मा संयतते । अन्येन एव अन्यः संयतते । अन्येन एव अन्यः संयतते । इतः इमम् आदधाति अमुतः अमुष्य इशमयः प्रादुर्भवन्ति । इतः अस्य अचिषः तयोः भासोः संसङ्गं दृष्ट्वा एवम् अवक्षयत् । अथ यानि एतानि औत्तमिकानि सूक्तानि भागानि वा सावित्राणि वा पौष्णानि वा वैष्णवानि वा तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादाः अभविष्यन् । आदित्यकर्मणा च एनम् अस्तोष्यन् इति उदेषि इति अस्थमेषि इति विपर्येषि इति । आग्नेयेषु एव हि सुक्तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादाः भवन्ति । अग्नि-कर्मणा च एनं स्तोतिः इति दहसि इति पचसि इति वहसि इति । यथो एतद् वर्षकर्मणा हि एनं स्तौति इति अस्मिन् अपि एतद् उपपद्यते ।

समानमेतदुदकमच्चैत्यव चाहभिः ।

भूमि पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः ॥ (ऋ.१-१६४-५१)

इति सा निगद्व्याख्याता ॥

इति सप्तमाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

अनुवाद : शाकपूषिना मत अनुसार आ पार्थिव अग्नि ज वैश्वानर છે. અને ઉપરના જ્યોતિષ(વિદ્યુત અને આદિત્ય)ને પણ વૈશ્વનર કહે છે. આ વૈશ્વનર અગ્નિ છે. કારણકે તે બંને(વિદ્યુત અને આદિત્ય)થી ઉત્પન્ન થાય છે. આ તેમાં કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે ? જ્યારે વિદ્યુત રૂપી અગ્નિ કોઈ આશ્રયસ્થાન (કાષ્ટ, જળ ઈત્યાદિ) પર પડે છે તો જ્યાં સુધી તે સ્થાન ઉપર (મનુષ્ય દ્વારા) ગ્રહણ થતો નથી, ત્યાં સુધી મધ્યમ સ્થાનના ગુણ તેનામાં રહેલા હોય છે. આ (અગ્નિ) જળરૂપી ઈંધણવાળો અને પાર્થિવ ધાતુથી શાંત થઈ જનારો હોય છે, પરંતુ મનુષ્ય વડે ગ્રહણ કરવામાં આવતાં તે પાર્થિવ અગ્નિ બની જાય છે. આ જળમાં શમી જનારો અને પાર્થિવ વસ્તુના સ્પર્શથી સળગી ઊઠનારો હોય છે. હવે આદિત્યમાંથી વૈશ્વનરની ઉત્પત્તિ દર્શાવવામાં આવી છે. આદિત્ય જ્યારે ઉત્તર દિશામાં પ્રથમવાર આવે છે, ત્યારે કાંસાને કે મણિને બરાબર સાફ કરીને તેમાં સૂર્યકિરણોને કેન્દ્રિત કરી સુકાયેલાં છાણાં ઉપર તેને અડાડ્યા વિના ધરવામાં આવે તો તે છાણાં સળગી ઊઠે છે. તે આદિત્ય આ પાર્થિવ અગ્નિ જ બની જાય છે.

અગાઉ કહ્યું હતું કે, 'વૈશ્વનર સૂર્યની સાથે જાય', પરંતુ કોઈ પોતે પોતાની સાથે જઈ શકે નહીં, પણ અન્યની સાથે જ બીજું જઈ શકે. અહીં, આ પાર્થિવ અગ્નિને કોઈ મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે અને ત્યાંથી એટલે કે દુલોકમાંથી એના કિરણો પ્રાદુર્ભાવ પામે છે. ત્યાર પછી અહીંથી પાર્થિવ અગ્નિની જવાળાઓ ઉપર જાય છે અને ત્યાંથી સૂર્યના કિરણો નીચે આવે છે. આવા સમયે બંનેના પ્રકાશને સાથે જતાં જોઈ કોઈ ઋષિએ આ પ્રમાણે કહ્યું હશે.

(જો વૈશ્વનર સ્વર્ગના દેવતા કે સૂર્ય હોય તો) ઉત્તમ સ્થાનવાળા દેવતાઓ - સવિતા, પૂષા, અથવા વિષ્ણુ-નાં જેટલા સૂક્ત અથવા અંશ હોય, તેમાં વૈશ્વનરની વાત અવશ્ય કહેવામાં આવી હોત. સૂર્યના અર્થની સાથે તેની સ્તુતિ પણ કરવામાં આવી હોત. જેમ કે, ઉગે છે, અસ્ત થાય છે, ભ્રમણ કરે છે. (પરંતુ તેમ નથી. આથી, 'વૈશ્વનર' શબ્દ આદિત્યનો વાચક નથી.)

માત્ર અગ્નિના સૂક્તોમાં જ વૈશ્વનરની વાતો કરવામાં આવી છે. આથી, અગ્નિના અર્થની સાથે તેની સ્તુતિ થાય છે: તું બાળે છે, વહન કરે છે, પકાવે છે. આ વાત તો આ અગ્નિમાં પણ જોવા મળે છે: 'આ જળ દિવસની જેમ ક્યારેક ઉપર ઊઠે છે, ક્યારેક નીચે જાય છે. મેઘ પૃથ્વીમાં પ્રાણ પૂરે છે, અગ્નિ સ્વર્ગમાં'. આ ઋચ્યા પાઠ દ્વારા જ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

सप्तम अध्यायनो षष्ठ पाठ पूर्ण.

समजूती : अर्ही, 'वैश्वानर' अे पार्थिव अग्नि ञ छे के विद्युत अग्नि के पछी आदित्य छे, तेनी विचारणा ऋग्वेदनी ऋयाओने ध्यानमां लईने अने ब्राह्मण ग्रंथोमांथी उदाहरणो लईने करवामां आवी छे.

सप्तमः पादः

कृष्णं नियानं हर्यः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पत्ति ।

त आववृत्रन्तसदनादृतस्यादिदघृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥ (ऋ.१-१६४-४७)

कृष्णं निश्यणं शत्रिः आदित्यस्य हर्यः सुपर्णाः हरणाः आदित्यश्मयः । ते यदा अमुतः अर्वाञ्चः पर्यावर्तन्ते सहस्थानात् उदकस्य आदित्यात् अथ घृतेन उदकेन पृथिवी व्युद्यते । घृतम् इति उदकनाम । जिघर्तेः सिञ्चतिकर्मणः ।

अथापि ब्राह्मणं भवति । 'अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीश्यति धामच्छद् दिवि भूत्वा वर्षति । मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयन्ति ।' यदा असौ आवादित्योऽग्निं श्मिभिः पर्यावर्तते अथ वर्षति' (काठक सं. ११-१०) । इति ।

यथो एतत् शेहात् प्रत्यवशेहः चिकीर्षितः इति आम्नायवचनात् एतद् भवति ।

यथो एतत् वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवति इति अनिर्वचनं कपालानि भवन्ति । अस्ति हि सौर्यः एककपालः पञ्चकपालश्च ।

यथो एतद् ब्राह्मणं भवति इति बहुभक्तिन्नादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति । पृथिवी वैश्वानरः । संवत्सरो वैश्वानरः । ब्राह्मणो वैश्वानरः इति ।

यथो एतत् निवित् सौर्यवैश्वानरी भवति इति अस्य एव सा भवति । 'यो विद्भ्यो मानुषीभ्यो दीप्यते' (निवित्-८) । इत्येष हि विद्भ्यो मानुषीभ्यो दीप्यते ।

यथो एतत् छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति इति अस्य एव तद् भवति । जमदग्निभिः शहुतः (आश्व.श्रौ. ८-९) इति । जमदग्नयः प्रजमिताग्नयः वा प्रज्वलित्ताग्नयः वा । तैः अभिहुतः भवति ।

यथो एतत् द्विष्यान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति अस्य एव तद् भवति ॥

हविष्यान्तमञ्जरं स्वर्विद दिविस्पृश्याहुतं जुष्टेमग्नौ ।

तस्य भर्मणे भुवनाय देवा धर्मेणे क स्वधयापप्रथन्त ॥ (ऋ.१०-८८-१)

हविः यत्पानीयम्, अजरम्, सूर्यविदि, दिविस्पृशि, अभिहुतं जुष्टम् अग्नौ । तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय च एतेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्यः देवाः इमम् अग्निम् अत्रेन अपप्रथन्त इति ।

अथाप्याह ॥

अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत विशो राजानमुप तस्थुऋग्मियम् ।

आ दूतो अग्निमभर्द्द विवस्वतो वैश्वानरं मातृश्विा पशवतः ॥ (ऋ.६-८-४)

अपाम् उपस्थे उपस्थाने महति अन्तरिक्षलोके आसीनाः महान्तः इति वा अगृह्णत माध्यमिकाः देवगणाः । विश इव राजानम् उपतस्थुः । ऋग्मियम् ऋग्मन्तम् इति वा अर्चनीयम् इति वा । आहर्द्द यं दूतः देवानां विवस्वतः आदित्यात् । विवस्वान् विवासनवान् प्रेरितवतः पशगताद्वा । अस्य अग्नेः वैश्वानरस्य मातृश्विानम् आहर्ताश्म् आह । मातृश्विा वायुः । मातृश्वि अन्तरिक्षे श्वसिति । मातृश्वि आशु अनिति इति वा ।

अथ एनम् एताभ्यां सर्वाणि स्थानानि अभ्यापादं स्तौति ॥

अनुवाद : 'रसनुं उरुषा करनारां सूर्यकिरुषो जणने लघने द्युलोकमां उडी जय छे. ते दक्षिणायनमां जणना स्थानमांथी अटले के आदित्यमांथी पाछां इरे छे अने अे ज समये पृथ्वीने जणथी सिंये छे'

अहीं, कृष्ण निरुयण अटले काणो मार्ग अथवा रात्री, हरयः सुपर्णाः अर्थात् हरणाः आदित्यरश्मयः अटले के सूर्यना किरणोनुं उरुषा करनारा सुंदर पांजो वाणा घोडा, ते आ अमुतःनीये पृथ्वीलोक पर अर्वाञ्चः पर्यावर्तन्ते पाछा इरे छे सहस्थानात् सहस्थानमांथी जणना स्थानरूप आदित्य लोकमांथी पृथ्वीने सींये छे. अहीं घृत अे उदक -नुं नाम छे अने ते शब्द सिंयवुं अर्थवाणा घृ- धातु परथी बन्यो छे.

उपरांत, ब्राह्मणवचन छे के, 'अग्नि अहींथी वृष्टिने प्रेरे छे अने अंतरिक्षमां मेघरूपी किरणोथी प्रकाशनो आच्छादक बनीने वर्षे छे. त्यार पछी मरुत ते वृष्टिने पृथ्वीलोक उपर लई आवे छे.' 'ज्यारे आ आदित्य पोतानां किरणो वडे अग्नि तरङ्ग अर्थात् (पृथ्वीलोक तरङ्ग) पाछो इरे छे, त्यारे वरसी पडे छे.'

अहीं, जे आरोह अने अवरोहनी वात करवामां आवी छे ते वेदवाक्योना प्रमाशथी करवामां आवी छे. अहीं, जेम वैश्वानरना लवि बार कपालो(पात्रभंडो)मां थाय छे, तो पात्रनी संप्या निश्चित नथी. कारण के सूर्यने अेक पात्र भंड पश छे अने पांय पश. अहीं जे कहेवामां आव्युं छे के ब्राह्मण वाक्य छे तो ते पश उचित नथी. कारण के ब्राह्मण अनेक विभागोनुं वर्णन करे छे. जेम के, 'पृथ्वी वैश्वानर छे', 'संवत्सर वैश्वानर छे', 'ब्राह्मण वैश्वानर छे'. अहीं जे प्रशंसावाक्य (निवित्त) सूर्यरूपी वैश्वानरनुं छे, ते वाक्य तो अे ज अग्नि माटे छे. जेम के, 'जे मनुष्यजाति माटे प्रकाशित थयो. आ अग्नि ज मनुष्यजाति माटे प्रकाशे छे'. अे जे कहेवामां आव्युं छे के, छांदोगिक सूक्त पश सूर्यरूपी वैश्वानरनुं छे. तो ते ते ज पार्थिवअग्निनुं छे. जेम के, 'प्रकाशित थयेला अग्निथी लवन करवामां आव्यो. जमदग्नि अर्थात् प्रजमित अग्नि अथवा प्रजवलित अग्नि. तेमना द्वारा तेने

આહુતિ આપવામાં આવે છે. અને જે કહેવામાં આવ્યું છે કે હવિષ્યાન્તીય સૂક્ત સૂર્ય રૂપી વૈશ્વાનરનું છે તો તે તે જ પાર્થિવઅગ્નિનું છે.

આ સૂત્રનો પ્રથમ મંત્ર છે કે, ‘અજર, સેવવા યોગ્ય, પીવા યોગ્ય, એવા હોવિને, આદિત્યને જાણનાર અને દુલોકને સ્પર્શ કરનાર અગ્નિમાં હોમવામાં આવ્યું. તેના પાલન માટે, અસ્તિત્વ માટે અને ધારણ કરવા માટે દેવોએ તેને અન્નથી ફેલાવ્યું’. હવિ જે પાનીય છે, અજર છે અને સેવવા યોગ્ય છે, તે સૂર્યને જાણનાર, દુલોકને સ્પર્શ કરનાર અગ્નિમાં અભિહુત થયું. તેના ભરણને માટે અસ્તિત્વને માટે અને ધારણ કરવા માટે; આ બધાં જ કર્મોને માટે દેવોએ આ પાર્થિવ અગ્નિને ફેલાવ્યો વૃદ્ધિગત કર્યો.

અને વળી કહ્યું છે કે ‘જળની ગોદમાં રહેનાર માધ્યમિક દેવગણો આનું ગ્રહણ કરે છે. જેવી રીતે પ્રજા રાજાને ઘેરીને ઊભી રહે છે, તેવી રીતે આ પૂજનીય અગ્નિને ઘેરીને પવનો ઊભા રહે છે. દેવતાઓનો દૂત માતરિશ્વા દૂર રહેલા વિવસ્વાનમાંથી આ વૈશ્વાનર અગ્નિને લઈ આવે છે.’ એટલે કે, જળના સ્થાનમાં મોટા અંતરિક્ષ લોકમાં રહેતા અથવા મહાન માધ્યમિક દેવગણઆનું ગ્રહણ કરે છે. પ્રજા રાજાની આસપાસ વીંટળાઈને ઊભી રહે તેમ, ઋગ્મિય એટલે કે ઋગ્મન્ત અર્થાત્ સ્તુતિઓવાળા અથવા અર્યનીય કે પૂજનીય વિવસ્વાન્ આદિત્ય પાસેથી દેવોનો દૂત વાયુ જે અગ્નિને લઈ આવે છે. અહીં, વિવસ્વાન્ એટલે વિવાસનવાન્ અર્થાત્ અંધકારને દૂર કરનાર. પ્રેરિત કરનાર અથવા બહુ દૂરથી. માતરિશ્વાને આ વૈશ્વાનર અગ્નિનો લાવનાર કહ્યો છે. માતરિશ્વા વાયુ છે. કારણ કે માતરિ: અંતરિક્ષે શ્વસિતિ । તે અંતરિક્ષમાં શ્વાસ લે છે અથવા માતરિ: આશુ અનિતિ । અંતરિક્ષમાં ઝડપથી ચાલે છે. હવે પછીની બંને ઋચાઓ દ્વારા દરેક સ્થાનમાં વ્યાપ્ત વૈશ્વાનરની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે:

સમજૂતી : આ ખંડમાં પાર્થિવ અગ્નિ અને આદિત્યની ભિન્ન ભિન્ન સ્તુતિઓ કરવામાં આવી છે. અને તે ઉદાહરણો દ્વારા, તે બંને પૃથક પૃથક છે તેમ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

મૂર્ધા ભુવો ભવતિ નક્તમ્ અગ્નિસ્તતઃ સૂર્યો જાયતે પ્રાતરુદ્યન્ ।

માયામ્ તુ યજ્ઞિયાનામેતામપો યત્તૂર્ણિશ્ચરતિ પ્રજાનન્ ॥ (ઋ.૧૦-૮૮-૬)

મૂર્ધા મૂર્તમ્ અસ્મિન્ ધીયતે । મૂર્ધા યઃ સર્વેષાં ભૂતાનાં ભવતિ નક્તમ્ અગ્નિઃ । તતઃ સૂર્યઃ જાયતે પ્રાતઃ ઉદ્યન્ સ એવ । પ્રજાં તુ એતાં મન્યન્તે યજ્ઞિયાનાં દેવાનાં યજ્ઞસંપાદિનામ્ । અપઃ યત્ કર્મ ચરતિ પ્રજાનન્ સર્વાણિ સ્થાનાનિ અનુસંચરતે ત્વરમાણઃ । તસ્યોત્તરશ ભૂયસે નિર્વચનાય ॥

સ્તોમેન હિ દિવિ દેવાસો અગ્નિમજીજનઞ્છક્તિમ્ની રોદસીપ્રામ્ ।

તમૂ અકૃણવન્ ત્રેધા ભુવે કં સ ઓષધીઃ પચતિ વિશ્વરૂપાઃ ॥ (ઋ.૧૦-૮૮-૧૦)

स्तोमेन हि दिवि देवाः अग्निम् अजनयन् शक्तिभिः कर्मभिः द्यावापृथिव्योः आपूरणम् ।
तम् अकुर्वन् त्रेधा भावाय । पृथिव्याम् अन्तरिक्षे दिवि इति शाकपूणिः । 'यदस्य दिवि
तृतीयं तदसावादित्यः' इति ब्राह्मणम् । तद् अग्निकृत्य स्तौति । अथैनमेतयादित्यीकृत्य
स्तौति ॥

अनुवाद : 'રાત્રે અગ્નિ પૃથ્વીનું મસ્તક બને છે, પ્રાતઃકાળે ઉગતા સૂર્યના રૂપમાં તે બહાર
આવે છે. હે પવિત્ર લોકો (યજ્ઞકર્તાઓ) તેની માયા તો જુઓ ! જેને જાણીને તે
(યજ્ઞકર્તાઓ) કાર્યને શીઘ્ર પૂર્ણ કરે છે.'

મૂર્ધા અર્થાત જેમાં શરીરને ધારણ કરી શકાય. રાત્રિમાં જે અગ્નિ બધા જ જીવો માટે
મસ્તકરૂપ બને છે, ત્યારે તે જ પ્રાતઃકાળે ઉગતા સૂર્યના રૂપમાં બહાર આવે છે. તેને યજ્ઞિય
અર્થાત્ યજ્ઞ સંપન્ન કરનાર દેવતાઓની પ્રજ્ઞા માનવામાં આવે છે. અપઃ જે કર્મને તે
જાણીને કરે છે, તે દરેક સ્થાનોમાં જાય છે. તેના પછીની ઋચા વધુ સ્પષ્ટ ઉદાહરણ માટે
આપેલી છે.

'દેવોએ સ્તુતિ દ્વારા અને શક્તિઓ દ્વારા અગ્નિને દ્યાવાપૃથિવીને પૂર્ણ કરનાર અગ્નિને
ઉત્પન્ન ન કર્યો. તેને રહેવા માટે તેને ત્રણ પ્રકારનો બનાવ્યો. તે બધાં જ રૂપવાળી
વનસ્પતિને ઉગાડે છે.'

જે અગ્નિને, સ્તુતિ દ્વારા સ્વર્ગમાં, દેવતાઓએ ઉત્પન્ન કર્યો. શક્તિ અર્થાત કર્મો દ્વારા
દ્યાવાપૃથિવીને પૂર્ણ કરનાર આ અગ્નિ ત્રણ પ્રકારથી રહી શકે તે માટે બનાવ્યો. શાકપૂણિ
કહે છે કે. જે પૃથ્વી અંતરીક્ષ અને સ્વર્ગમાં (એમ ત્રણ સ્થાનમાં રહી શકે તેવો બનાવ્યો).
બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, 'સ્વર્ગમાં જે તેનું તૃતીય રૂપ છે તે આદિત્ય છે'.
તેની સ્તુતિ અગ્નિના રૂપમાં કરવામાં આવી છે. હવે આ ઋચા દ્વારા તેની સ્તુતિ
આદિત્યના રૂપમાં કરવામાં આવી છે (તે દર્શાવાયું છે):

સમજૂતી : અગ્નિની વિવિધ સ્વરૂપોમાં એટલે કે ત્રિવિધ સ્વરૂપોમાં જે સ્તુતિ વેદોમાં પ્રાપ્ત
થાય છે, તેની વિચારણા અહીં કરવામાં આવી છે. પૃથ્વીસ્થાનીય, અંતરિક્ષસ્થાનીય અને
દ્યુસ્થાનીય અગ્નિની સ્તુતિ કરતી ઋચાઓ અહીં દર્શાવવામાં આવી છે.

યદેદનમદધુર્યજ્ઞિયાસો દિવિ દેવાઃ સૂર્યેમાદિતેયમ્ ।

યદા ચરિષ્ણૂ મિથુનાવભૂતામાદિત્રાપશ્યન્ભુવનાનિ વિશ્વા ॥ (ઋ.૧૦-૧૮-૧૧)

યદા એનમદધુર્યજ્ઞિયાઃ સર્વે દિવિ દેવાઃ સૂર્યમ્ । આદિતેયમ્ અદિતેઃ પુત્રમ્ । યદા ચરિષ્ણૂ
મિથુનૌ પ્રાદુરૂભૂતાં સર્વદા સહચારિણૌ । ઉષાશ્ચ આદિત્યશ્ચ । મિથુનઃ કસ્માત્ । મિનોતિઃ
શ્રયતિકર્મા । થુ ઇતિ નામકર્ણઃ, થકાર્ણે વા । નયતિઃ પરઃ, વનિઃ વા । સમાશ્રિતૌ
અન્યોન્યં નયતઃ, વનુતો વા । મનુષ્યમિથુનૌ અપિ એતસ્માદેવ । મેથન્તો અન્યોન્યં વનુતઃ ઇતિ
વા ।

अथ एनम् एतया अग्नीकृत्य स्तौति ॥

यत्रा वदते अवः पश्च यज्ञन्योः कतरौ नौ वि वेद ।

आ शेकुश्चित्पधमादं सखयो नक्षन्त यज्ञं क इदं वि वोचत् ॥ (ऋ.१०-८८-१७)

यत्र विवदेते दैव्यौ होताशौ । अयं च अग्निः असौ च मध्यमः । कतरः नौ यज्ञे भूयः वेद इति । आशक्नुवन्ति तत् सहमदनं समानाख्यानाः ऋत्विजः तेषां यज्ञं समश्रुवानानां कः नः इदं विवक्ष्यति इति ।

तस्य उत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥

यावन्मात्रमुषो न प्रतीकं सुपण्यो वसते मातरिश्चः ।

तावद्दधात्युप यज्ञममायन्ब्राह्मणो होतुश्चो निषीदन् ॥ (ऋ.१०-८८-१९)

यावन् मात्रम् उषसः प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शनम् इति वा । अस्ति उपमानस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः । इहेव निधेहि इति यथा । सुपण्यः सुपतनाः । एता शत्रयः वसते मातरिश्चन् ज्योतिः वर्णस्य । तावत् उपदधाति यज्ञम् आगच्छन् ब्राह्मणः होता अस्य अग्नेः होतुः अवः निषीदन् । होतृजपः तु अनग्निर्वैश्वानरीयः भवति । देव सवित 'एतं त्वा वृणते अग्निं होत्राय सह पित्रा वैश्वानरेण (आश्व. श्रौ. १-३) इति । इमम् एव अग्निं सविताश्म आह । सर्वस्य प्रसविताश्म । मध्यमं वा, उत्तमं वा पितश्म । यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविः निरुप्यते अयम् एव सः अग्निः वैश्वानरः । निपातम् एव एते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते भजेते ॥

इति सप्तमाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ।

अनुवाद : ज्यारे स्वर्गमां पवित्र देवताओअे अदितिना पुत्र आ सूर्यने द्यु लोकमां स्थाप्यो अने ज्यारे साथे इरनार ते(उषा अने आदित्य)नुं मिथुन प्रगट थयुं त्यारे बधा ज (मुवनोअे तेने ज्येयुं.)

उवे ज्यारे स्वर्गमां आ सूर्यने बधा पवित्र देवताओअे धारण कर्यो. आदितेयम् अर्थात् अदितिना पुत्रने. ज्यारे वियरनार युगलो उत्पन्न थया अटले के उंमेशा साथे साथे इरनार उषा अने आदित्यनुं ज्येयुं (ज्यारे उत्पन्न न थयुं). 'मिथुन' केवी रीते ? मिथुन शब्द श्रवणार्थक मि धातु परथी बन्यो छे, तेमां थु अथवा थ अेवो प्रत्यय छे. अने ते बेनी परमां नी-लई ज्युं अर्थवाणो धातु छे. अथवा मि अने थ प्रत्ययनी परमां पसार करवुं अर्थ वाणो वन धातु लाग्यो छे. जे अन्यना आशरे समय पसार करे छे ते. अथवा वनु संभक्तै-जे अन्योन्य मणेलो छे ते मिथुन. मनुष्य माटेनो 'मिथुन' शब्द पण आ ज रीते बन्यो छे अथवा तो अेनो अर्थ छे, 'ज्यारे तेओ ज्येयुं छे त्यारे तेओ परस्परने

જીતે છે' હવે આ આદિત્યને આના પછીની ઋચામાં અગ્નિ માનીને તેની હોતા રૂપે સ્તુતિ કરે છે:

‘જ્યાં નાના અને મોટા વિવાદ કરે છે કે, યજ્ઞ કરનાર આપણા બેમાંથી કોણ વધારે જાણે છે? અર્થાત્ પાર્થિવ અગ્નિ અને વિદ્યુત અગ્નિ; એ બેમાંથી કોણ યજ્ઞનું નેતૃત્વ વધુ સારી રીતે કરી શકે છે? ત્યારે યજ્ઞમાં ઉપસ્થિત રહેનાર સખાઓ આ બંનેના વિવાદને દૂર કરવા માટે સમર્થ ન બન્યા. કોણ આ કહી શકે? (તેમ તેમણે કહ્યું).’

આ અગ્નિ અને તે મધ્યમ સ્થાનનો અગ્નિ: બંને દેવી હોવાથી જ્યાં વિવાદ કરે છે કે અમારા બંનેમાં યજ્ઞના વિષયમાં કોણ વધુ જાણે છે? ત્યારે તે સમાન આખ્યાનવાળા (નામવાળા) ઋત્વિક જ નિર્ણય કરી શકે છે કે, સહમાદ કરનારા અર્થાત્ વિવાદ કરનારા તેમના યજ્ઞમાં ઉપભોક્તા, તે બંને માટે, આ નિર્ણય કોણ કરી શકે? તેના પછીની ઋચા વધુ સ્પષ્ટતર ઉદાહરણ માટે છે:

‘હે માતરિશ્વન્ ! જ્યાં સુધી સુંદર પાંખોવાળા પક્ષીઓ જાણે કે ઉષાના પ્રકાશને પહેરીને ફરે છે, ત્યાં સુધી નીચે બેઠેલા આ બ્રાહ્મણ હોતાના યજ્ઞની સમીપ આવીને તેનું આધાન કરે છે.’

જ્યાં સુધી ઉષા ના પ્રકાશનું પ્રતિ દર્શન થાય છે. ઉપમાવાચક ન-નો પ્રયોગ સંપ્રતિ- (અત્યારે)ના અર્થમાં થયો છે. જેમ કે, ‘इहेव निघेहि’ હમણાં અહીં જ રાખો. સુપર્ણો એટલે કે સુંદર રીતે પડનાર આ રાત્રીઓ, હે માતરિશ્વન્ ! વર્ષની જ્યોતિઓને પહેરે છે, ત્યાં સુધી યજ્ઞમાં આવેલા આ અગ્નિરૂપી હોતાને નીચે બેઠેલા બ્રાહ્મણરૂપી હોતા ધારણ કરે છે. પરંતુ હોતાનો પાઠ વૈશ્વાનર માટે છે, જે પાર્થિવ અગ્નિ નથી. ‘હે દેવ સવિતૃ ! તે તમને અર્થાત્ અગ્નિને યજ્ઞના માટે પિતા વૈશ્વાનરની સાથે પસંદ કરે છે.’ આ અગ્નિને ‘સવિતા’ કહેવામાં આવ્યો છે. ‘સવિતા’ એટલે બધાને પ્રસન્ન કરનાર. મધ્યમ સ્થાનના અથવા ઉત્તમ સ્થાનવાળા પિતાને. જે સૂક્તભાક્ષ દેવતા છે અને જેને ઉદ્દેશીને હવિ આપવામાં આવે છે તે તો આ પાર્થિવ અગ્નિ વૈશ્વાનર જ છે. બીજા બે (અંતરિક્ષ અને દ્યુલોક)ના જ્યોતિપુંજ તો આ વૈશ્વાનર એવું નામ પ્રસંગિક અર્થાત ગૌણ રૂપે જ પ્રાપ્ત કરે છે.

સમજૂતી : યાસ્ક યાજ્ઞિકો ઈત્યાદિ વિરોધીઓના તમામ તર્કોનું નિરાકરણ કરીને નિર્ણય દર્શાવે છે કે, ‘વૈશ્વાનર’ ત્રણેય અગ્નિને કહેવામાં આવે છે; પાર્થિવ, વિદ્યુત અને સૂર્ય, પરંતુ જેની સમગ્ર સૂક્તમાં સ્તુતિ થઈ છે અને જેને હવિ આપવામાં આવે છે તે પાર્થિવ અગ્નિ જ ‘વૈશ્વાનર’ છે.

સત્તમ અધ્યાયનો સત્તમ પાદ પૂર્ણ.

સાતમો પાદ પૂર્ણ.

14.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. ઋચાઓના પ્રકાર વિશે સવિસ્તાર નોંધ લખો.

2. દેવતાઓ કેટલા પ્રકારના છે, કયા કયા ? વિગતે વર્ણવો.

2. દેવતાઓના આકાર વિશેનો મત સ્પષ્ટ કરો.

3. અગ્નિઃ કસ્માત્ । સવિસ્તાર સમજાવો.

5. જાતવેદાઃ કસ્માત્ । સવિસ્તાર સમજાવો.

6. વૈશ્વાનરઃ કસ્માત્ । સવિસ્તાર સમજાવો.

લેખક : ડૉ. સ્વાતિ શાહ, આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

એલ. આર. વણિયા આર્ટ્સ એન્ડ પી. આર. મહેતા કોમર્સ કોલેજ, ભાવનગર.

યુનિવર્સિટી ગીત

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, સદ્ભાવ, દિવ્યબોધનું ધામ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી નામ;
સૌને સૌની પાંખ મળે, ને સૌને સૌનું આત્મ,
દશે દિશામાં સ્મિત વહે હો દશે દિશે શુભ-લાભ.

અભણ રહી અજ્ઞાનના શાને, અંધકારને પીવો ?
કહે બુદ્ધ આંબેડકર કહે, તું થા તારો દીવો;
શારદીય અજવાળા પહોંચ્યાં ગુર્જર ગામે ગામ
ધ્રુવ તારકની જેમ ઝળહળે એકલવ્યની શાન.

સરસ્વતીના મયૂર તમારે ફળિયે આવી ગહેકે
અંધકારને હડસેલીને ઉજાસના ફૂલ મહેકે;
બંધન નહીં કો સ્થાન સમયના જવું ન ઘરથી દૂર
ઘર આવી મા હરે શારદા દૈન્ય તિમિરના પૂર.

સંસ્કારોની સુગંધ મહેકે, મન મંદિરને ધામે
સુખની ટપાલ પહોંચે સૌને પોતાને સરનામે;
સમાજ કેરે દરિયે હાંકી શિક્ષણ કેરું વહાણ,
આવો કરીયે આપણ સૌ
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
દિવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ